Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- **Історія**
- **Політологія**
- **Філософія**

Випуск 13

Київ - 2008

Збірник засновано 2004 року

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.

Редакційна колегія:

З історичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор
Котляр Ю.В., доктор історичних наук, професор
Кривошея В.В., доктор історичних наук, академік Української академії наук **(відповідальний секретар)**
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Макарчук С.С., кандидат історичних наук, доцент
Фіров П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З політичних наук:

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор
Бидзюра І.П., доктор політичних наук, професор
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, член - кореспондент Академії політичних наук
Оніщенко І.Г., доктор політичних наук, професор
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії політичних наук
Шкляр Л.Є., доктор політичних наук, професор

З філософських наук:

Андрущенко В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України
Бех В.П., доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук
Вашкевич В.М., доктор філософських наук, академік Української академії наук **(головний редактор)**
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Гавеля В.Л., доктор філософських наук, професор
Закович М.М., доктор філософських наук, професор
Михальченко М.І., доктор філософських наук, професор, член - кореспондент Національної академії наук України
Оніпко О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
Акопян В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
Хімченко О.Г., кандидат філософських наук, професор, член - кореспондент Української академії наук

Ґілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 13. – 344 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №12 від 29 травня 2008 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 08-05-30 від 30 травня 2008 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2008
© Автори статей, 2008
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2008
© Українська академія наук, 2008

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ҐІЛЕЯ (НАУКОВИЙ ВІСНИК)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач СТЕПАНЧУК Ю.С., кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя)
завідувач НЕСТЕРЕНКО Л.О., кандидат історичних наук
E-mail: nezumi@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ) завідувач ДИЧКОВСЬКА Г.О., кандидат філософських наук, доцент
E-mail: *go_osmomysl@ukr.net*

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)
завідувач МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор
E-mail: *vital_mih@ukr.net*

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського славістичного університету, м. Миколаїв) завідувач ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: *Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua*

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський університет споживчої кооперації України) завідувач АРТЕМЕНКО В.М., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: *rektor@uccu.org.ua*

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
завідувач ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент
Тел.: *8-068-925-74-57*

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач КРИВОШЕЯ І.І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: *kii1969@mail.ru*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів)
завідувач МЕЛЬНИК А. І., кандидат історичних наук, доцент
E-mail: *imc@geci.cn.ua*

ІСТОРІЯ

УДК 94(477) «16/17» (091)

Кривошея В. В.

Козацька старшина Правобережжя (1665 р. – кінець XVII ст.)

Висвітлюються питання взаємовідносин козацької старшини Правобережжя у другій половині XVII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, козацько – шляхетськи полкі, гетьман, наказний полковник, генеральний судя, козак, генеральна старшина, шляхтич, Малоросійський приказ, полковий писар.

Щаслива доля об'єднати Гетьманщину випала нащадку гетьманського роду Дорошенків. До нього тягнулися ниточки з Запорожжя, де ніколи не вгасала слава Михайла Дорошенка, на нього покладала свої надії покозачена шляхта, розчарувавшись у Тетері, на нього звертала свої погляди старшина відносно нових козацько – шляхетських полків північно – східного регіону як через розчарування у Брюховецькому, так і через міцні і сталі зв'язки тестя його брата Павла Яненка з його рідною любецькою шляхтою. І, на кінець, Чигирин – його батьківщина, де була колиска, де він спробував материнське молоко і батьківський хліб. Чигирин, який ніколи не зрадив України, Чигирин, який ніколи не відступився від Дорошенка. Все це було на його боці. Здавалося, Гетьманщина зможе перебороти розбрат і покінчити з громадянською війною.

Петро Дорошенко (1627 – 1698), син полковника Дорофія, від якого «чув... про Шагін – Гіреєву війну, на яку наші запорозькі козаки покликані були» [1,301 – 302]. У Межигорському монастирі поминався рід гетьмана Петра Дорошенка. В ньому записаний наступний ряд імен: Іова, *Тихін, Ганна, Дорофій*, Аврам, Лаврін, Стефан, Федір, Яків, Тимофій, Параска, Параска, Лаврін, *Мирон, Федір*, Яків, *Стефан*, Василь, Настасія, Марія, Ганна, Марія, Олена, Феодора, Самійло, *Іван*, Зіновій [2,арк.326].

«Тяжіння М.Дорошенка до Канева, де він тривалий час резидував (а тоді гетьмани воліли перебувати в тих місцях, звідки походили), прагнення полегшити полегшити становище даного дає певні підстави припустити, що саме Канів був його рідним містом» [3,156].

Тихін і Ганна — дід і баба Петра по материнській лінії, Дорофій — батько Петра. У Канівському полку з початком Визвольної війни було п'ять представеники цієї родини: Іван — козак сотні Стародуба, Мирон — козак сотні Волинцова, Федір — козак сотні Юхима Ращенка, Ярош — козак сотні Кулаги, Семен — козак сотні Клима Малашенка [4,102,103,106,114,115].

Дорошенко невідомого імені був сотником полку Небаби (1651 [5,145]), який діяв у районі Самгородка. Мабуть, це сотник івангородський Чернігівського полку Онисько Дорошенко [4,486]. Вірогідно, що Іван Дорошенко, який від полковника Василя Золотаренка у 1655 році очолював залогу Нового Бихова [6,231], належав цо цієї гілки роду.

Мати невідомого імені (в чернецтві Митродора, у схимні Марія) походила з роду Тарасенків, будучи донькою Тихона і Ганни. Їй присв'ятив спеціальну розвідку Ю.Виноградський «Марія Дорошиха: З Сосницької старовини» [7], в якій доводить, що після переселення на Лівобережжя у 1676 році стала ігуменею дівочого Макошинського Покровського монастиря поблизу Сосниці і прийняла схиму. У Канівському полку реєстр 1649 року зафіксував Тарасенко Юхима — козака сотні Волинцова, Остапа — сотні Андрієвої, Семена — сотні Терехтемирівської. Тарасенків у Чигиринському полку Васька — у Голтв'янській і Миська — у Максимівській сотні, слід вважати представниками інших родин, так як географічно це Лівобережжя, що далеко від Чигирина, а тим паче від Канева. Не слід забувати, що організатором козацької розвідки за Богдана Хмельницькогго був полковник Тарасенко [8,58]. Невідомо скільки синів і доньок було у Дорофія Дорошенка, джерела зберегли інформацію про п'ятьох братів і одну сестру.

Григорій був старшим братом (народився раніше 1627 р.). Цікаво, що у Чигиринському полку Григорій Дорошенко зафіксований лише у Вереміївській (Чигриндубравській) сотні [4,21]. Його першою дружиною була (? — 1660 — 1663 — ?) N Кононович [9,арк.8] — Посудевська [10], яка походила з любецької шляхти. Її рідний брат Нестор Кононович відзначився як активний прибічник Юрія Хмельницького. Він у 1660 році був направлений разом з Михайлом Суличичем і Григорієм Дорошенком до Москви, мабуть, залишався там до 1667 року. Нестор Кононович став восени 1668 року писарем військовим у Петра Дорошенка [11,145]. У листопаді 1668 року гетьман послав його до Києва з важливою місією [12,166].

Цікава інформація про те, що його тесть у 1668 році з Києва за дорученням воєводи Шереметьєва їздив до Остра намовляти на підданство цареві. З осені 1660 р. до жовтня 1667 року знаходився у московському полоні. Став полковником брацлавським (1668 — 1674). Другою дружиною Григорія стала сестра Павла Яненка Оленою (? — ран.1671) і завдяки цьому шлюбу став свояком Хмельницьких. Київський воєвода у 1668 році із ув'язнення з Києва відпустив її до Чигирина. Вона померла десь між 1668 і 1670 роками. Після смерті

другої дружини Григорій у 1671 році сватався до посербиці полковника переяславського Р.Думитрашки Ганни Василівни Золотаренко, проте шлюб не стався. І все ж у 1676 році він був одружений (з ким невідомо).

Андрій Дорошенко був молодший за Петра (народився пізніше 1627 р.). Потрапив у московський полон, мабуть, разом з старшим братом Григорієм у 1660 році. Звільнений був раніше 15 жовтня 1666 року. Вступив у шлюб з сестрою полковника паволоцького Якова Гамалії [13,238]. У 1668 році став полковником чигиринським, а у 1673 році заступив на полковництві паволоцькому свого шваґра. Після ж смерті першої дружини одружився з донькою полковника брацлавського Івана Лисиці.

Брати Степан і Федір Дорошенки відомі ще за життя Богдана Хмельницького [14]. Петрова сестра у 1666 році вийшла за колишнього генерального писаря Семена Голуховського [15,70], а у 1667 році проживала у Чигирині [16,186], як пише Д.Дорошенко, «мабуть, як удова» [17,29].

У 1675 році у російському полоні знаходився небіж гетьмана Яцько Холошенин, тобто син його сестри. Яцько Холошенин — це і є, очевидно, Яків Колоша — отаман городовий чигиринський, що потрапив у полон під Лисянкаю разом з Григорієм Дорошенком і Степаном Новицьким (У полковому товаристві Чигиринському фіксуються (1649) Іван Колоша і Федір Новицький [4,151], чи не батьки Яцька і Степана).

З роду батька знаний двоюрідний брат Тарас Дорошенко [1,730]. Можливо, це він у 1649 році козак Трипільської сотні Київського полку [4,300]. Це тим більш вирогідніше, що сотником цієї сотні був Андрій Ворона, а крім нього в сотні були Михайло Ворона, Ясько Воронченко [4,299,301]. З роду матері відомий його двоюрідний брат Кіндрат Тарасенко, який пізніше був на Лівобережжі значним військовим товаришем і полковим суддею прилуцьким. Не ясно чи до цього роду належали писар військовий Андрій Тарасенко (прибічник М.Ханенка). Тарасенко Андрій з Ольшанської сотні Корсунського полку став полковником білоцерківським (1664 — 1666, з перервою).

Самого Петра Дорошенка у 1655 році бачимо наказним полковником (очевидно, Чигиринським). Мабуть, до того часу він посідав після уряду писаря ГВА уряд місцевого писаря полкового. В цей час уже був зятем відомого білоцерківського старшини Семена Половця. Пізніше, після смерті першої дружини Петро Дорошенко одружився з Єфросинією Павлівною Яненко (? — ран.1685 [13,237]), донькою колишнього київського полковника і племінницею свого брата Григорія.

Полковникування в Прилуках ввело Дорошенка до вищого ешалону козацької еліти. При Тетері став спочатку другим, а потім першим генеральним осавулом. Проте, в листопаді 1664 року, очевидно, не стало Федора Джулая — полковника черкаського. Пірнач цього полку не на довго перейняв Дорошенко. Уже 11 червня 1665 року на козацькій раді в Умані він став обозним генеральним, а його місце в полку зайняв свояк Андрій Воронченко.

22 січня 1664 року король надав Петру Дорошенку Гуляйполе і одночасно місту Прилукам мандат на повернення шляхтичу Петру Дорошенку всіх забраних від нього в місті добр [17,45].

На раді під Богуславом 18 серпня 1665 року до влади Дорошенка привели полки Чигиринський (Прокіп Бережецький), Черкаський

(Андрій Вороненко), Корсунський (Гнат Улановський), Білоцерківський (Харко Тарасенко – Тараненко), Паволоцький (Ярош Грицина), Уманський (Григорій Білогруд), Торговицький (Степан Щербина), Кальницький (Василь Лобойко), Київський (Павло Яненко – Хмельницький).

П.Дорошенку вдалося об'єднати як колишніх виговців (Чекаловських, Петрановських), так і хмельниченків (Зеленських, Гоголів), хоча на раді, яка його обрала останні були відсутні. Новий гетьман мав під своїм регіментом три запорозькі полки: Семена Корсунця, Пилипа Івановича, Івана Чорнобиля і три сердюцькі: Федора Мовчана, Матвія Канівця, Василя Волошина, піхотний Андрія Мельника.

Польський вектор зовнішньої політики тримали в своїх руках ротмістр надвірної корогви Ярема Петрановський, полковник брацлавський Михайло Зеленський, писар генеральний Іван Чекаловський, чигиринський полковник Прокіп Бережецький, корсунський полковник Гнат Улановський [18,88], Демиденко Іван, Ковельський Сава, Яроша Грицюти і Василя Василевського [18,88]. На Остозьку комісію Дорошенко направив делегацію на чолі з генеральним писарем Вуяхевичем і колишнім генеральним суддею Германом Гапоновичем, і по два делегати від дев'яти полків (Панас Канчинський і Григорій Петровський [19,133], Михайло Корицький і Олександр Лішковський [17,302] та ін).

Кримський напрямок контролювали отаман чигиринський Семен Білоцерковець, «пан» Дубяга, козак Київського полку Івашко Мельник, підписок Василь Хилькевич, брацлавський полковник Михайло Зеленський, син розстріляного поляками миргородського полковника Данило Лісницький, черкаський полковий осавул Ярош. Так, Михайло Зеленський разом з Данилом Лісницьким ще на початку березня 1666 року їздив до Криму, звідки привів, хоч і невелике, але поповнення Батирші – мурзі на чолі з Мустафа – агою [20,арк.22]. Надалі зміцнювалися зв'язки з Кримом. У 1668 році до Чигирина «для обрання гетьмана» направляються підрозділи Маметша – мурзи Ширінського, Маратчі – мурзи Мансурова, Батирші – мурзи Шужугут.

Турецьку політику активно розвивали генеральний суддя Михайло Радкевич – Портянка, генеральний суддя Григорій Білогруд, Вирва, ченець Атанас Чекаловський, московську – Григорій Дорошенко і Бускевич. Дорошенків тесть Семен Половець з корсунської ради їздив до Царгороду, став генеральним обозним, а, одружений з іншою донькою Половця шляхтич Іван Мазепа став ротмістром надвірної корогви гетьмана. У 1669 році Дорошенко висилав до Царграду посольства колишнього кальницького полковника Василя Лобойка, а також Половця з Білогрудом [17,263].

На дипломатичній ниві використовувався також Іван Момот, колишній суддя і осавул полковий переяславський, який в 1666 році втік до Дорошенка після переяславського повстання. В 1667 році гетьман направив його послом до кримського хана. В грудні 1674 року як військовий товариш і посланець Петра Дорошенка знаходився в Брацлаві з проханням прислати польських комісарів.

На Русавській раді у червні 1667 року відбулась ротація генеральної старшини. Були обрані: обозним Іван Демиденко, суддями – Герман Гапонович і Семен Богаченко, писарем Лукаш Бускевич, осавулами –

Жадан Якименко і Дем'ян Пиляй. Пізніше генеральними обозними були Федір Коробка [21,36], колишній полковник канівський Іван Демиденко, Яків Корицький. Останній походив з православної шляхти, що засвідчують метричні книги опішнянської церкви. Щоб стати генеральним обозним необхідно було попередньо бути полковим обозним. Враховуючи, що Андрій Корицький був сотником синявським Білоцерківського полку, то не виключено, що Яків Корицький був виходцем з Білоцерківщини. Наявність же в значному товаристві Війська Запорізького 1649 року в Чигирині Гаврила Корицького [4,28] не виключає і чигиринського походження Якова Корицького. В 1674 році він очолював Чигиринський полк [22,421], а 20 серпня 1677 року очолив чигиринську залогу проти турок (Київський полк Коровки — Вольського, сердюцький полк Д.Жеребила) [23,304].

Перейшовши на Лівобережжя, у гетьмана Самойловича став охочекомонним полковником (1679), а потім осів в Опішні Гадяцького полку, очоливши місцеву сотню. В подальшому сотниками тут були його син і онук. Враховуючи, що його син Роман був братом гадяцькому полковому судді Мартину Даниловичу Штишевському, не виключений шлюб Якова Корицького з Штишевською.

Яків Петрович Улезько повернувся з сибірського заслання, але генеральним суддею при Дорошенку став набагато пізніше (1674). У 1674 році разом з іншою старшиною склав присягу на вірність царю [22,400 — 402]. Перейшов до Стародубського полку, де отримав с.Яцковичі.

Бережецький Прокіп при Дорошенку знову став полковником чигиринським (? — 1666.02. — ?). Обраний послом на варшавський сейм, на який і прибули 28 квітня 1666 року. На полковництві у 1667 році замість нього уже був Городничий Яцько. Разом з Семеном Половцем [1,665,810] був генеральним суддею [24,41]. У 1674 році від Дорошенка їздив на Січ. Обозний генеральний (1676.02.). Після капітуляції Дорошенка залишився жити у Чигирині [25].

Генеральний осавул Михайло Харлан 2 жовтня 1670 року був направлений на сейм до Варшави [21,300]. Мисько і Васько Харлани розпочали козакувати у Пекарській сотні Канівського полку (1649). Михайло став генеральним осавулом у П.Дорошенка, а це означає, що він мав попередбно пройти щаблі сотника, можливо, пекарського і полкового осавула канівського.

Прізвище бунчужного у Дорошенка нам невідоме, проте знаємо, що в одному з боїв влітку 1669 року з суховієвцями куля з янчарки «вийшла ротом».

Враховуючи, що при Дорошенку компанійські і сердюцькі полки набрали значної ваги, перерахуємо їх полковників: сердюцькі Канівець Матвій (? — 1666 — ?), Жеребило Кіндрат (? — 1671.02. — 1672.04. — ?), Гладкий Іван, Канівець Іван, Данилович Кость, Корсунець Семен (1671.02), комонний Суличича (? — 1672.04), сердюцький Берната Іван (? — 1672.08), який потрапив в польський полон під Комарним, а в 1673 році випущений з полону, сердюцький полковник Пригара (1673), сердюцький полковник Харитон Шуренко (1673). Коли, в 1666 році з Правобережжя прибув полк К. Мигалевського, захопивши Бубнів, він вирізав всіх його жителів і знищивши 700 козаків дорошенківських полків (серед них полковників Чорнобильця і Голюнку). До охотницьких

полковників слід додати полковників запорозьких, які були на боці Дорошенка. Так, у 1669 році гетьман вислав на Лівобережжя підрозділи Івана Канівця, Носа, Перебийноса, Івана Сірка. У бою Канівець потрапив у полон до Кияшки, але вже через три місяці знову вів бойові дії на боці дорошенківців [21,32].

В Чигиринському полку Коробка Федір здав пірнач Бережецькому Прокопу, але вже наступного 1667 року Федір Коробка повернув собі цей уряд. Того ж року, мабуть, помер, бо полковником став Яків Городничий. У 1668 році його змінив брат гетьмана Дорошенко Андрій, а потім полковниками були Корицький Яків, Петрановський Ярема і знову Корицький Яків.

Петрановський Ярема Стефанович (? — 1630 — 1672 — ?) — шляхтич, спадково володів с. Петрани Барського староства [26,102]. Спочатку був на королівській службі, потім покозачився. У 1659 році прийшов на службу до гетьмана Виговського до Чигирин і був направлений послом до турецькогого султана. Повернувся після скинення Виговського, прихопивши турецького «язика» і привіз до гетьмана Юрія Хмельницького. Разом з Томиленком направлений супроводжувати полоненого до Москви у Малоросійський приказ.

Повернувшись, підтримував Юрія Хмельницького, а потім Павла Тетерю. За даними В.Липинського деякий час керував Лисянським полком (1664) [27,185]. Отримав село Яреськи. Одружився з донькою колишнього генерального судді і київського полковника Антона Ждановича.

Після обрання гетьманом Дорошенка став ротмістром надвірної корогви [28,28]. У 1671 році направлений послом до короля. По дорозі поляки вбили трьох послів, а він «ледве відступив оборонною рукою з Ямполя» [29,86]. Очолив столичний Чигиринський полк [30].

У Чигирині полковим писарем був Ковальський Сава, осавулом Слобинський Гнат, отаманами городовим чигиринським Білоцерківець Семен — у 1670 році Дорошенко направив його з Павлом Смардовським на березневий сейм до Варшави [17,288], Махненко Стефан — один з фундаторів Чигиринської сотні ще з початку Визвольної війни, коли входив до осавульського куреня [31,28], Сенкевич Іван, Колоша Яцько.

Сотню чигиринську очолювали Степан [11,145], Ковалевський Костянтин Васильович, Білаш Іван.

Білаш Іван (? — 1619 — 1678 — ?) був сотником чигиринським ще у 1649 р. В реєстрі цього року названий Білим Іваном [29,27]. Одружений з вдовою Федора Петрановського, всиновив Кирила. Разом з сім'єю перейшов в Лубенський полк (Чигрин Дубраву).

Військовий товариш Семен Тихий у січні 1676 року разом з Павлом Яненком очолював козацьке посольство від Дорошенка до Москви [1,451]. Мав володіння, які входили до складу Самарської паланки Запорозької Січі [31,арк.34].

Крилівським сотником був Максим, племінник миргородського полковника Апостола.

Сотником у Голтві був Темниченко Василь (1671) — представник знаної козацької родини цього регіону (в реєстрі 1649 р. зафіксоваі Темниченки: Грис, Іван — у Голтв'янській, Лесько — у Максимівській, Федір — в Потоцькій [29,50,54,57].

Сотню Кременчуцьку очолив Сава Канівець—Кременчуцький [32,70], колишній полковник ічнянський (1648), полковий старшина Прилуцького полку (1649), наказний полковник кременчуцький (1661). У 1667 році в Кременчузі стояла російська залога (49 рейтар і 444 солдати). Проте, рейтари були без коней — «лошадей у них поотнимали грабежами козаки в Сечи» [33,арк.105].

Десять полковників чигиринських (з них два наказні), з них Петрановський був на цьому уряді двічі, Корицький — тричі.Серед них рідний брат гетьмана Андрій, а також свояк Бережецький. Міцно утримувався у влади рід Коробок, уже після складання гетьманських повноважень пірнач отримав старий чигиринський полководець Іван Скоробагатько. Новими в полковничому середовищі були представники родин Коровок, Петрановських, Городничих. Загалом маємо інформацію про 8 сотників цього полку.

У Канівському полку протягом гетьманування Дорошенка відомі полковники Лизогуб Яків, Ігнатенко Андрій, Гурський Іван, Павлович Матвій.

Яків Кіндратович (Яцько Кобизенко) (? — 1629 — 1698.9.08) в січні 1667 р. відправлений гетьманом Брюховецьким разом з військовим товаришем і військовим канцеляристом Карпом Мокрієвичем до російського царя. 19 травня 1667 року звернувся з листом до вороньківського сотника Переяславського полку «чтобы де козакам и всяких чинов людей, которые в давних лет с Киевской стороны Днепра перешли жить на Переяславскую сторону, велел бы он сотник идти по прежднему за Днепр на Киевскую сторону» [33,арк.42]. Відзначився у осінній 1669 року перемозі дорошенківців над ханенківцями, захопивши велику здобич, серед якої було і шість гармат. Обраний генеральним осавулом (1669 — 1674) і був наказним гетьманом (1670 — 1673).

У січні 1670 року очолив під Горошином корпусом в складі частини Лубенського полку (полковник Григорій Гамалія), кінних полків Миколи Раєвського, Івана Вербицького, Гната Шульги, частини Чернігівського (наказний полковник Іван Пригара) [21,185].

9 лютого 1674 року під керівництвом генерального осаваула Якова Лизогуба в Каневі були зосереджені місцевий полк (полковник Іван Гурський), дві сотні Уманського полку, кілька сотень Корсунського, сердюцький полк Харитона Шуренка [22,371], які перейшли на бік Самойловича.

27 лютого 1674 року полк в складі лівобережних військ виступив в похід і 2 березня під Лисянкою розгромив загони наказного гетьмана Григорія Дорошенка. Одним із воєноначальників, які були на чолі корпусу був генеральний осавул Яків Лизогуб. Коли взяли Лисянку і міщани спробували схотати Григорія Дорошенка, то Лизогуб «побрав міщан за варту, вони видали й Дорошенка, і Лизогуб відправив його, закувавши в кайдани, до Ромадановського в Переяслав» [17,489]. Процарський кандидат у правобережні гетьмани (1673). У лютому 1674 року здав гетьману Самойловичу та князю Ромодановському Канів та перейшов на Лівобережжя. Мешкав в м. Конотоп (1681).

Шляхтич Гнатович Андрій очолював городову сотню Канівську ще за Тетері, а у серпні 1668 року він полковник у Каневі.

Гурський Іван з перших днів був у лавах Канівського полку [29,98]. Рід Гурських відомий на Гетьманщині, у Межигір'ї поминався рід

Гурського з Канева: Матвія, Ірину, Мартина, Федора, Василя, Семена, Гната, Якова, Марію, Івана, Івана, Марію, Кирила, Йосипа, Михайла, Хведора, Марію, Олену, Федора [34,125]. В.Липинський називав генерального осавула Гурського, якого стяли у 1651 році у Києві неначе за зраду під Берестечком [26,156] (чи не він Войцех Гурський, якого нобілітували в числі трьох вірних канівських сотників 5 грудня 1650 р.) . Іван — полковник канівський (1674 — 1675) [35], під час битви під Почепом потрапив у російський полон, за нього вступався Лазар Баранович [21,139]. Російський канівський воєвода князь Волконський заарештував його за те, що ніби то полковник приймав дорошенківських розвідників. Закував його в кайдани і тримав не звертаючи уваги на кроки по його звільненню гетьмана Самойловича. Перебрався на Лівобережжя. Іван Гурський склав присягу царю ще 19 лютого 1675 року. З ним перейшов полк сердюків (300 вояків). Як значний військовий товариш брав участь у 1683 році у суді над колишнім полковником переяславським Дмитрашком, власник с. Слободки (Бубнівська сотня) [36,12]

Матвій (Матяш) Павлович походив з Костенецької сотні (1649), де були крім нього Давид, Лесько, Дмитро. Став полковником канівським, у березні 1673 року разом з одним з сотників він з Лисянки був направлений до Дорошенка з повідомленням, що полк прийняв бік царя і радили йому їхати на раду в Корсунь, скласти там булаву і бунчук. У 1675 році згадувався як колишній полковник канівський у Лисянці, що свідчить на користь якихось його родинних зв'язків з лисянськими старшинськими родинами.

Полковим писарем був Булавка Михайло, походив з козацької родини, яка фіксується в полку ще на початку Визвольної війни (Василь Булавка козакував у сотні Гунина [29,111]).

Отаманами городовими канівськими були Болдирь Іван, Пушкаренко Давид, Вегера Яків. Рід Пушкаренків і Векгер з початку Визвольної війни брав активну участь у бойових операціях: Пушкар Кирик у полковій канівській, Пушкаренко Максим — Межиріцькій, Пушкаренко Омелян — Іржищівській [29,97,120,125], Векгера Ілляш і Векгеренко Антон у сотні Климова[29,114].

У Лепляві в цей період сотникували Ращенко Семен, Петкало Іван, Гладченко Гнат, Гусяченко Іван. Семен Юхимович Ращенко знаходився в сотні Петра Ращенка (1649), а в сусідній сотні сотникував Юхим Ращенко, не виключено, що Семен був його сином.

Між Котельнею і Паволоччю, коли делегація поверталася з Кракова, був захоплений білгородськими ординцями колишній канівський полковник Іван Демиденко і писар полковий чигиринський Сава Ковальський [17,273].

Чотири полковники, з яких Лизогуб був двічі, три інші полковники вперше привели свої родини до пірнача..

З полкових старшин відомий лише один полковий писар. Всього відомо одинадцять старшинських родин полку, три з яких — це роди отаманів городових канівських, які доповнюють наші куці дані про старшинські родини Канівщини того періоду.

У Корсуні на уряді полковника Липнявського Юрія змінив Улановський Гнат, який очолював полк три роки. У 1671 році Дорошенко його розстріляв як колишнього полковника корсунського і прихильника

Ханенка [17,351]. Наказним полковником при ньому призначався Ковшевацький, полковником піхотним корсунським був Семен Бут. У 1669 році короткий час полк очолював Суховій, а потім три роки Федір Кандиба з наказними Жаданом Вергуном (козак корсунської сотні Миська Івахниченка у 1649 р.), Іваном Гладким . Гуляницький Григорій повернувся до керівництва полку у 1672 році, а наказним у нього був Соловей Михайло, потім полковником став Шийко Григорій. Він належав до старовинного місцевої козацької родини, представник якої Іван Шийка був козаком сотні Куришкової у 1649 році. Пізніше Шийки перейли на Лівобережжя і осіли в Смілянській сотні Лубенського полку.

Козак сотні Миська Івахниченка (1649) Жадан Вергун був наказним полковником корсунським (1670). Козак сотні полкової Корсунської (1649), шляхтич Федір Кандиба (? — 1629 — бл.1700) у 1666 році за службу в війську запорізькому отримав від короля Яна — Казиміра грамоту на млин на р.Росі біля м. Корсуня. Став полковником корсунським (1669 — 1672, 1675). 3 жовтня 1670 року купив за 3000 талерів купив у Івана Креховецького села Кики, Гноївку, Старосілля. Перейшов на Лівобережжя.

Нащадки козака Корсунського полку (1649) [29,132] і наказного полковника корсунського Івна Стеценка дали шість гілок роду, які перейшли на Лівобережжя і козакували в Смілянській сотні Лубенського полку (Барани — Стеценки, Островні — Стеценки, Макаренки — Стеценки, Білогай — Стеценки, Тригуби — Стеценки, Прачі — Стеценки).

У Корсунському полку Золотаренки — Оникієки залишалися на боці Дорошенка, про це засвідчує, що у 1670 році Оникієвич Василь був полковим хорунжим. Додаткової перевірки вимагає інформація про те, що в кінці лютого — на початку березня 1672 року в Корсуні вбито місцевого полковника (Ганібала ?) і полкового писаря за те, що хотіли пустити на постій татар, а брат гетьмана Андрій Дорошенко врятувався втечею, вбитий був також полковник паволоцький (Гамека ?) [17,393].

З метою наведення дисципліни і підкорення корсунчан царю Самойлович призначив наказним полковником Мигалевського Костянтина.

При Дорошенку і в наступний період маємо інформацію про 17 старшин, з яких 16 полковники корсунські (з них 6 наказних і одного піхотного). Федір Кандиба отримав пірнач двічі. Два полковники (Яненко і Губаренко) — родичі геьмана Ю.Хмельницького, представники «молодої генерації» «клану Хмельницького». На жаль, поки що не вдалося встновити хто такий Бобилецький Стефан, який 13 квітня 1670 року отримав королівський привілей на млин на р. Росі нище Корсуня за військові заслуги [37,арк.5].

Черкаське полковництво Дорошенко Петро передав Джулаю Федіру, якого почергово змінювали Бугай, Гамалія Михайло, Головченко Яким, Білий Павло, Григорович, Горілий Філон, Степанович Ждан, Калістрат Богдан.

Головченко Яким Михайлович (? — 1629 — 1689) на початку Визвольної війни входив до козацтва переяславської сотні Федора Чикмена [29,323]. Разом з ним були якісь його родичі Григорій і Петро. 4 липня 1662 року він — товариш знатний переяславський — продав фільваркові грунти в с.Дівичках [38,арк.338]. Мабуть, після

переяславського повстання 1666 року перейшов на Правобережжя, став полковником черкаським (1669) у Петра Дорошенка. Він змінив на полковничому уряді Михайла Гамалію. Брав участь в боях проти ханенківців, після розгрому останніх у 1669 році під Стеблевом писав, що Ханенко покинув свій табір і втік, залишивши обоз, гармати, намети, коней і рушниці. Останню згадку про нього як полковника маємо у вересні 1669 року, а новий полковник Павло Білий згадується лише, розпочинаючи з березня 1671 року Головченко ж був обраний генеральним осавулом. Пізніше повернувся на Переяславщину і 16 березня 1675 року гетьман Самойлович затвердив за ним право на млин і хутір в с.Масаліївці Сосницької сотні [39,арк.1].

Кондратенко Міхно був наказним полковником, Ярош — полковим осавулом, отаманом городовим черкаським Оснач Прокіп. Мошенську сотню очолював Стеценко Лук'ян, Золотоніську — Степанів Михайло (1666).

Близько 1665 року лівобережні території Черкаського полку ввійшли до складу Переяславського. Піщана в списку міст полку на 1665 рік відсутня, проте вона залишалась сотенним центром [40,19].

В Черкаському полку всього відомо 18 старшинських родин. З 10 полковничих родин Джулаї, Гамалії, Воронченки відносились до відомих у пепередні періоди, інші — на рівні полковників були новими. Якимсь полковим старшиною чи сотником був Кондратенко Міхно, який деякий час виконував функцію наказного полковника. Реєстр доповнюють два полкових старшини і чотири сотники.

У Білоцерківському полку відомо 12 старшин з 11 родин. Значні протиріччя бачимо між Степаном Бутенком і Гнатом Макухою, які тримали пірнач по два рази. Гетьманський вплив відчувається двічі: при постановці полковника, коли утверджується Тарасенко Андрій, мабуть, якийсь родич Дорошенка, а також пізніше призначивши на білоцерківське полковництво свого рідного брата Григорія. Всього в цей час маємо згадки про 8 сотників Білоцерківського полку, з яких двоє Корицьких.

Коли у Дорошенка з'являється новий супротивник, полковник уманський Михайло Ханенко, то три найзахідніші полки визнали гетьманом [21,259]. Уманчани мали старі і міцні зв'язки з Січчю, де їх підтримували кошовий Григорій Пелех, військовий суддя Семен Богаченко, писар військовий Андрій Тарасенко, старшини Василь Завалій, Федір Бардай (?), Іван Завіша, Стефан Білий, Грицай, Яків Ярошенко, Роман Малюк, Іван Полтавець, Василь Олексієнко. Виступ Ханенка був здійснений як результат впливу антитурецького і антитатарського українського пропольської орієнтації січового угрупування (і західної частини полків січової орієнтації і впливу).

У Брацлаві Дрозда Василя влітку 1665 року змінив Дворецький Василь. Наступного року полк очолювали Думитрашко — Райча Родіон, який мав якісь родинні зв'язки з Куницькими [41,арк.1], і Зеленський Михайло. Їх змінювали Коваленко Сидір, Кияшко — Манжос Семен, Дорошенко Григорій Дорофійович, Гудима Стефан, Лисиця Павло. Булюбаш Федір був наказним полковником у 1675 році Коваленко Сидір знову отримав полковничий пернач у 1675 році і тримав його 10 років.

Король у Зеленського, який перейшов на бік Дорошенка конфіскував його маєтності і передав їх Кобилецькому. У 1671 році

Михайло Зеленський перейшов на польський бік. Він здав значну фортецю Стіну. Собеський зробив спробу підкупити полковника Костянтина, обіцяючи йому нобілітацію, але невдало. Ханенко захопив Ямпіль.

Ханенка визнав лише один Брацлавський полк. Під Брацлавом зібралися проханенківські старшини Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький.

В Кальницькому полку Іван Федорович Яцьківський – Куницький помер в проміжку 1663 – 1667 роках, бо його маєтність Боярку після його смерті 3 червня 1667 року король надав брацлавському стольнику Павлу Тетері [42,401]. Якогось його родича Степана Куницького – Яцьківського (? – 1684) у 1671 році Дорошенко направив послом до Туреччини.

Через нього ж була домовленність з Дорошенком про шлюб племінника гетьмана Ігнатовича Мишка з донькою Дорошенка [21,752]. Не виключено, що Ігнатович який був писарем у Тукальського, а потім у Андрія Дорошенка [17,596] і є цей Михайло.

Пізніше він як військовий товариш виконував доручення Самойловича на Правобережжі, видавав там себе за полковника і був нобілітований. В.Липинський називає його полковником переяславським, але жоден з дослідників до цієї токи зору не пристав. Схоплений за наказом Самойловича і його справу вів протопоп Адамович.

Разом з ним у козацькому середовищі були рідні брати Василь і Федір [43,45] та три племінники Анастасій, Дмитро, Іван. Цікаво, що Іван Куницький фіксується як намісник у Ромнах у 1672 році.

Високий статус Степана Куницького у козацько – старшинському середовищі засвідчує шлюб з вдовою полковника миргородського Лісницького. О. Оглоблин вважав, що Степан Куницький «з правобережного (мабуть, брацлавського) шляхетського роду...служив у Дорошенка й виконував різні дипломатичні та приватні доручення (посольства до Многогрішного 1671 р., до Польщі 1673 р. тощо). Староста Немирівський (1677, 1678)».

В Кальнику відомий наказний полковник Олександр Урбанович, а також Василь Богун, мабуть, син Івана Богуна, який був повним кальницьким полковником [44,арк.10].

У Паволоцькому полку до 1671 року полковником залишався Ярош Грицина, коли його змінив спочатку Григорій Гамалія, а потім Андрій Дорошенко, Яків Гамілія. У 1675 році через незгоду з турецькою орієнтацією гетьмана Гамалія полишив дітей і дружину в Чигирині і перейшов на Пирятинщину [45], його змінив Павло Низкогляд.

Наказний гетьман Тарасович Кіндрат восени 1672 року взяв Брацлав, Могилів, Ладижин.

Правобережний Київський полк очолювали Бутрим Петро і Матюта Костянтин. Маємо згадку про те, що Семен Карпович Жила 9 вересня 1666 року отримав королівський привілей на землі в с.Медведівці Березинського [25,33]. Враховуючи, що його рідний брат Гаврило був сотником козелецьким (? – 1669 – 1672 – ?), а він сам полковим осавулом (? – 1672 – ?), то не виключено його сотництво в Козельці під час отримання королівського привілея.

Слід згадати ще старшину, яка в цей час знаходилась в засланні. В серпні 1668 року Петро просив повернути з заслання «наших невинно

в ссылку отданных» ігумена Мгарського Віктора Загоровського, Захара Шийкевича, Кропивницького та ін. Турбувався гетьман і про звільнення старшин з московської неволі. У 1668 році просив царя звільнити Михайла Ганджу, Андрія Щербину, Дмитра Чернявського [12,126]. З московського ув'язнення повернувся колишній обозний військовий Тиміш Носач, якому гетьман Дорошенко як «старинному и заслуженному войска запорожского товарищу» 22 серпня 1668 року в Корсуні видав універсал [46,450].

Після здачі Ханенка король робить ставку на полковника ЙКМ і старосту носівського Григорія Гуляницького (? — 1675), але «Гуляницкого войско все огнемъ пожгли» (8 корогв і татар) [21,293] розгромили з двох боків як дорошенківці, так і московські війська [1,246,250].

Після падіння Дорошенка у західних полках піднімається Остап Гоголь, старий соратник Хмельницького, останній визначний представник тієї генерації старшин. З його родоводу відомо, що у вересні 1664 року, коли він приймає протекцію польського короля, то два його сини були захоплені у Львові, можливо, там навчалися чи жили з матір'ю.

Знаємо, що ще у 1668 році його брат Григорій керував обороною Кальника від поляків, у вересні 1671 року при обороні Могилева загинув один із його синів. З Молдавії Гоголь і полковники К.Мигалевський та Кияшко погоджуються підкоритися гетьману М.Ханенку. Дещо пізніше полковник подільський Остап Гоголь призначається наказним гетьманом ЙКМ, крім його полку на боці короля бачимо полк Кияшки, Димерський полк, три корогви ханенківців.

Наказний гетьман (1675) Остап Гоголь мав при собі охотницькі полки Барабаша, Кіяшки, Кваші, Семена Артюші [1,161]. А у лютому 1676 року нобілітуються головні козацькі ватажки Є.Гоголь, полковники С.Корсунець, М.Лукейчик, А.Зеленський, обозні полкові К.Гасаненко, А.Ясенський, осавул П.Калькуль (?), сотники В.Іваненко, Г.Бернашовський, Я.Озажинський, С.Бахринський [47,24].

В 1676 році було прийнято рішення про «стації» лише чотирьом козацьким полкам (4000 чол.). Згодом, полки Семена Корсунця, Івана Шульги та Кобелзького були розміщені у Димерському старостві (Димерська, Коростишевська і Чорногорська фортеці).

Восени 1677 року на Лівобережжя переходять «два полковника, один конний Іванія, і другий піхотний Василь, а з ними кінноти чоловік тридцять» [23,430]. «Розчарування у королівській протекції, відчуття вірності політичного курсу на об'єднання з Правобережжям гетьмана І.Самойловича, небезпека перед турецьким наступом та похилий вік змусили Є.Гоголя у квітні 1678 року направити Самойловичу листа, де правобережний гетьман писав, що «нині самого себе твоїй милості віддаю», — пише провідний дослідник життєвого шляху Гоголя Т.Чухліб [23,27].

В 1679—1683 роках старшими над правобережними козаками були суддя генеральний Мирон, полковники Олександр Урбанович та Максиміліан Булига. Молдавський же воєвода Дука призначив своїх полковників у головні козацькі міста. «...в Чигирине был Кєрембашевський, в Мошнах и Черкасах Вергун, в Каневе Кобзарь, а

в Корсуне и Богуславе Куницкий», — сповіщав царя Василь Кочубей. І, характеризуючи їх, додавав: «А все те и иные осадчики были беглецы и изменники наши, которые отсюда из стороны нашей на ту сторону Днепра поуходили, и Куницкий тот забежал было к ляхам прежде, а потом к нему Дуке воеводе прилепился...» [48,арк.18]. Коли ж розпочались військові дії поляків проти Порти, то вказані козацькі ватажки здали Немирів та інші міста.

24 серпня 1683 року С.Куницький призначається гетьманом [49,109], а комісаром при ньому хелмський каштелян С.Дружкевич. Полковниками бачимо Юрія, Лук'яна, Я.Дуніна — Раєцького, Андрія Могилу, писарем генеральним Пяйковського. Козаки добивалися передачі у повне козацьке володіння Білоцерківського староства. Куницького вбили на козацькій раді в березні 1684 року при спробі втекти з неї, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг» [24,32].

Під Віднем знаходилась приватна козацька корогва воєводи Волинського Я.Стадніцького під керівництвом полковника Апостола. Згодом приєдналися козацькі полки Я.Ворони, шляхтича Менжинського, Семена (Корсунця ?). В кінці 1683 року сім полків очолювали Максимиліан Булига, Василь Іскрицький, Булук — Баша, А.Зеленецький, К.Станецький, Я.Дунін — Раєцький і ,мабуть, Киліяна.

Куницького на гетьманстві змінив полковник піхотний Андрій Могила [50,125]. Під час його гетьманування на Лівобережжя перейшли чотири полки (полковники Левко, Дроб'язга, Кришталь у Переяславський полк), на Січ козаки на чолі з С.Палієм і Куликом [40,176]. Знаємо полковника димерського Мирона, білоцерківського Х.Шарка, є тенденція відродження територіальних полків Брацлавського, Богуславського, Корсунського. У 1686 році бачимо такі полки Семена Палія, Максиміліана Булиги, Макухи, Гришка, Булук — Баші, Семена (Корсунця?). Все це — добровольці — січовики. Полки Макухи, Штепи, Кулика, отримавши королівську платню переходять і розпорошуються на Лівобережжі, це свідчить про тимчасовий характер цих формувань (з лівобережних козаків чи січовиків). Запорозьким полковником називався (? — 1686.08. — 1687.06. — ?) і Криштоф Лончинський [51,7]. Командний склад полку свідчить про шляхетське ядро цього полку (вказані поручик Василь Меленевський, хорунжий Павло Волковський) [51,14].

У 1689 році гетьманом став Гришко Іванович, який вів непримиренну боротьбу проти полковника фастівського Семена Палія. Під його регіментом знаходилися полки Іскри, Самуся, а також Я.Гладкого і А.Абазина. В той час запорозький полковник Кулик перевів на Лівобережжя своїх козаків і мешканців Кальника і Дашова.

На Правобережжі діяло і угрупування, орієнтоване на Османську імперію, на чолі якого був поставлений Юрій Хмельницький. Ще у лютому 1676 року він призначив наказним отаманом Астаматія (Євстафій Гиковський, Остаматенко). За Богдана Хмельницького цей грецький виходець тримав митну справу в Україні (28 квітня 1654 р. гетьман призначив його митним екзактором [52,арк.2 — 4]), в цей же період виконував дипломатичні доручення, був активним прибічником І.Виговського. До 1675 року джерела про нього мовчать. Петро Дорошенко призначає його резидентом до Царграду. Після падіння Дорошенка — стає найближчим співробітником Ю.Хмельницького.

Писар Юрія Хмельницького Григорій був призначений полковником могилівським, Коваленко — корсунським, І.Губар — Бершадський — брацлавським, Варениця — кальницьким. Серед його прибічників бачимо Івана Яненка — Хмельницького, Апостола (якого невідомо), Таращенко (Тарасенко) (намісник у Немирові). Після страти Вареници на його місце призначається Г.Негребецький. За наказом Ю.Хмельницького у другій половині 1678 року був страчений і наказний гетьман Астаматій [53].

Новим гетьманом влітку 1684 року був проголошений полковник козацький Т.Сулименко (Сулимка). Ще у 1683 році, знаходячись під регіментом С.Куницького, він потрапив до турецького полону і став на службу султану. Проте вже у 1685 році більшість із тисячі козаків, які були у розпорядженні цього турецького гетьмана перейшли на бік Могили. На жаль, нічого не знаємо, про наступного гетьмана з турецької ласки Самченка, Стецика (Лозинський Степан Іванович, Стецик Тягинський, Стецько Ягорлицький).

За період 1648 — 1676 років на Правобережжі відомі такі полковники. Є згадки про 19 повних полковників брацлавських, з яких Михайло Зеленський обирався чотири, Коваленко Сидір і Сербин Іван по два рази. 7 наказних полковників (Дорошенко Григорій, Волошин Сила, Кривенко Григорій, Лисиця Павло, Бахно Ілля, Булюбаш Федір, Зеленський Михайло), з яких дехто став і повним полковником

До реєстру Білоцерківського полку внесено 17 повних полковники, старшин були 8 наказними полковниками. Краченко Іван очолював полк тричі, Андрій Тарасенко, Семен Половець, Гнат Макуха, Яків Люторенко тримали пірнач по два рази.

Крім того короткотерміново існував Фастівський полк, на чолі якого стояли Дзік Петро і Корицький Петро.

14 повних і 3 наказних полковники Кальницького полку. Ковалевський Гаврило тричі обирався, двічі полковниками були Іван Богун, Іван Яцьківський, Лобойко Василь.

З 18 повних полковників канівських, тричі пірнач тримав Яків Лизогуб, двічі — Іван Лизогуб та Іван Стародуб. До 3 відомих наказних полковники (Гулак, Шангирей, Заблоцький) нам вдалося додати інформацію про четвертого Василя Решетила.

З 25 корсунських полковників Яків Улезько полковникував тричі, Григорій Гуляницький, Іван Креховецький, Федір Кандиба — по два рази. 21 полковнича родина у Корсуні: Золотаренки дали трьох корсунських полковників, Гуляницькі, Бути — Нестеренки — по два. Слід додати ще трьох полковників лисянських (Кривоніс, Лисянський і Височан). Крім того в Корсунському полку є згадки про 16 наказних полковників (Бут Нестеренко Максим, Вергун Жадан, Гладкий Іван, Дубина Мисько, Дубина Семен, Івахнюк Михайло, Кілдей Антон, Ковшевацький, Мигалевський Костянтин, Привицький Осип, Соловей Михайло, Стадниченко Мисько, Сухопара Самійло, Трутина Дмитро (Дементій), Трушенко Степан, Фацієвич Євстафій).

З 14 повних полковників паволоцьких Іван Куцевич — Миньківський, Михайло Суличич, Іван Богун полковникували по два рази, з родини Гамалій два полковники були на Паволоччині — Григорій і Яків, з наказних полковників відомі троє — Хмелецький Адам і Степан, Кривоносенко.

6 полковників Подільського полку, серед яких Гоголь тримав уряд тричі протягом 17 років. 5 наказних полковників подільських (Бугай Іван, Гладкий Дмитро, Кривоніс Олександр, Зеленський Андрій, Михайлович Федір).

17 полковників уманських походили з 16 родин (двох полковників дала родина Безпалих). Ханенко і Білогруд обиралися полковником по 8 разів. Відомі тако ж 6 наказних полкавників (Ханенко Михайло, Байбуза Степан, Іванович Самійло, Грозденко Іван, Нечай Матвій, Оргієнко Семен).

У Черкасах є згадки про 23 повних (19) і наказних (4) полковників. Джулай Федір тричі очолював полк, Колос Яків, Гамалія Михайло — двічі.

З 32 полковників Чигиринського полку, які внесені до реєстру полковників вдалося встановити трьох нових полковників: Тихого Семена, два полковникування Степана Опари (1661 і 1662), вперше ввести до наукового обігу факти про керівництво Чигиринським полком з боку Івана Богуна (1661 — 1662). Встановлені прізвища трьох чигиринських полковників, які раніше були відомі лише за іменами та по—батькові: Білобровка Григорій Хомич, Колос Яків Пархоменко, Канівець Кирило Андрійович, встановити імена батьків полковників Герасима (Еразма) Богдановича Каплуновського та Івана Богдановича Дуб'яги.

22 повних і 10 наказних полковників зафіксовано у реєстрі старшини Чигиринського полку — це представники 27 родин. Корицький Яків очолював Чигиринський полк чотири рази, двічі — Трушенко Карпо, Богаченко Ілляш, Дорошенко Петро, Бережецький Прокіп, Петрановський Ярема, Опара Степан, Коробка Федір.

Джерела та література

1. *Акты Юго—Западной России* (далі — Акты ЮЗР). — Т. XII.

2. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі — ІР НБУ). — Ф. Лебедев, КДА. — № 605.

3. *Мицик Ю. Михайло Дорошенко* // Україна в минулому. — К.—Львів,1994. — Вип. 5.

4. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року.* Транслітерація тексту. — К., 1995.

5. *Мицик Ю.А.* Невідомі листи керівника Національно—визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. // Українській історичний журнал. — 2001. — № 1.

6. *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця). — Харків, 1930.

7. *Історико—географічний збірник.* — К., 1927. — Т. І. — С. 33 — 38.

8. *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1984.

9. ІР НБУ. — Ф. XIV. — № 163.

10. Див. родовід Посудевських: *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. — К., 1999.

11. *Акты ЮЗР.* — Т. XV.

12. *Акты ЮЗР.* — Т. VII..

13. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. І. — К., 1908.

14. *ІР НБУ.* — Ф. II. — №15557 — 15561. — Арк. 161; Грушевський М. Незвісний епізод з життя Дорошенка // Записки НТШ. — Львів, 1930. — Т. 150. — С. 241.

15. *Карпов Г.* Мефодий Филимонович, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии (1661 — 668 года) // Православное обозрение. — 1875. — Кн. 1.

16. *Акты ЮЗР.* — Т. VI.

17. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльности. — Нью—Йорк,1985.

18. *Беляшевский М.* Расходы Речи Посполитой на козацких послов // КСт. — 1897. — Кн. 6.

19. *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько—української наукової зустрічі (Львів, 12 — 13 жовтня 1995 р.). За ред. Л.Зашкільняка. — Львів—Люблін, 1996.

20. *ІР НБУ.* — Ф. II. — № 15545 — 15548.

21. *Акты ЮЗР.* — Т. IX.

22. *Акты ЮЗР.* — Т. XI.

23. *Акты ЮЗР.* — Т. XIII.

24. *Возняк М.* Хто ж автор так званого літопису Самовидця // Записки НТШ. — 1933. — Т. CLIII.

25. *Реестр козацких дел в польской метрике в Санкт Петербурге при 3—м департаменте Сената в листах с надписью «Kozackie»* / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1861. — Кн. 1 — 3. — С. 21, 34; Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на козацких послов. — С. 88; Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 558 — 559.

26. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва у XVII—ім ст. — Твори,. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С.102.

27. Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького. — Твори, Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 185.

28. *Реестр козацких дел в польской метрике в Санкт Петербурге при 3—м департаменте Сената в листах с надписью «Kozackie»* / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1861. — Кн. 1 — 3.

29. *Мицик Ю. А.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1.

30. *Акты ЮЗР.* — Т. IX. — С. 738; Т. XII.

31. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі — ЦДІАУК). — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 203.

32. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Записки історико—філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — Т. XXIV.

33. *ІР НБУ.* — Ф. II. — № 15422.

34. *ІР НБУ.* — Ф. Лебедев. — № 565.

35. *Акты ЮЗР.* — Т. XI. — С. 371; Т. XII.

36. *Мякотин В.* Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729—1731 гг.). — Харьков, 1896.

37. *ІР НБУ.* — Ф. Петров. — № 594.

38. *ІР НБУ.* — Ф. I. — № 51498 — 51680.

39. *ЦДІАУК.* — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 6.

40. *Акты ЮЗР.* — Т. V.
41. *ЦДІАУК.* — Ф КМФ—7. — Оп. 1. — Спр. 693.
42. *Руська (Волинська) Метрика.* Описи за 1652 — 1673 рр. / Підготував до друку Петро Кулаковський. — Острог — Варшава — Москва, 1999.
43. *Чухліб Т.В.* Українсько — польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683 — 1684 рр.) // Український історичний журнал. — 2000. — № 5.
44. *ІР НБУ.* — Ф. II. — № 13981. — Арк. 10.
45. *Helcel A.Z.* Listy Jana Sobieskiego do zony Maryi Kazimiry wraz z listami tej krolewskiej rodziny i innych znakomitych osob. — Krakow, 1860. — S. 266; *Акты ЮЗР.* — Т. XII. — С. 246.
46. *Уманець Ф.* Гетьман Мазепа. — Спб., 1897.
47. *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К. ,1996.
48. *ІР НБУ.* — Ф. XIV. — № 6004.
49. *Мицик Ю.* Матеріали до історії українського козацтва в архівосховищах Німеччини і Польщі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. У трьох випусках. — К., 1993. — Вип. II.
50. *Чухліб Т.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 — 1689) // Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 125.
51. Опись актовых книг Киевского центрального архива. — № 13.
52. ЦДІАУК. — Ф. 1407. — Оп. 2. — Спр. 213.
53. Крип'якевич І. Остафій Астаматій, український посол до Туреччини в 1670 — х рр. // Україна. — 1927. — Кн. IV.

Кривошея В.В. Казацкая старшина Правобережья (1665 г. – конец XVII в.)

Освещаются вопросы взаимоотношений казацкой старшины Правобережья во второй половине XVII в.

Ключевые слова: Гетманщина, казацко — шляхетские полки, гетман, наказной полковник, генеральный судья, казак, генеральная старшина, шляхтич, Малороссийский приказ, полковой писарь.

Krivosheya, V. V. The Cossack foremen of the Right bank (1665 – the end of the 17th century)

Illuminated are issues of relations between the Cossack foremen of the Right bank during the second half of the 17th century.

Key words: Hetmanate, Cossack-szlachta regimens, the hetman, mandate colonel, the judge general, a Cossack, the general foreman, a Polish gentleman, the Ruthenia order, a regiment clerk.

УДК 94(477) «1654/1657»

Степанчук Ю.С.

Причини трансформації поглядів козацької старшини стосовно переяславсько–московського договору у 1654–1657 років

Розглядаються причини та обставини зміни поглядів козацької старшини на чолі із Б. Хмельницьким на стосунки із Москвою після Переяслава, що врешті, призвело до українсько–російської війни 1658 – 1659 років.

Ключові слова: гетьман, козацька старшина, Переяславська рада, українська еліта, посольський наказ, Військо Запорозьке, гетьманський уряд, переяславсько – московський договор.

Історіографія радянської епохи надавала надзвичайного ідеологічного значення факту «єднання» України з Росією. Стверджувалося, що весь український народ одностайно і з великою радістю побажав бути у союзі із народом російським. Насправді, одностайного схвалення та сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало. Можна констатувати, що суспільство розкололося на дві частини. Перша — більша, не схвалила договору з Москвою, друга — менша, до якої належали й ініціатори єднання, була впевнена у правильності такого політичного вибору. Проте, чим дужче уряд Б.Хмельницького намагався співробітничати із царським урядом, тим більше розумів, що Московщина дбала лише про свої, московські, інтереси.

Недовіра до нових союзників спалахнула ще у ході Переяславської ради. Б. Хмельницький поставив вимогу перед російським послами, щоб вони склали за царя присягу про те, що Москва захищатиме Військо Запорозьке і збереже права та привілеї козацького стану. Боярин Бутурлін, який очолював делегацію, відмовився присягати, бо «того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...» [1,36].

Наштовхнувшись на непередбачену відмову росіян, зазначає історик В.С. Степанков, гетьман і старшина постали перед дилемою: або присягнути московському цареві, або відмовитися від присяги, а відтак і від протекції московського царя. Вони обрали перший варіант [1,37]. Врешті, як відзначав В. Липинський, формальна сторона конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених політичних

обіцянок. На його переконання, це була перша дипломатична перемога росіян [2,147].

Через два дні козацька старшина знову спробувала отримати грамоти на підтвердження своїх свобод і привілеїв. Як і під час переговорів в Успенській церкві Переяслава, старшина обґрунтовувала свої вимоги тим, що рядові козаки без присяги та грамоти будуть «сумніватися». У черговий раз старшина отримала рішучу відмову від московських послів [3,411 – 412].

Показовим є невдоволення необхідністю приносити присягу цареві жителів Переяслава, Києва та Чорнобиля. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після присяги гетьмана й старшини «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги». Під час присяги 27 січні у Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло» [4,103]. Чорнобильський протопоп повідомляв, що «в місті було крику й плачу, коли міщан погнали до присяги». Частина козаків брацлавського й уманського полків висловилася проти московської протекції, а козаки Кропивнянського і Полтавського полків царських урядників «киями побили». Відомо, що не присягали й запорожці [1,37].

Стає очевидним, як зазначає Ю. Мицик, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві і тому ухилявся від неї; що Хмельницькому доводилося силою змушувати людей до присяги; що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, зазвичай, унеможливлювало присягу [4,100].

У ході переяславських домовленостей відбулася прикра подія, що пізніше переросте у тенденційне явище, характерне для козацької еліти України – Гетьманщини. До Бутурліна, без відома гетьмана, прибула делегація старшини з проханням затвердити їх на різних державних посадах. Відома дослідниця Н. Полянська – Василенко називає цих людей: батько і брат І. Виговського, батько майбутнього гетьмана І. Мазепи, посол до Москви у 1649 та 1653 роках Силуан Мужаловський зі своїми родичами та інші [5,25].

Прийнявши цей факт до уваги, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не жаліючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. У такий спосіб царський уряд намагався заручитися підтримкою і інших впливових високопосадовців. Так, відомий білоруський полковник І. Золотаренко двічі був запрошений на аудієнцію до Олексія Михайловича, одержав дарунки і маєтки. Також, за наказом царя, частина здобутої території Великого князівства Литовського лишилася під управлінням І. Золотаренка. Правда, коли Золотаренко помер від рани, яку одержав при облозі Старого Бихова, Хмельницький призначив білоруським полковником Івана Нечая.

Метод задобрювання та надмірного вшанування Москва застосовувала не лише по відношенню до української еліти. В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі. 1657 – 1659» наводить приклади як Москва деморалізувала білоруську шляхту. Так, за допомогою усіляких обіцянок, титулу полковника, маєтків вона перетягнула на свій бік

харизматичного могилівського шляхтича, давнього знайомого і приятеля Б.Хмельницького — В'ячеслава Покловського. Разом з ним сторону Москви зайняли впливові білоруські шляхтичі, які до цього домагалися злуки з Україною [2,147].

Зважаючи на те, пишуть історики В. Смолій та В. Степанков, що чимало представників козацької старшини через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від московського уряду царські грамоти на маєтки, нехтування нею на місцях соціально — економічних інтересів не лише селян, а й козаків зумовлювали загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві [6,99].

23 лютого 1654 року до Києва прибули перші російські воєводи Федір Куракін і Федір Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт — з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи в Києві виконували насамперед представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [7,309].

Царське представництво в Україні у формі військових залог на чолі із воєводами — окрема сторінка в україно — російському протистоянні у 1654 — 1659 роках. Ще під час переговорів у Переяславі Хмельницький погодився, щоб царський воєвода був тільки у Києві, «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [7,309].

У Москві Зарудний і Тетеря погодилися на те, щоб воєводи були в Києві і Чернігові, але у затверджених «статтях» такого рішення не було прийнято. З деяких натяків видно, як пише І. Крип'якевич, що московський уряд мав намір посадити воєвод також і в інших містах, але бачачи негативне ставлення старшини, цього плану не здійснив, і навіть до Чернігова не прислав воєвод [7,310].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрою, а простолюду — одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами — сап'янцями, заборонити винокуріння та вживання тютюну. Все це викликало велике обурення серед населення [4,103]. Зворотним прикладом «любові» українського народу до московитів є колоритний факт про те, як російський посол Родіон Стрешнєв повертався з України до Москви: щоб убезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив поголити свою голову по — козацьки! [8,74]

Отже, російський уряд зробив перші спроби зміцнити в Україні свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет.

Загальновідомо, що українське православне духовенство відмовилось присягати цареві. Митрополит і архімандрит печерський заявили, що «волять померти, чим присягнути цареві» [2,149].

Після Переяслава розпочався шалений тиск царату на українську церкву з метою підпорядкувати її до Московського патріархату. Відомі конфлікти між митрополитом київським Сильвестром Косовим та царським воєводами з цього питання. Так, ще в січні 1654 року митрополит, побоюючись, що відбудеться зміна церковного керівництва, вирядив на захід ченця Макарія Криницького, який вніс у луцькі

гродські книги протест проти спроб московських воєвод змусити київське духовенство присягати цареві [3,457].

У серпні 1654 року під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво – Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, намагаючись спонукати визнати підвладність московського патріархату [9,25].

Конфлікти і постійні протистояння між царськими представниками та козацькою старшиною відбувалися на всіх ділянках їхнього співробітництва, зокрема й військового.

Спільні воєнні дії, що розпочалися у квітні 1654 року мали на меті нанесення головного удару по Литовському князівству, вздовж лінії Смоленська. Український театр військових дій проти Польщі, Росію все ще не турбував. На бажання російського уряду Хмельницький вислав на Білорусію і Литву 18 тис. козаків під командуванням ніжинського полковника Івана Золотаренка. Козацько – російські війська захопили Гомель, Бихівський, Кричевський і частину Могилівського повітів, а в липні 1655 року – Вільну [7,311].

Успішні спільні військові дії в Білорусії виявили серйозні проблеми українсько – московських відносин. Факти свідчать, що на звільнених від польських військ територіях виникло своєрідне двовладдя: українці створювали свою адміністрацію, росіяни – свою. На цьому ґрунті дві сторони вступали в гострі суперечки [10,16].

Але поведінка московських військ на захоплених територіях відрізнялася від української і викликала антимосковські настрої. За наказом царського уряду із таких територій як Смоленщина, Вітебщина та ін. до Московщини було вивезено частину білоруської шляхти. Навіть великий прихильник царя, згаданий вище білоруський шляхтич В. Поклонський, дуже швидко розчарувався і писав до Золотаренка в листі, що замість допомоги мало населення від стрільців «таке ж грабування Божих домів, як і від татар... В кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер... що моє око бачило..., які непотребства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі..., скільки душ у неволю забрали..., а цю землю знищили....» [11,60].

Як стверджує дослідник Ю. Мицик, збереглися джерела, які засвідчують насильства московських воєвод в Білорусі і над союзниками – українськими козаками. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам «оселедці на головах» [8,74].

Внаслідок військових дій велика частина білоруських територій увійшли до складу Війська Запорозького. Тут запроваджувався полково – сотенний устрій, відбувалося масове, і що характерно, добровільне «покозачення» білоруського населення. Проте, поширення гетьманської влади на Білорусію та Литву не відповідало планам московського уряду. Козацький контингент у Білорусії набув значної чисельності й заважав царському уряду в проведенні ним на цій території кріпосницької політики. Не добившись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ з Білорусії, Москва вирішила це зробити сама. Для цього в Смоленську було сформовано загін на чолі з воєводою Змєєвим, який змусив вивести українських козаків зі Смоленського, Дубровенського, Оршанського та Могильовського повітів [12,3].

Що стосується гетьманської України, то лише на початку січня 1655 року сюди для боротьби з поляками прийшло невелике (шеститисячне)

російське військо під командуванням Василя Шереметьєва. Хмельницький разом із російськими військами вирушив на допомогу обложеній Умані, обороною якої керував І. Богун [7,313].

Коли українсько – російські війська прямували через Поділля, вийшов указ царя про доповнення його титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця» новими словами: «Великий князь Литовський и Белыя Руси, Волынский и Подольский». Принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону, наголошує історик В.С. Степанков, стала основною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воєводами під час спільного Західного походу восени 1655 року [9,25]

Після битви на Дрижиполі, на думку Романа Бжеського, Хмельницький вже побачив і чудово зрозумів, що Москва і не думає виконувати свої зобов'язання. У таємному листі до шведського короля він закликає останнього якнайшвидше вирушити з військом через Польщу у напрямку західноукраїнських земель. Це був превентивний крок, аби унеможливити росіянам залишити своїх військові залоги у захоплених містах [11,69].

Показовий випадок трапився під Гусятином де козаки, за наказом гетьмана, силою розігнали московські війська, що рушили штурмом брати місто. Ось як описав ці події московський воєвода, звітуючись перед царем: «Коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли...., велів цих людей від города відбивати, і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли, з гармат стріляно» [11,60]. Цим пояснюється й те, що Хмельницький не захотів брати Львів у середині вересня 1655 року.

Під Любліном теж стався конфлікт між козацькою старшиною та командуючим московськими військами Потьомкіним, який змушував мешканців міста складати присягу на користь царя. Обурений Хмельницький склав угоду із татарами, наслідком якої стало оточення татарами війська воєводи Бутурліна під Озерною [11,60].

Результати озернянських подій були катастрофічні для російського війська – загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження у стосунках Б. Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник погрожував відповісти московському монархові вогнем і мечем) [13,61].

В 1655 році царський уряд не пропускає через Московщину українських послів до Швеції. У наказі Бутурліну від 3 липня 1655 року уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «воно того собі в образу не ставили, що ми посланців в Свою відпустити не вказали» [14,37].

Отже, перший рік союзницьких відносин переконливо демонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями. Досить прикметно, зазначає історик В. Горобець, що чутки про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня 1655 року трансільванський князь Дєрдь II Ракоці писав невідомому адресату,

що «московіт твердо стискає Хмельницького, той кається зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею». Інший придунайський правитель — молдавський господар Стефан Георгіна 23 серпня також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький «...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...» [14,37].

Навесні 1656 року царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л. Лопухіна, датованому квітнем 1656 року, йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: «...без воевод в черкасских городах быть непригоже...», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 року [15,20].

На думку дослідника В. Горобця, офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів із польським королем Б. Хмельницький вперше почув із уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 року. Невдовзі, на початку червня, до Б.Хмельницького надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича, щодо примирення з Річчю Посполитою [15,20].

Загальновідомо, що Б. Хмельницький не визнав Віленської угоди. Але не заявляв про це офіційно. Проте, коли вже хворому гетьманові дорікав московський посол Бутурлін за умову з Ракоцієм та за союз зі шведами, гетьман відповів: «Ніколи я не відстану від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють дотримати приязнь та обіцянки. А великий государ допустився наді мною та над військом Запорозьким немилосердного вчинку — погодився з поляками, бажаючи віддати нашу батьківщину» [11,63].

У гетьманській столиці Чигирині були стурбовані несподіваним зближенням Росії і Польщі. Великою неприємністю для гетьмана і старшини було те, що українську делегацію, яка прибула у Вільно у жовтні 1654 року на чолі із сотником Германом Гапоненком, до переговорів не допустили. Демонстративно ігноруючи їх присутність, росіяни відмовлялися від спілкування з українськими послами й підкреслюючи їхню зайвість, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я [9,24].

Гетьман та козацька старшина справедливо вважали, що попередні домовленості України з Росією більше не мають політичної сили. На зібраній старшинській раді Б.Хмельницький заявив: «Треба отступить от руки царского величества» [9,25]. Приймається рішення про утворення нового військового союзу проти Польщі із Семиградським князем Юрієм Ракоцієм. 18 жовтня 1656 року у Чигирині Б.Хмельницький та представники Юрія Ракоці підписують договір про дружбу та військове співробітництво [7,328].

Своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди у трансільванському містечку Раднот із Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем — «дисидентом» Богуславом Радзивиллом [16,48].

Це свідчило про повне ігнорування урядом Б.Хмельницького Віленського перемир'я. З цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалежнення» України від «агресивних планів і дій Москви» [15,22].

У лютому 1657 року розпочався знаменитий рейд по території Польщі об'єднаного козацького війська полковника Ждановича та війська князя Юрія Ракоці, внаслідок якого союзниками було взято Краків, Варшаву та низку інших міст [7,218].

Проте, за словами дослідника Ф. Левітаса, одурені російською пропагандою українські полки підняли бунт, заявивши, що не підуть проти волі російського царя (похід козаків на Захід України викликав обурення в Москві) і повернулись в Гетьманщину [10,17].

Як щойно зазначалося, самостійна політика Б. Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликала різко негативну реакцію Москви. Протягом першої половини 1657 року в Україні побувало п'ять московських посольств. Їхні офіційні документи переконливо свідчили про зміну тональності політики Москви стосовно взаємин із Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кініну, відрядженому в Україну в лютому 1657 року, на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах із гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена, та відповідно, лякаючи карою божою за неправду і відступництво від даного цареві слова [15,25].

Москва намагалася не лише збільшити кількість свого війська, а й усіляко впливати через своїх воєвод на суспільно — політичні справи в Україні. Так, царський представник окольничий Ф. Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізону Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [12,3].

Згодом, Москва вже не приховувала свого незадоволення тим, що всіма королівськими, монастирськими і панськими містами, містечками та маєтками володіли гетьман і Військо Запорозьке, а всі доходи з них ішли гетьману, а не царю. Докоряли гетьманському уряду і за те, що Б. Хмельницький спілкується з іноземними послами, зокрема шведськими та угорськими, без царського на те указу. А московський посол Старков докоряв гетьманові за те, що він листи скріплював своєю печаткою, а не печаткою, надісланою йому царем [12,4].

Правда, не менш різкими були і відповіді Б. Хмельницького на вимогу російської сторони стосовно перебування царських воєвод в українських містах і надходження з України податків до Москви. На переговорах 10 червня гетьман заявив Ф. Бутурліну, що «...судді де Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам» [15,27].

Не гребуючи засобами та не зважаючи на чуже нещастя, Москва використала смерть Хмельницького у зміцненні своїх позицій в Україні. Ще у середині лютого 1657 року одержавши інформацію про

хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікину, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [15,27].

Таким чином, причини трансформації поглядів козацької старшини на характер українсько – російських відносин у 1654 – 1657 років пов'язані з тим, що Московська держава, всупереч Переяславським домовленостям 1654 року, розпочала інтенсивний наступ на обмеження політичної, економічної та військової самостійності України – Гетьманщини.

Література

1. *Степанков В.С.* Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28 – 39.

2. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657 – 1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII – ім століттю // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 144 – 157;

3. *Плохій С.* Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., «Критика», 2005. – 494 с.

4. *Мицик Ю.А.* З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 98 – 106;

5. *Полонська–Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – 502 с.

6. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернатива», 1997. – 367 с.

7. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів: Видавництво «Світ», 1990. – 406 с.

8. *Мицик Ю.А.* З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 72 – 79.

9. *Степанков В.С.* Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 22 – 32.

10. *Левітас Ф.* Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. – № 3. – С. 13 – 17.

11. *Бжеський Р.* Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та «переяславська легенда» // Розбудова держави. – 2004. – № 1 – 3. – С. 45 – 66.

12. *Бульвінський А.* Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 2 – 12.

13. *Горобець В.М.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 54 – 67;

14. *Горобець В.М.* Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 32 – 69.

15. *Горобець В.М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50 – х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 16 – 47.

16. *Чухліб Т.В.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 46—61.

Степанчук Ю.С. Причины трансформации взглядов казацкой старшины в отношении переяслав–московского договора в 1654–1657 годах

Рассматриваются причины и обстоятельства изменений взглядов казацкой старшины во главе с Б.Хмельницким на отношения с Москвою после Переяслава, что в принципе, привело к украинско — русской войне 1658 — 1659 годов.

Ключевые слова: гетман, казацкая старшина, Переяславская рада, украинская элита, посольский наказ, Войско Запорожское, гетманское правительство, переяславско — московский договор.

Stepanchuk, Yu. S. The reasons for transformation of the Cossack foreman standpoints regarding the Treaty of Pereyaslav and Moscow of 1654–1657

Review of the grounds and circumstances in which the Cossack foreman headed by B. Khmelnitsky changed its standpoints regarding relations with Moscow after Pereyaslav, which as a matter of principle resulted in the Ukrainian and Russian war of 1658 — 1659.

Key words: a hetman, a Cossack foreman, the Pereyaslav Rada, the Ukrainian elite, the Ambassadorial Order, Zaporozhje Army, a hetman government, the Treaty of Pereyaslav and Moscow.

УДК 281.9

Меша В. Г.

Особливості синодального управління Російської православної церкви в останній чверті XIX ст.

Проаналізовано особливості системи синодального управління Російської православної церкви (РПЦ) в останній чверті XIX ст. з точки зору її впливу на розвиток православних церковних інституцій в Україні. Представлено характер дії церковної владної вертикалі. Охарактеризовані основні етапи в розвитку ідеологічних підходів Синоду до здійснення віросповідних та суспільних функцій церкви.

Ключові слова: *Святіший Правлячий Синод, Російська православна церква, єпархія, благочинни ради, віросповідання.*

Управління церквою здійснювалося структурами, які відповідали територіально-адміністративній ланці або мали галузеву спеціалізацію, як у випадку з відомством протопресвітера військового духовенства армії та флоту. На чолі РПЦ стояв Святіший Правлячий Синод. Його діяльність була визначена Духовним регламентом 1721 року, укладеним відомим суспільним та церковним діячем Ф. Прокоповичем і додатково регулювалась окремими законодавчими актами, в тому числі імперськими указами. Згідно з Духовним регламентом, Синод запроваджувався як колегіальний орган управління та був «соборним урядом церкви». Його керівне значення в церковних справах було визначено рівним значенню Сенату в справах державних [1].

До складу Св. Синоду входили Присутствіє та інші синодальні установи. Присутствіє мали складати ієрархи єпископського та пресвітерського ступеня священства, але це правило не виконувалося. В останній чверті XIX ст. в Синодальному Присутствії засідали лише єпископи (єпархіальні або вікарні). Їхня кількість не відповідала встановленому регламентом числу [1]. Замість 12 осіб, кількість членів Присутствія не перевищувала семи — восьми. Четверо з них мали звання членів Св. Синоду (звання довічне): митрополит Санкт-Петербурзький та Ладозький, Свято-Троїцької Александро-Невської Лаври священноархімандрит* (він же був першоприсутнім членом Синоду); митрополит Київський та Галицький, Києво-Печерської Успенської Лаври священноархімандрит другий за рангом серед членів Св. Синоду — своєрідна данина Києву, як колиски християнства східнослов'янського світу); митрополит Московський та Коломенський,

* *Такими були повні офіційні титули*

Свято-Троїцької Сергієвої Лаври священноархімандрит; екзарх Грузії, архієпископ Карталінський та Кахетинський. Інші три члени присутствія Св. Синоду мали звання присутніх — вони могли бути призначені з числа діючих або колишніх єпархіальних єпископів, архієпископів, вікарних будь-якої єпархії [2].

Синодальні члени призначалися іменними указами, присутні -імператорськими повеліннями. Призначена до складу Св. Синоду особа на першому ж засіданні складала присягу за особливою формою. І члени, і присутні мали однакове право голосу, а всі рішення Св. Синоду повинні були ухвалюватися одноголосно. Розбіжності, якщо їх не залагоджували після компромісних пропозицій обер-прокурора Св. Синоду, представляли монарху [3,39].

Надзвичайна концентрація влади в руках Св. Синоду найбільш яскраво простежується на прикладі кадрової політики. Якщо до входження під зверхність Московського патріаршого престолу в Україні зберігалась традиція обрання парафіяльних священиків, ігуменів монастирів та, навіть, єпископів, то після того, з утвердженням влади Св. Синоду, утвердилась практика їх призначення. Зокрема, Св. Синод обирав та представляв монарху кандидатів на найбільш важливі посади — архієреїв, протопресвітерів військового духовенства, членів синодальних контор, обер-секретарів Св. Синоду, які очолювали відділення його канцелярії тощо. Синод призначав також ректорів та інспекторів духовних академій і семінарій, настоятелів та настоятельниць монастирів, членів закордонних духовних місій, викладачів академічної освіти в духовні навчальні заклади, смотрителів духовних училищ, єпархіальних доглядачів церковно-парафіяльних шкіл, секретарів та членів духовних консисторій, інспекторів притулків. Якщо взяти до уваги, що крім цього Св. Синод був вищою судовою установою церкви та представляв РПЦ перед урядами закордонних православних церков та інославних віросповідних товариств, можна говорити про справді всеохоплюючу владу цієї інституції в межах духовного відомства.

Серед синодальних установ, які забезпечували діяльність «соборного уряду церкви» наприкінці XIX ст., функціонували канцелярія Св. Синоду, синодальні контори, господарське управління, контроль (у 1867 р. він був виділений в окрему установу при Св. Синоді), духовно-навчальний комітет (з 1867 р.), духовно-училищна рада (заснована у 1884 р.) для вищого завідування церковно-приходськими школами в усій імперії, петербурзька та московська синодальні типографії та канцелярія синодального обер-прокурора [4,241].

Взагалі, принципи діяльності Св. Синоду, які безпосередньо впливали на канонічне та адміністративне буття єпархій України, вміщувалися у концептуально важливих моментах: дотриманні принципу залежності церкви від світської влади та функціонуванні управлінської системи, заснованої на чіткій ієрархії й централізованому керівництві.

Зважимо на те, що право інвеститури — затвердження на посаді єпископів та всіх ключових осіб у церковній ієрархії, стало виключною прерогативою російських монархів. Російські самодержці керували церквою (це було скоріше зовнішнє вище керівництво) навіть не через першоприсутнього члена Св. Синоду. Синодом керувала цілком

світська людина, обіймаючи посаду обер-прокурора. Сам факт зверхності з боку світського чиновника не тільки символізував порушення канонічних принципів, а й принижував та значною мірою деморалізовував церковну інституцію. Жоден із вищих ієрархів РПЦ не міг навіть отримати права доповіді імператору з церковних питань. Був лише один посередник між «соборним церковним урядом» та вищою владою в Російській імперії — обер-прокурор Синоду.

Від часу запровадження цієї посади в 1722 році обер-прокурори поступово розширювали свої повноваження і на другу половину XIX ст. мали вже низку надзвичайних прав, виконуючи функції «ока государевого и стряпчего дел державных». Обер-прокурор займав серед посадовців положення рівне міністрам, призначався та звільнявся іменними указами Сенату, за справами служби підлягав відповідальності лише перед верховною владою та представляв імператору звіти духовного відомства.

Широкі повноваження обер-прокурорів у рамках духовного відомства відкривали можливості дієвого впливу цих урядовців на внутрішнє життя і подальший розвиток цієї суспільної інституції. Аналізуючи ініціативи вищих чиновників духовного відомства, які стосувалися різних сфер церковного життя та урядування, можемо виділити два етапи розвитку управління та реформування православної церкви останньої чверті XIX ст. Вони заслуговують на окремий розгляд.

Особливий концептуальний зміст мав період імператорського правління Олександра II та обер-прокурорського урядування графа Д.Толстого (1865-1880 рр.). То була доба ліберальних реформ не лише в світських сферах суспільного життя, а й у межах духовного відомства. Час, коли було запроваджено традицію обрання благочинних та благочинницьких рад*, керівників духовних навчальних закладів, почали скликатися єпархіальні з'їзди духовенства та розроблявся проект реформування системи церковного суду.

При цьому ліберальні заходи не завжди призводили до внутрішнього зміцнення церковної інституції та посилення її суспільних функцій. Так виборність благочинних, які здійснювали управлінські функції в своїх округах, мала неоднозначні наслідки. З одного боку, це нововведення, яке першочергово втілювалося в життя Київським митрополитом Арсенієм, пробуджувало внутрішній потенціал духовенства та його можливості до самоврядування, а з іншого, нерідко призводило до небажаної залежності благочинних від своїх виборців-ієреїв. Це створювало ґрунт для послаблення дисципліни і приховування благочинними огріхів своїх підлеглих-виборців. На цій проблемі почали наголошувати у світській та церковній пресі вже після вбивства імператора Олександра II, коли надзвичайно гостро були відчуті ціна реформ, доцільність розширення суспільних свобод і готовність до них суспільних станів. Зокрема, Київські єпархіальні відомості в травні 1881 року наголошували на тому, що виборність благочинних не в усьому виправдала себе, а відтак закономірним є близьке скасування щойно встановленої традиції. При цьому висловлювалось сподівання, що виборність членів благочинницьких рад буде збережено [5,4-5], в чому

* *Благочинія були середньою ланкою єпархіального управління, проміжною між єпархіальним преосвященним та парафіяльним духовенством.*

простежувалась прихильність частини духовної еліти (газета редагувалася професорсько-викладацьким складом та вихователями Київської духовної академії) до ідеї відновлення начал церковного, але відновлення поступового й обережного.

Церква й далі сприймалася як своєрідний інструмент впливу світської влади. Єпископи навіть не мали права проводити зустрічі у широкому складі поза стінами Святійшого Синоду. Показовою у зв'язку з цим є подія, пов`язана із наданням спеціального імператорського дозволу на приїзд семи єпархіальних архієреїв для вшанування в Троїце-Сергієвій Лаврі 50-річного ювілею архієрейства Московського митрополита Філарета. Незважаючи на високий авторитет митрополита Філарета і його похилий вік (це відбулося в серпні 1867 року, коли Філарету було вже 84 роки), обер-прокурор окремо наголосив архієрею на небажаності обговорення присутніми преосвященними церковних питань та, за інформацією управляючого Канцелярією Московської синодальної контори О. Нейдгарта, залишив у Троїце-Сергієвій Лаврі своїх довірених для нагляду за преосвященними під час ювілейних днів [6].

Спроба реформування системи церковного судочинства ще більш виразно засвідчувала ігнорування світською владою старого устрою православної церкви та її канонічних традицій. Створений у січні 1870 року Особливий комітет з реформування судової частини під головуванням архієпископа Макарія був складений зі світських осіб та білого духовенства. Крім голови, в ньому не було жодного ченця та жодного єпископа. Розроблений до 1873 року проект реформи духовного суду був неприязно зустрінутий єпископатом РПЦ, і, зокрема в Україні, оскільки ставилося питання про запровадження нових, узгоджених зі світськими, судових статутів, ніби не існувало незалежного церковного права та правосвідомості [7]. Внаслідок опору єпархіальних преосвященних, коли архієпископ Агафангел Волинський у своєму відгуку на проект реформи наважився навіть говорити про незаконність та шкідливість обер-прокурорської влади, від реформи відмовились [8,343].

Незадоволення духовенства викликали також нововведення щодо скорочення кількості парафій в єпархіях, запроваджених законами 1869 року «Про реформу парафій, складу причтів та побуту православного духовенства» та «Про зрівняння сільських парафій та скорочення деяких з них». За задумом Д.Толстого, це мало посприяти поліпшенню матеріального забезпечення парафій, які не підлягали скороченню, але особливих успіхів у цій царині так і не було досягнуто. Матеріальне становище причтів парафіяльних церков залишалося посереднім, і наприкінці XIX ст., незважаючи на подальші зусилля у цій сфері наступника гр. Д. Толстого обер-прокурора К. Побєдоносцева. Посереднє або недостатнє фінансування духовенства з боку держави відзначали самі представники духовенства (наприклад, у клірових відомостях, які складалися благочинними), губернські світські функціонари, і дописувачі центральних та єпархіальних друкованих видань православної церкви [9].

Посприяти цьому звичайне скорочення кількості парафій та числа причтів без збільшення державного фінансування не могло, натомість сам факт закриття православних парафій у православній державі вик-

ликав очевидне незадоволення не тільки духовенства, а й парафіян тих церков, які були переведені в розряд приписних. В усій Російській імперії до початку 1880-х років було закрито більше 2 тисяч парафій. В Україні за період з 1875 року до 1880 року було скорочено 35 парафій (24 парафіяльних церкви в Київській та 11 парафій у Чернігівській єпархіях), а кількість священиків зменшилась на 162 чоловіки (Харківська єпархія — на 59 ієреїв; Київська єпархія — на 52; Подільська — на 29; Чернігівська — на 22). Кількість причетників скоротилась на 927 чол. (!) (Чернігівська єпархія — на 236 причетників; Харківська — на 216; Катеринославська — на 206; Подільська — на 109; Волинська — на 107; Херсонська єпархія — на 53) [10,14-17].

До другого етапу розвитку системи управління в рамках духовного відомства можна віднести період обер-прокурорського правління К. Побєдоносцева (1880-1905). Це був 22-й обер-прокурор Святішого Синоду, який серед усіх посадовців на чолі цієї структури прослужив найдовший час — 25 років [3,42]. Концептуальні підходи К. Побєдоносцева до шляхів розвитку Російської православної церкви значно різнилися від підходів графа Д. Толстого. Якщо останній постає як прихильник ліберальних реформ у духовному відомстві, але, як виявилося, реформ, не завжди продуманих та вивірених з канонічної точки зору (задум реформи духовного суду) [11], і не завжди відповідних інтересам духовенства та православної пастви (скорочення кількості парафій), то К. Побєдоносцев виступає в ролі реформатора консервативного спрямування. На нашу думку, традиційне визначення його політики як контрреформаторство недостатньо точне для характеристики внутрішньоцерковних заходів останніх десятиріч XIX ст. Ці заходи були не простим поборенням ліберальних нововведень та настроїв, утверджених за доби великих реформ. Вони мали більш широкий зміст та спрямування: збереження специфіки розвитку Російської імперії через утвердження консервативної ідеології в управлінні та внутрішньому житті суспільства. Церква стала для нього своєрідним полем випробування цих консервативних начал, випробування консервативно-традиціоналістської ідеології, яку він, врешті-решт, накинув на все суспільне життя за правління Олександра III.

Побєдоносцев волів зберігати непорушними принципи зверхності світської влади над церквою, усталені ще до початку ліберальних реформ принципи церковного устрою, але він прагнув і оживити церковний організм, наскільки це було можливо за умов збереження жорсткого контролю та суворої церковно-чиновницької ієрархії. Це був особливий вид пожвавлення суспільної інституції — класично консервативний: через внутрішнє дисциплінування й упорядкування самого організму шляхом адміністративного тиску і переконання водночас. У своїх листах до відомого журналіста, редактора газети «Современные известия», М.Гілярова-Платонова Побєдоносцев відзначав, що «наших ієрархів потрібно... з великими труднощами будити від вікового сну» [12,арк.10]. Заходи обер-прокурора К.Побєдоносцева дозволяють осмислити приклад того, наскільки успішно освічена, енергійна та віддана інтересам держави і православної церкви світська особа може реалізувати проект внутрішнього зміцнення православної церкви та посилення її суспільної ролі за умов збереження її підлеглості державі.

Спираючись на діючу централізовану систему управління православною церквою, яка лише частково була зачеплена ліберальними заходами Д.Толстого, К.Побєдоносцев довів до досконалості наявні організаційні форми. У 1881 році було припинено практику виборності благочинних та благочинницьких рад з мотивацією неготовності духовенства до цих нововведень. Відтоді благочинні призначалися централізовано на єпархіальному рівні — місцевими єпископами, які, в свою чергу, були підвладними Св. Синоду [13]. Централізаторські зусилля відзначаємо і в системі духовної освіти. В 1884 році було запроваджено нові статути для семінарій та духовних училищ (це при тому, що за попередніми статутами 1867 р. реформування навчальних закладів було завершено лише в 1877 р.). Ними передбачалося скасування виборності керівного складу навчальних закладів і запровадження адміністративного порядку призначення посадових осіб, підпорядкування правлінь духовних навчальних закладів єпархіальним архієреям [14].

До контрліберальних заходів К. Побєдоносцева варто віднести й посилення цензури в духовних навчальних закладах. Під враженням неодноразових відвідань духовних академій, обер-прокурор у серпні 1883 року ініціює перевірки бібліотек та читальних кімнат у всіх вищих духовних закладах та семінаріях на предмет наявності літератури ліберального спрямування. В офіційному листі до митрополитів РПЦ (у т.ч. Київського) від 12 серпня 1883 року йшлося про заборону вільної виписки політичних журналів та газет для студентських читалень духовних академій. В Україні перевірки академічних та семінарських бібліотек тривали протягом другої половини 1883 та 1884 років. З бібліотек вилучили твори Е.Золя, Ж.-Ж.Руссо, Н.Некрасова, деякі книги Ф.Достоєвського, Марка Вовчка та всі наявні збірки журналу «Отечественные записки» [15].

Але цим діяльність К.Побєдоносцева не обмежувалась. То був лише початок нової політики в духовному відомстві. Основну увагу було приділено й іншим, ключовим напрямам діяльності церкви, які потребували значної активізації і виходу на новий рівень суспільного служіння. Це стосувалося, зокрема, організації протидії інославному прозелітизму, який значно посилився за доби великих реформ. З 1884 року почали скликатись зібрання або з'їзди єпархіальних преосвященних для розробки заходів з охорони православних від інославної пропаганди. Так у 1884 році було проведено форум (для зібрання преосвященних південно-західних єпархій РПЦ). Це була спроба посилити й оживити православну церкву зсередини, активізувати пастирське служіння духовенства. На думку К.Побєдоносцева, такі зібрання стали важливими церковно-історичними подіями, символізуючи виконання на практиці давньої канонічної традиції та права священнослужителів православної церкви соборно обговорювати питання віри та церковного життя (маємо при цьому розуміти, що соборний принцип управління РПЦ у всій своїй повноті не міг бути втілений у життя за умов зверхності світської влади над духовною).

Централізація системи синодального управління простежувалась і в діях, спрямованих на посилення суспільних функцій церкви. Йдеться, зокрема, про пожвавлення ролі духовенства в системі народної освіти.

Було висловлено переконання, що духовний і моральний розвиток народу не може бути досягнутий без повернення духовенству домину-

ючої ролі в системі початкової освіти [16,3]. Цьому сприяло затвердження за поданням Синоду правил «Про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.) та «Про школи грамоти» (1891 р.).

В ряду інших консервативних заходів Синоду виділялось реформування системи управління військовим духовенством через запровадження того ж принципу єдиноначалія над усіма священнослужителями армії та флоту. До 1883 року управління церквами та духовенством воєнного та морського відомств поділялось між головними священиками гвардії, армії та духівниками флотів з особливими канцеляріями при кожному з них. Після смерті головного священика гвардії та гренадерів протопресвітера Бажанова (1883 р.), управління всім військовим духовенством було тимчасово доручено одній особі. Затверджене імператором 12 червня 1890 року «Положення про управління церквами та духовенством воєнного та морського відомств» легітимізувало нову схему управління. Завідування всіма церквами та духовенством воєнного та морського відомств доручалося одній духовній особі зі званням протопресвітера воєнного та морського духовенства [17].

Загалом, централізація системи управління охопила з 1880-х років усі сфери церковного життя. Таким чином, у досліджуваний період Св. Синод залишався повновладною управлінською структурою православної церкви, яка підлягала контролю лише з боку вищої світської влади. Посилення ролі обер-прокурорів Св. Синоду протягом другої половини XIX ст. зумовило їхній визначальний вплив на розвиток системи управління православної церкви, визначення пріоритетних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики церкви.

Ліберальні нововведення та спроби реформування внутрішньоцерковного життя за обер-прокурорського урядування графа Д. Толстого можна оцінити як несистемні, а отже такі, що не могли призвести до кардинальних змін у системі управління.

Період, що охоплював останні два десятиліття XIX ст., проходив під знаком контрліберальних заходів та реформ консервативного спрямування. Рішення щодо скасування виборності благочинних, благочинницьких рад, керівництва духовно-навчальних закладів, обмеження доступу духовенства до літератури ліберального спрямування тощо були проявами реалізації нової управлінської концепції вищого духовного відомства, яка безпосередньо відбивалася на розвиткові православної церкви в Україні.

Розвиток її внутрішнього потенціалу, закладеного в національно-церковній традиції соборноправства, був цілковито унеможливлений.

Джерела та література

1. *Состав Св. Пр. Всерос.* Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. — Б.М., Б.Г. — С.1; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. — Б.М., Б.Г. — С.1,3.

2. *Архимандрит Порфирий — Сенявину Л.Г, управляющему МИД.* Письмо из Александро — Невской Лавры // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. XIII. — Спр. 564. — Арк. 1; *Амвросий, архиепископ Харьковский — Победоносцеву К.П.* Письмо // ІР НБУ. — Ф. XIII. — Спр. 5087. — Арк. 1—2; *Амвросий, архиепископ Харьковский — Победоносцеву К.П.* Письмо // ІР НБУ. — Ф.XIII. — Спр. 5083.

— Арк. 1—2; *Горчаков М.* Синод // Энциклопедический словарь / Под. Ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. — Т. XXX (Кн. 59). — М.,1908. — С. 40.

3. *Горчаков М.* Синод // Энциклопедический словарь / Под. Ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. — Т. XXX (Кн. 59). — М.,1908.

4. *Состав Св. Пр. Всерос.* Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. — Б.М., Б.Г. — 241 с.

5 .*К слову о выборе* благочинных // Киевские епархиальные ведомости. — 1881. — № 19.

6. *Письмо А.Л.* Нейдгарта // www.krotov.org/acts/19/19001225.html.

7. *Флоровский Г.* Пути русского богословия. — М., 1990. — С. 343; Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом и настоящем. — СПб.: Тов—во «Печатня С.П. Яковлєва, 1896. — С. 23, 26—29. (Остання праця особливо цікава тим, що професор Петербурзької духовної академії Т.В. Барсов брав участь у роботі Комітету з реформування судової частини в рамках духовного відомства).

8. *Флоровский Г.* Пути русского богословия. — М., 1990.

9. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі — ЦДІАУ, м. Київ). — Ф.127. — Оп.1011. — Спр. 383. — Арк.1, 11; *ЦДІАУ, м. Київ.* — Ф.127. — Оп.1011. — Спр.390. — Арк.1, 7, 11; *Російський державний історичний архів* (далі — РГИА). — Ф.1282. — Оп.3. — Спр.459. — Л. 3 об., 4, 5; *Церков русская в 1880 г.* // Киевские епархиальные ведомости. — 1881. — №1. — С.1—4; *К вопросу об обеспечении духовенства* // Вера и разум. Журнал для Харьковской епархии. — № 21. — 1884. — С.647—648.

10.Підраховано за: *Ведомость о церквах и белом духовенстве за 1875 г.* // Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер—прокурора... за 1876 г. —Приложение. — С. 14—17; *Ведомость о церквах и белом духовенстве за 1875 г.* // Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер—прокурора... за 1881 г. — СПб., 1883. — Приложение. — С.14—17.

11. *Флоровский Г.* Пути русского богословия. — М.,1990. — С.343; *Барсов Т.В.* Святейший Синод в его прошлом и настоящем. — СПб.: Тов—во «Печатня С.П. Яковлєва, 1896. — С.23,26—29.

12. *Письмо Победоносцева Гилярову—Платонову от 5 сентября 1884 г.* // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.). — Ф.847. Шаховской Н.В. — Д. 645.

13. *Памятная книжка Киевской епархии, историко—статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии...* Составили А. В—нов и свящ. В. Антонов. — К.: Типогр. Г.Т. Корчак—Новицкого, 1882. — С. 25; *Слух о новом применении выборного начала* // Церковно—общественный вестник. — 1882. — № 44. — С. 3.

14. *Памятная книжка Киевской епархии, историко—статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии...* Составили А. В—нов и свящ. В. Антонов. — К.: Типогр. Г.Т. Корчак—Новицкого, 1882. — С. 110; *Болдовский А., Кузнєцов А.* Комитет Учебный при Св. Синоде // Богословская энциклопедия. — Т. XII. — М.,1906. — С. 457.

15. Отношение московскому митрополиту Иоанникию от 10 августа 1883 г. // РГИА. — Ф. 797. — Оп. 53. — I отд., 2 стол. — Д. 72. — ЛЛ. 1—2 об.; *Отношение Киевского митрополита обер—прокурору Св. Синода* // — Там само. — Л.3,3 зв; *Отношение преосвященного Чернигивского г. Обер—прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву 29 мая 1884 г.* // — Там само. — Л.14—15; *Отношение преосвященного Харьковского и Ахтырского г. Обер—прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву 14 июня 1884 г.* // — Там само. — Л.17,17 зв;

Отношение преосвященного Херсонского г. Обер—прокурору Св. Синода К.П. - Победоносцеву 29 мая 1884 г. // — Там само. — Л.56,56 зв.

16. *Записка о церковных школах.* — Б.М., Б.Г.

17. *Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств.* — СПб.: Синодальна типография, 1890. — 31 с.; *Всеподданнейший отчет обер—прокурора св. Синода К. Победоносцева... за 1892—1893 гг.* — СПб., 1895. — С. 415—416.

Меша В.Г. Особенности синодального управления Русской православной церкви в последней четверти XIX в.

Проанализированы особенности системы синодального управления Русской православной церкви в последней четверти XIX века с точки зрения ее влияния на развитие православных церковных институций в Украине. Представлен характер функционирования церковную вертикаль власти. Проанализированы основные этапы в развитии идеологических подходов Синода к осуществлению вероисповедальных и общественных функций церковь.

Ключевые слова: Святейший Правящий Синод, Русская православная церковь, епархия, благочинные советы, вероисповедования.

Mesha, V. G. Peculiarities of the Synod administration at the Russian Orthodox Church in the last quarter of the 19th century.

Analysed were peculiarities of the Synod administration system at the Orthodox Church in the last quarter of the 19th century from the aspect of impact it exerted on development of the Orthodox Church institutions in Ukraine. Represented is the nature of functioning of the church vertical of power. Analysed are the main stages in the development of Synod ideological approaches toward fulfilment of church confessional and public functions.

Key words: the Holy Ruling Synod, the Russian Orthodox Church, the eparchy, the decent advice, confessions.

УДК 94:656.21 (477.5/6) «18/19» Кривко І.М.

Вплив залізничного будівництва на розвиток промисловості Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.)

Розглядаються питання виникнення та розвитку залізничної мережі на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст., встановлюється взаємозв'язок між залізничним будівництвом та формуванням промислового комплексу регіону.

Ключові слова: залізнична мережа, промисловий комплекс, залізничні компанії, «концесійна лихоманка», машинна індустрія, Південноукраїнський регіон.

Після здобуття незалежності Україна опинилася перед необхідністю глибоких перетворень в усіх сферах економіки. Це стосується і транспортної мережі, оскільки від ефективності її роботи багато в чому залежить хід усіх подальших реформ.

Розбудова залізничної мережі України з середини XIX ст. сприяла формуванню промислових регіонів країни, зростанню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Поява нового Південного вуглепромислового центру вимагала збільшення залізничних колій з метою їх доведення до портів Чорного та Азовського морів, виходу на європейські ринки, інтеграції в систему світового розподілу праці і торгівлі. Тому необхідно більш конкретно прослідкувати зв'язок між будівництвом залізниць і розвитком важкої промисловості Південноукраїнського регіону у другій половині XIX — початку XX ст.

Мета статті простежити взаємозв'язок між будівництвом нових залізничних ліній та розвитком промислового комплексу Південної України другої половини XIX — початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання:

1) встановити причини початку будівництва залізничних мереж на півдні України у другій половині XIX — початку XX ст.;

2) з'ясувати вплив залізничного транспорту Південної України на розвиток окремих видів промисловості цього регіону;

3) порівняти вплив «концесійної лихоманки» на залізничне будівництво та на розвиток важкої промисловості Південної України.

Проблема впливу південноукраїнських мереж на розвиток промислового комплексу у другій половині XIX — початку XX ст. є багатоплановою, вже тому, що вона є предметом прискіпливого вивчення різних наук: історії, історичної географії, економічної статистики та інших наук.

Історіографічна традиція дослідження розбудови транспортних мереж і промислового комплексу Південної України (другої половини XIX — початку XX ст.) бере свій початок ще в дореволюційній літературі.

Ніхто з представників російської історичної науки не займався історією розвитку транспортних мереж окремих регіонів Російської імперії. Загалом історія розвитку залізничного транспорту та промислового комплексу південноукраїнського регіону традиційно потрапляла в коло їх зацікавлень лише у зв'язку з дослідженням специфіки капіталістичного розвитку малозаселених окраїнних губерній Російської імперії. Ніколи не перетворюючись на самостійну наукову проблему з історії України, питання розвитку південноукраїнської транспортної мережі та промислового комплексу в літературі дореволюційного періоду розглядалося виключно у загальноросійському контексті.

Серед дореволюційної російської літератури другої половини XIX ст., в якій розглядаються проблеми розвитку залізничного транспорту і промислового комплексу, можна виділити роботи В. Верховського [1], О. Головачова [2], чиї роботи стали істотним внеском в розробку цієї проблеми. Вони звернули увагу на зростання залізничної мережі в Росії, описали позитивний вплив цього процесу на розвиток деяких галузей промисловості. Їх праці насичені статистичними даними.

Радянська історіографія 20—30—х років XX ст. проблеми залізничного транспорту та промислового комплексу також розглядала лише в загальному плані. У 40—50—ті роки спостерігається деяке зниження інтересу до проблеми розвитку залізниць та промислового комплексу південноукраїнського регіону. В працях цього періоду висвітлюються лише загальні проблеми функціонування залізничного транспорту без конкретизації по окремих регіонах. Зокрема В. Виргинський [3] досліджував будівництво залізничних мереж в дореформений період.

У 60—70—х роках XX ст. з'являються монографії, дисертації, дослідження, у яких висвітлюються лише окремі аспекти даної проблеми.

У працях С. Кульчицького [4], Є. Белінського [5], Л. Мельника [6] розглядався розвиток залізничної мережі в 70—90—ті роки XIX ст. у зв'язку з промисловим переворотом в Росії та початком всеохоплюючої індустріалізації на півдні України. С. Кульчицький робить висновок, що бурхливий економічний розвиток різних галузей промисловості, особливо металообробної та кам'яновугільної, був пов'язаний з необхідністю залізничних перевезень. Це в свою чергу сприяло будівництву залізниць у Південно—Східному та Південно—Західному регіонах Російської імперії.

В монографіях О. Нестеренка [7], Т. Дерев'янкіна [8] висвітлено розвиток нових галузей промисловості, швидке проникнення товарно—грошових відносин у сільськогосподарське виробництво, що дало поштовх розвиткові зовнішньої торгівлі через чорноморські порти та

будівництво нових залізничних ліній. У праці І.О. Гуржія [9] зазначається, що розвиток транспорту був зумовлений станом промисловості даного періоду, а це сприяло зростанню всіх галузей народного господарства, розширенню і поглибленню внутрішнього загальноросійського ринку в тому числі й українського.

У монографіях А. Соловйової [10] подається огляд розвитку залізничного транспорту Росії та України у другій половині XIX ст.

Чільне місце серед наукових розробок посідають дослідження будівництва окремих залізниць та допоміжних ліній. В. Мирончук [11] зробив спробу дати повний та конкретний аналіз передумов будівництва Катерининської залізниці в кінці XIX — на початку XX ст. Він аналізує вплив залізниці на розвиток капіталістичної промисловості, сільського господарства та торгівлі, розширення та зміцнення економічних зв'язків між окремими регіонами.

Особливої активності набув процес розробки проблем з історії впливу залізничних мереж на розвиток промислового комплексу в незалежній Україні. У світ виходять нові праці, в яких більше уваги приділяється розвиткові залізничного транспорту окремих регіонів України. Відхід від монополії марксистсько — ленінської методології, що панувала у радянські часи, дозволяє сучасним українським історикам (Михненко А.М. [12], Довжук І.В. [13], Олійник Б.С. [14], Москаленко П. [15]) розглядати проблему впливу залізничних транспортних мереж на розвиток промислового комплексу Південної України у другій половині XIX та на початку XX ст. всебічно, з застосуванням різноманітних теоретико — методологічних підходів.

Історіографічний огляд проблеми свідчить, що не всі її аспекти знайшли рівномірне висвітлення в науковій літературі. Низка питань, а саме взаємообумовленість розвитку промисловості, сільського господарства і транспорту; розвиток залізничних мереж окремих регіонів, ще потребують поглибленого наукового аналізу.

На середину XIX ст. Україна була одним із малорозвинених регіонів Російської імперії. Загальній відсталості господарства передреформної України відповідав і поганий стан шляхів сполучення. У той час, як промисловість України у 30 — 50 роки XIX ст. перебувала на стадії мануфактури, транспорт залишався все ще на ремісничій стадії, тобто природні шляхи сполучення поєднувалися з мускульною силою тяги або природними силами [16,102].

Більша частина вантажів перевозилася гужовим транспортом на волах або конях по ґрунтових шляхах, які перебували у незадовільному стані, а в окремі пори року були майже не прохідні. Це дуже уповільнювало транспортування товарів і надзвичайно підвищувало вартість перевезень [16,102]. Так, вартість перевезення зерна гужовим транспортом на 200 — 400 км дорівнювало його ціні на місці виробництва. Перевезення одного пуду донецького вугілля (антрациту) у другій половині 50 — х років на відстань 600 — 800 верст у вісім — десять разів перевищувало ціну вугілля на місці його видобутку.

Вдосконалених шляхів, що відповідали б мануфактурній стадії у транспорті, на Україні не було. Виняток становили два стратегічних шосе від Києва і Харкова до Петербурга. Річковий транспорт, хоча набув у 40 — 50 роках певного розвитку і був найдешевшим, мав обмежені можливості через відсутність на Україні розгалуженої мережі судноп-

лавних рік та каналів, сезонний характер судноплавства, його залежність від погоди. Суцільному судноплавству по Дніпру перешкоджали пороги [17,64].

Гужовий транспорт на Україні у передреформений період існував у двох формах соціальної організації: чумацтва та підводної повинності кріпосних селян. Проте вже у останні два передреформені десятиріччя через розорювання степів і скорочення вільних випасів для волів, епізоотії, чумацький промисел поступово занепадає [16,109]. Українські поміщики широко використовували підводну повинність селян — взимку її відбувала третина селян — кріпаків.

Більш зацікавленими у будівництві залізниць були лише поміщики і буржуазія півдня України, економічні інтереси яких пов'язувалися з розвитком транспортної мережі для реалізації хліба через Чорноморсько — Азовські порти.

У 40 — х роках за участю губернатора Новоросії М. Воронцова був розроблений проект будівництва залізниці від Одеси до Паркан і до Ольвіополя, передбачалось також проведення залізничної гілки до Балти. Далі залізницю мали намір продовжити до Кременчуга. Проект був ухвалений царем у 1850 році, але початок Кримської війни поклав кінець цій справі [6,147]. Поразка в Кримський війні змусила владні кола Росії переглянути увесь курс державної економічної політики.

Зважаючи також та те, що промислове «грюндерство» та розвиток у цей період внутрішнього ринку сприяли капіталістичному підприємництву на транспорті, в Україні починають утворюватися перші залізничні компанії. У 1857 році торгівельний дім Томпсон — Бонар одержав концесію на спорудження залізниці від Одеси через Київ до Кримської та Лібавської залізниць, які передбачалося збудувати. Капітал товариства мав становити 92,8 млн. карбованців, уряд гарантував 5% щорічного прибутку протягом 60 років. У 1858 році була створена нова компанія — вже у більш широкому складі — для будівництва залізниці від Одеси через Київ до Курська на зазначених умовах. Проте, обидві компанії не змогли зібрати необхідні капітали, до того ж казна не погодилася на надання компаніям гарантій на отримання 5,5% щорічного прибутку [6,149].

Після скасування кріпацтва на початку 60 — х років на Україні почалася транспортна криза. Поміщики вже не могли користуватися підводною повинністю селян. Внаслідок цього з'явилися труднощі у збуті сільськогосподарської продукції маєтків. Тому у подоланні кризи були зацікавлені як поміщики, так і буржуазія (торгівельна й промислова), зокрема вуглепромисловці Донбасу, цукрозаводчики, власники хлібоекспортних фірм тощо. Зважаючи на це, царський уряд як ніколи усвідомлював необхідність подолання транспортної відсталості країни. Уже в січні 1863 року Комітет залізниць розробив перший проект мережі магістральних шляхів. Згідно з ним в Україні передбачалося будівництво таких колій:

а) Південної — від Москви до Севастополя;

б) Південно — Західної — від Одеси через Балту і далі до з'єднання із західною магістраллю;

в) Південно — Східної — від Катеринослава до Грушівки (Донбас).

З другої половини 60 — х років XIX ст. в Україні починається період залізничного будівництва, який увійшов в історію під назвою «концес-

ійна лихоманка». Російські капіталісти, фінансисти, представники верхівки бюрократії побачили велику вигоду від будівництва залізниць. Уряд у більшості випадків не здійснював розвідувальних робіт по лінії майбутньої залізниці і приймав на віру розрахунки поверстної вартості залізниці, зробленої самими залізничними ділками. Надзвичайно збільшивши вартість будівництва, підприємці мали можливість робити великі знижки банкірам. За оцінкою Л. Мельника залізничні спекулянти і ділки нерідко будували дорогу лише на облігаційний капітал, залишаючи всі акції за собою [6,152].

Уряд, з метою прискорення розвитку залізничної мережі, здійснював політику необмеженої підтримки акціонерних залізничних товариств і застосовував концесійну систему спорудження залізниць. Казна, надаючи акціонерним товариствам концесії на будівництво і утримання залізниці, гарантувала їм прибутки на акції та облігації залізничних позик, брала на свій рахунок усі їх збитки. Царизм надавав безперервну фінансову допомогу акціонерам, гарантував 5% прибутку на вкладений капітал протягом 80 — ти років [6,152]. Казна брала на себе також справу реалізації облігаційного капіталу, утримуючи всі облігації і надаючи за них акціонерам визначену в статуті товариства суму, а залізничні товариства зобов'язані були сплачувати до казни річні проценти та погасити у певний строк вказану суму [6,152].

Фінансування залізничних компаній здійснювалося шляхом випуску спеціальних «консолідованих облігацій російських залізниць», що становили спеціальний «залізничний фонд». Залізничні позики реалізовувалися не товариствами, а безпосередньо урядом на іноземних ринках. Протягом 70 — х років було випущено і реалізовано 5 консолідованих позик на суму понад 427 млн. крб. Залізничні компанії за випуск облігаційних позик сплачували лише проценти, вся ж різниця між прибутком, одержаним від реалізації позикового капіталу і процентами, що сплачувалися за нього, надходила акціонерам і була джерелом зростання їх дивідендів. Урядову гарантію отримували всі залізничні акціонерні товариства. Крім того, казна гарантувала прибуток від капіталу, розрахованого на основі перебільшеної вартості будівництва залізниці, а урядові органи не втручалися у справи компанії. Взаємини останніх з казною ніким не регулювалися. В цих умовах залізничне будівництво в Росії набуло характеру спекулятивного грюндерства [10,100].

Для фінансування приватного залізничного будівництва за 11 років (з 1892 року по 1903 рік) було реалізовано близько 1 млрд. карб. облігаційних позик. З них 21 позика на суму 470 млн. карб., тобто близько 50% від загальної суми, була реалізована на іноземних ринках, здебільшого на німецькому (95% всіх позик) та частково на бельгійському [20,89]. Французький грошовий ринок міністр фінансів С. Вітте широко використовував для проведення операцій по уніфікації державного залізничного боргу країни. Більша частина облігаційних позик викуплених залізниць були конвертовані в чотирьохпроцентну безстрокову державну ренту. Ця форма державних позик, що не потребувала щорічних виплат, отримала широке розповсюдження в капіталістичних країнах світу з сприятливим положенням державного кредиту. В 90 — х роках доля рентних позик виросла майже до половини всієї сумарної заборгованості Росії [20,89].

Масовий імпорт іноземного капіталу в залізничний транспорт мав двоякі наслідки. З одного боку, він допоміг швидко і у великій кількості розгорнути залізничне будівництво. Разом з ним також із передових західноєвропейських країн переносились до напівфеодальної Російської імперії найновіша техніка й організаційні форми великого капіталістичного виробництва, що дозволяло прискорити переобладнання російської промисловості. З іншого боку, допомога західноєвропейського капіталу купувалася дуже дорогою ціною. Імпорт іноземних капіталів призводив до викачування грошових ресурсів із країни у вигляді щорічних багатомільйонних процентів, що виплачувалися за залізничні позики і величезних дивідендів на акції (які були гарантовані царизмом), що знижувало темпи росту внутрішнього накопичення капіталу.

Залізнична гарячка викликала появу цілої когорти залізничних «королів», які були тісно пов'язані із банками, іноземним капіталом та двірцевою бюрократією [2, 164]. Це були П.Г. фон Дервіс, К.Ф. фон Мекк, С.Д. Башмаков, П.І. Губонін, С.І. Мамонтов, І.С. Бліох, С.С. Поляков та ін.

Процеси, подібні до «концесійної лихоманки» простежувалися також в видобувній промисловості та металургії.

Видобуток вугілля в Донецькому басейні хоч і розпочався у дореформений період, проте йшов надто повільними темпами. Лише починаючи з другої половини 60 – х років, з розгортанням інтенсивного залізничного будівництва і зростанням попиту на вугілля, почалася «підприємницька лихоманка» у Донецькому басейні. Вітчизняні та іноземні капіталісти почали захоплювати родовища вугілля і засновувати копальні. У ці роки «з'являлася маса підприємців, які рідко виходячи з точних попередніх досліджень, не зважаючи на місцеві особливості країни і розраховуючи лише на казкові бариші почали влаштовувати вугільні підприємства почасти на свої власні кошти, а більше на чужі капітали» [12,53]. Для періоду 60 – 70 – х років характерним було співіснування дрібних, примітивно обладнаних копалень, що належали місцевим поміщикам та дрібним підприємцям, на яких добувалося щорічно від 2 – 3 – х десятків тисяч пудів вугілля і великих капіталістичних підприємств С. Кошкіна, П. Губоніна, В. Іловайського, Л. Успенського та ін., на шахтах яких щорічно видобувалося від двох – трьох до десяти мільйонів пудів вугілля [12, 53]. У 70 – х роках починають засновуватися, за участю іноземного капіталу, численні акціонерні товариства: «Новоросійське товариство кам'яновугільного і залізоробного виробництва» (у кінці 70 – х рр. на копальнях товариства видобувалося близько 10 млн. пудів вугілля); «Олексіївське гірничопромислове товариство» (на початку 80 – х рр. щорічний видобуток на копальнях товариства становив 6 млн. пудів); «Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості» (щорічний видобуток – близько восьми млн. пудів); «Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії» та ін. [13,219].

Особливого розмаху капіталістичне підприємництво набуло у 70 – 80 – х роках із побудовою залізниць, що перетинали Донецький басейн: Курсько – Харківської, Лозово – Севастопольської, Донецької та ін.

Першою залізничною лінією, що пов'язала Донецький басейн з промисловим центром країни була Курсько – Харково – Азовська залізниця. Концесія на її будівництво була видана великому залізничному

ділку, підряднику С. Полякову. Уряд зобов'язався надати товариству, заснованому ним, позику у 9 млн. крб. Капітал потрібний для будівництва в сумі 53,8 млн. карбованців утворювався на 1/3 з акцій і на 2/3 з облігацій. Облігаційній і акційний капітал забезпечувався 5% — ю урядовою гарантією. Ця магістраль увійшла в історію залізничного будівництва Росії як надшвидкісна за рекордними строками її будівництва. Розпочата в серпні 1868 р. ця лінія протяжністю 816 км наприкінці 1869 р. була відкрита для експлуатації, тобто її побудували протягом 1,5 року [10,112]. Магістраль забезпечила наскрізне сполучення Центру Росії через Харків — Донбас з портами Азовського моря. З її будівництвом пов'язане відкриття у цьому районі великих кам'яновугільних копалень, до числа яких можна віднести Рубежанську і Краснопільську копальні, з річним видобутком до 1 млн. пудів вугілля [13,220].

У східній частині Донецького басейну потужній поштовх подальшому розвитку антрацитової промисловості дало будівництво Козлово — Воронезько — Ростовської залізниці, яка була введена до експлуатації наприкінці 1871 року. В результаті старий Грушівський гірничопромисловий район вперше був з'єднаний з Центром і антрацит потрапив до основних ринків збуту Російської імперії. Цей важливий транспортний фактор сприяв швидкому зростанню видобутку вугілля, який за період 1872 — 1876 років виріс вдвічі, досягнувши 28 млн. пудів [12,55].

Побудована в 1873 році концесіонером П. Губоніним ділянка Лозово — Севастопольської залізниці (Синельниково — Нижньодніпровськ) відкрила вихід мінеральному паливу до портів Чорного моря. В 1876 році була відкрита Фастівська залізниця завдовжки 334 версти. Збудована вона була концесіонером С. Поляковим і задовольняла насамперед інтереси цукрозаводчиків, бо сприяла доставці донецького вугілля до цукрових заводів Правобережної України. Цього ж року (1876) було завершено будівництво Харково — Миколаївської магістралі, що пов'язала промислові центри Нижнього Подніпров'я із загальною залізничною мережею країни [18,169].

Потужним прискорювачем розвитку центральної частини кам'яновугільного басейну стала Донецька кам'яновугільна залізниця, побудована 1878 — 1879 роках. Згідно чисельним вимогам південних гірнопромисловців, вона проектувалася і будувалася як розгалужена мережа ліній та гілок залізниць, що прорізали в різних напрямках центральну частину Донецького басейну. Вона складалася з двох головних магістральних ліній, розташованих перпендикулярно одна до одної: Краматорськ — Дебальцево — Звєрєво та Ясинувата — Дебальцево — Луганськ і трьох додаткових гілок: Ясинувата — Констянтинівка, Попасна — Лисичанськ, Дебальцеве — Микитівка. Загальна протяжність Донецької залізниці складала 514 км [6,157]. Ця важлива транспортна артерія стала ланцюгом, що зв'язав західну (Курсько — Харково — Азовську) і східну (Козлово — Воронезько — Ростовську) меридіанні магістралі Південної Росії. Будівництво Донецької кам'яновугільної залізниці здійснювало акціонерне товариство, представлене групою московських капіталістів на чолі з І.Ф. Мамотновим [6,157].

Всі ці вищезгадані залізниці дали можливість донецькому вугіллю вийти не лише на український, але й на всеросійський ринок. Крім того, вони дали поштовх для збільшення кількості кам'яновугільних

копалень: якщо у 1873 році їх було 88, то у 1882 році вже 179, а у 1888 році — 278. Поряд з Донецьким басейном вугледобування розпочалося в інших районах Центральної України, зокрема, поблизу Єлисаветграду [12,62]. У 60 — х роках щорічний приріст видобутку вугілля становив у середньому близько 1 млн. пудів, у 70 — х — 7,1 млн. пудів, а у 80 — х роках — 9,6 млн. пудів. З середини XIX і до початку XX ст. видобуток зріс більше ніж у 30 разів [12,63].

У ході створення кам'яновугільної промисловості відбувався інтенсивний процес концентрації виробництва. На 90 — ті роки процес концентрації у Донецькому басейні набув найвищого, порівняно з іншими вугільними басейнами країни рівня [12,63]. Характеризуючи рівень концентрації кам'яновугільної промисловості Півдня потрібно відзначити, що у 1890 році 104 дрібні шахти давали лише 2% видобутку вугілля в басейні, а 37 великих механізованих шахт, на яких зосереджувалося майже 3/5 кількості гірників — понад 70% [12,63]. До того ж видобування вугілля на шахтах великих капіталістичних компаній та вуглепромисловців швидко й невпинно зростало.

Перетворення кам'яновугільної промисловості у галузь великої машинної індустрії відзначалось також широким застосуванням парової енергії. Парові двигуни на великих шахтах приводили в рух вуглепідйомні й водовідливні машини, парові вуглесортувальники, вентилятори, бурильні машини. Ще у 1866 році на Грушівських копальнях було лише шість парових машин, що відкачували воду; а вже у 1890 році в Донецькому басейні було 228 парових машин потужністю 5,8 тис. кінських сил. У 1887 році на 100 робітників припадало 25 кінських сил механічних двигунів [19,71].

На великих шахтах виробництво механізувалося: обладнувалися коксові батареї, установки стисненого повітря, впроваджувалося механічне навантаження вугілля у вагони, будувалися спеціальні приміщення для машинного відділення тощо. Проте головні виробничі процеси — видобуток вугілля та його транспортування у лаві — здійснювалися вручну. У 1873 — 1874 роках на Грушевських копальнях було зроблено спробу впровадити врубові машини, але через відсутність дорогого компресорного обладнання і кваліфікованих кадрів, справа не мала успіху. Лише на початку XX ст. з'явилися перші врубові машини, проте кількість їх була незначною. Навіть на великих шахтах, з порівняно високим рівнем механізації наземних робіт, вагонетки з вугіллям відкачували кіньми, а у забоях застосовувалася саночна відкатка [19,71].

Хоча в окремих галузях для багатьох підприємств характерним залишалося одночасне вживання дров та кам'яного вугілля, протягом 70 — 80 — х років провідні галузі промисловості України переходять до використання кам'яного вугілля. Особливо це стосується металургії, металообробки, машинобудування та харчової (борошномельної, цукрової, винокурної) промисловості [19,76]. Помітно зросло споживання донецького вугілля промисловістю та транспортом на завершальному етапі технічної революції — у 80 — х роках. Протягом 80 — х років використання мінерального палива зросло у 3,25 рази; а лише у 1889 році порівняно з 1888 роком зразу збільшилося на 50%.

Протягом 80 — х років донецьке вугілля використовувалося на транспорті та в промисловості не лише на території України, але й

Росії. Так, залізниці та промислові підприємства України спожили 82% добутого вугілля, що становило у 1888 році — 68,4 млн. пудів, у 1889 році — 103,2 млн. пудів і у 1890 році — 96,4 млн. пудів. Вугілля Донбасу йшло до Центральної Росії та на Північний Кавказ. Залізниці західної та північної частини Росії в ці роки практично не споживали донецьке вугілля.

У ході технічної революції на Україні потреби в металі вже не задовольнялися невеликими металургійними заводами Волині та Уралу. За цих умов у 70 — х роках XIX ст. у Донецькому басейні та Придніпров'ї починає формуватися новий гірничопромисловий район всеросійського значення [19,94].

Цьому сприяли вигідні природно — географічні умови району: близькість до основних економічних центрів, до азовсько — чорноморських портів, наявність великих покладів кам'яного вугілля, руди, марганцю, вогнетривів.

Перші розвідувальні роботи по виявленню корисних копалин у Донецько — Криворізькому районі були зроблені у 40 — х роках XIX ст. видатним геологом, членом Катеринославського губернського комітету О. Полем. Ним були виявлені значні поклади кам'яного вугілля та залізної руди. Протягом 60 — х років на його прохання уряд зробив спробу організувати у Донецькому басейні металургійне виробництво. У 1862 — 1866 роках були здійснені плавки чавуну на казенному Петровському заводі у Бахмутському повіті, але вони були невдалими і завод закрили [12,85]. У 1870 році почалася плавка чавуну на щойно збудованому Лисичанському заводі, проте у 1872 році і цей завод припинив існування [12,85]. На Катеринославщині продовжував діяти лише один Луганський казенний завод. У 1863 році уряд асигнував 33 тис. крб. на модернізацію устаткування цього заводу, зокрема на удосконалення ливарної справи. На заводі було впроваджено пудлінгове виробництво для переробки чавуну на залізо. Це дало певні наслідки: якщо у 1863 році було виплавлено чавуну 3,4 тис. пудів, то у 1875 році — 95,9 тис. пудів. Хоча Луганський завод виготовляв переважно артилерійські снаряди, він виконував й приватні замовлення на чавунне литво, здійснював механічні й котельні роботи для потреб кам'яновугільної промисловості, залізниць тощо [12,85]. Значення казенних заводів у Донецькому краї полягало, насамперед, у нагромадженні досвіду виплавки металу на кам'яному вугіллі; Луганський завод до того ж підготував кваліфікованих робітників для майбутніх металургійних підприємств.

Коли не вдалося налагодили казенне металургійне виробництво, царський уряд став на шлях підтримки і залучення приватного підприємництва. У 1866 — 1868 роках видавались концесії на будівництво металургійних заводів вітчизняним капіталістам і залізничним ділянкам: князю Кочубею, С. Полякову, купцю Фронштейну. Проте останні не змогли здійснити концесійні угоди і, кінець кінцем, поступилися своїми правами англійському підприємцю Джону Юзу [13,253].

Останній зобов'язався створити акціонерне товариство з капіталом у 300 тис. фунтів стерлінгів для будівництва великого металургійного заводу у Донбасі. 29 травня 1869 року за участю англійських капіталістів під головуванням Джона Юза було створене акціонерне «Новоросійське товариство кам'яновугільного і залізного виробницт-

ва» [13,253]. Уряд надав іноземним підприємцям великі пільги: безкоштовно відвів товариству казенні землі з покладами кам'яного вугілля, зобов'язався протягом десяти років видати премії (їх загальна сума становила 1,5 млн. крб.), надавалося право безмитного довозу з — закордону всього необхідного для устаткування заводу і копалень, а також була видана концесія на будівництво Констянтинівської залізниці. Фактична вартість будівництва цієї лінії була набагато меншою від суми, обчисленої Юзом. Проте уряд під заставу s всієї кількості акції на 4016,2 тис. крб. видав компанії позику у 3012 тис. крб. У 1872 році були збудовані лінії Констянтинівка — Ясенувата і Ясенувата — Оленівка. Загалом протяжність залізниці складала 86 верст. Ця лінія з'єднала завод Джона Юза з Харково — Азовською залізницею та дало змогу найкоротшими шляхами постачати на завод вугілля та руду [6,171].

Хоч Юз зобов'язався почати виплавку чавуну в січні 1870 року, проте строк пуску заводу декілька разів переносився і лише в квітні 1871 року була задута перша домна і одержано перший випуск чавуну. Однак одразу ж виявилися недоліки в роботі домни. Після ремонту в січні 1872 року домна була знову задута і почалася постійна плавка чавуну. З осені 1873 року завод працював вже за закінченим металургійним циклом — виплавка чавуну, виготовлення заліза і прокату [13,257].

Подальше розгортання технічної революції та розширення залізничної мережі викликало величезний попит на метал. Це прискорило будівництво у другій пополовині 80 — х років на Півдні України великих металургійних заводів. Одним з перших розгорнуло свою діяльність на Півдні України Брянське товариство, яке у 1885 році почало будівництво металургійного заводу поблизу Катеринослава на березі Дніпра. В травні 1887 року в сторічний ювілей міста Катеринослава завод був відкритий, із особистого дозволу царя названий Олександрівським [19,115]. Завод був обладнаний на сучасному технічному рівні, з концентрацією основних виробництв в замкнутому циклі великої металургії. В своїй структурі цей завод — гігант поєднував велику кількість цехів, у тому числі доменний, що спочатку мав дві доменні печі, які виготовляли по 6 тис. пудів чавуну на добу, що майже в 7 разів перевищував виробництво доменних печей Демидівських і Нижньо — Тагильських заводів. У 90 — х роках кількість доменних печей на Олександрівському заводі було збільшено до 5, що дозволило довести річне виробництво до 11,5 млн. пудів чавуну. На заводі було побудовано 140 коксових печей, 6 мартенів, 5 прокатних станів, 4 вагранки. Потужність 74 парових машин досягла 13,5 тис. кінських сил. Також на заводі була побудована центральна електрична станція з 10 динамо машинами по 300 кінських сил кожна.

Щоб забезпечити себе сировиною, керівництво заводу орендувало 5 залізорудних копалень в Кривому Розі, а на початку 90 — х років підписало угоду з двома великими товариствами — Криворізьким і Донецьким, заснувало монопольне товариство «Тріумвірат БКД» по експлуатації 3 найбільших і найбагатших залізних рудників в Криворізькому районі [19,96]. На заводі працювало 5,7 тис. робітників. Для підготовки робітничих кадрів була заснована технічна школа на 600 чоловік. Комбінування виробництва, обладнаного передовою на той час технікою та значні казенні замовлення забезпечили цьому підприємству провідні позиції в металургії Південної України.

У грудні 1887 року було засноване Південноросійське Дніпровське металургійне товариство, яке через два роки, у 1889 році, побудувало в 30 – ти верстах від Катеринослава, в селі Кам'янське на березі Дніпра, Дніпровський металургійний завод. На ньому були впроваджені технічні досягнення та організаційні форми передової західноєвропейської капіталістичної металургії [19,123]. На заводі були побудовані 5 доменних печей загальним виробництвом до 29 тис. пудів чавуну на добу, 8 мартенів, 5 бессемеровських конверторів, декілька прокатних станів та 5 вагранок. Крім того, були збудовані великі енергетичні системи, у тому числі 5 парових турбін, 163 парові машини потужністю в 17 тис. кінських сил, 3 газових двигуна в 1,5 кінських сил. Завод забезпечували сировиною та паливом потужні копальні Донбасу, Криворіжжя та Нікополя, де добувалася марганцева руда. На заводі в першій половині 1890 – х років працювало більше 4,5 тис. працівників, в тому числі й інженерно – технічні кадри. Серед багаточисельного асортименту продукції заводу головне місце займали залізничні рейки (до 50% від усієї номенклатури продукції).

В другій половині 80 – х років різко розширилося виробництво на Новоросійському заводі. Була заснована власна сировинна база в Криворіжжі шляхом скуповування і оренди більш як 20 тис. десятин землі; реконструйовано доменне і мартенівське виробництво, що дозволило збільшити річне виробництво заводу до 10 млн. пудів [19,131].

Безсумнівно однією з головних причин швидкого створення металургійної бази для подальшого розвитку великої машинної індустрії у Донецько – Придніпровському районі були розробки багатих родовищ залізної руди в Кривому Розі. Але неабияке значення для інтенсивного розвитку Донецько – Придніпровського регіону мало і спорудження Катерининської залізниці, що зв'язала Кривий Ріг з Донбасом. Для керівництва будівництвом цієї лінії у 1881 році в Міністерстві шляхів сполучення було засновано Особливе тимчасове управління по будівництву Криворізької залізниці, на основі якого виник Центральний державний військовий орган, що стежив за будівництвом та експлуатацією всієї залізничної мережею країни. З 1892 року він отримав назву Управління казенних залізниць. На організаційну структуру і методи керівництва цього нового державного залізничного органу вплинула «концесійна система». Проект Положення про керівництво казенними залізницями, затверджений у січні 1882 року Державною радою, забезпечував царським чиновникам Міністерства шляхів сполучення безконтрольність в розбазарюванні коштів при будівництві залізниць [20,84].

За таких умов керівництво шляхового відомства спочатку взагалі несерйозно поставилося до будівництва Західно – Донецької (Катерининської) залізниці, й тому в проекті були затверджені полегшені умови її будівництва. Проте начальник будівництва інженер В.О. Тітов, розпочавши будівництво, зрозумів важливе промислове значення цієї лінії у майбутньому. Він змушений був змінити початкові умови будівництва і вимагав від Міністерства шляхів сполучення перевести проект Катерининської залізниці до розряду «стратегічно важливих» [10,201]. Завдяки клопотанням В.О. Тітова Катерининська залізниця була збудована з урахуванням експлуатації її гірничою та металургійною промисловістю краю. Будівництво цієї лінії розпочалося навесні

1881 року, тривало три роки і велося на двох дільницях головного шляху: східному — від станції Яснувата Донецької залізниці до станції Синельникове Лозово — Севастопольської залізниці (207 верст) та західному — від станції Нижньодніпровськ Лозово — Севастопольської залізниці до станції Долинська Харківсько — Миколаївської залізниці (227 верст).

Додатково на будівництві було збудовано п'ять залізничних колій до рудникових копалин, металургійних та лісопильних заводів та річки Дніпро, у тому числі Юзівська лінія (13 верст), Кам'янська лінія (7 верст) [21,312].

Одночасно з перетворенням Південний регіон в головний центр гірничо — металургійної промисловості Росії Катерининська залізниця зайняла перше місце серед всієї російської залізничної мережі за розмірами вантажних товарних перевезень. На 1901 рік експлуатаційна довжина Катерининської залізниці досягла 2135 верст, з них подвійних шляхів було 867 верст, або 40% всіх шляхів [21,312]. Окрім головних ліній на залізниці було більш як 1 тисяча станційних та роз'їзних шляхів, 102 приватні під'їзні гілки завдовжки 310 верст до вугільних шахт та фабрично — заводських підприємств. На Катерининській залізниці знаходилося 164 комерційні станції та 94 роз'їзди. Залізниця була обладнана потужним рухомим складом, включаючи 901 потяг, 24 тисячі товарних і 635 пасажирських вагонів. На залізниці працювало 34,5 тисяч працівників та службовців.

В 1901 році в районі Катерининської залізниці було розташовано понад 770 промислових об'єктів, серед них 85 металургійних заводів (в тому числі 17 заводів — гігантів), 184 кам'яновугільні копальні, 56 залізорудних копалень, а також багаточисельні будівельні підприємства — 255 кам'яних кар'єрів, 47 цегельних заводів, 11 хімічних підприємств, 29 деревообробних підприємств та інше [21,312].

Будівництвом Катерининської залізниці завершується спорудження на Україні головних залізничних магістралей. Вона, а також інші залізниці, сприяли швидкому розвитку Південноукраїнського металургійного комплексу, забезпечуючи його сировиною та паливом і пов'язуючи його з основними ринками збуту.

На початку XX ст. країна увійшла в період соціально — економічної кризи. Це, безумовно, вплинуло на скорочення залізничного будівництва. Та не зважаючи на скорочення залізничної справи, на півдні України були побудовані такі лінії: Чапліно — Бердянськ, Херсонсько — Миколаївська та Друга Катерининська залізниця.

Кожна з цих ліній додавала поштовх для розвитку капіталістичного виробництва окремих районів Півдня. Як відомо, розвиток Бердянського порту різко уповільнювався відсутністю залізничного сполучення Бердянська з навколишніми сільськогосподарськими районами. Це питання неодноразово підіймалося не тільки Таврійським губернським земством, але й Олександрівським повітовим земством. Останнє було зацікавлене у збуті продукції селянських господарств південно — східної частини свого повіту.

У 1896 році на прохання Олександрівського земства питання про проведення залізниці між однією із станцій Катерининської залізниці й містом Бердянськ розглянуло Катеринославське губернське земство. І вирішило: «погодитись із доповіддю комісії і клопотанню Олександр-

івського земства дати хід» [22,138]. Міністерство шляхів сполучення було також зацікавлене у будівництві під'їзних ліній, які швидко окуповувалися і давали прибуток. Тому лінія Чапліно — Бердянськ була побудована і здана до експлуатації вже у 1898 році. Ця залізниця не тільки дала поштовх розвитку Бердянського порту, але й забезпечила вихід продукції місцевих підприємств на всеросійський ринок.

З 60 — х по 90 — ті роки XIX ст. основним центром суднобудування був Херсон. Та коли у 1897 році було завершено будівництво Миколаївського суднобудівного і судно — механічного заводу, постало питання про будівництво прямої залізничної лінії від Херсона до Миколаєва «для більш швидкого розвитку молодого гіганта, а також із метою з'єднання двох основних центрів суднобудування країни» [23,51]. Досить довго питання про будівництво Херсонсько — Миколаївської лінії залишалося на папері. Старт був даний лише навесні 1904 року, а закінчилось будівництво влітку 1907 року.

Не можна не відзначити роль і Другої Катерининської залізниці у розвитку промислових і торгових зв'язків регіону. Будівництво її відбувалося на зламі XIX — XX ст. Залізниця проходила через Царконстянтинівку, Пологи, Оріхів, Олександрівськ і далі через Дніпро поблизу Кічкаса до станції Долгінцево [11,25]. Від неї в Олександрівську були також побудовані під'їзні шляхи до цегельного заводу та гілка до річкової пристані [24,арк.5]. В цей час були побудовані також під'їзні шляхи від станції Федорівка Мелітопольського повіту до станції Царконстянтинівка.

Інтенсивне будівництво залізниць та під'їзних ліній, що розгорнулося наприкінці XIX — початку XX ст. в Україні, в свою чергу сприяло динамічному розвитку капіталістичних відносин, пов'язала в єдине ціле різні за своїм господарським напрямом райони, поглибило всеросійський ринок, розширило його територіально та дало можливість швидко й у великий кількості перевозити товари з місць виробництва у місця споживання. Розширився попит на сільськогосподарську та промислову продукцію, яка вироблялася в Україні. У значно більшій кількості вивозився тепер у великоросійські промислові центри з України хліб, цукор та сіль. Потоками туди йшли вантажі з кам'яним вугіллям і металом. Товари з України транспортували залізницями до Білорусі, Прибалтики, на Кавказ і до Сибіру, а також за кордон.

З різних районів Росії ввозилися товари до України. Зокрема, із центральних промислових районів і Польщі — тканини; із Москви й Петербургу — промислове обладнання; із Білорусі — лісоматеріали, смола, дьоготь; із Баку й Грозного — нафта й гас. Взаємний обмін промисловими товарами між окремими районами Росії сприяв зміцненню їх економічних зв'язків, поглибленню спеціалізації [9,86].

Зростання довжини залізниць та збільшення їх рухомого складу забезпечили постійний ріст перевезення вантажів та пасажирів. Якщо у 1870 — 1874 роках залізниці Росії у середньому щорічно перевозили товарних вантажів до 950 млн. пудів, то в 1895 — 1899 роках уже близько 5652 млн. пудів. За той же час перевезення пасажирів збільшилося з 20,7 до 76,8 млн. чоловік. Українські залізниці в 1870 — 1874 роках щорічно перевозили в середньому близько 121 млн. пудів вантажів, тобто більше як в 11 разів у порівнянні з щорічним перевезенням на російських залізницях в цей період. Перевезення пасажирів на українських

залізницях зросло з 2,3 млн. чоловік у 1870 році до 13,3 млн. чоловік у 1874 році. Темпи зростання перевезення товарних вантажів і пасажирів на залізницях України були вищими ніж у Росії. Це пояснюється тим, що на Україні, у порівнянні з Російською імперією, будівництво велося набагато інтенсивніше [25,66]. У названі роки питома вага українських залізниць по перевезенню товарних вантажів збільшилося з 10 до 25%, а по перевезенню пасажирів — з 13 до 17% у порівнянні із загальноросійськими.

Основними вантажами українських залізниць були хліб, цукор, сіль, кам'яне вугілля та лісові будівельні матеріали. У 1884—1886 роках за підрахуванням С.В. Кульчицького вони в середньому щорічно перевозили понад 126 млн. пудів хліба, 21 млн. пудів солі, близько 62 млн. пудів вугілля і 21 млн. пудів лісових будівельних матеріалів [4,131].

Залізниці транспортували з України в різні райони Росії велику кількість цукру. Так, у 1898 році Південно—Західними залізницями було відправлено на Московсько—Воронезьку—Київську залізницю 1799 тис. пудів цукру, на Московсько—Курську — 1411 тис. пудів, Петербурзько—Варшавську — 1373 тис. пудів. Крім того, звідси йшли десятки і сотні тисяч пудів цукру за кордон. Найголовнішими станціями з вивозу цукру були Київ, Харків, Черкаси, Бобринська Шпола, Хутір Миколаївський [9,86].

У 90—х роках невпинно зростав вивіз з України металу, це можна яскраво проілюструвати на прикладі транспортування з Південного району до Петербургу й Москви чавуну. Якщо у 1893 році до Петербургу його було перевезено залізницями 113 тис. пудів, то в 1898 році вже 3325 тис. пудів. Лише з Юзівського заводу у 1896 році до різних залізниць Росії було вивезено 1086 тис. пудів чавуну.

Таким чином структура товарного руху по залізницям відбивала спеціалізацію України в господарстві Росії як одного з основних районів по виробництву товарного зерна, цукру і головної вугільно—металургійної бази.

Транспортуючи найрізноманітніші вантажі, окремі залізниці виділялися спеціалізацією у перевезенні деяких з них. Так, наприклад, Південна Катерининська залізниця була відома транспортуванням кам'яного вугілля. У 1885 році вона перевезла всього 32 млн. пудів різних вантажів, із яких 16,9 млн. пудів становило кам'яне вугілля. Через п'ять років, у 1890 році перевезені нею вантажі становили вже 114,8 млн. пудів, а кам'яне вугілля — 48 млн. пудів. У 1897 році Катерининська залізниця перевезла 467,6 млн. пудів товарних вантажів, із яких понад 196 млн. пудів припадало на вугілля. Південно—Західна залізниця багато перевозила хліба. В 1897 році із 389,8 млн. пудів перевезених нею товарних вантажів майже 86 млн. пудів становив хліб [26,156].

Велика частина хліба транспортувалася за кордон. Згідно з даними за 1895 рік на внутрішній ринок було вивезено близько 64 млн. пудів, а на зовнішній — до 178 млн. пудів. Серед внутрішніх ринків, куди у великій кількості вивозився хліб з України, слід назвати Московський промисловий район, Білоруський, Литовський, Привісленський. Український хліб, завдяки поліпшенню транспортних сполучень потрапляв навіть у райони крайньої Півночі [9,88]. Крім хліба, з України залізницями багато вивозилося у Центральну Росію овочів, фруктів та продуктів тваринництва.

Залізничний транспорт сприяв спеціалізації сільського господарства, обумовив ліквідацію монопольного становища поміщицьких господарств на хлібному ринку. До продажу сільськогосподарської продукції дедалі більше втягувалося селянство. Як зазначив Т.І. Дерев'янкін, кожне місто, кожна верста залізниці втягували селянське господарство в торговельний і капіталістичний оборот [8,236].

Сполучення залізничними лініями промислових та сільськогосподарських губерній Південної України з азово — чорноморським узбережжям дало змогу виходу місцевої продукції на всеросійський та іноземний ринки, а також в свою чергу, підвищило товарообіг чорноморсько — азовських портів. З другої половини 60 — х років XIX ст. і до початку XX ст. річний товарообіг 10 чорноморсько — азовських портів (Одеса, Керч, Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Бердянськ, Євпаторія, Феодосія, Ялта) становив в середньому 22,71 млн. пудів [27,117]. Південні порти, маючи великий товарообіг, тим самим підвищували авторитет Російської імперії на міжнародній арені, про що свідчила велика кількість іноземних представництв і консульств в містах Півдня.

Залізниці були також стимулятором розвитку сільськогосподарського машинобудування. Завдяки розповсюдженню мереж, швидко створювались і розвивались молоді машинобудівні підприємства, такі як «Лепп і Вальман», «Джон Грієвз і К°», «Вдова Матіас і сини», «А.Я. Коп. — заводи землероб них машин та знарядь» та інші. Залізниці були основними постачальниками до цих заводів кам'яного вугілля та металу (що позитивно впливало на відповідні галузі промисловості) і в той же час були експортерами її продукції до місцевих і всеросійських ринків. Зокрема, у 1891 році залізницями України було перевезено 600 тис. пудів сільськогосподарських знарядь, а в 1902 році — 1309 тис. пудів. У середньому протягом 1891 — 1902 років українські залізниці транспортували щорічно 1103 тис. пудів цієї продукції. Заводи, що створювалися на початковому етапі були лише ремонтними майстернями найпростішого сільськогосподарського реманенту (борони, жниварки, плуги) і тільки з появою залізниць перетворилися на найбільші машинобудівні підприємства Південної України.

Важка промисловість і залізничний транспорт взаємно обумовлювали один одному подальший розвиток. Без належного рівня розвитку важкої промисловості неможливо було здійснювати широке будівництво залізниць, а цей рівень можна було забезпечити лише при наявності розгалуженої мережі залізничного транспорту.

Будівництво залізниць та їх експлуатація значною мірою збільшили попит на локомотиви, вагони, метал, вугілля, нафту, нафтопродукти ті інші промислові товари. С.В. Кульчицький, говорячи про зв'язок між залізничним транспортом і важкою промисловістю, підкреслює, що саме залізниці є підсумком «...найголовніших галузей капіталістичної промисловості, кам'яновугільної і залізоробної» [4,135].

У 1889 році кам'яне вугілля, вивезене з Донбасу, розподілялося наступним чином: 40% від загально видобутого вугілля йшло на потреби залізниць, 15% вугілля використовувалося у цукроварнях, 18% йшло на промислові підприємства, 6% споживалося на пароплавах, решта йшла на так зване «приватне споживання». Зокрема, було вивезено вугілля залізницями: Курсько — Харківсько — Азовською — близько 45 тис. вагонів, Харківсько — Миколаївською — понад 35 тис., Материнською

30 тис., Лозово — Севастопольською до 20 тис. і Донецькою 18 тис. вагонів. У наступні роки використання кам'яного вугілля залізницями неухильно зростало.

Сприяючи значною мірою розвитку металургійної промисловості шляхом перевезення сировини і готових виробів, залізничний транспорт був одночасно великим споживачем металу. Південь України перетворився в головний район Російської імперії по виробництву рейок. У 1890 році тут їх було вироблено 4,7 млн. пудів із загальної кількості 10,7 млн. пудів, вироблених в усій Росії. Заводи Півдня України, що спеціалізувалися на рейковому виробництві — Біженський, Олександрівський, Юзівській та Дніпровський — були обладнані найсучаснішою на той час технікою і мали висококваліфіковані інженерно — технічні кадри.

Підводячи підсумки слід зазначити, що протягом другої половини XIX — на початку XX ст. був зроблений величезний ривок у напрямку розвитку залізничної мережі Південноукраїнського регіону, що в свою чергу дало поштовх для розвитку сільського господарства, металургії, машинобудування та інших галузей промисловості. Залізничний транспорт був також одним з найбільш швидких засобів у створені на території України (що входила до складу Росії) місцевого національного ринку, який вливався в до всеросійського ринку. Розвиток транспорту обумовив швидкий обіг товарів, масову реалізацію їх на великій території. Він допомагав нівелювати товарні ціни на місцевих і центральних ринках, усувати їх різкі відмінності.

Джерела та література

1. *Верховский В.* Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. — СПб., 1898.

2. *Головачев А.А.* История железнодорожного дела в России. — СПб., 1881.

3. *Виргинский В.С.* Возникновение железных дорог в России до начала 40 — х годов XIX в. — М., 1949.

4. *Кульчицький С.* До історії виникнення залізничного транспорту на Україні // Економіка Радянської України. — 1963. — № 2.

5. *Белінський Є.Ф.* Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України (друга половина XIX — початок XX ст.) // Нарис економічної історії України. Дожовтневий період. — К., 1963.

6. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.

7. *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1962.

8. *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні. — К., 1975.

9. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60 — 90 — х рр. XIX ст. — К., 1968.

10. *Соловьева А.М.* Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. — М., 1975.

11. *Мирончук В.Д.* История Екатерининской железной дороги и ее роль в социально — экономическом развитии Юга России (последняя четверть XIX — начало XX в.). — Днепропетровск, 1979.

12. *Михненко А.М.* Історія Донецького басейну (друга половина XIX — перша половина XX ст.). — Дніпропетровськ, 2002.

13. *Довжук І.В.* Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (друга половина XIX ст.). — К., 1997.

14. *Олейник Б.С.* Юго – Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870 – 1995 гг. – К., 1995.

15. *Москаленко П.* Укрзалізниця. Поступ часу. 1991 – 1996. Матеріали до історії залізничного транспорту України. – К., 1996.

16. *Слабєєв І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел та його роль у соціально – економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964.

17. *Афанасьев–Чужбинский О.* Поездка в Южную Россию. – Ч.1: Очерки Днепра – СПб.: Вид – во Типографія Майнера, 1861.

18. *Чарноцкая Л.П.* Железные дороги в России // Вопросы истории. – 1998. – № 4.

19. *Лаврів П.І.* Історія Південно – Східної України. – К., 1996.

20. *Бовыкин В.Д.* Формирование финансового капитала в России: конец XIX в. – 1908 г. – М.,1987.

21. *Витте С.Ю.* Воспоминания. – М., 1960. – Т.1.

22. *Карагодин А.И.* История Запорожского края (1770 – 1917 гг.). Документы и материалы. – Запорожье, 2002.

23. *Калюжний П.* Залізниці. – Харків, 1990.

24. *Державний архів Запорізької області.* – Ф.24. – Оп.1. – Спр.124.

25. *Влив залізничного транспорту на економічний розвиток України XIX –початок XX ст.* // Теорія і практика в період радикальної економічної реформи: Наук. збірник. – Вінниця, 1968.

26. *Андреев П.Н.* Юго – Западные дороги. Историко – экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго – Западных дорог во время перехода (1880 – 1894) и после перехода в казенное управление (1895 – 1908). – К., 1927.

27. *Шацило К.Ф.* Русский империализм и развитие флота. – М., 1968.

Кривко И.Н. Влияние железнодорожного строительства на развитие промышленности Южной Украины (вторая половина XIX – начало XX в.)

Рассматриваются вопросы возникновения и развития сети железных дорог на юге Украины во второй половине XIX – в начале XX в., устанавливается взаимосвязь между строительством железных дорог и формированием промышленного комплекса региона.

Ключевые слова: железнодорожная сеть, промышленный комплекс, железнодорожные компании, «концессионная лихорадка», машинная индустрия, Южноукраинский регион.

Kryvko, I.N. The influence of railway building on the industry development of Southern Ukraine (second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries)

In the article the author studies the question of the origin and development of the railway net in the South of Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries, determines the interconnection between railway building and forming of regional industrial complex.

Key words: railway net, industrial complex, railway companies, «concessional fever», machine industry, Southern Ukraine region.

УДК 94(477) «19»:001

Ткаченко В.В.

Становлення та розвиток матеріальної бази Академії наук Української РСР у першій половині 20–х років XX ст.

Розглядаються основні питання становлення матеріальної бази провідної наукової установи України. Окреслено найважливіші контури проблеми, спираючись на матеріалах центральних архівів та друкованих видань.

Ключові слова: матеріальна база, Академія наук УРСР, фінансування, наукові працівники, науково – дослідні установи.

Розвиток української науки у XX ст. відбувався у драматичному контексті, який створював для науковців не тільки складні умови для суто наукової творчості, але й піддавав випробуванню їхню людську і громадянську гідність, примушуючи весь час робити вибір або ж позбавляючи всілякого вибору.

В цьому відношенні міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) є виключно значущим і показовим. Саме в цей час відбувалося складне і драматичне становлення нової політичної та соціально – економічної системи, яка знаменувала (принаймні, послідовно декларувала) повний розрив із дореволюційним світом із усіма його цінностями і традиціями. Цей революційно – радикальний розрив стосувався багато в чому також і культурної спадщини, включаючи науку. Стара система організації науки та академічне співтовариство як соціальна корпорація зазнали нищівної і багато в чому невиправної руйнації. Разом з тим відбувалося відновлення на нових засадах наукових закладів, створювалися певні умови для формування наукових шкіл і напрямків, у діяльності яких відчувала потребу нова влада.

Головним науковим закладом України на початку 1920 – х років була Українська Академія наук (УАН), створена ще за часів правління гетьмана П. Скоропадського. Перший післявоєнний рік був надзвичайно важким для УАН. Розруха, голод, нестача переважної більшості товарів, труднощі відбудовчого періоду, який тільки починався – все це, звичайно ж, ніяк не сприяло розвитку Академії наук.

Історія розвитку матеріальної бази найвищої академічної установи України окремо майже не досліджувалася ані в радянській, ані в сучасній українській історіографії. В роботах, присвячених розвитку Української Академії наук, найчастіше зверталась увага на її соціальні, політичні, наукові та деякі інші аспекти. При цьому в українських арх-

івах є достатньо документів, що чекають на своїх дослідників. Деякі з них було опубліковано протягом останніх 15 років в спеціальних збірниках, присвячених історії НАНУ [1].

Не дивно, що за радянських часів історики звертали увагу лише на досягнення в цій сфері. Різноманітні проблеми, що мали місце і подекуди не вирішувалися роками і десятиліттями, або замовчувались, або ж видавались за об'єктивні, незалежні від радянської влади проблеми старого буржуазного суспільства, свого роду «пережитки минулого». Серед таких робіт — ціла низка академічних видань, в переважній більшості надрукованих до тієї чи іншої ювілейної дати АН УРСР [2], з яких найбільш фундаментальним є двотомник за редакцією академіка Б. Є. Патона, що побачив світ напередодні піввікового ювілею Академії [3]. Зрозуміло, це вимагає ставитись до цих праць із відповідною долею критичності.

Радянські видання здебільшого були присвячені загальним проблемам становлення і розвитку української радянської науки, історії Академії наук УРСР, або ж створенню та розвитку її окремих установ [4].

Серед українських досліджень особливо слід виділити фундаментальну працю, присвячену першим десятиліттям існування Української Академії наук, що належить перу Наталії Полонської — Василенко [5]. Насичене великим фактичним матеріалом і особистими враженнями авторки, яка була сучасницею багатьох описаних нею подій, це дослідження є цінним джерелом з досліджуваної проблеми.

Починаючи з 1990 — х років, особливо після проголошення незалежності України, молоді українські дослідники дедалі частіше звертають увагу на матеріальні аспекти розвитку Академії наук. Серед таких робіт, наприклад, кандидатські дисертації Т. Г. Сидорчук та О. Ю. Осмоловської, присвячені проблемам кадрової політики радянської влади [6]. Цю тенденцію слід вважати позитивною і безперечно перспективною, оскільки така робота орієнтує дослідників не на аналіз ідеологем і декларацій, яких вистачало за радянських часів (втім, як і зараз), а, насамперед, на об'єктивні індикатори державної політики в галузі науки, зокрема, на показники становища академічних установ, на зміни (позитивні і негативні) у фінансуванні досліджень та, не в останню чергу, на рівень фінансового забезпечення праці вчених як у вигляді асигнувань на дослідження, так і у вигляді заробітної плати та інших виплат і доплат за професійну діяльність.

Деякі аспекти матеріального стану УАН періоду її створення і становлення підіймались у статтях В. І. Юрчука та В. Г. Врублевського, опублікованих в «Українському історичному журналі» [7]. Діяльності створеного у 1921 році Всеукраїнського комітету сприяння вченим та роботі його Одеського відділення на початку 1920 — х років присвячена стаття О.Коляструк [8], а видавнича діяльність ВУАН досліджується в роботі Т. В. Варави [9].

На ставлення радянської влади до української інтелігенції звертали увагу в своїх роботах Ю. І. Шаповал [10], Г. В. Касьянов та В. М. Даниленко [11].

Певна увага матеріальному становищу Академії наук приділена в колективній праці С. Кульчицького, Ю. Павленка, С. Рудої та Ю. Храмова [12], хоча в ній досліджується насамперед політична історія НАНУ та її суспільне становище.

Таким чином, проблема становлення і розвитку матеріальної бази Української Академії наук в 1920 – 30 – х роках на даний момент не була предметом спеціального розгляду, незважаючи на те, що українські історики як радянських часів, так і часів незалежності не залишали поза увагою це питання в межах своїх загальних досліджень.

Остаточна перемога радянської влади в Україні в 1920 році та деяка стабілізація ситуації в країні дозволили розпочати процес розвитку самої Академії, а також становлення її матеріальної бази. Втім, існували суттєві перешкоди на цьому шляху, які мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Дослідженню саме цієї теми і присвячена запропонована стаття. Автор не мав на меті проаналізувати увесь спектр проблем, пов'язаних зі становленням матеріальної бази провідної наукової установи України. Головним завданням було намітити найважливіші контури окресленої проблеми, спираючись на архівні джерела та друковані матеріали, присвячені історії розвитку Української Академії наук.

Важкий початок. Внутрішні проблеми самої Академії наук, які мали місце на початку 20 – х років, не дозволяли їй бути справжнім центром наукового життя України. Серед найважливіших проблем необхідно назвати наступні: майже повна відсутність фінансування з боку державних установ (з червня і до кінця 1921 року ніхто зі співробітників Академії не одержав з держбюджету жодної копійки) [12,140]; не завжди сприятливі стосунки з новою радянською владою, як у центрі, так і на місцях; явна нестача суто українських наукових кадрів. Також спостерігалися суттєві труднощі в організаційній структурі Академії, відчувалась недостатня кількість приміщень для академічних установ та неможливість видання наукових праць через відсутність власних поліграфічних потужностей.

Питання розвитку матеріальної бази Академії наук неодноразово порушувалось ще в роки перманентної зміни влади в Україні протягом 1918 – 1920 роках, коли закріпити навіть деякі незначні здобутки було дуже важко.

В умовах громадянської війни, що вирувала на теренах колишньої Російської імперії, вчені – академіки були майже повністю позбавлені матеріальних засобів для своєї праці. Наприклад, під час правління Директорії та денікінської окупації співробітники Академії зовсім не одержували платні протягом 4 місяців [13].

Становлення радянської влади та її перші конструктивні кроки (зроблені, зокрема, завдяки наркому освіти УСРР В. П. Затонському) позначили певні зміни, які на тлі попередньої суцільної руйнації здавалися однозначно позитивними. За наказом Затонського в розпорядження Академії було передано будинок і садибу по вул. Володимирській, 54 (де й зараз перебуває Президія НАНУ). Тоді ж було затверджено і перший кошторис УАН, що забезпечило її фінансування. До матеріальної бази Академії було офіційно передано Китаєво – Голосіївський парк, 25 десятин землі на Звіринці в Києві, приміщення для наукових установ тощо [14,93 – 94].

19 червня 1920 р. в розпорядження Академії наук було передано будинок колишньої Київської першої гімназії (за адресою: бульвар Шевченка, №14) [15,245].

Згідно з радянською історіографією після повернення влади рад у 1919 році УАН отримала відчутну допомогу радянського уряду. Проте,

далеко не все було так добре, як стверджувалось. Наприклад, виділені урядом або Наркомосом кошти доводилось чекати декілька місяців [15,11].

Будинок пансіону графині Левашової «передавався» Академії майже до приходу денікінців, а остаточно це питання було вирішено лише в постанові Раднаркому УСРР «Про Українську Академію наук» від 25 січня 1921 року [15,265].

Розгляд питання про передачу Академії Китаєво — Голосіївської лісової дачі також затягувався [15,11]

Протягом 1920 року становище Академії залишалося надто скрутним, але робота установи не зупинялась, українські вчені продовжували свою працю в надзвичайних умовах громадянської війни. Наприкінці 1920 року в складі Академії працювало 26 науково — дослідних кафедр, 15 комісій, 3 інститути. Почав виходити перший друкований орган УАН «Записки відділів Академії» [14, 96].

Виданий 31 серпня 1920 року Декрет Раднаркому УСРР «Про поліпшення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» передбачав надання посиленого постачання ученим спеціалістам, а також створення для них відповідних житлово — побутових умов.

Однак ці заходи, зрозуміло, не вирішували усіх проблем життєдіяльності УАН. За умов триваючої громадянської війни, коли Академія майже не одержувала коштів від державних установ, її скрутне становище призвело до того, що розпочалося значне скорочення штатів і зменшення обсягів наукових робіт [15,245 — 248,253 — 265].

Таким чином, УАН протягом 1918 — 1920 років якщо і отримувала матеріальну підтримку від держави, то відбувалось це досить нерегулярно. Крім того коштів, що виділялись владою, було вочевидь замало для вирішення життєвих питань становлення Академії та її установ.

За таких умов Українська Академія наук вступила до нового післявоєнного десятиріччя.

Становлення і розвиток матеріальної бази ВУАН в першій половині 1920—х років. 1921 — 1925 роки стали періодом становлення Української Академії наук, формування наукових кадрів, пошуків організаційних форм науково — дослідної роботи та створення відповідної бази фінансування, забезпечення обладнанням тощо. Починаючи з 1921 року поступово зростає матеріальна база Академії наук, збільшуються її штати та бюджет, активізується видавнича діяльність [14,101].

У складі Академії на початку 1920 — х рр. вже знаходились Всенародна бібліотека, Музей мистецтв, Центральний архів, що обслуговували широкі кола громадськості [13,11].

Між тим, нагальним залишалося завдання подальшого розширення власної матеріально — фінансової бази. Це добре розуміли, насамперед, представники самої Академії. Ось чому значною мірою матеріальна база цієї наукової установи поповнювалась за рахунок індивідуальних пожертвувань самих академіків. Наприклад, С. О. Єфремов передав у дарунок історично — філологічному відділу Академії власну бібліотеку [15,244].

Ще 1918 року Варвара Ханенко подарувала Академії своє зібрання пам'яток мистецтва і старовини разом зі своїм маєтком, на базі якого згодом було засновано Музей мистецтв (зараз він носить ім'я Богдана і Варвари Ханенків) [16,445].

1 лютого 1921 року до складу Академії наук було передано Центральний архів давніх актів [16,446].

23 грудня того ж року власністю Академії стала Дніпровська біологічна станція, заснована Київським товариством аматорів природи ще 1909 року [16,447].

Радянське керівництво усвідомлювало необхідність не тільки збереження, а й розвитку наукового потенціалу республіки. Ось чому 25 січня 1921 року Раднарком УСРР затвердив декрет «Про Українську Академію наук», яким встановлювався академічний пайок для співробітників УАН і членів їх сімей, а для найвидатніших вчених передбачалася навіть позакатегорійна платня [16,140—141].

Постанова, зокрема, передбачала «впровадження спеціального пайку, окрім загальногромадянського, для наукових працівників. Було введено спеціальну норму — так званий академічний пайок (35 фунтів борошна, 12 — круп, 6 — гороху, 15 — м'яса, 5 — риби, 4 — жирів, 2 — цукру, 1 — кави, 2 — солі, 1 — мила, S фунту — тютюну, 5 коробок сірників)» для наукових працівників і членів їхніх родин [17,арк.1].

На жаль, запровадити в життя цю постанову уряду в умовах економічної та політичної кризи, в якій перебувала країна, виявилось надзвичайно важкою справою. Ось чому надалі доводилось неодноразово приймати нові рішення на розвиток (чи обмеження) рішень попередніх.

Того ж 1921 року Раднарком УСРР у постанові від 30 серпня «Про поліпшення стану наукових працівників» зобов'язав Наркомпрод республіки вжити рішучих заходів щодо забезпечення наукових працівників продуктами в достатній кількості [15, 286—287]. Постанова забороняла також реквізицію приміщень вчених та передбачала створення матеріальних умов для їхньої праці.

13 вересня 1921 року за підписом голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського було прийнято постанову «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки», за яким кілька українських вчених отримали справжню матеріальну підтримку своєї діяльності [15,288].

Вживаючи цих заходів, радянська влада вважала, що вона робила достатньо для розвитку та покращення матеріальної бази Академії наук:

«Передача Академії земельних ділянок, заповідників, низки приміщень, друкарень, низки книгозбірень, музейних збірок; полегшення зносин Академії (поштові регалії); щодо академіків та інших співробітників: охоронні грамоти, академпайки; позакатегорійна оплата академіків; звільнення від військової служби співробітників — всі ці заходи, вживаючи їх цілковито достатніми для нормального життя академії наук, ставить Академію в далеко краще, можна сказати привілейоване становище перед іншими категоріями культурних працівників та навіть робітничо—селянських, червоноармійських мас» (З документу «Висновки і пропозиції комісії НКО по обслідування стану та роботи ВУАН») [18,арк.22].

Однак реальне становище науковців аж ніяк не було схожим на «привілейоване», воно було просто скрутним. Майже всю другу половину 1921 року жодному із співробітників Академії зовсім не видавалася платня. А наприкінці 1921 року — на початку 1922 року карбованець так знецінився, що на видану місячну зарплату не можна було придбати навіть одного фунта хлібу [19].

Життя науковців на початку 1920—х років, жахливі умови, в яких вони перебували детально характеризуються в «Доповідній записці

викладача Харківського медичного інституту д — ра Федоровського від 25 липня 1923 р.»:

«Доля вчених нікого не цікавила. Утримання їм або зовсім не видавалося, або видавалося в такому розмірі, що існувати на нього не було ніякої можливості. <...> Професора і викладачі вищої школи, маючи єдине джерело до життя — зарплатню — за роки громадянської війни відчували тяжку нужду. <...> В 1920 році зарплата ... була настільки мізерною, що деякі потребували буквально шматка хліба. <...> для здобування шматка хліба вони брали будь — яку роботу, аж до викладання в початкових нижчих школах» [17,арк.1]. «Гостро стояли питання одягу, взуття, білизни. Вимагалося покращення житлових умов» [17,арк.2].

Подібні заяви свідчать не тільки про невдоволеність своїм побутом з боку наукових працівників, але й про те, що держава власними силами була не в змозі вирішити найгостріші питання забезпечення науковців.

Для того, щоб хоч якось поліпшити становище діячів науки, у жовтні 1921 року Раднарком своєю постановою від 31 жовтня створив Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСВ) на чолі з Д. З. Мануїльським [15,288 — 290], «у складі працівників, зацікавлених у справі допомоги вченим відомств: Наркомос, Наркомздоров, УРНГ, видних діячів партії і радянських працівників» [17,арк.2].

До складу комітету увійшли: В. П. Затонський, В. М. Блакитний, професори Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський, А. Ю. Кримський та ін.

Комітет мав свої відділення у багатьох містах України (у Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Одесі тощо — всього ж у 16 містах) [8,187 — 188].

Згідно з декретом РНК УСРР крім зарплати науковим працівникам від Комітету сприяння вченим почали видавати так зване «академічне забезпечення». Іноді воно навіть «перевищувало основне утримання по службі».

Листи вчених до ВУКСВ зафіксували жалюгідний матеріальний стан науковців в УСРР. Допомоги просили майже всі (представники всіх вказаних категорій). Завдяки копіткій діяльності ВУКСВ вже протягом першої половини 1922 року було зібрано та отримано від держави 150 000 карбованців, з яких 100 000 було направлено на додаткове академічне забезпечення, а 50 000 — на преміювання наукових працівників [8,188].

У 1923 році було виділено 4000 академпайків, але бажаючих їх отримати виявилося значно більше, тому ВУКСВ запропонував встановити категорії науковців згідно їхньої кваліфікації. Академпайками передбачалося забезпечувати насамперед професорів та викладачів вищої школи. Визначенням до певної категорії займалася спеціальна експертна комісія при ВУКСВ, яку очолював заступник наркома освіти Я.П. Ряппо.

Отже, для отримання відповідних пайків всіх наукових працівників було поділено на 5 категорій:

«1 — початківці, 2 — викладачі вищої школи з певним стажем, 3 — розряд професора, самостійні дослідники, 4 — видні представники різних напрямків в науці і 5 — вчені світового значення і видатні представники даної спеціальності» [17,арк.3].

Усього до списку було зараховано 3097 осіб, тобто майже весь науковий потенціал України, оскільки йшлося про його фізичне виживання.

До елітної п'ятої групи було занесено лише 13 вчених, серед яких треба згадати Д.І. Багалія, В.П. Бузескула, Б.Я. Данилевського, Д.О. Граве, М.С. Грушевського, А.Ю. Кримського, П.А. Тутківського та ін.

На початок 20 – х років припадає становлення системи пенсійного забезпечення вчених та працівників освітніх установ. Персональні та «довічні» пенсії» призначали особам, які досягли 65 років і мали щонайменше 10 років відповідного стажу та за вислугу 25 років. Академічні пенсії призначала спеціальна комісія Наркомсобезу, а пенсійну справу попередньо вивчали Укрнаука та ВУКСВ, враховуючи не лише стаж і наукову кваліфікацію, а також соціальне походження і політичне минуле претендента. Мізерна пенсія не вирішувала матеріальних проблем, але для багатьох дореволюційних професорів сам факт призначення такої пенсії ставав актом реального визнання державою їхнього громадянського статусу.

Робота ВУКСУ була спрямована не тільки на забезпечення вчених академпайками. Комітет намагався контролювати видачу пенсій, усувати диспропорції, що інколи виникали при забезпеченні і розподілу вчених по категоріях, допомагав у придбанні одягу, взуття та інших речей першої необхідності. Як наслідок, він зумів дещо покращити «видачу пайків, житлові умови, матеріальний стан окремих професорів» [17,арк.2].

Так, наприклад, Одеське відділення ВУКСУ навесні 1922 року спромоглося забезпечити місцевих вчених чималою кількістю білизни, черевиків, шапок тощо. У першому кварталі 1923 року ОВ ВУКСУ видало науковим працівникам 1 455 793 крб. 09 коп. [8,189]. Деякі видатні вчені отримували забезпечення за особливою постановою РНК.

Крім того, ВУКСУ допомагав науковцям, створюючи умови для відпочинку (лікування) їх та членів родин. Для вчених організовували будинки відпочинку, вони лікувалися в провідних санаторно – курортних центрах. У 30 – х роках їх «приписували» до системи магазинів закритого типу, де вони одержували продпайок. Медичне обслуговування, яке вважалося пільговим, здійснювалося відповідно до наступних критеріїв: на 600 науковців Києва припадало два терапевти, у Харкові на 800 – така сама кількість лікарів. Отже, держава намагалася створити певні умови для наукової еліти, але, як завжди, бракувало коштів. На 1923 рік Комітет мав на своєму балансі 4 будинки відпочинку в університетських центрах «місячною пропускною спроможністю по 200 осіб», а також вів «підготовчі роботи по відкриттю санаторію в Ялті на 100 осіб» [17,арк.4].

Всі ці заходи, здійснювані радянською владою, не завжди мали належні результати. Навіть у 1923 році Християн Раковський звертав увагу на існуючі факти виселення, переселення та конфіскацій серед наукових працівників [15,342 – 343].

Суттєві проблеми існували і в фінансуванні ВУАН, яке відбувалося не безпосередньо Наркомосом, а Київським губфінвідділом. Академія отримувала на свої потреби коштів менше, ніж деякі вищі навчальні заклади. Багато науково – дослідних робіт було припинено або скорочено. До повного зубожіння було доведено Ботанічний та Акліматизаційний сади.

1922 року Академії було передано ще низку будинків, а також колишню друкарню Києво – Печерської лаври, що значно поліпшило видавничі можливості ВУАН. У 1923 році власністю Академії стала бібліотека колишньої Київської духовної академії разом з її будинком.

У доповідній записці заступника голови Наркомосу і заступника голови управління наукових закладів Я. Ряппо на ім'я В. Затонського підкреслювалось:

«В 1923/24 рр. Академія отримала перший сформований бюджет і невелику типографію (в Лаврі)» [20,арк.170].

Саме з цього року починається деяке зміцнення матеріальної бази Академії. Якщо в 1923 році кошторис ВУАН складав 36,8 тис. крб. у золотій валюті, а в 1924 році — 37,8 тис. крб., то в 1925 році — вже 210 тис. крб. [14,92—94].

Ці заходи надали можливість розпочати створення необхідних установ для покращення роботи ВУАН (саме так з 1921 року стала називатися Українська Академія). Ще у 1922 році було створено видавництво Академії наук, розпочинається створення нових кафедр, комісій тощо, і вже наступного року ВУАН об'єднувала 35 науково—дослідних установ (інститутів і кафедр), чимало комітетів, комісій, в яких працювало 37 академіків, 111 штатних і 275 позаштатних наукових працівників [13,11].

Потроху покращувалось і матеріальне становище співробітників Академії. Відзначаючи певні досягнення в цьому плані, «Звідомлення ВУАН за 1923 р.» вважали за необхідне підкреслити, що затримки з виплатою зарплатні протягом 1921 — 1923 років скоротились з 10 місяців до декількох тижнів [15,358].

Однією з задач радянської влади було повне підпорядкування собі найвищої української наукової установи, перетворення її на слухняний орган радянської пропаганди, повне «перевиховання» академіків на радянський лад. З цією метою 1924 року планувалось перевести Академію наук до Харкова, ближче до державних установ, але здійснити це не вдалося через брак коштів і необхідних приміщень [20,арк.170—171].

Зростання матеріальної бази Академії продовжувалось і в наступні роки. У своєму Звіті про діяльність за 1924 — 1926 роки Народний комісаріат освіти підкреслював, що протягом трьох років фінансування цієї установи зросло з 918 тис. крб. у 1924/25 роках (якщо цю цифру взяти за 100%) спочатку до 192,8% (тобто — до 1770 тис. крб. наступного фінансового року), а потім і до 295,6% (у 1926/27 рр.). (Зі звіту НКО УСРР до ЦК КП(б)У про діяльність в 1924 — 1926 роках (13 серпня 1926 р.) [21,арк.29].

Таким чином, на середину 20—х років ВУАН в плані формування власної матеріально—фінансової бази знаходилася на етапі часткового вирішення проблем, серед яких на першому плані були вкрай обмежені можливості державного фінансування. Це заважало не тільки на належному рівні забезпечити фінансування основного обсягу науково—дослідних робіт, але й вирішити найбільш нагальні матеріально—побутові проблеми науковців та членів їх сімей. Тільки з 1925 року починається процес більш—менш відчутного стабільного зростання бюджету ВУАН. Як засіб додаткового соціального забезпечення для науковців позитивну роль відіграли заходи ВУКСВ. Втім, в умовах курсу на повне одержавлення науки такі заходи не могли не носити характеру тимчасових та обмежених.

Джерела та література

1. *Історія Академії наук України*. 1918 — 1923. Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.; *Історія Національної академії наук України*, 1924 — 1928. Документи і матеріали. — К., 1998.; *Історія Національної*

академії наук (1934 — 1937) : Документи і матеріали / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: НБУВ, 2003. — 831 с.; *Історія Національної Академії наук (1938 — 1941) :* Документи і матеріали / НАН України. Нац. б—ка України ім. В. І. Вернадського. Ін—т архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Нац. б—ка України ім. В. І. Вернадського. Ін—т архівознавства, 2003. — 920 с.

2. *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років* / Ред. кол.: акад. О. В. Палладін (відп. ред.) та ін. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. — 262 с.

3. *Історія Академії Наук Української РСР.* У 2—х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). — Книга перша. — К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 835 с.; *Історія Академії Наук Української РСР.* У 2—х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). — Книга друга. — К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 728 с.

4. *Овчаренко Ф.* Д. Наука Советской Украины. — К.: Наукова думка, 1969. — 176 с.; *Тонкаль В. Е., Пелых В. М., Стогний Б. С.* Академия наук Украинской ССР / Под ред. акад. АН УССР И. К. Походни. — К.: Наукова думка, 1979. — 446 с.

5. *Полонська—Василенко Н.Д.* Українська АН. Нарис історії. — К. : Наукова думка, 1993. — 416 с.

6. *Сидорчук Т. Г.* Підготовка наукових та науково—педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920—і — 1970—і роки). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Запоріжжя: Запорізький Державний університет, 1998; *Осмоловська О. Ю.* Державна політика щодо професорсько—викладацьких кадрів радянської України (1920 — 1930—ті рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Донецьк: Донецький національний університет, 2004. — 19 с.

7. *Юрчук В. І.* Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України // Український історичний журнал. — 1993. — №11—12. — С. 3 — 15*; Юрчук В. І.* Академік М. П. Василенко // Український історичний журнал. — 1994. — №5. — С. 86 — 97; *Врублевський В. Г.* До створення Української Академії наук // Український історичний журнал. — 1993. — №1. — С. 29 — 39.

8. *Коляструк О.* До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (за документами ЦДАВО України) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. — Зб. статей.— Вип. 9. — К., 2005. — С. 187 — 194.

9. *Варава Т. В.* Діяльність та науково—довідкові видання словникових комісій ВУАН (1918 — 1933). — К., 2000.

10. *Шаповал Ю. І.* Україна 20 — 50—х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 33 — 35.

11. *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20 — 30—ті роки). — К.: Наук. думка, 1991. — С. 16 — 31.

12. *Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.* Історія Національної Академії наук України в суспільно—політичному контексті. 1918 — 1998. — К.: Фенікс, 2000. — 528 с.

13. *Юрчук В. І.* Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України // Український історичний журнал. — 1993. — №11—12. — С.3—15.

14. *Історія Академії Наук Української РСР.* У 2–х книгах / Патон Б. Є. (головний редактор). – Книга перша. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967.

15. *Історія Академії наук України. 1918 – 1923.* Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993.

16. *Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю.* Історія Національної Академії наук України в суспільно–політичному контексті. 1918 – 1998. – К.: Фенікс, 2000.

17. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп.2. – Спр. 448.

18. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2924.

19. *Юрчук В. І.* Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України // Український історичний журнал. – 1993. – №11–12. – С. 10; *Юрчук В. І.* Академік М. П. Василенко // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С. 95.

20. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 2008.

21. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 2265.

Ткаченко В.В. Становление и развитие материальной базы Академии наук Украинской ССР в первой половине 20–х годов XX ст.

Рассматриваются основные вопросы становления материальной базы ведущего научного учреждения Украины. Очерчены важнейшие контуры проблемы, основываясь на материалах центральних архивов и печатних изданий.

Ключевые слова: материальная база, Академия наук УССР, финансирование, научные работники, научно–исследовательские учреждения.

Tkachenko, V. V. Formation and development of the material base of the Academy of Science of Ukrainian SSR in the first half of the 20th century

Review of the main issues of a material basis formation at the leading scientific institutions of Ukraine. The most important problems are outlined basing on the central archives and printed matter materials.

Key words: the material basis, the Academy of Sciences of the USSR, financing, scientific workers, research institutions.

УДК 94 (477): 001.894: 316.35

Костюк Є.С.

Взаємодія Української асоціації робітників–винахідників із державними інституціями радянської України: 1925–1930 роки

На основі архівних матеріалів висвітлюється місце та роль Української асоціації робітників–винахідників (УАРВИН) у соціально–господарській системі УСРР через аналіз взаємин цього громадського об'єднання з державними органами радянської України.

Ключові слова: винахідництво, громадські об'єднання, державні інституції.

У сучасній Україні відбувається активна самоорганізація населення шляхом участі у різноманітних громадських об'єднаннях. У цих умовах нагальною є потреба у налагодженні ефективного механізму взаємодії об"єднань громадян із державними інституціями. Саме тому варто враховувати історичний досвід взаємодії державних установ і громадських організацій на українських теренах. Яскравий приклад такої співпраці дають взаємини між Українською асоціацією робітників — винахідників (УАРВИН) і державними інституціями Української СРР упродовж другої половини 20 — х років XX ст.

Ця проблема дотепер майже не привертала увагу дослідників. Її окремі аспекти побіжно висвітлювалися у працях М.С. Костецької [2] та С.М. Свистовича [4], однак цілісного дослідження взаємодії УАРВИН із радянськими державними інститутами у 1920 — х роках не велося. Це зумовлює значну наукову актуальність дослідження цієї проблеми.

Метою дослідження є висвітлення місця Української асоціації робітників — винахідників у соціально — господарській системі УСРР через аналіз взаємин цього громадського об'єднання з державними органами радянської України. Виходячи з мети, завданнями дослідження є висвітлення специфіки відносин УАРВИН із тими установами, які мали подібний профіль діяльності, з провідними державними інституціями, які входили до структури уряду радянської України, з установами освітнього та наукового профілю, визначення результативності такої взаємодії у контексті реалізації Асоціацією винахідників своїх провідних завдань.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом існування Української асоціації робітників — винахідників, яка організаційно оформилася на початку 1925 року, а у 1930 року зазнала суттєвої реорганізації та була перетворена на Всеукраїнське товариство робітників — винахідників (ВУТОРВИН). Останнє мало іншу специфіку діяльності, тому це дає змогу визначити його як окрему громадську організацію.

УАРВИН була створена з ініціативи наукової громадськості, зацікавленої в інноваційному розвитку народного господарства радянської України. Утім, одразу ж після свого заснування Асоціація винахідників потрапила під опіку компартійної влади, яка розуміла корисність діяльності цього громадського об'єднання для Радянської держави, однак не бажала побудови УАРВИН на засадах справжньої громадської самоорганізації. Тобто, державні органи прагнули спрямувати діяльність цього громадського об'єднання у вигідне для себе русло. Саме тому вони налагоджували різнобічні взаємини з УАРВИН.

Природно, що найперше Асоціації винахідників потрібно було встановити партнерські взаємини з тими державними інститутами, до компетенції яких безпосередньо входило сприяння розвитку винахідництва.

Так, УАРВИН підтримувала взаємини із Бюро винахідницької справи (БВС). Асоціація винахідників організовувала спеціальні конференції для обговорення діяльності БВС. Активісти УАРВИН влаштовували перевірки діяльності цієї державної установи у сфері розвитку винахідництва на виробництві, які здійснювала спеціальна комісія. За допомогою БВС осередки УАРВИН організовували виставки винаходів. У лютому 1927 року до керівних органів Бюро винахідницької справи було делеговано 2 — х представників Асоціації винахідників. Представники БВС були присутніми, хоча й нечасто, на засіданнях правління цього громадського об'єднання [7,арк.5].

Бюро винахідницької справи направляло до УАРВИН винахідників, які потребували матеріальної допомоги або консультації. Згадане громадське об'єднання піклувалася про інтенсифікацію розгляду органами БВС проектів винаходів, допомагала цій установі реалізовувати винаходи. Утім, зв'язок між Асоціацією винахідників і БВС був активним лише на центральному рівні, а на місцях же взаємини були слабкими [11,арк.4 — 5]. На рівні підприємства зв'язок із БВС підтримувала спеціальна експертна комісія бюро виробничого осередку винахідників. Бюро винахідницької справи надавало осередкам Асоціації винахідників грошові позики на потреби розвитку винахідництва на виробництві [7,арк.133].

УАРВИН здійснювала перевірку стану винахідництва на підприємствах разом із Бюро сприяння робітничому винахідництву (БРВН). Спільно з цим громадським об'єднанням працівники БРВН займалися підрахунком економічного ефекту від реалізації пропозицій робітників — винахідників. Утім, члени Асоціації винахідників часто доволі скептично ставилися до діяльності БРВН, особливо до спроб цієї установи видавати свій часопис, який кореспонденти УАРВИН визначили як «беззмістовний» [21,арк.22]. Підтримувала УАРВИН зв'язки також із Всеукраїнським бюро допомоги робітничому винахідництву — державною установою, яка існувала у радянській Україні протягом 1920 — х років [11,арк.33]

Одним із головних об'єктів співпраці для УАРВИН була організація, поле діяльності якої безпосередньо стикалося з тим, яке мало це громадське об'єднання. Маємо на увазі Всеукраїнське акціонерне товариство реалізації винаходів (ВУАКТОРВИН). Організація цієї інституції проводилася з ініціативи та під безпосереднім керівництвом УАРВИН. Це громадське об'єднання надавало організаційну допомогу ВУАКТОРВИН. Представники УАРВИН входили до складу керівних органів цієї установи [13,арк.6].

Тісні контакти підтримувала УАРВИН із Вищою радою народного господарства (ВРНГ) УСРР. Згідно директиви Народного комісаріату робітничо – селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР) від 30 квітня 1925 р., ВРНГ мала здійснювати систематичний контроль над роботою УАРВИН, постійно опікуватися справами цієї громадської організації [6,арк.114]. Окружні філії та правління УАРВИН вели постійне листування з представниками ВРНГ УСРР із питань розвитку винахідництва [18,арк.41].

Особливо активно співпрацювала Асоціація винахідників із науково – технічним відділом (НТВ) ВРНГ [9,арк.139]. Одразу ж після свого створення УАРВИН декларувала своє бажання тісно взаємодіяти з цією інституцією [10,арк.3]. Саме до НТВ ВРНГ Українська асоціація робітників – винахідників надсилала винахід після його розгляду у самій Асоціації [5,арк.52]. Також УАРВИН подавала до НТВ ВРНГ заявки на охорону авторства винаходів. Однак часто науково – технічний відділ ВРНГ занадто повільно видавав авторські свідоцтва винахідникам, а тому правління УАРВИН надсилало до НТВ ВРНГ прохання прискорити видачу таких свідоцтв. Також ця інституція виділяла для Асоціації винахідників кошти на виготовлення експериментальних моделей винаходів [7,арк.49]. Під час проведення під егідою ВРНГ показової промислової виставки УАРВИН домоглася від науково – технічного відділу цієї установи влаштування на виставці спеціального відділу – «кутка винахідника» [8,арк.9]. НТВ ВРНГ у другій половині 1920 – х років фінансував організацію технічних консультацій для винахідників у Харкові, які створювалися з ініціативи УАРВИН [5,арк.20].

УАРВИН ув'язувала з органами ВРНГ питання звільнення народного господарства радянської України від імпорту сировини й устаткування. Активісти цього громадського об'єднання стежили за тим, якою мірою трести використовують імпортне устаткування при можливості використовувати вітчизняні аналоги, а потім надсилали скарги до ВРНГ УСРР щодо таких дій трестів [9,арк.142].

До ВРНГ Асоціація винахідників мала подавати списки своїх членів, які відряджалися за кордон для підвищення кваліфікації. Силами УАРВИН на підприємствах здійснювалися заходи з перевірки реалізації директив Вищої ради народного господарства з питань розвитку винахідництва. Представники цього громадського об'єднання входили до складу комісії з розгляду винаходів, яка функціонувала при ВРНГ УСРР [15,арк.11].

З ініціативи Української асоціації робітників – винахідників ВРНГ разом із трестами мала вести облік винахідників і розроблених ними винаходів на українських підприємствах [6,арк.38]. Представники УАРВИН і ВРНГ на спільних засіданнях розробляли норми преміювання авторів винаходів і вдосконалень. Також Асоціація винахідників

разом із цією державною установою розробляла методику розгляду, апробації та реалізації винаходів. Президія ВРНГ за проханням правління УАРВИН звільняла на певний час (зазвичай — на декілька місяців) винахідників від їхньої основної роботи для роботи над винаходами та вдосконаленнями без втрати ними свого середнього заробітку. На кошти Вищої ради народного господарства було проведено Перший всеукраїнський з'їзд винахідників у грудні 1928 року Активісти Асоціації винахідників делегувалися на Промислово — зразкову виставку, організовану ВРНГ УСРР влітку 1928 року [20,арк.50]

Голова правління УАРВИН був присутній на засіданнях Комітету сприяння винахідництву, який функціонував при цій державній інституції. Цікаво, що явка згаданої особи на засідання Комітету була обов'язковою. Представники ВРНГ входили до складу правління УАРВИН [12,арк.5].

Утім, варто відзначити, що не завжди ВРНГ активно допомагала Асоціації винахідників. Цей державний орган почав надавати допомогу УАРВИН у справі створення мережі винахідницьких осередків і місцевих організацій цього громадського об'єднання лише після відповідних вказівок компартійної влади. До цього ВРНГ фактично не допомагала УАРВИН навіть тоді, коли актив цього громадського об"єднання звертався до неї за допомогою [11,арк.65]. Вища рада народного господарства радянської України також не надавала належної допомоги Асоціації винахідників у проведенні конкурсів на кращий винахід, хоча зобов'язувалася це робити [22,арк.8].

УАРВИН активно співпрацювала з різноманітними спеціалізованими господарськими установами Української СРР, які перебували у компетенції ВРНГ. Так, було укладено угоду між цим громадським об'єднанням і трестом «Укрхліб». Коли УАРВИН скликала нараду щодо організації Акціонерного товариства сушильних установок, то на цю нараду було запрошено представників Всеукраїнської кооперативної спілки, Промислового банку, Центрального кооперативного банку, Пивного, Тютюнового, Молочного та Цукрового трестів тощо. Юридичним членом УАРВИН був трест «Хімвугілля». УАРВИН брала участь у створенні Всеукраїнської промислової спілки (Вукопромспілки) [7,арк.60].

Різноманітні пільги на перших порах існування Асоціації винахідників їй надавала Українська економічна нарада (УЕН). Також ця установа надавала УАРВИН матеріальну допомогу [7,арк.147].

Контакти з НК РСІ УСРР були продуктивними для Асоціації винахідників. Коли під час становлення УАРВИН у неї не було власного приміщення, то ця урядова установа виділила частину своїх приміщень для розташування там правління Української асоціації робітників — винахідників і її апарату. Винахідники могли користуватися згаданими приміщеннями безкоштовно. Асоціація винахідників особливо потребувала допомоги державних установ у період свого організаційного оформлення. Саме тоді оргбюро УАРВИН надіслало прохання до відділу Держапарату НК РСІ виробити циркуляр щодо необхідності організації винахідницьких осередків на підприємствах [8,арк.8].

Організаційне оформлення осередків УАРВИН відбувалося за активної підтримки Окружних відділень Народного комісаріату робітничо — селянської інспекції [6,арк.114]. Особливо відзначилися цим Київське та Миколаївське Окружні відділення НК РСІ, які включили

допомогу Українській асоціації робітників — винахідників у справі організації винахідницьких осередків у плани своїх робіт на 1926 — 27 роки [8,арк.13] І надалі окружні відділення цього громадського об'єднання узгоджували свою діяльність із окружними відділеннями Наркомату робітничо — селянської інспекції [7,арк.150]. Із відділом поліпшення державного апарату РСІ погоджувався статут УАРВИН [13,арк.82]. У приміщенні Держапарату цієї установи проходили засідання правління Асоціації винахідників [7,арк.72].

Окружні відділення УАРВИН і виробничі осередки винахідників разом із окружними відділеннями РСІ займалися перевіркою виконання компартійних й урядових директив із питань розвитку винахідницького руху. Активісти цієї громадської організації влаштовували перевірку виконання адміністраціями трестів і підприємств директив НК РСІ із питань розвитку винахідництва на теренах радянської України. Працівники Держапарату НК РСІ здійснювали регулярні перевірки стану винахідництва та діяльності виробничих осередків УАРВИН на підприємствах [12,арк.59]. Коли в апараті Наркомату робітничо — селянської інспекції виникали пропозиції щодо розвитку винахідництва, вони одразу надсилалися до правління цього громадського об'єднання. Утім, не в усіх округах Української СРР функціонери РСІ виявляли інтерес до діяльності місцевих філій Асоціації винахідників. Так, у Запоріжжі вони цілком ігнорували запрошення на засідання окружного правління місцевої філії УАРВИН [6,арк.113].

Органи НК РСІ спільно з Асоціацією винахідників розслідували питання зволікань під час реалізації винаходів з боку господарських органів [3,9]. Після розгляду скарг функціонерів цієї громадської організації, Народний комісаріат робітничо — селянської інспекції ухвалював рішення про притягнення до відповідальності господарників, винних у гальмуванні робітничої ініціативи у справі винахідництва. В основному РСІ знімала з посади тих представників адміністрації підприємств, які були винні у бюрократичному ставленні до робітничого винахідництва. Найсерйозніші ж справи розглядалися Генеральною прокуратурою УСРР [6,арк.50].

Подібну увагу органів робітничо — селянської інспекції до розвитку винахідництва на теренах радянської України, і, зокрема, до діяльності УАРВИН можна пояснити тим, що один із керівників цього громадського об'єднання — В. Раттур був заступником завідуючого Держапаратом РСІ [5,арк.44].

УАРВИН узгоджувала свої плани апробації та реалізації винаходів, комплексу соціалістичних замовлень для винахідників із відповідними директивами НК РСІ. Останній виступав у ролі посередника у взаєминах між цим громадським об'єднанням і ВУАКТОРВИН, особливо тоді, коли взаємини між Асоціацією винахідників і згаданим трестом були особливо напруженими [6,арк.93].

УАРВИН отримувала допомогу і з боку Ради народних комісарів УСРР (РНК УСРР). Так, радянський уряд клопотав про надання Асоціації винахідників права на безмитне ввезення з — за кордону посібників і різноманітного устаткування, необхідного для розвитку винахідницької справи [16,арк.27].

Народний комісаріат транспорту піклувався про надання делегатам Першого всеукраїнського з'їзду винахідників, який організовувала УАР-

ВИН, пільгових залізничних квитків. Із Народним комісаріатом фінансів ця громадська організація мала погані взаємини, оскільки її функціонери вважали, що НК фінансів виділяє недостатньо коштів на потреби розвитку українського винахідництва. Керівники Оргбюро УАРВИН ще на самому початку існування цього громадського об'єднання проводили консультації з Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) УСРР з метою визначення того, хто може бути дійсним членом Асоціації винахідників, а хто — почесним. Народний комісаріат юстиції допомагав УАРВИН організовувати показові суди над працівниками господарських установ, які виявляли особливо відчутні зволікання у справі реалізації робітничих винаходів. Для потреб розвитку винахідництва на транспорті Українська асоціація робітників — винахідників отримувала кошти від Народного комісаріату транспорту УСРР. Для апробації деяких винаходів УАРВИН отримувала допомогу від Промислового управління військового постачання Української СРР [5,арк.13].

Доволі тісним був зв'язок Асоціації винахідників із Головним управлінням у справах науки УСРР. Особливо активними були контакти УАРВИН із науково — дослідними установами цієї організації. Згадане громадське об'єднання долучалося до контролю тих науково — дослідних установ Головного управління у справах науки, які займалися проблемами винаходів. Із цією установою погоджувався статут УАРВИН [13,арк.85]. Згадана державна інституція разом із Народним комісаріатом освіти УСРР видавала для Української асоціації робітників — винахідників ліцензії на придбання необхідної технічної літератури. Головне управління у справах науки надавало цьому громадському об'єднанню кошти як на утримання його апарату, так і на видання збірників із питань винахідництва, які розроблялися силами цієї громадської організації [7,арк.150].

У випадку, коли правління УАРВИН на своєму засіданні розглядало питання, пов'язані з розвитком винахідництва у сільському господарстві, на такому засіданні був присутній ректор Сільськогосподарського інституту. Наприкінці 20 — х років активними були контакти цього громадського об'єднання також із установами Української академії наук (УАН) на предмет розвитку винахідництва у сфері будівництва [14,арк.53].

Варто відзначити, що доволі продуктивною та різнобічною була співпраця УАРВИН із різноманітними науково — дослідними інститутами (НДІ) [20,арк.59]. Члени УАРВИН долучалися навіть до розробки проекту НДІ з вивчення устаткування, задіяного на хімічному виробництві [1,30]. Науково — дослідні інститути допомагали УАРВИН в організації експертизи та технічної розробки винаходів [14,арк.81]. Активною була співпраця з цими установами так званих «ударних бригад УАРВИН» [29,арк.158].

УАРВИН взаємодіяла з НДІ у сфері механізації трудомістких робіт й автоматизації виробничих процесів [30,арк.42]. Так, у вугільній промисловості Донбасу ця громадська організація винахідників співпрацювала зі спеціалізованими НДІ у сфері механізації видобутку вугілля [32,арк.7 — 8]. Спільно з науково — дослідними інститутами УАРВИН займалася проблемами механізації виробництва [17,арк.27]. Це громадське об'єднання разом із НДІ брало участь у аналізі імпортного устаткування з метою пошуку його вітчизняних аналогів, і, відповідно,

з метою позбавлення господарського комплексу Української СРР імпортної залежності від капіталістичних країн. Для проведення таких досліджень УАРВИН використовувала лабораторії науково – дослідних інститутів. Ця громадська організація мала регулярні контакти у сфері позбавлення економіки радянської України від імпортної залежності з Українським державним експериментальним інститутом винахідництва [26,арк.248]. Для різноманітних досліджень УАРВИН на початковому етапі своєї діяльності використовувала лабораторію науково – дослідного інституту праці. Асоціація винахідників давала спеціальні проектні завдання для окремих НДІ [25,арк.15].

УАРВИН клопоталася про працевлаштування найкращих винахідників у відповідних науково – дослідних інститутах [14,арк.26]. При працевлаштуванні до НДІ винахідникам надавалися пільги. При науково – дослідних інститутах організовувалися спеціальні курси для робітників – винахідників, які перебували під опікою Асоціації винахідників [31,арк.170]. Утім, співпраця цього громадського об'єднання із науково – дослідними інститутами радянської України часто не була поставлена на належному рівні, що спричиняло гальмування розвитку винахідництва [28,арк.115].

УАРВИН тримала зв'язок також із Всеукраїнською державною експериментальною лабораторією у справах винаходів і вдосконалень [17, арк.154]. На Донбасі місцева філія Української асоціації робітників – винахідників співпрацювала з державною установою «Винахідвугілля», яка функціонувала при органах управління вугільною індустрією Донбасу [27,арк.16].

Співпрацювали активісти УАРВИН і з Народним комісаріатом освіти УСРР. Передусім контакти із цим відомством були необхідні Асоціації винахідників для того, щоб надсилати якомога більшу кількість робітників – винахідників до професійно – технічних і вищих (теж передусім технічних) навчальних закладів. УАРВИН представляла перед органами НК освіти інтереси винахідників, які навчалися, піклуючись про надання наркоматом цим особам різноманітних пільг. Правління УАРВИН здійснювало перевірки діяльності Народного комісаріату освіти на предмет наявності у складі цієї установи комісії зі сприяння винахідництву. Досліджувався план роботи згаданої комісії, напрямки її діяльності. УАРВИН наполягала на тому, щоб НК освіти надавав пільги винахідникам і їх дітям, які вступали до ВНЗ і робітфаків, дозволяв їм вступати до цих закладів поза конкурсом. Найсприятливіші умови вступу до навчальних закладів створювалися для тих винахідників, яким правління цього громадського об'єднання рекомендувало здобути технічну освіту для їхнього подальшого професійного зростання. Утім, насправді доволі рідко винахідники могли використати своє право на вступ до ВНЗ поза конкурсом [30,арк.14].

Для винахідників, які навчалися, НК освіти за клопотаннями правління УАРВИН встановлював спеціальні стипендії. Для цих осіб Народний комісаріат освіти УСРР мав розробити цілу систему грошових і житлових пільг. Для авторів особливо цінних винаходів, які вступали до вищих навчальних закладів і технікумів, мали бути спеціально «заброньовані» місця [9,арк.11].

УАРВИН повсякчас домагалася від державних і господарських установ субсидій для своєї діяльності. Утім, ці субсидії зазвичай не були

значними. Держава воліла бачити Асоціацію винахідників організацією, яка знаходилася на повному самозабезпеченні. У той же час, не бажаючи надавати цьому громадському об'єднанню матеріальну допомогу, державні органи вживали заходів щодо встановлення цілковитого контролю над діяльністю Української асоціації робітників — винахідників [9,арк.139].

Варто відзначити такий аспект взаємин УАРВИН із державними та господарськими установами радянської України, як висуванство. Останнє являло собою залучення робітників до державних і господарських органів Української СРР. Така «пролетаризація» державного апарату мала створювати у населення ілюзію його активної участі у суспільно — політичному житті держави, його впливу на ситуацію в країні. Асоціація винахідників сприяла висуванню своїх активістів на адміністративні посади. Утім, воно було достатньо слабким [23,арк.243].

Дослідивши взаємини Української асоціації робітників — винахідників із державними органами УСРР упродовж другої половини 20 — х років XX ст., можна дійти висновку, що саме співпраця цього громадського об'єднання з державними інституціями радянської України сприяла активній діяльності УАРВИН у сфері розвитку винахідницької справи на українських підприємствах. Найпродуктивнішою була взаємодія Асоціації винахідників з установами, на які державою було покладено завдання сприяння розвитку винахідницького руху. Зважаючи на важливість громадської самодіяльності винахідників для розробки та реалізації технічних і технологічних інновацій, з УАРВИН підтримували тісні контакти науково — дослідні інститути технічного спрямування й освітні установи. Державні інституції надавали цьому громадському об'єднанню як матеріальну, так і організаційну допомогу. Утім, багато функціонерів цих установ ухилялися від допомоги Асоціації винахідників.

Джерела та література

1. *За изобретательство.* — 1928. — № 1.

2. *Костецька М.С.* Деякі питання історії становлення добровільних товариств України // Український історичний журнал. — 1988. — № 9. — С.90 — 97.

3. *Раттур В.* Винахідництво на Україні. — Харків: «Український робітник», 1930. — 64 с.

4. *Свистович С.М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 — 30 рр. XX ст.). — К.: «Варта», 2007. — 568 с.

5. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* — Ф.2344. — Оп.1. — Спр.1.

6. *Там само.* — Спр.5.

7. *Там само.* — Спр.7.

8. *Там само.* — Спр.8.

9. *Там само.* — Спр.9.

10. *Там само.* — Спр.11.

11. *Там само.* — Спр.16.

12. *Там само.* — Спр.21.

13. *Там само.* — Спр.24.

14. *Там само.* — Спр.26.

15. *Там само.* — Спр.32.

16. *Там само.* — Спр.37.
17. *Там само.* — Спр.38.
18. *Там само.* — Спр.49.
19. *Там само.* — Спр.52.
20. *Там само.* — Спр.59.
21. *Там само.* — Спр.62.
22. *Там само.* — Спр.67.
23. *Там само.* — Спр.79.
24. *Там само.* — Спр.86.
25. *Там само.* — Спр.88.
26. *Там само.* — Спр.101.
27. *Там само.* — Спр.114.
28. *Там само.* — Спр.128.
29. *Там само.* — Спр.146.
30. *Там само.* — Спр.184.
31. *Там само.* — Спр.204.
32. *Там само.* — Спр.343.

Костюк Е.С. Взаимодействие Украинской ассоциации рабочих–изобретателей с государственными институциями советской Украины: 1925–1930 года

На основе архивных источников освещаются роль и место Украинской ассоциации рабочих–изобретателей (УАРИЗ) в социально–хозяйственной системе УССР через анализ взаимоотношений этого общественного объединения с государственными органами советской Украины.

Ключевые слова: *изобретательство, общественные организации, государственные институции.*

Kostjuk, Ye. S. Interrelation between the Ukrainian association of worker-inventors and the state institutions of the Soviet Ukraine: 1925–1930

On the basis of archival sources, elucidated are the role and place of the Ukrainian association of worker-inventors (UARIZ) in the social and economic system of the USSR via analyses of interrelations between this public association and the state bodies of the Soviet Ukraine.

Key words: *inventive activities, public organisations, governmental institutions.*

УДК 94(477.7)19

Бахтін А.М.

Наслідки голодомору 1932–1933 років на Півдні України

Аналізуються наслідки голодомору 1932–1933 років. Висвітлюються факти переселення на Південь України вихідців із Середньої Азії, господарств із Росії та Білорусії. Окреслюються масштаби трагедії.

Ключові слова: голодомор, репресії, жертви, геноцид, тоталітарний режим.

Репресивна в своїй основі організована і здійснена сталінською адміністративно — командною системою хлібозаготівельна компанія 1932 — 1933 років породила голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду. Величезні людські втрати понесли Миколаївщина, Одещина і Херсонщина. Встановити точну кількість громадян, які згинули в ті трагічні роки, практично неможливо. По — перше, відомості про наслідки голодомору протягом десятиліть Радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю. Ще в 1934 році всі документи про облік померлих під час голодомору 1932 — 1933 років були вилучені з органів загсу та сільрад співробітниками НКВС і назавжди зникли.

По — друге, тоді ці області як адміністративно — територіальні одиниці не існували, їхні території знаходилися в складі Одеської області. Так, за даними державної статистики, у 1927 році в Одеській області померло 52,6 тис., в 1931 році — 46,4 тис., в 1933 році — 159,3 тисячі чоловік [1,56].

Скорочення чисельності населення на території, що нині входять до Миколаївщини і Херсонщини йшло насамперед за рахунок зменшення числа жителів у сільській місцевості. За період з 1926 до 1939 років не спостерігався навіть наймінімальніший приріст населення [2].

Вказати точну кількість жертв голодомору неможливо, оскільки до вищезазначених причин додається ще й те, що протягом 20 — 30 — х років територіальний устрій Одещини змінювався кілька років. Проте можна скористатися побічними підрахунками. Щоб заселити вимерлі села, Всесоюзний переселенський комітет переселив на територію області восени 1933 року 15 тис. вихідців із Середньої Азії і 6750 господарств із Росії та Білорусії. Це приблизно 35 тис. чоловік. Але це тільки за один 1933 року, а переселення ж на Південь України тривало до останнього дня існування Радянського Союзу.

Американський дослідник Сергій Максудов підрахував, що дефіцит покоління, народженого в 1929 — 1933 роках на території Одещини, становить 24 тис. 414 чоловік, або 18,9% [3,375].

Учені М. Царинник, Л. Луцюк і Б. Кордон із США дійшли висновку, що голод охопив Одещину нерівномірно. На території Одеської області втрати населення становили 15 — 19,9%. Звичайно, ці дані не зовсім точні, але й вони свідчать про те, що голодомор знищив на Одещині десятки тисяч людей [4,37]. За розрахунками на Півдні загинуло не менше 550 — 600 тисяч чоловік.

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболючіше вразило дітей. Вони були найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100 — 300 г хліба на працюючого. За переписом 1926 року діти віком до 14 років становили 38% сільського населення, тобто більше його третини, а до 4 років — 16%, тобто у голодний 1933 році їм би мало виповнитися по 10 років.

Соціально — економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, хижацьке розкуркулювання і голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами зліталися вони до великих міст за порятунком, а виснажених голодуванням немовлят приносили батьки.

Голод фактично розпочався з весни 1931 року. У 180 районах, що не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ змушені тікати, чим збільшували безпритульність. Майже третина районів України припинила централізоване постачання дитячих установ. Існуюче харчування дітей не відповідало нормам, діти часто хворіли від недоїдання.

Жахливим випробуванням для підлітків став 1932 рік, протягом якого вони масово гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Кожен лист — скарга, що надходив до приймальні голови ВУЦВК Г.І. Петровського, був сповнений відчаю і тривоги за подальше життя людей, особливо дітей. Автори листів називали велику кількість уже померлих і пухлих дітей. Централізовано виявленням дитячої смертності ніхто не займався. Архівні матеріали засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В усіх регіонах України вони становили більшість.

Селян довели до такого стану фізичного виснаження, що батьки забивали своїх дітей, аби прогодувати людським м'ясом інших, які зосталися.

Приведу декілька спогадів старшого покоління, дідусів та бабусь, які зібрали студенти інституту Історії та права Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. *Барська Ольга: «Про голодомор мені розповідала моя бабуся, Надія Гаврилівна, 1924 року народження. Проживала вона на той час в Одеській області м. Березівка. В часи голодомору бабуся була єдиною донькою в сім'ї, можливо тому і вдалося вижити. Бабуся розповідала, що явище голоду не було природнім, тому що продукти харчування відбиралися насильно. Її сім'я закопала горщики з квасолею, кукурудзою, які становили запас на деякий час. Доводилося їсти лободу, різну траву, кору дерев. Також був присутній елемент канібалізму. Одного разу вона зі своєю мамою пішли до хрещеної матері, у сусіднє село, щоб попросити трішки зерна у разі його наявності. Коли вони ввійшли до хати, то побачили, якесь вариво на*

печі у казанку, коли бабуся туди заглянула, то побачила, що там варяться дитячі ручки та ніжки». Дунчева Євгенія: Спогади вчительки. «В ті часи їли траву, варили з неї суп, їли тварин і були випадки канібалізму. Одна жінка послала свою доньку до сусідки за сірниками. Коли та не повернулася додому у вечері, мати пішла до сусідки і побачила, як та варила суп з її дитини».

Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, ставали жертвою людоїдів, від фізичної розправи над ними, від самогубств. Переважно помирали від голоду.

Масштаби трагедії, що винищувала цілі покоління, змусили уряд замислитися над остаточними наслідками голодомору, особливо серед дітей. Раднарком УРСР переглянув свої закони про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ. Було трохи збільшено мережу притулків та ясельних будинків у містах. 6 травня 1933 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». Знову з'явилася Всеукраїнська комісія для роботи з безпритульними дітьми, але порівняно з повоєнними роками їх було значно більше. Комісія займалася різними справами: створювала дитпритулки у селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала відплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків.

Чутки про діяльність комісій доходили до сіл. Селяни сподівалися, що у містах приймуть їхніх дітей до ясел. З усіх районів України привозили дітей до Харкова і Києва. На вулицях міст з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей. Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яке свідчило про катастрофічні наслідки голодомору. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження.

Таким чином, дитяча смертність значно розширює соціально — демографічні горизонти жертв голодомору, а відтак засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для українського народу, що позначилися на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проникли в підсвідомість цілого покоління, нагадують час від часу про себе жахливими картинами, які засвоїла психогенетична пам'ять сільських дітлахів 30 — х років. У вересні 1933 року близько 30% дітей шкільного віку за підрахунком дисертанта на Півдні України не сіло за парти. Найбільш загрожуючим було становище дітей ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку.

Українська нація переживала неймовірний стрес, катастрофу, що обрушилася на душі людей, небачений у світі геноцид. Селян розстрілювали з веж охоронці — вартові колгоспних полів за колоски, вартові стояли біля буртів, в яких гнили тисячі тонн зерна. Часто батьки, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умертвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хлібороби — господарі. Повсюдним стало трупоїдство й людожерство.

Голод — геноцид 1932 — 1933 років призвів не тільки до фізичного винищення українців, він знівечив їх духовну основу, знівелював національну ідею, національну свідомість народу.

У дослідників не викликає сумніву, що першопричиною голодомору стала деградація сільського господарства внаслідок злочинної аг-

рарної політики ВКП (б), яка базувалась на хлібозаготівлях. Ця політика підірвала економіку сільського господарства, викликала недовіру селян до колгоспного ладу, тому вже навесні 1932 року виник голод, у Південній Україні. Для його подолання уряд не тільки не зробив належних висновків, але й вирішив продовжувати хлібозаготівлі. Саботаж таким методам господарювання на селі вилився в низькопродуктивну працю колгоспників і байдужість до долі вирощеного ними, але призначеного державі хліба. Це ставило під загрозу виконання плану хлібозаготівель і, щоб запобігти цьому, на Україну в жовтні 1932 року прибула спеціальна, наділена особливими повноваженнями, хлібозаготівельна комісія на чолі з В.М. Молотовим.

Тоталітарна система, безжалісно пограбувавши колгоспників і одноосібників у час хлібозаготівельної компанії 1932 — 1933 років, залишила їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вмирання.

Голод був наслідком спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно — комуністичними методами. Проте примусова колективізація і накладена на колгоспи продрозкладка призвели до глибокої деградації сільського виробництва, яке дорого обійшлася українському народові.

Загальновідомо, що на Півдні України українська мова майже не вживається, мовою спілкування в основному є російська, у кращому випадку — російсько — українським «суржиком», а керівна еліта — виключно російською. Ця тенденція спостерігається всюди: на радіо, телебаченні, у пресі, у школах, державних вищих навчальних закладах. Та й не дивно, бо, як свідчать живі свідки тих часів та архівні документи, на місце вимерлих від голоду сіл переселяли жителів Іванівської, Горьківської та інших областей Росії, Білорусії та інших регіонів Радянського Союзу, що сприяло русифікації Південного регіону.

Доступні архівні матеріали свідчать про демографічну катастрофу в українському селі. Влітку 1933 року, щоб зібрати урожай, необхідно було залучити додаткову робочу силу. У телеграмі С.В. Косіора і П. Постишева до Й. Сталіна «Про використання робітників під час збирання урожаю 1933 р» визначалась «орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі...»:

По Одеській області — 40 тис. чол.

По Дніпропетровській області — 10 тис. чол.

По Харківській області — 30 тис. чол.

По Донецькій області — 10 тис. чол. [5,45].

І наступний документ — постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про переселення колгоспників на Україну» дає розпорядження про організацію такого переселення: «Для організації вербування і відправки завербованих колгоспників — переселенців на Україну призначити уповноважених ЦК і РНК: в Іванівську область т. Петровського (уповноважений НТКП СРСР).

Смертність населення привела до того, що в Південний регіон України лише в 1933 році було переселено з Горьківської області РСФСР 2 тисячі 120 господарств, з БССР — 4 тисячі 630 господарств з метою покращення демографічної ситуації у найбільш постраждалих від голоду сіл.

У період голоду було знищено еліту нації: інтелігенцію, відомих діячів науки і культури. Замовчування і ретельне приховування голоду

призвело до того, що голодуючі українці не змогли отримати допомоги від країн Заходу. Це негативно вплинуло й на без того тяжке становище селян. Від жахливих втрат голодомору 1932—1933 років, а також винищення населення в Другій світовій війні український народ не зміг оговтатись протягом майже трьох десятиліть від часу трагедії. І лише в 1964 році чисельність України досягла рівня 30—х років.

Література

1. *Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод 1929—1933.* Документи і матеріали. — Миколаїв, 2001.

2. *Чорноморські новини.* — 1996. — 23 червня.

3. *Максудов С.* Дискуссии на Западе о потерях советского населения в эпоху коллективизации// Былое. Альманах. — Вып. 4. — 1987.

4. *Кордон Б., Луцюк А., Царинник М.* Збірник документів Британського міністерства Закордонних справ про голод 1932—1933 років на Україні і свідчення іноземних спостерігачів, дипломатів про становище в СРСР. — Торонто, 1988.

5. *Колективізація і голод на Україні 1932—1933 років.* Збірник документів і матеріалів. — К., 1993.

Бахтин А.М. Последствия голодомора 1932—1933 годов на Юге Украины

Анализируются последствия голодомора 1932—1933 годов. Освещаются факты переселения на Юг Украины выходцев из Средней Азии, хозяйств из России и Беларуси. Очерчиваются масштабы трагедии.

Ключевые слова: голодомор, репресии, жертвы, геноцид, тоталитарный режим.

Bakhtin, A. M. The aftermath of Holodomor of 1932—1933 in the South of Ukraine

Analysis of the consequences of Holodomor of 1932—1933. The migration of Central Asia natives and farmsteads from Russia and Byelorussia to the South of Ukraine is elucidated. The scope of the tragedy is outlined.

Key words: Holodomor, repressions, victims, genocide, a totalitarian regime.

УДК: 94(470):321.74 «1920/1930»

Фролов М.О.

Утвердження радянської державності крізь призму комуністичних експериментів (20–30–і роки XX ст.)

Аналізуються заходи компартійно–радянської влади щодо формування в СРСР тоталітарного політичного режиму.

Ключові слова: компартійно — радянська влада, політична еліта, НЕП, колективізація, Голодомор.

Спадщина радянського минулого є об'єктивним фактором суспільно — політичного розвитку України доби новітньої державності. І до сьогодні в частини українського суспільства та політикуму імператив національної держави поступається ностальгічним настроям по радянській системі. Дієвим інструментом формування критичного ставлення до підневільного і тоталітарного минулого України мають стати історичні аргументи, що розкривають справжню сутність радянської державності, її природи та методів управління.

У даній публікації робиться спроба проаналізувати суперечливість комуністичних експериментів на шляху утвердження радянської форми державності у динамічний період 20 — 30 — х років XX ст.

У 1921 році РКП(б) змушена була зупинитись у своїх подальших спробах комуністичних перетворень у суспільстві, тому що країна стояла на порозі нової громадянської війни, але тепер компартійно — радянській владі протистояла вся багатомільйонна маса селян. Більшість із цих селян вперше стала власником і тому готова була битись за свою перспективу навіть із «робітничо — селянською» владою. Леніним і X з'їздом РКП(б) у березні 1921 року, не без гарячих дискусій і вагань, був підтриманий новий політичний курс, який сьогодні має історичну назву — НЕП.

Оцінюючи головні чинники переходу керівництва РКП(б) на чолі з Леніним до НЕПу, ми поділяємо з цього приводу точку зору вітчизняного дослідника С.В. Кульчицького та російського фахівця Є.Г. Гімпельсона про те, що цей перехід став вимушеним заходом для компартійно — радянської еліти. Але НЕП не передбачав згортання ідеологічних засад попереднього періоду: «диктатура пролетаріату», «керівна роль партії», «держава — головний інструмент будівництва соціалізму». Більше того існують документи, які свідчать про те, що

Ленін і розмовляти не хотів про реформування політично — ідеологічних засад держави в зв'язку із новими економічними умовами існування суспільства. Це підтверджує тезу про те, що Комуністична революція продовжувалась, а НЕП був розрахований на те, щоб шляхом маневрування, соціального компромісу з дрібнобуржуазною більшістю населення продовжувати просуватись до поставленої мети, включаючи побудову держави — комуни.

С.В. Кульчицький наголошує на тому, що свої сподівання на вичерпання НЕПу Ленін пов'язував у 1921 — 1922 роках із досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку й виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень вождь більшовиків уважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості та подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 року плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку можливість повернутися до перетворень, розпочатих із 1918 року. «Таким чином, Ленін не переглядав партійної доктрини, — пише С.В. Кульчицький, — а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва й розподілу. Упродовж нього держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом та селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику. Тривалість цього періоду визначалася в 10 — 20 років» [25,114 — 115].

У вітчизняній та російській історичній науці впродовж останніх двадцяти років з'явилась досить велика кількість робіт, в яких автори характеризують увесь період 1920 — х — 1930 — х роках, як глибоко тоталітарний. Тому й радянська держава цього періоду, включаючи період 1921 — 1929 років, досить схематично та малоаргументовано називається ними тоталітарною. У противагу ним існує певна кількість досліджень, які безпідставно ідеалізують період 1921 — 1929 років, тобто НЕПу, вважаючи, що це і був шлях до «справжнього», «ленінського» соціалізму. Насправді, відповідь на це питання лежить у розумінні реального стану взаємовідносин між радянською державою та суспільством як упродовж всього періоду 1920 — х — 1930 — х років, так і конкретно в 1921 — 1929 роки. Тут не можна не погодитись із точкою зору російського дослідника Ю.І. Ігрицького, який заперечує можливість вважати СРСР до 1929 року тоталітарною державою [19,12].

Але Ю.І. Ігрицький заперечуючи це, не заперечує того, що в 1921 — 1929 роках не припинилась еволюція радянського суспільства та держави до тоталітаризму, навпаки цей рух продовжувався, набираючи нові оберти. «Сталинское крыло (а затем ядро) партии взяло курс на создание политической, экономической, социальной и культурной ситуации, близкой к той, которая существовала в годы гражданской войны и военного коммунизма и характеризовалась господством революционного правопорядка и чрезвычайных мер, — пише Ю.І. Ігрицький, — ни политологи, ни историки не заблуждаются на тот счет, что тезис об обострении классовой борьбы по мере установления основ социалистического общества был выдвинут Сталиным не как следствие этой ситуации, а как сигнал к ее созданию. Сама же ситуация требовала подавления малейших ростков оппозиции сталинской группировке и тому «ордену меченосцев», в который он начал превращать

партию одновременно с превращением ОГПУ — НКВД в ударный отряд этого ордена. Циничная установка Сталина «властвуют не те, кто выбирают и голосуют, а те, кто правят...», была впервые высказана в 20—х гг., а с начала 30—х гг. стала воплощаться в жизнь с жестокостью и последовательностью, вряд ли возможными в условиях демократической системы» [19,13].

Дуже часто у радянській історіографії останні ленінські роботи, особливо опубліковану в травні 1923 року роботу «Про кооперацію», називали планом побудови соціалізму в СРСР. На наш погляд, це було не тільки перебільшенням, а й запереченням реальних фактів. По—перше, Ленін до своєї смерті ніколи не відмовлявся від концепції побудови держави—комуни. По—друге, зміна поглядів Леніна на кооперацію, як на форму притаманну ринковим відносинам, теоретичне поєднання ним кооперації з НЕПом і соціалізмом ніколи офіційно не освячувалось партійними форумами РКП(б) — ВКП(б). Більшовицький загал і припустити не міг, що Ленін відійшов від стратегічних засад програми РКП(б) і став прихильником поєднання соціалізму із ринковими відносинами. По—третє, Сталін і сталінці використали ленінську тезу про кооперацію для маскування своїх реальних намірів стосовно селянства. Так з'явилось малозрозуміле та міфічне поняття «колгоспно—кооперативна форма власності». Компартійно—радянська олігархічна диктатура 1920—х років не могла погодитись із концепцією кооперативного соціалізму, тому що добре розуміла, що ця концепція могла підірвати, у разі її реалізації, соціально—економічний фундамент диктатури. Саме цим пояснюється ігнорування засад ленінської статті «Про кооперацію» керманичами різних «таборів» у владних верхах СРСР: Сталіним, Бухаріним, Зінов'євим, Каменєвим, Троцьким [26].

Існування СРСР і продовження в 1918—1938 роки. Комуністичної революції, на території однієї окремо взятої країни, суперечило тезам Маркса і Енгельса про те, що пролетарська революція та комунізм можуть перемогти тільки і світовому масштабі. Треба було або ревізувати Маркса, або відмовитись від доктрини побудови держави—комуни в СРСР. Ленін, Бухарін, Троцький, Зінов'єв, а пізніше Сталін обрали третій варіант. Вони ніколи не відмовлялись публічно від своїх намірів поширити комуністичну революцію як на Захід, так і на Схід, але після провалу в радянсько—польській війні та підписання в 1921 році Ризького миру із Польщею намагались використовувати як легальні, так і нелегальні форми вирішення цього завдання. Тому реальні, дієві дипломатичні стосунки із європейськими країнами в 1920—х — 1930—х роках не заважали верхівці РКП(б) — ВКП(б) одночасно вести проти цих держав підривну роботу, з метою зміни там політичного та соціально—економічного устрою [2;3;22;39]. Україна в цій «роботі» займала важливе місце: вона розглядалась і як важливий військово—політичний плацдарм для вторгнення в Європу, і як кадрова та ресурсна база комінтерну, яка мала великі можливості для партійно—пропагандистської, розвідувальної, нелегальної роботи [43,19—32].

Вище ми вже підкреслювали, що ні Ленін, ні компартійно—олігархічна влада 1920—х років не збирались у період НЕПу відмовлятись від постулатів концепції про будівництво держави—комуни. Але Сталін і сталінці замаскували від суспільства ці наміри партійною дискусією

про можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні — СРСР. Насправді йшла боротьба за одноосібну владу.

Троцький, а пізніше і Зінов'єв, Каменєв, Бухарін, Риков, Томський, Рудзутак були звинувачені у запереченні можливості побудови соціалізму в СРСР без підтримки пролетаріату західних країн. Сталіну та сталінцям вдалось мобілізувати великодержавні настрої, які панували серед значної частини російського партійного загалу. Тому орієнтація Леніна і Сталіна на світову революцію маскувалась, а загальновідоме захоплення Троцьким і Зінов'євим міжнародною комуністичною проблематикою, навпаки, підкреслювалось і подавалось у тенденційному вигляді, нібито вони не мають віри у перспективу перемоги соціалізму в СРСР. Усе це значно зменшувало шанси Л.Д. Троцького, Г.О. Зінов'єва, Л.Б. Каменєва перемогти у боротьбі за владу проти Сталіна та сталінців [42,277 — 409;50,334 — 482]. В.М. Молотов свідчить, що Сталін у 1926 році не тільки вірив у швидку можливість перемоги реального соціалізму та комунізму в СРСР, але і вважав, що держава залишиться й після перемоги комунізму, тобто не відімре згідно із вченням К. Марка, тому що СРСР опинився в оточенні капіталістичних країн. Публічно він сказав про це на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1934 році [54,123].

З 1929 році керівництво ВКП(б) на чолі із Сталіним розпочинає повторну спробу комуністичного штурму. Цей штурм, на відміну від спроби 1918 — 1920 років, виявився успішним, але дорого коштував народам СРСР. Ціною були мільйони загиблих людей від голодомору, репресій і депортацій.

Успіх комуністичного штурму наприкінці 1920 — х — 1930 — х років був обумовлений декількома причинами. По — перше, радянська держава мала міцні розбудовані тоталітарні інституції, які дозволяли повністю контролювати суспільство по всій території СРСР. Ленін і керівництво більшовицької партії, дозволивши тимчасово плюралізм в економічній сфері, терплячи часткове відродження приватної власності та ринкових відносин, навіть мови не вели про послаблення або відмову від однопартійної диктатури у політичній сфері [5;19,13 — 14;41]. Компартійно — радянська влада знову мала одноосібного вождя, який викристалізувався та загартувався у політичній боротьбі 1922 — 1929 років. Тобто була відновлена суспільно — політичні ієрархія, яка існувала в 1917 — 1922 роках, коли комуністичну державу очолював загальновідомий вождь — Ленін. Тепер прізвище у вождя було інше — Сталін. Але обсяг доступної для нього влади тільки збільшувався впродовж 1930 — х років. Він мав у своєму розпорядженні величезний компартійно — радянський апарат, армію та органи держбезпеки, систему таборів — ГУЛАГ, друковані та інші засоби масової інформації, усі важелі державної влади, представники якої як у центрі, так і на місцях, своїм світоглядом і досвідом були зорієнтовані на повторний комуністичний штурм [4;12;40].

По — друге, успіх комуністичного штурму наприкінці 1920 — х — 1930 — х років став можливим завдяки тому, що держава та її керівництво на чолі зі Сталіним виявились готовими до широкомасштабних репресій заради реалізації моделі держави — комуни. Якщо Ленін і РКП(б) відступили в 1921 році від власної моделі суспільно — державного устрою під загрозою війни із селянством і ввели НЕП, то тепер саме селянство було обрано головним об'єктом подолання з боку компартійно — радянської еліти СРСР.

Згідно з ленінсько — сталінською моделлю соціалізму селянин не повинен був мати власності на засоби виробництва. Сталін ще раз переконав себе в цьому під час поїздки до Сибіру в 1928 році [1]. Колективізація сільського господарства мала дві ключові мети: позбавити селян приватної власності, шляхом передачі її державним установам, та встановити повний політичний контроль «методом ліквідації кулацтва як класу». Сталін і його оточення бажали мати у своєму повному розпорядженні весь обсяг сільськогосподарської продукції для його подальшого розподілу та використання. Вони не зупинились перед тим, щоб депортувати в період між 1930 і 1933 роками до Сибіру, Казахстану та інших малонаселених районів СРСР понад двох мільйонів «куркулів» і членів їх сімей, де вони проведи решту свого життя як «спецпоселенці», яким заборонялось залишати їх села. Ще 100 тисяч було заарештовано та відправлено до Гулагу [14;15,4;16;18,115].

Не зупинив Сталіна та керівництво Радянського Союзу і голодомор 1932 — 1933 років, який вразив Україну та велику територію Росії і був наслідком загальної дезорганізації виробництва та життя на селі в цей період, яка посилилась жорстокою кампанією хлібозаготівель. Сучасні дослідники голодомору вважають, що від нього загинуло в СРСР 6 — 7 млн. осіб, з них 3,2 — 3,5 млн. осіб в Україні [7,508;23;37]. Але Й.В. Сталін, В.М. Молотов, Л.М. Каганович та інші члени політбюро ЦК ВКП(б) упродовж всього свого життя пишались результатами колективізації сільського господарства і навіть не приховували цього, хоча Сталін у розмові із У.С.Черчіллем визнав, що постраждало тоді 10 млн. селян [53,134;54,454 — 458].

Успіху комуністичного штурму наприкінці 1920 — х — 1930 — х років сприяло й обмеження глибини проведених реформ. На це вже звертав увагу С.В. Кульчицький. Він пише: «Зокрема зберігся грошовий обіг, який Ленін мав намір замінити запровадження «трудових одиниць». Господарський розрахунок, що виник на державних підприємствах у роки непу, був не тільки збережений, а й поглиблений. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Зменшенням рівня відчуження засобів виробництва в колективному господарстві — від комуни до артілі — селянам дозволили залишитися хоча б невеликою мірою приватними власниками (але з ідеологічних причин перейменували цю форму власності на особисту)» [25,116].

Повторний комуністичний штурм мав амбітну кінцеву мету: перетворити СРСР на політично, економічно, військово могутню країну, здатну здійснювати наступальну політику на міжнародній арені. Політична еліта СРСР не відмовилась від планів поширення комунізму в країні Заходу та Сходу, включаючи реалізацію концепції «експорту революції» військовими і нелегальними засобами. Про це свідчать опубліковані документи політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) і Комінтерну [39].

Жорстока політика щодо селянства з боку пануючого режиму пояснювалась намаганням сконцентрувати і зібрати необхідні фінансові та матеріальні ресурси для проведення швидкої індустріалізації. Особливо Сталін і партійне керівництво переймались пошуками коштів для капітального будівництва в промисловості. Вони не мали можливості, як у дореволюційні часи, користуватись кредитами та позиками іноземних банків. Тому зосередились на проведенні індустріалізації за рахунок коштів державного бюджету, а фактично за рахунок селян-

ства. Цікаво, що найбільш активними прихильниками цієї ідеї були Л.Д. Троцький, Г.О. Зінов'єв, Л.Б. Каменєв. Їм опонували М.І. Бухарін, О.І. Риков і М.П. Томський. Сталін до певного часу займав центристські позиції, що і знайшло своє віддзеркалення в рішеннях квітневого пленуму ЦК ВКП(б) 1926 року. Але вже в 1927 році Сталін почав активно пропагувати колгоспи, а наприкінці 1928 року схилився до висновку, що «кулак» контролює село і є головним політичним та економічним ворогом комуністичної влади. Поповнити державний бюджет за рахунок своїх класових ворогів для більшовиків було звичною та зрозумілою справою. Але власності в результаті колективізації позбулось усе селянство, а не тільки куркулі [46;49,49 — 60;8,190 — 210].

Встановленим фактом є й те, що під час голодомору 1932 — 1933 років у СРСР Комуністична держава у величезних обсягах експортувала хліб і продовольство за кордон з метою отримання валюти. Валюта необхідна була Сталіну і сталінцям для інтенсивних закупок промислового обладнання та матеріалів, комплектації новобудов перших п'ятирічок сучасною технікою, машинами і верствами. Про це свідчать цифри. Якщо в 1928 році за кордон було продано всього 99,2 тис. тон хліба, то в 1930 — вже 4,84 млн. тон, а в 1931 — 5,18 млн. тон (всього за два роки — близько 10 млн. тон) [20,104]. У 1932 році політбюро ЦК ВКП(б) спочатку затвердило план експорту хліба в 165 млн. пудів, а потім трохи його зменшило — 150 млн. пудів. Фактично було вивезено більше 100 млн. пудів. Аналогічний план було затверджено й у трагічному 1933 році — 100 млн. пудів. Для його виконання у південні порти щоденно направлялось 950 залізничних вагонів. Але в 1934 році 100 млн. пудів хліба планувалось Сталіним і політбюро ЦК ВКП(б) експортувати вже в першому півріччі, що і було зроблено. Народи СРСР гинули від голодомору, а Радянський Союз перетворився в 1930 — 1934 роках у найбільшого в світі імпортера промислової продукції, машин і обладнання [6].

Індустріалізація в СРСР наприкінці 1920 — х — 1930 — х років проводилась шляхом виконання директивних, централізованих наказів. Майже одночасно було започатковано будівництво величезної кількості нових підприємств металургійної, хімічної, машинобудівної, гірничодобувної та інших галузей, які належали до складу важкої промисловості (у радянські часи економісти Держплану називали їх підприємствами групи «А»). Так, станом на 1 червня 1931 року їх будувалось 1659, але 613 із них не мали реального фінансування, тобто кошти на їх будівництво вишукували в процесі будівництва, включаючи продаж дефіцитного зерна за кордон та вилученя коштовностей у населення через мережу «Торгсіну». Майже не будувались підприємства легкої та переробної промисловості (групи «Б»). З початком індустріалізації була відновлена в містах карткова система, про яку населення за роки непу вже забуло. У першій половині 1930 — х років відбулось різке падіння життя не тільки пограбованого селянства, але й усіх верств міського населення, окрім партійно — радянської номенклатури. Численні дослідження вітчизняних і закордонних дослідників дають сьогодні можливість стверджувати, що комуністична держава провела форсовану модернізацію промисловості за рахунок різкого падіння матеріального стану суспільства, його фактичного пограбування [28;34;48].

Але не можна заперечувати, що СРСР у результаті модернізації промисловості значно посилив свої політичні та економічні позиції серед

розвинутих країн світу. За роки першої п'ятирічки індустріалізації було побудовано 1500 державних промислових підприємств, за період другої п'ятирічки — 4500, а за три з половиною роки третьої п'ятирічки ще 3000 підприємств. Тобто разом — 9000 промислових підприємств, що відразу кардинально вплинуло на обсяги продукції. За 12 років радянської індустріалізації щорічне виробництво чавуна та сталі збільшилось у 4—5 разів (з 3 і 4 млн. т. до 15 і 18 млн. т.), вугілля збільшилось у 5 разів (з 35 до 166 млн. т.), нафти — майже в 3 рази (з 12 до 35 млн. т.). Якщо говорити про абсолютні обсяги промислового виробництва, то СРСР наприкінці 1930—х років посідав друге місце в світі після США. Це було величезним досягненням комуністичної держави, яка повністю взяла на себе відповідальність за побудову новочасного індустріального устрою [21,331—332]. Це не можна заперечувати, як і те, що проведення сталінської модернізації промисловості та колективізації сільського господарства не дозволило досягти того суспільства добробуту, яке було обіцяно населенню ще на початку комуністичного «експерименту». Навіть завершення процесу ліквідації приватної власності в СРСР нічого позитивного в суспільстві не додало, окрім нових проблем і зростання бюрократичного апарату. Комуністичне ставлення до праці, до свого підприємства, до свого трудового колективу продовжувало залишатись міфом комуністичної пропаганди. Більшість робітників жили та працювали гірше дореволюційних працівників промислових підприємств [36]. Селяни ж були повністю дезорієнтовані та знаходились у першій половині 1930—х років у пошуку свого місця в нових умовах життя і діяльності аграрного сектору. Про це свідчать опубліковані листи М.О. Шолохова до Сталіна [55].

Створена у роки перших п'ятирічок економіка більше нагадувала мілітаризовану, воєнну економіку, ніж довгоочікувану «соціалістичну економіку». На це вже давно звертали увагу закордонні дослідники радянської історії 1920—х — 1930—х років, які вважали, що сталінська модель промислової модернізації не досягла жодної з цілей, які офіційно декларувались. «Але завдяки їй було створено першорядний військовий, науковий і індустріальний апарат, — пише італійський історик Андреа Граціозі, — заснований на розвитку міст та поширенні певного типу освіти (шляхом ліквідації масової неписьменності, значного поширення технічної освіти середнього і нижчого рівня, сприяння розвиткові деяких дослідницьких центрів, зокрема в царині фізики та хімії), який співіснував з напівкріпацьким сектором у сільському господарстві — наприкінці 30—х років на селі ще жило 70% населення — та рабовласницьким сектором у промисловості, з постійними труднощами у сфері виробництва товарів споживання та зі знищення найвищої і найбільш плідної частини культури різних національностей, включно з російською» [10,255].

Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) намагались юридично зафіксувати ті зміни, які відбулись у суспільстві та державі у період з 1918 року до середини 1930—х років Сталін мав бажання затвердити новий проект Конституції СРСР і союзних республік, що сприяло б зміцненню міжнародного становища країни та роз'яснювало б населенню Радянського Союзу сутність комуністичної держави і суспільства. Робота над новим проектом Конституції СРСР тривала досить довго — майже два з половиною роки, але вона завершилась створенням і затвердженням 5

грудня 1936 року нової редакції головного Закону. Наступні події 1937 — 1938 років, пов'язані із масовим терором проти різних соціальних груп і верств населення підтвердили думку про те, що Конституція СРСР 1936 року та конституції союзних республік 1937 року були фальшивим фасадом реальної тоталітарної держави, яка мала приховані механізми реальної влади. До аналогічних висновків дійшли й російські дослідники І.В. Павлова та Ю.М. Жуков, хоча в оцінках багатьох конкретних фактів конституційного процесу другої половини 1930 — х років між ними існує дискусія [11,35].

Про тісний зв'язок між сталінськими заявами про побудову в СРСР основ соціалізму, новою редакцією Конституції та масовим терором 1937 — 1938 років пише і вітчизняний дослідник С.В. Кульчицький. Він підкреслює в одній зі своїх статей: «Заміна контрольованих партапаратом багатоступінчастих, нерівних за представництвом та відкритих виборів прямими, рівними й таємними стала необхідною після заяви про побудову в СРСР основ соціалізму. Проте склад радянських органів влади в умовах вільних виборів ставав непередбачуваним, що загрожувало крахом тандема «ВКП(б) — ради». Така загроза, як і можливість використання союзними республіками конституційної норми про вільний вихід зі складу СРСР, була усунута масовим терором» [25,117].

Причини і наслідки Великого терору 1937 — 1938 років складно зрозуміти, якщо не розглядати весь контекст і перебіг Комуністичної революції 1918 — 1938 років.

Другий комуністичний штурм невипадково співпадає з посиленням репресивної політики щодо різних соціальних груп і верств населення. Форсовані колективізація та індустріалізація, що здійснювались за планами Сталіна та сталінців, передбачали застосування насилля стосовно тих, хто не підкорявся, критикував поточну політику та стратегію керівництва ВКП(б), не бажав «передавати» свою власність державі. Після 1929 року, коли нова економічна політика була згорнута, відбулось різке падіння життєвого рівня населення як на селі, так і в містах. Погіршення матеріально — побутових умов існування практично всіх верств населення, проблеми із продовольством, житлом, низькою заробітною платою загострювали соціальну напругу в суспільстві. Робітники великих промислових підприємств все частіше проявляли своє незадоволення існуючим станом речей у різних формах [17;32,137,162,170;33;48,52 — 83]. На адресу Сталіна, Калініна, Петровського до ЦК ВКП(б) та інших органів центральної влади пішла величезна кількість звернень, скарг, листів, які свідчили про тяжкі умови існування народів СРСР, свавілля та насилля з боку влади [30;38,13 — 149;45]. Положення загострювалось некомпетентним і неадекватним реальному стану речей плануванням, особливо в роки першої п'ятирічки. Не виконувались завдання капітального будівництва. Падала продуктивність і якість праці. Усе це посилювало критичні настрої в суспільстві стосовно влади та тієї політики, яку вона реалізовувала після згортання непу. Про це доповідали керівництву СРСР як органи безпеки, так і місцеві партійні комітети [27;31,226 — 229,236 — 240,263,311 — 315].

Насильницька колективізація, що супроводжувалась «ліквідацією куркульства як клас», викликала масові заворушення, акції протесту та озброєнні повстання серед селянства. Так, у 1929 році відбулось 1300 масових виступів селян у різних регіонах СРСР проти аграрної пол-

ітики влади [9,46]. У 1930 році таких виступів було вже 13754, тобто більше ніж у десять разів! Із цієї кількості 2/3 припадає на січень — березень 1930 року, що свідчило про масове незадоволення селянством політикою колективізації (січень — 402 виступи; лютий — 1048; березень — 6528) [44,18]. Такою ж була й динаміка озброєних селянських повстань у 1930 році: січень — 4; лютий — 37; березень — 80; квітень — 24. До цього треба додати 4000 актів індивідуального «тероризму», включаючи 1200 вбивств місцевих керівників і активістів колективізації та розкуркулення [9,51]. Усе це призвело до того, що Сталін і сталінці відмовились від намірів повної комунізації села, залишивши селянам частину їх приватної власності та землі.

Цікаво, що найбільше виступали в 1930 році проти аграрної політики ЦК ВКП(б) селяни в Україні — 4098 масових заворушень, у яких брали участь більше 1 мільйона осіб (відповідно 29,7% і 38,7% від загальної кількості в СРСР). На другому місці був Центрально — Чорноземний округ — 1373 випадки заворушень, у яких брали участь 300000 осіб. Далі Північний Кавказ — 1061 заворушень і 250000 осіб. По 500 масових виступів було в Московській області, Західному Сибіру, Татарській республіці та в регіоні Середньої Волги [9,52].

Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.В. Сталін та його оточення пояснювали причини суспільних протиріч і кризових явищ у роки колективізації та індустріалізації, як результат діяльності «класових ворогів». Про це свідчить затвердження закону від 7 серпня 1932 року [12]. На відміну від М.І. Бухаріна, Сталін вважав, що побудова основи соціалізму призведе до загострення класової боротьби. Це вимагало, на його погляд, адекватної відповіді з боку комуністичної держави. Терор був звичним методом усунення своїх політичних супротивників для керівництва ВКП(б) у центрі та на місцях. Крім того, він дозволяв фізично знищити або деморалізувати всю масу незадоволених і принижених, яка накопичилась у країні з жовтня 1917 року. Керований із єдиного центру терор став однією з особливостей СРСР у 1930 — ті роки. Але його пік у 1937 — 1938 роках не викликає сумніву, про що й свідчать цифри.

Наказом наркома внутрішніх справ М.І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 року передбачалось заарештувати 259 тисяч осіб. Із цієї кількості 72950 заарештованих підлягали знищенню (розстрілу), а всі інші повинні бути ув'язнені на терміни від 8 до 10 років таборів. Дуже швидко Сталін і політбюро ЦК ВКП(б) збільшили «квоту» заарештованих ще на 200 тисяч осіб. Крім того у другій половині 1937 року було санкціоновано проведення ще 10 подібних операцій у масштабі СРСР. Загалом за 1937 — 1938 роки різноманітні підрозділи НКВС заарештували більше 1575 тис. осіб. З них було засуджено 1345 тисяч осіб, у тому числі за першою категорією (розстріл) — 682 тис. осіб [24].

Згідно офіційною довідкою КДБ СРСР, опублікованою в 1990 році, із 768 тисяч засуджених на страту за «контрреволюційні та державні злочини» у період з 1929 до 1953 років 682 тисячі випадає на 1937 — 1938 роки. (Для порівняння: у 1936 році було страчено 1118 осіб). Кількість людей, що опинились у Гулазі, має аналогічну динаміку та пропорцію. У 1930 році в СРСР було 179,0 тисяч політичних в'язнів; наприкінці 1935 року — 839,4 тисячі в'язнів, а наприкінці 1937 року — 996,4 тисячі. У 1939 році, згідно з підрахунками В.В. Цапліна, через та-

бори, колонії, тюрми та інші аналогічні установи пройшло 2103 тисячі осіб. Із цієї кількості не менше 525 тисячі загинуло [52].

Всього за період з 1929 до 1953 років було засуджено 37776 тисяч осіб «за політику». Але реальна кількість репресованих була значно більшою. Одним із додаткових показників масштабу репресій є інформація про динаміку змін у чисельності населення СРСР. З 1 січня 1929 року до 1 січня 1933 року кількість населення країни збільшилась на 11 мільйонів осіб. З 1 січня 1933 року до грудня 1937 року населення СРСР скоротилось на 2 мільйони [29,119].

Жертвами масових репресій 1930 – х років були представники різних верств населення, національностей, соціальних і політичних груп. Постраждали представники колишніх експлуататорських класів, політичних партій, що діяли на території Росії, вихідці із цих партій у складі ВКП(б), члени різноманітних опозицій у середині більшовицької партії та поза нею, особливо колишні куркулі та члени їх сімей, технічна і гуманітарна інтелігенція. Особливо нищівний удар було нанесено керівному складу РСЧА. Усього було репресовано 40 тисяч командирів. У 1938 році потреба в командному складі РСЧА складала 34% [47,56].

У першу чергу, репресувались політичні, культурні, наукові та військові діячі, які користувались популярністю й авторитетом серед народу та могли потенційно опонувати Сталіну і сталінцям. Тому до 1939 року була майже повністю знищена «ленінська гвардія» більшовиків. Знищувались діячі, які не поділяли сталінську точку зору на терор, виступали проти тези про загострення класової боротьби під час побудови фундаменту соціалізму. Так, наприклад, із 1966 делегатів XVII з'їзду ВКП(б) (1934 р.) було заарештовано та репресовано 1108 осіб, а з 138 членів і кандидатів у члени ЦК репресовано 98. У багатьох національних республіках, областях і краях РСФРР до кінця 1937 року фактично не залишилось нерепресованих партійних та радянських керівників обласного, міського і районного рівня. Партійно – радянський апарат України наприкінці 1937 року був де – факто непрацездатний, тому що фізично були відсутні керівники всіх рівнів. Про це відверто писав у своїх мемуарах М.С.Хрущов, який у лютому 1938 року був призначений партійним керівником республіки [51,35 – 39].

Масові репресії 1937 – 1938 років фактично завершили процес формування в СРСР тоталітарного політичного режиму. Ідеологічною базою панування цього режиму був спрощений марксизм – ленінізм, який зазнав серйозної ревізії з боку Сталіна та сталінців. Ленінська теоретична модель пролетарської держави не знайшла в 1920 – х – 1930 – х роках своєї реалізації і була відкинута керівництвом РКП(б) – ВКП(б), як ідеалістична. Замість цього була побудована комуністична держава, яка своїм змістом, своїми інституціями багато в чому виступала антитезою стосовно тієї концепції пролетарської держави, яку сформулював Ленін до Жовтня 1917 року. Головними ознаками цієї держави були: ліквідація демократії та концентрація всієї повноти влади у вузького кола партійних олігархів у столиці СРСР і жорстко підпорядкованим їм партійним комітетам на місцях (ця влада не була визначена й обмежена законом та спиралась на насилля і репресії); культ особи вождя – Сталіна; тотальний контроль держави над суспільством та особистістю; руйнація кордонів між державою і суспільством на

користь держави; заборона політичної опозиції та її фізична ліквідація; цензура, відсутність свободи слова і зібрання; тенденція до агресивної зовнішньої політики, метою поширення своїх ідеологічних постулатів на нові території; мілітаризація виробничої та соціальної сфер життя і діяльності населення.

Економічною основою існування СРСР були: ліквідація приватної власності на засоби виробництва та їх одержавлення, націоналізація в найширшому розумінні цього поняття; експлуатація не людини людиною, а людини державою; плановий, директивний характер виробництва та розподілу продукції; гарантоване право на працю, середню освіту й елементарне медичне обслуговування. Залежність населення від партійно – радянської бюрократії, цього тандему панування «партійні комітеті – виконкоми рад», яка підсилювалась репресіями з боку органів держбезпеки, упродовж 1930 – х років стає безмежною. Немає жодних підстав вважати політичний режим у СРСР, що склався впродовж періоду комуністичної революції 1918 – 1938 років, диктатурою пролетаріату або навіть диктатурою більшовицької партії. Як немає підстав вважати Радянський Союз пролетарською державою за своїм змістом і соціальною направленістю.

Отже, Сталін і сталінці мали свою точку зору на результати того шляху, який подолали суспільство та держава під керівництвом РКП(б) – ВКП(б) після жовтня 1917 року. Нова Конституція, затверджена 5 грудня 1936 року, декларувала «перемогу соціалістичного ладу» в СРСР. У 1939 році, на XVIII з'їзді ВКП(б), Сталін проголосив перемогу соціалізму «в основному» і задекларував початок переходу до розгорнутого будівництва комунізму. Він вважав, що для цього в СРСР існують всі умови. Його соратники по політбюро ЦК ВКП(б) В.М. Молотов і Л.М. Каганович вважали цей висновок вірним і через півстоліття після подій, що розглядаються [53;54]. Вони називали себе учнями Маркса і Леніна, але будували державу та суспільство всупереч концепціям і поглядам своїх учителів.

Джерела та література

1. 1928 год. Поездка И.В. Сталина в Сибирь. Документы и материалы // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 5. – С. 193 – 204.

2. Бабиченко Л.Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы // Новая и новейшая история. – 1994. – № 2. – С. 125 – 157.

3. Васильєв В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько – польської війни 1920 р. // Український історичний журнал. – 2006. – № 5 (470). – С. 155 – 172.

4. Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 3 – 16.

5. Гимпельсон Е.Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 29 – 43.

6. Гинцберг Л.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30 – х годов. По материалам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С. 119 – 126.

7. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. / Ред. рада: В.А. Смолій (голова), І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг. – К., 2003. – 887 с.

8. Горелов О.И. Цугцванг Михаила Томского. Штрихи к портрету. — М., 2000. — 288 с.

9. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917—1933 / Пер. с англ. — М., 2001. — 96 с.

10. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905—1956 рр. / Пер. з італ. М. Прокопович; Передм. А. Граціозі. — К., 2005. — 350 с.

11. Жуков Ю.Н. Репрессии и Конституция 1936 года // Вопросы истории. — 2002. — № 1. — С. 3—26.

12. Зеленин И.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление // Вопросы истории. — 1998. — № 1. — С. 114—123.

13. Зеленин И.Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 28—42.

14. Зеленин И.Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930—1932 гг.) // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 31—49.

15. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД — МВД СССР) // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 3—17.

16. Земсков В.Н. Судьба кулацкой ссылки (1934—1954 гг.) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 118—147.

17. Иванов Ю.М. Положение рабочих России в 20—х — начале 30—х годов // Вопросы истории. — 1998. — № 5. — С. 28—43.

18. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30—х годов). — М., 1996. — 287 с.

19. Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме // Отечественная история. — 1993. — № 1. — С.3—17.

20. Индустриализация СССР (1929—1932 гг.). Документы и материалы. — М., 1970. — 635 с.

21. История России. XX век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитренко и др. — М., 2004. — 608 с.

22. Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина // Вопросы истории. — 1992. — № 1. — С. 81—100.

23. Кульчицкий С. Сколько нас погибло от голодомора 1933 года? // Зеркало недели. — 2002. — № 45 (420), 23 ноября. — С. 21.

24. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. — 2001. — Жовтень. — № 37. — С. 5.

25. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС — переломний пункт в історії радянського комунізму // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 106—129.

26. Кульчицький С.В. Концепція «Кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 3—15.

27. Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 31—49.

28. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — 431 с.

29. Курицын В.М. 1937 год в истории Советского государства // Советское государство и право. — 1988. — № 2. — С. 109—119.

30. Лист робітників Херсонського заводу сільгоспмашинобудування Г.І. - Петровському. — Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф.1. — Оп.7. — Спр.145. — Арк. 160—161.

31. Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С.Плотникова. — М., 2003. — 912 с.

32. Маньков А.Г. Из дневника рядового человека (1933 – 1934 гг.) // Звезда. (Санкт – Петербург). – 1994. – № 5. – С. 134 – 183.

33. Мерль Ст. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97 – 117.

34. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941. – М., 1999. – 271 с.

35. Павлова И.В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 19 – 37.

36. Панченко П.П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 32 – 41.

37. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30 – ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 24 – 36.

38. Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А.Я. Лившиий, И.Б. - Орлов, О.В. Хлевнюк. – М., 2002. – 528 с.

39. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919 – 1943 гг. Документы. – М., 2004. – 960 с.

40. Попов В.П. Государственный террор в советской России. 1923 – 1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы. – 1992. – № 2. – С. 20 – 31.

41. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Власть и собственность // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 50 – 61.

42. РКП(б): Внутрипартийная борьба в двадцатые годы: Документы и материалы. 1923 г. / Отв. сост. В.П. Вилкова. – М., 2004. – 462 с.

43. Сидак В.С. Революцию назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В.С.Сидак, В.А. Козенюк. – К., 2004. – 248 с.

44. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939 гг. Документы и материалы в 4 – х томах. – Т.3. Советская деревня глазами ОГПУ – НКВД. 1930 – 1934 гг. Книга первая. 1930 – 1934 гг. – М., 2003. – 864 с.

45. Соколов А.К. «Создадим единый фронт борьбы против нэпа»: (Анализ общественных настроений конца 20 – х годов по письмам и откликам рядовых советских граждан) // НЭП: завершающая стадия: Соотношение экономики и политики. – М, 1998. – С. 114 – 159.

46. Сталин И.В. К вопросам аграрной политики в СССР // Сталин И.В. Сочинения. – Т.12. – С. 141 – 172.

47. Сувениров О.Ф. Репрессии в парторганизации РККА в 1937 – 1938 гг. / / Вопросы истории КПСС. – № 6. – С.17 – 31.

48. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30 – е годы: город / Пер. с англ. – М., 2001. – 336 с.

49. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30 – е годы: деревня / Пер. с англ. – М., 2001. – 421 с.

50. Фролов М.О. Компартійно – радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923 – 1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – 800 с.

51. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.

52. Цаплин В.В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30 – х годов // Вопросы истории. – 1991. – № 4 – 5. – С. 160 – 161.

53. Чуев Ф.И. Каганович. Шепилов. — М., 2001. — 383 с.
54. Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин. — М., 1999. — 736 с.
55. Шолохов и Сталин. Переписка начала 30—х годов // Вопросы истории. — 1994. — № 3. — С. 3—25.
56. Якупов Н.М. Сталин и Красная Армия // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 170—175.

Фролов Н.А. Утверждение советской государственности сквозь призму коммунистических экспериментов (20—30—е годы XX в.)
Анализируются мероприятия компартийно—советской власти по формированию в СССР тоталитарного политического режима.
Ключевые слова: компартийно—советская власть, политическая элита, НЭП, коллективизация, Голодомор.

Frolov, N.A. Consolidation of the Soviet State System Through the Prism of Communist Experiments (1920s – 1930s)
Activities of the Communist Party's Soviet power aimed at establishment of totalitarian political regime in the USSR are covered by the analysis.
Key words: Communist Party's Soviet power, political elite, New Economic Policy (NEP), collectivization, Holodomor.

УДК 94:316.4(438) «1939/1941» Казакова О.М.

Соціальна політика нацистського окупаційного режиму на польських територіях у 1939-1941 роках

Аналізується нацистська політика у соціальній сфері на етнічних польських землях. Робота базується на польських архівних матеріалах та літературі.

Ключові слова: *нацистський окупаційний режим, «новий порядок», соціальна політика, «соціальне маневрування», терор.*

Серед багатьох «білих плям» в історії Другої світової війни та її основної складової — історії нацистського окупаційного режиму, найменш дослідженими є питання, пов'язані із соціальною політикою цього режиму щодо населення окупованих територій. Соціальному аспекту нацистського «нового порядку» на польських територіях вже присвячено окремі розділи монографій, дисертаційних досліджень, статті [1;2;3;4;5;6;7]. Проте, ще зберігається певне коло питань, які не досліджувалися ані у вітчизняній, ані у зарубіжній історіографії. У даній статті зроблено спробу виявити специфіку форм та методів нацистської соціальної політики на етнічних польських територіях у період з вересня 1939 по червень 1941 року.

Сутність німецької окупаційної політики у соціальній сфері можна зрозуміти із змісту висловлювань Генерального губернатора польських земель Ганса Франка. Так, у розмові з головою Варшавського дистрикту Людвігом Фішером, він наголошував, що Німеччина не збирається піклуватися про місцеве населення, а бачить в ньому лише дешеву робочу силу, яка повинна працювати [8,241]. Проте для максимально ефективного використання людських ресурсів окупованих польських територій німецька влада не могла не враховувати, певною мірою, задоволення деяких соціальних потреб польського населення, хоча б для того, щоб зберегти від фізичного виснаження існуючий в Генеральному губернаторстві (далі — ГГ). та на «приєднаних» до рейху землях потенціал робочої сили. Нацистські керівники розуміли, що для здійснення їх військових, політичних та економічних намірів одних репресивних заходів буде недостатньо.

Проведення соціальної політики мало відмінності на теренах ГГ, які включали землі Краківського, Варшавського, Радомського та Люблінського дистриктів та на «приєднаних» до рейху польських землях,

до яких відносилися території Поморського, Познанського, Лодзинського та частини Варшавського довоєнних польських воєводств, і визначалося статусом цих земель у межах нацистської Німеччини та завданнями, які ставило німецьке керівництво. На третьому році існування нацистського режиму, на кінець 1941 року, при німецьких міських управліннях окупанти почали створювати відділи громадського забезпечення. Саме на них почала покладалася виключно важлива роль у здійсненні соціальної політики щодо населення польських територій. Ці відділи почали відігравати почали відігравати певну роль лише наприкінці нацистської окупації польських територій, на рубежі 1943-1944 років. Важливо відмітити, що для роботи у цих відділах залучалися як правило поляки або українці.

У період від початку нацистської окупації польських територій до середини 1941 року соціальні заходи німецької адміністрації щодо місцевого населення мали обмежений характер. В той же час, слід зазначити, що частина польського населення, яка була зайнята на промислових підприємствах, державні службовці, всі ті хто офіційно мав роботу, знаходилися в більш вигідному становищі, тому що могли розраховувати на певну соціальну підтримку з боку окупаційної влади. Вони отримували заробітну плату та продуктовий пайок, картки на промислові товари. Відповідальним за вирішення їх соціальних проблем на підприємстві оголошувався його керівник. Саме на нього покладалися створення умов праці, виплата встановленої платні, продовольче забезпечення, створення житлових та побутових умов, а також охорона здоров'я. Однак, для фінансування навіть цих обмежених соціальних заходів, окупанти запровадили спеціальний «соціальний податок» з цього ж працюючого населення [8,67].

Однак, розмір заробітної плати польським робітникам і службовцям спочатку не був врегульованим. Після приходу німецьких окупаційних військ на теренах ГГ був залишений рівень мінімальної заробітної плати станом на 31 серпня 1939 року, вона мала складати не більше 300 злотих, але розмір максимальної заробітної плати був знижений на 30-40 відсотків, середньої — на 15-25 відсотків. Згодом для ГГ нацисти ввели нові тарифи: згідно з тарифікацією, запровадженою з 24 квітня 1940 року, встановлювалося 6 категорій робітників та 5 категорій службовців. Робітникам заробітна плата нараховувалася погодинно, а службовцям у межах місячної ставки. Для службовців діяв норматив — від 170 до 483 злотих на місяць, а для робітників — від 0,20 злотих до 1,20 злотих на годину [5,103]. На початку 1942 року польські підпільні організації повідомляли до лондонського уряду, що середня щомісячна оплата праці робітників складає 160 злотих, службовців — 280 злотих [5,105-107].

Значно вищий рівень заробітної плати був встановлений для інженерно-технічних працівників та керівників польського походження. Їх максимальна заробітна плата могла складати 800 злотих у великих містах, таких як Варшава, Краків, та 700 злотих в інших. Але треба взяти до уваги, що кількість працівників, які могли потрапити до цієї категорії, була досить незначною. Крім того, окупаційна влада йшла на такий крок свідомо в надії на добровільне співробітництво з новою владою колишніх польських керівних осіб, спеціалістів та службовців.

На «приєднаних» до рейху землях оплата праці висококваліфікованих робітників у порівнянні з такими ж робітниками в ГГ була дещо

вищою. Середній місячний заробіток кваліфікованих робітників військових підприємств складав від 80 до 110 марок на місяць [4,218]. Оплата праці некваліфікованих робітників в середньому складала від 41 до 75 марок за місяць. При цьому тарифи заробітної плати постійно змінювалися. Як підрахував польський історик Ч. Лучак, тільки на теренах ГГ за час нацистської окупації польських територій було видано понад 100 постанов німецької влади щодо тарифів [4,234-236].

І все ж встановлена заробітна плата була значно меншою, ніж до війни, а в умовах неконтрольованої інфляції її реальна вартість постійно знижувалась. Як наслідок, у 1941 році мінімальна заробітна плата складала тільки 13 відсотків від аналогічної на середину 1939 року. Про значне зниження купівельної спроможності злотого на території ГГ свідчать такі дані: у 1938 році на варшавській біржі за одну німецьку марку платили 2,12 злотого, а за 1 долар — 5,3 злотого, а вже у травні 1940 року за 1 німецьку марку на «чорній біржі» у губернаторстві платили 45 злотих, а за 1 долар — 65 злотих [9,144]. Це призводило до того, що, наприклад, у березні 1941 року варшавський робітник отримував 1/10 суми, необхідної для утримання сім'ї. Щомісячні кошти на утримання однієї сім'ї з трьох осіб складали у 1940 році 739 злотих, а в 1941 році вже 2225,5 злотих [9,147].

Оплата праці осіб німецької національності була значно вищою. Рівень заробітної плати для представників польської інтелігенції був щонайменше у 10 разів нижчим, ніж тарифи для цієї ж категорії осіб у Німеччині. У ГГ німецькі адміністративні чиновники та представники німецької інтелігенції отримували подекуди в 6-9 разів більшу заробітну плату, ніж такі самі місцеві спеціалісти. Так, щомісячно німецька друкарка одержувала 1400 злотих, польська — 150 злотих; німецький суддя — 3000 і більше злотих; а польський лише 500; німецький професор і викладач фахових курсів — у межах 4000 злотих, а польський викладач — лише 650 [10,39].

Заробітна плата польських робітників на землях, «приєднаних» до Німеччини, була також нижчою, ніж німецьких, крім того, тут були ще й регіональні відмінності у заробітній платі. Так, за даними польського дослідника В. Бонусіака, станом на середину 1940 року оплата праці польського працівника за годину в Краї Варти складала 55,5 відсотка, а в окрузі Гданськ — Західна Пруссія — 72,2 відсотка від оплати німецького в Берліні чи в Гамбурзі [2,346-348].

Ще в гіршому становищі опинилися жінки. Їх заробітна плата була на 10 відсотків нижчою, ніж у чоловіків. Розпорядженнями окупаційної влади також встановлювалася залежність розміру заробітної платні від віку працівника. Дорослий отримував значно більше від підлітка [8,118].

Низька заробітна плата не забезпечувала необхідного прожиткового мінімуму, враховуючи значне зростання цін в регіоні. Взимку 1939-1940 років продовольчі ціни на ринку на польських територіях виросли в середньому в 10 разів, а у Варшаві — у 66 [3,419]. Німецька влада в ГГ підтверджувала катастрофічне зростання цін та розквіт нелегальної торгівлі в регіоні. Ситуація ще більше ускладнилась на початку 1941 року в зв'язку з розташуванням великої кількості німецьких військ на території ГГ напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз. Польський журналіст П. Следзінський, якому вдалося залишити оку-

повану Варшаву, опублікував у 1943 році в Лондоні невелику брошуру «Я приїхав з Польщі», де писав: «Тепер одна пара взуття у Варшаві коштує 600-1200 злотих, 10 кг картоплі — 1000 злотих, і при цьому робітник заробляє не більше 6 злотих за день» [11,K.162, S.16].

Високий рівень цін на польських територіях, який встановився з перших місяців нацистської окупації не задовольняв навіть мінімальних потреб місцевого населення. Зважаючи на це, німецька влада як в ГГ, так і на «приєднаних» польських територіях, змушена була вводити карткове забезпечення продуктами харчування, бо без цього неможливо було вирішувати інші завдання, зокрема, використовувати потенціал трудових ресурсів. «Особливо важливо забезпечити харчуванням працюючих людей з числа цивільного населення, це буде сприяти покращенню настроїв та підвищенню продуктивності праці» — зазначалося в одному зі звітів командуючого оперативним тилом групи армій «Південь» [11,K.71, S.5].

Вже наприкінці жовтня 1939 року було встановлено хлібну норму в 1,6 кг на місяць на одну особу, тобто в середньому 53 грами на день [11,K.75, S.301]. Норми пайків для працюючого населення почали поступово зростати, особливо з початком збору врожаю 1940 року. Так, у Варшаві в липні-серпні 1940 р. робітник отримував на місяць 6 кг хліба, 0,5 кг борошна, 1 кг пшона, 0,4 кг конини, 0,2 кг солі. Хоча ця норма була значно вищою, ніж на початку окупації, вона була недостатньою і становила, за свідченням самих німецької влади, близько третини необхідного мінімуму на день [9,279]. Крім того, окупаційною владою в різних регіонах встановлювалися різні розміри пайка. Це залежало від місцевих можливостей. Наприклад, в Люблінському дистрикті населення отримувало на місяць по картках 2 кг борошна, 2 кг картоплі та 70 грамів олії [9,289]. У разі відсутності продуктів, призначених для видачі, їх заміняли іншими. В деяких дистриктах найбільш калорійних продуктів — білого хліба, сухарів, крупи та мучних виробів, масла, сиру та солонини поляки взагалі не отримували.

У січні 1940 року продовольче постачання працюючого населення в ГГ було впорядковане: визначалось 5 основних категорій населення і встановлювались розміри їх продовольчого пайка залежно від роботи, яку виконувала та чи інша особа в інтересах Німеччини. Окремі категорії громадян були зовсім позбавлені продовольчого забезпечення. До таких, в першу чергу, належали особи, що не працювали та уникали реєстрації на біржах праці. Карткові норми вводилися для поляків також і на «приєднаних» до рейху польських землях. Вони були вищі, ніж у ГГ. При їх розподілі перш за все враховувалося, яку користь приносять ті, що отримували продукти харчування, а також їх ставлення до системи «німецьких національних списків». Особам, внесеним до цих списків, видавалися «повні продовольчі картки», особам, не записаним, пайки різко скорочували. Так, в документі Верхньосілезького економічного інституту «Значення польської проблеми для оборонної промисловості Верхньої Сілезії» відверто говорилося: «Поляк голодує» [11,K.15, S.156].

Німецька окупаційна влада, частково врегулювавши продовольче постачання в ГГ і на «приєднаних» територіях почала видавати картки на промислові товари, згідно з якими польське населення мало змогу за низькими цінами придбати обмежену кількість необхідних товарів.

А з 1940 року на польських територіях почали видавати картки на одяг. У 1940 році на таку картку можна було купити лише грубі робочі чоботи та робочий комбінезон [4,114]. В документах, що їх зібрано Верхньосілезьким інститутом, відображалося катастрофічне становище з одягом та взуттям у польського населення: «Одяг поляків складається з лахміття, і необхідно вжити заходів щодо поляків, щоб останні могли ходити на роботу, особливо взимку» [11,K.8, S.56]. Німецька адміністрація вимушена була займатись постачанням товарів першої необхідності, хоча б для задоволення мінімальних потреб працюючого населення.

В той же час карткові норми на продовольчі та промислові товари, навіть для працюючого населення, були зовсім недостатніми. Так, за встановленими продовольчими нормами, всередині 1941 року щоденне харчування польських жителів ГГ складало приблизно 515-834 калорії за необхідної для людини середньої щоденної норми 2400-3100 калорій [7,65]. В середньому карткові норми задовольняли потреби населення у білках ледь на 23,9 відсотка, в жирах — 4,1 відсотка, вуглеводах — на 38,9 відсотка, а калорійність отримуваних продуктів складала близько 30 відсотків від необхідного. Постачання всіх інших категорій місцевого населення передбачалося за залишковим принципом, а відповідальність за поставки продовольства та інших товарів широкого вжитку місцевому польському населенню директиви покладали на польську допоміжну адміністрацію та місцеві бюджети [4,118-119]

Намагаючись покращити харчування працюючих осіб і таким чином посилити їх експлуатацію та підвищити продуктивність праці, окупанти відкривали на підприємствах їдальні для робітників, заохочували розвиток мережі закладів громадського харчування, крамниць на приватній основі. За даними адміністрації Ганса Франка, на травень 1941 року у їдальнях для робітників харчувалося 300 тисяч осіб [9,343]. Існувала мережа закладів громадського харчування. Лише у Варшаві на червень 1941 року нараховувалося 84 їдальні та 213 буфетів [8,288-290]. Але ціни на продукти у переважній більшості цих закладів були недоступними для більшості поляків. Так, у Радомській кав'ярні хліб коштував 20 злотих, а 1 кг картоплі — 10 злотих [12,264]. Цілком зрозуміло, що поступки окупаційної адміністрації не привели до відчутного покращення продовольчого забезпечення польського населення.

Одним із заохочувальних заходів окупаційної влади було надання невеликої відпустки польським робітникам. Німецькою владою на «приєднаних» територіях була залишена відпустка до 7 днів на рік. 31 березня 1941 року на цих територіях було підтверджено право поляків на відпустку, але тільки з дозволу керівництва підприємств.

Окупаційна німецька влада з метою соціального маневрування вживала певних заходів щодо поліпшення становища соціально незахищених верств польського населення: інвалідів, сиріт, пенсіонерів, матерів з малолітніми дітьми та ін. Ці заходи перш за все мали пропагандистську спрямованість. Фінансування ж покладалось на польські комітети самодопомоги. При місцевих органах влади були створені відділи соціального захисту населення. Про фінансові можливості та ефективність їх роботи свідчить такий приклад: відділ соцзабезпечення міста Любліна, не маючи достатнього бюджету, посилав своїх співробітників та вчителів шкіл збирати кошти у населення. Вся допомога

старим та дітям зводилася до миски юшки на день вартістю в один злотий. У деяких польських містах місцеві відділи соціального забезпечення спромоглися навіть виплачувати пенсію в розмірі 25 злотих на місяць. У декількох польських містах були відкриті дитячі будинки для сиріт. Але дітей, які потребували допомоги, було в кілька разів більше від тих, що перебували в дитбудинках [11,K.14, S.79]. З метою більш інтенсивної експлуатації наявної робочої сили, а її переважно складали жінки, окупанти дозволили польським та українським організаціям відкривати мережу дитячих садків та ясел.

Таким чином, соціальна політика німецької влади на польських територіях визначалася цілями та завданнями економічної експансії, необхідністю ефективного використання трудових ресурсів і робочої сили окупованих польських територій. Соціальне забезпечення проводилася, перш за все, з метою стимулювання виробничої активності працездатного населення. Воно було спрямовано на підтримку мінімальних життєвих потреб громадян, які працювали в інтересах Німеччини. Піклування з боку окупаційної адміністрації зводилося до мінімального продовольчого забезпечення, виплати заробітної плати, окремих випадків соціальних виплат, обмеженого медичного обслуговування, постачання товарів першої необхідності в обмеженій кількості та інших заходів. Основні соціальні виплати окупанти перекладали на органи місцевої польської адміністрації та їх бюджети, застосовуючи таким чином принцип самофінансування соціальної сфери за рахунок поневоленого народу. Особливістю нацистської соціальної політики щодо польського цивільного населення у період з 1939 по 1941 роки було використання так званого «соціального маневрування», коли обмежені заохочувальні заходи поєднувались з жорстким трудовим примусом та методами терору. З нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз становище місцевого польського населення погіршилось, оскільки окупаційна адміністрація перестала турбуватись про забезпечення навіть елементарних умов його існування.

Джерела та література

1. *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М.: РОССПЭН, 2000. — 862 с.

2. *Bonusiak A.* Polska podczas 2 wojny swiatowej. — Rzeszow: Wydawnictwo Wyzizej Szkoly Pedagogicznej, 1999. — 459 s.

3. *Frese M.* Nationalsozialistische Betriebspolitik im „Dritten Reich» // GMH. — 1992. — № 43. — S. 281-297.

4. *Luczak C.* Pod niemieckim jarzmem(Kraj Warty 1939-1945). — Poznan, 1996. — 654s.

5. *Madajczyk Cr.* Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939 — 1945. — Berlin: Akademie — Verlag, 1987. — 702 s.

6. *Mason T.* Sozialpolitik in Dritten Reich: Arbeitklasse und Volksgemeinschaft. — Opladen: 1978. — 376 s.

7. *Recker M.-L.* Nationalistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg. — Mьnchen: Oldenburg, 1985. — 325 s.

8. *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939 — 1944* / M. Borkowicz, T. Kowalska. — Warszawa: Ksiazka i wiedza, 1987. — 861 s.

9. *Okupacja i ruch Opory w dzienniku Hansa Franka*: W 2 t. / Ksiaцka i Wiedza. — Warszawa, 1970. — T. 1: 1939 — 1942. — 547 s.

10. *Szanies A.* Wsponirienia zoinierzy, pielegnianek I opiekunek spoiecznych sznitola Ujozdowskiego, 1939 — 1944. / H. Odravoz — Warszawa: wyd-wo MON. — 1990. — 365 s.

11. *Archiwym Akt Nowych w Warszawie*. — Sygn. III — 3 — Landwirtschaftliche Zentralstelle 1939 — 1944.

12. *Vogel D.* Die Kriegsalltag im Spiegel von Feldpostrriefem (1939 - 1945) // Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militдrgeschichte von unten / W. Wette. — Mьnchen / Zьrich, 1992. — S. 199-212.

Казакова О.Н. Социальная политика нацистского оккупационного режима на польских территориях в 1939-1941 годах

Анализируется нацистская политика в социальной сфере на этнических польских землях. Работа базируеться на польських архивных материалах и литературе.

Ключевые слова: нацистский оккупационный режим, «новий порядок», социальная политика, «социальное маневрирование», террор.

Kazakova, O. N. Social policy of the Nazi occupation regime in the Polish territories during 1939-1941

Analysis of the Nazi policies in the social sphere in the ethnic Polish lands. The work is based upon the Polish archive recordings and literature.

Key words: the Nazi occupation regime, "the new order," the social policy, "the social manoeuvring," a terror.

УДК: [94:321.01]:502(477+4)«1985/1991» Каганов Ю.О.

Екологічний вимір опозиційного руху в Україні і країнах Центрально–Східної Європи (друга половина 1980–х – 1991): компаративний аналіз

Проводиться порівняльний аналіз передумов, форм і методів, специфіки опозиційного екологічного руху в радянській Україні та країнах Центрально–Східної Європи у 1985–1991 роках.

Ключові слова: опозиційний рух, екологічні організації, зелений рух, компаративний аналіз.

Процес «перебудови», ініційований М. Горбачовим, дав імпульс активізації проявів нонконформізму в середовищі соціально активних і небайдужих громадян як всередині радянської держави, так і в країнах «соціалістичного табору», зокрема регіоні Центрально – Східної Європи.

Екологічні питання, не маючи, на перший погляд, політичного забарвлення, виступили вкрай актуальними для опозиційної боротьби, стали дієвим інструментом впливу на владу.

У даній статті робиться спроба провести компаративний аналіз екологічного виміру опозиційного руху в Україні та країнах Центрально – Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія) [15] у період другої половини 1980 – х рр. Критеріями порівняння виступатимуть такі аспекти, як: передумови виникнення «неформального» екологічного руху, форми і методи опозиційної боротьби, взаємовідносини з владою, формування партій «зелених».

В історіографії означена постановка проблеми ще не стала предметом уваги дослідників. При цьому варто зауважити на наявність масиву спеціальних досліджень, що розглядають національну специфіку ролі і місця екологічного чинника в суспільно – політичних трансформаціях другої половини 80 – х років XX ст.

Так, серед українських вчених слід відзначити доробок колективу науковців: О.А. Васюти, С.І. Васюти, Г.Г. Філіпчук [4;5;6], які є авторами низки монографічних та багатотомних видань з проблем екологічної політики України, в яких, серед іншого, розглядається колоніальна екологічна ситуація в умовах радянського адміністративно – командного планування та реакція на неї опозиційних рухів.

Історичну ґенезу екологічного руху в Україні розглядає М.О. Алексієвець [1], при цьому виділяючи особливості екологічного фактора в період перебудовчих процесів та здобуття Україною державності.

У західній історіографії проблематика навколишнього середовища у період транзиту від тоталітаризму до демократії є частиною окремого напрямку наукових студій — інвайронментальної соціології (від англ. «environment» — довкілля). Їхньою специфікою є міждисциплінарність досліджень, апеляція до соціологічних теорій, увага до глобальних екологічних проблем. У цьому контексті країни Центрально — Східної Європи досліджуваного періоду розглядаються в роботах науковців Л. Ботчевої [30], Е. Франкленда [34], І. Мареса [36], К. Пікванс [38], Д. Фішера [33].

Специфіка екологічного руху полягає у кількох чинниках.

По — перше, погіршення екологічної обстановки відчувається громадами людей, об'єднаних географічно, і тим самим консолідує їх, тоді як інші проблеми можуть хвилювати територіально розрізнені спільноти.

По — друге, екологічні проблеми здатні яскраво довести невідповідність між заявами правлячого режиму і реальною ситуацією, оскільки ці проблеми люди відчувають не опосередковано, а на власному самопочутті, здоров'ї.

По — третє, навколишнє середовище є тією ареною, на якій можна було відносно м'яко проявляти своє невдоволення. Своєрідна риса екологічних цінностей — їх парадоксально нейтральний характер у громадській думці. У порівнянні з іншими течіями, що мали компромісне або радикальне забарвлення, екологія не сприймається як ідеологія «проти чогось», скоріше як «за щось». Образ довкілля як дещо позитивного, нешкідливого, що не піддається політичним маніпуляціям, був привабливим для широкого спектра суспільства у другій половині 80 — х років XX ст.

Але з цього відправного пункту опозиційні сили мали можливість проникнути в інші сфери, наприклад, почати критикувати політичні й економічні невдачі режиму, використовуючи при цьому мережу рухів за охорону навколишнього середовища.

В основі виникнення неформальних екологічних громадських організацій, як зазначає М. Алексієвець, лежали як об'єктивні (стан природного середовища, стурбованість ним), так і суб'єктивні причини (інтереси, спрямовані на демократизацію суспільства, досягнення національної незалежності) [1,176 — 177].

Розглядаючи об'єктивні чинники, слід констатувати, що стан довкілля, в якому у другій половині 80 — х років опинилася радянська України і країни Центрально — Східної Європи, передусім був наслідком надмірної експлуатації природних ресурсів, екстенсивних методів господарювання, недбалого ставлення до природоохоронних заходів, злочинного замовчування дійсного стану речей в сфері екології з боку «комуністичних» режимів.

Україна займала 2,7% території колишнього СРСР, на якій проживало 18% населення [24,4]. При цьому вона давала (станом на 1989 р.) 30% загальносоюзної продукції чорної металургії, 50% — видобутку залізної руди, 25% — вугілля, 19% — виробництва мінеральних добрив [1,176]. Як бачимо, промислове навантаження на природне довкілля України було несумісне з її територією.

Україна в Радянському Союзі виконувала роль регіону, де розташовувалась важка індустрія та видобувна промисловість, які в СРСР були надзвичайно антиекологічними. Загалом зростання важкої промисловості комуністичні режими вважали показником наукового й технологічного прогресу. Даний «прогрес» не супроводжувався впровадженням нового або більше суворого екологічного законодавства, навпаки — відзначався безжалісною експлуатацією природних ресурсів. На Україну припадала четверта частина забруднення. Середня його цифра перевищувала показники по СРСР у 15 разів, а у деяких регіонах (Кривбас, Донбас, Дніпродзержинськ) — у сотні разів [1,176—177].

У країнах соціалістичного табору екологічна ситуація докорінним чином не відрізнялася. У 1989 році Організація Об'єднаних Націй повідомила, що забруднення ушкодило 82% лісів Польщі, 78% — Болгарії, 73% — Чехословаччини, і 36% — Угорщини [34,322].

Чехословаччина вирізнилася найвищим у світі рівнем окису азоту на одиницю ВВП через автомобільні вихлопи, викиди з заводів і електростанцій. Окис азоту впливав як на кислотність опадів, так і на озоновий шар Землі, що заподіювало шкоду населенню, посівам і деревам [39,151]. У 1983 році дослідження Чехословацької Академії наук показало, що 30% річок країни біологічно мертві [34,323].

У північній частині Богемії, у найбільш забрудненій частині Чехословаччини, тривалість життя була в середньому приблизно на п'ять років менше, ніж у більш благополучних районах. 54% сільськогосподарських земель Чехословаччини знаходилися під загрозою ерозії, щорічно втрачалося 5 млн. тонн ґрунту [39,151].

Польща страждала від забруднення атмосфери через викиди сірки. За даними, що були наведені в католицькому виданні «Тигоднік польски» (23.10.1988), станом на 1985 рік щорічно в Польщі викидалося 4,3 млн. тонн двоокисі сірки (для порівняння: ФРН — 2,4 млн. т, Франція — 1,8 млн., європейська частина СРСР — 11 млн.) [3,303]. У Польщі з 1000 новонароджених 19 народжувалися мертвими, а в Сілезії, де навколишнє середовище зазнавало найбільш інтенсивного забруднення, це число дорівнювало 60 [9,196].

В Угорщині чверть усіх міст змушена була використовувати воду, розлиту у пляшки, або імпортувати її. І Румунія, і Болгарія постраждали від високого рівня дизентерії і дихальних хвороб, а також нестачі безпечної питної води [34,323]. Води багатьох річок Польщі через забруднення були непридатні навіть для промисловості [9,196].

Окрему небезпеку являла атомна енергетика. На території УРСР зосереджувалося 40% потужностей атомної енергетики радянської держави [24,4]. Слід наголосити, що ці об'єкти для України являли небезпеку не тільки через реальну та потенційну загрозу викидів та забруднень.

Відомий емігрантський діяч, який повернувся в Україну у 1991 році, засновник видавництва «Смолоскип», Осип Зінкевич у статті «Становище в Україні, рух опору і ми» [14] висловив важливу думку про зв'язок енергетики і національної свідомості та ідентичності, духовно—культурної окремішності.

Як відомо, на відміну від країн Центрально—Східної Європи, які мали у розглядуваний період державність, Українська РСР володіла статусом, який влучно охарактеризувала самвидавська преса, — «ер-

зац — державність». Владна політика СРСР спрямовувалась на творення єдиної, гомогенної держави, нової спільності — єдиного радянського народу, а також єдиного народногосподарського економічного комплексу. Засобами досягнення цих цілей, крім широковідомої нині цілеспрямованої політики нівелювання національної ідентичності, мови, культури, була й енергетична політика.

Як зазначає О. Зінкевич, «Рівненську та Південноукраїнську АЕС будували, а тепер обслуговує і охороняє близько 30 тисяч чужонаціональних осіб, які разом зі своїми родинами творять приблизно 100 тисячні маси упривілейованих колоністів. Їм побудовано нові жилі селища (біля Рівненської АЕС — нове місто Кузнєцовськ), школи, магазини, спортивні стадіони. Вони поступово всмоктуються в українське життя і стають ще одним додатковим засобом русифікації і советізації українського населення» [14].

Автор також зауважує, що «...поруч з атомними електростанціями черговим колосальним колонізаторським проектом влади СРСР в Україні є газопроводи, які йдуть територією України в Західну Європу... Коло кожної з місцевостей, малих українських містечок, де ще збереглося українство, є вже будівельники, обслуга і охорона в кількості по приблизно 5 тис. осіб, які є сумішшю різних національностей СРСР, майже цілковито зрусифікованих, позбавлених свого національно — культурного життя» [14].

Отже, і в Україні, і в країнах Центрально — Східної Європи планування і будівництво енергетичних об'єктів здійснювалося з ігноруванням екологічних вимог та наслідків. Але при цьому на Україну покладалося подвійне навантаження — планування здійснювалося з політичних мотивів, а, отже, крім довкілля руйнувалися й залишки національно — культурної окремішності.

Влада країн «реального соціалізму», декларуючи офіційно турботу про навколишнє середовище, нехтувала останнім на користь гігантомантських проектів. Повороти річок, прорізання гір, зрошення пустель, спорудження великих міст й індустріальних комплексів за вкрай короткий термін — влада уявляла собі ці надлюдські подвиги як такі, що буцімто мали слугувати прогресові людства, а їх наслідки принаймні поступалися екології надзвичайною користю [18,115].

Яскравим прикладом подібного ставлення може слугувати широковідомий проект перегородження греблею великого Дунаю між Угорщиною та Чехословаччиною. Для забезпечення економічного ефекту у масштабі близько 3% енергетичних потреб Угорщини влада ігнорувала той факт, що система гребель і каналів затопить узбережні спільноти, які мають історичну і природну цінність, знищить заплави, природне середовище видів фауни і чудові сільськогосподарські угіддя, загрожуватиме запасам питної води, пошкодить ландшафт й обмежить судноплавство.

Проблеми екології в Румунії у 80 — ті роки були пов'язані з економічним застоєм в країні і рішенням влади не вдаватися до зарубіжних джерел інвестицій. З огляду на це режим Чаушеску вирішив підвищити обсяги випуску сільськогосподарської продукції шляхом знищення лісів для одержання сільськогосподарських земель, ігноруючи при цьому законодавство [37].

Вкрай неосвічені в екологічному відношенні жителі (а про це завбачливо потурбувалася влада) не звертали уваги на забруднення довк-

ілля, абсолютно не розуміючи наростаючої з року в рік загрози. Населення не інформували, наскільки небезпечна для здоров'я екологічна ситуація. Вони мало знали про те, як хімічні речовини, концентрація яких в навколишньому середовищі значно перевищувала норми, послаблювали захисні функції організму. Ніхто їм не говорив про те, що в багатьох промислово розвинутих центрах показники захворюваності мешканців набагато перевищували норму.

Відомий еколог і активіст природоохоронного руху В. Борейко виділяє наступні складові частини цієї цілеспрямованої політики замовчування — екологічної цензури — в Україні:

— засекреченість екологічної інформації;

— застосування репресивних методів проти журналістів чи редакцій, що порушували недозволені екологічні теми;

— пряма фальсифікація і перекручування екологічних фактів;

— ідеологічна обробка населення;

— заборона розповсюдження іноземної літератури на екологічну тематику [2,98 — 104].

Фактично усі вищенаведені складові, більшою чи меншою мірою, характерні були і для країн Центрально — Східної Європи, хоч і мали свою специфіку. Спільною для всіх розглядуваних суспільств «реального соціалізму» була тривалий час насаджувана псевдонаукова теорія про неможливість нераціонального використання природних ресурсів при соціалістичному господарюванні. Мовляв, «дим з соціалістичної труби не забруднює небо». У «плановому» господарстві екологічна криза вважалась неможливою, а глобальне винищення природи загрожувало лише капіталістичному світові, у нас же мусив бути «процвітаючий рай» [16,4].

Найбільш радикальний ступінь цензури серед країн Центрально — Східної Європи слід констатувати у Румунії. Через контроль та обмеження щодо висловлювання думок з боку правлячого режиму Чаушеску, поява будь — яких екологічних рухів чи організацій виявлялася проблемною. Румунська влада, наслідуючи «кращі» традиції радянського партапарату, виявила ініціативу і створила фінансовані державою екологічні організації, що виражали дозовану та санкціоновану «суспільну» думку, а отже були безпечні для держави.

Контрастуючим у цьому відношенні виступає правлячий режим Угорщини, що дозволяв розповсюджувати інформацію з питань охорони навколишнього середовища, оскільки вважав ці проблеми тією ареною, на якій може відбуватися безпечне зіткнення інтересів людей, що попередить їх прямому протистоянню режиму [37].

Справжньою інформацією про стан довкілля володіла лише невелика група працівників наукових інституцій. Примітно, що навіть в найбільш тоталітарній серед розглядуваних країн Центрально — Східної Європи — Румунії, в Університеті Бухареста, проходили семінари з проблем екології, де хоч і опосередковано та ретельно сформульовано, але відчувалася критика режиму. А в 1983 році Угорська Академія наук висловилася критично щодо проекту будівництва дамби Габчіково — Нагімарош, хоч і вимушена була згодом замовкнути з цього приводу до 1988 року [33,208].

Тривалий час доступ до цієї інформації виступав як привілей для цієї частини інтелігенції. У другій половині 80 — х років вони все більше

«зловживали» цим привілеєм, дозволяючи інформації потрапити до рук опозиційних груп. Завдяки ним у період гласності і послаблення партійного контролю гостра екологічна проблематика з'явилась у «самвидаві» [25,266]. Поступово у ході лібералізації суспільно — політичного життя ця інформація проникла і в офіційну пресу.

Замовчувана інформація катастрофічний стан довкілля стає каталізатором утворення «неформальних» організацій екологічної спрямованості як в Україні, так і країнах «соцтабору». На цьому фоні відбувається криза «формальних», офіційних природоохоронних організацій (у т.ч. й через невдоволення постійним зростанням управлінського апарату, неефективність природоохоронної роботи) і створення та політизація різних екологічних об'єднань, асоціацій і союзів, а згодом — і масового екологічного руху [1,182]. На відміну від традиційних, нові екологічні організації займали опозиційне становище, а в їх діяльності переважали форми протесту.

Румунський вчений І. Марес зауважує, що різниця між західноєвропейськими захисниками навколишнього середовища і центрально — східноєвропейськими полягає не тільки, і не стільки в різній мірі серйозності екологічної катастрофи, а в природі протесту. У Центрально — Східній Європі екологічний протест є скоріше протестом проти заборони висловлювати протест, ніж протестом щодо питань навколишнього середовища [36,11].

У роботах західних вчених з проблем екологічного руху позиціонується думка, висловлена дослідницею Ліліаною Ботчевою, про те, що серйозність екологічних проблем — важлива, але не достатня умова для того, щоб формувати і утримувати опозиційний рух. Опозиційний рух на захист довкілля успішний за двох умов. По — перше, коли він у змозі політизувати екологічні проблеми. По — друге, якщо існує можливість вказати на видимий зв'язок між більш широкою проблемою і навколишнім середовищем (більшою мірою відносно великих комуністичних проектів, типу атомних електростанцій і індустріальних заводів, ніж щодо міського забруднення повітря або деградації ґрунту) [30,295].

Реалізацію першого чинника цієї детермінації забезпечила критика «реального соціалізму», що почалась з «перебудовчими» процесами. Вона сприяла утвердженню переконання, що причини загострення екологічної ситуації слід шукати у функціонуванні тоталітарної системи, а для республік СРСР, у тому числі й України — у перебуванні їх у складі радянської імперії та колонізаторській політиці щодо них центру. Відповідно, розв'язання екологічної проблеми для країн Центрально — Східної Європи бачилось через демократизацію владних режимів і суспільства, а в Україні — через досягнення суверенітету.

Другий чинник у кожній з розглядуваних країн регіону Центрально — Східної Європи мав своє забарвлення, однак українська трагедія Чорнобиля стала спільним каталізатором активізації і водночас політизації руху на всьому підрадянському просторі.

Розглянемо названі фактори детальніше.

Інформацію про початок політизації екологічного руху в Україні можна знайти в матеріалі прес — служби Української Гельсінської Спілки «Пожежа в заповіднику брежнєвізму», де повідомляється про екологічний мітинг, організований асоціацією «Зелений світ», українознавчим клубом «Спадщина», студентським товариством «Громада»

Київського університету ім. Т. Шевченка, неформальним об'єднанням «Ноосфера», що відбувся у Києві 13 листопада 1988 року біля республіканського стадіону [21].

Серед екологічних гасел і промов Д. Павличко тоді вперше закликав громадськість «до створення Народного Фронту на підтримку перебудови» як головного засобу розв'язання екологічної катастрофи в Україні. Цей заклик був палко сприйнятий учасниками, які наголошували, що «чиновницька верхівка боїться слів «народний фронт», як нечистий Христа. Незважаючи на вимкнення за півгодини до завершення мітингу мікрофонів виступи учасників відлунювалися багатократним «Народний Фронт!», «Народний Фронт!» [21] .

Тісний зв'язок між питаннями екологічного характеру та боротьбою за національну незалежність і демократію продемонструвало проведення 28 і 29 жовтня 1989 року у Києві З'їзду Української екологічної асоціації «Зелений світ», на якому розглядалась екологічна криза на Україні. Цей захід зібрав 350 обраних делегатів, серед яких — 232 українці, 58 росіян, 1 білорус, 8 євреїв, 1 румун і 1 вірменин. Під час з'їзду Голова Української асоціації «Зелений світ» Ю. Щербак заявив: «Тільки проголошення і здійснення суверенітету Української соціалістичної держави у складі реформованої федерації радянських республік дають можливість покінчити з колоніальною, монопольною, хижацькою всевладністю союзних міністерств та відомств, яким сьогодні належить левова частка промислових об'єктів на території України. «Зелений світ» вимагає якнайшвидшої розробки Закону про суверенітет УРСР» [17,436].

На Другому з'їзді асоціації «Зелений світ» у березні 1990 р. Ю. Щербак зазначав, що тільки «Республіка Україна може стати гарантом виживання українського народу, гарантом докорінного поліпшення екологічного синтезу наших земель, вод і повітря», «будівництво вільної, суверенної, демократичної держави» однозначно проголошувалось одним з політичних пріоритетів українських «зелених» [1,189].

Серед країн Центрально — Східної Європи найвищий ступінь політизації досягла болгарська екологічна організація «Екогласність». На початку 1989 року «Екогласність» мобілізувала Незалежний комітет із захисту навколишнього середовища і Партію Зелених, що об'єдналися у боротьбі проти режиму. 3 листопада саме «Екогласність» організовувала опозиційний виступ 9 тисяч чоловік у Софії, на якому тісно переплелися екологічні і політичні питання. Вже 10 листопада Т. Живков пішов у відставку. На думку американського вченого Е. Франкленда, зусилля «зелених» у Болгарії зробили вирішальний внесок у падіння режиму Т. Живкова [34,335].

Розглядаючи другий чинник вищенаведеної детермінації, слід зазначити, що на сьогодні у вітчизняній та світовій історіографії Чорнобильська трагедія дістала широке висвітлення. Завдяки самвидавській літературі, а згодом і публіцистиці уже наприкінці 80 — х стали відомі факти, пов'язані зі свідомим замовчуванням аварії, таємні документи владних органів та керівників, що забороняли медикам та журналістам розголошувати масштаби і наслідки катастрофи. Не зупиняючись детально на різних аспектах цієї трагедії, констатуємо, що Чорнобиль хоч і був територіально українською проблемою, його масштаби явно не обмежувалися етнічними рамками.

У той час як українське населення святкувало травневі свята на демонстраціях, не здогадуючись про небезпеку, населення країн Центрально — Східної Європи не тільки володіло такою інформацією, а й продемонструвало силу громадянського суспільства. Проілюструємо цю тезу на польському прикладі.

Так, у Польщі опозиційна організація «Свобода і мир», для якої поряд з відмовою від військової служби та миру екологічні питання стали пріоритетною темою, влаштувала у Вроцлаві 1986 року дві вуличні акції протесту — 2 і 9 травня. Обидва заходи відбувалися під час полудневої години пік, на одному з найжвавіших перехресть міста. Перша акція була мовчазною: близько двадцяти п'яти осіб сиділо на землі, тримаючи плакати. Приблизно тисяча людей спостерігала, а дехто приєднувався до демонстрантів. Поліція затримала лише кількох учасників, й організатори запланували іншу маніфестацію на наступний тиждень. При цьому участь в них взяли вроцлавські жінки зі своїм малюками у колясках. Жінки і діти крокували вулицею, тримаючи плакати з вимогою більшої інформації про загрозу їхньому здоров'ю. Зрештою, навколо зібрався натовп і відбулося запальне обговорення наслідків Чорнобиля [18,110].

У Кракові 1 травня 1986 року на День дитини після полудневої служби у Маріяцькому костелі група жінок, що називали себе «матерями Кракова», прийшли на краківський Ринок, тримаючи засушені квіти, що символізували смерть природи. І у Вроцлаві, і в Кракові поліція не намагалася перешкодити демонстраціям.

Отже, як бачимо, станом на 1986 рік в Україні, на відміну від інших країн «реального соціалізму» ще не було критичного опозиційного імпульсу, здатного вплинути на владу і забезпечити отримання інформації про Чорнобильську катастрофу. Громадянське суспільство лише починало формуватися під впливом «перебудови». В Україні перша демонстрація, присвячена Чорнобильській катастрофі, відбулась тільки на її другу річницю, у 1988 році.

Спільною тенденцією, що характерна як для Української РСР, так і для багатьох розглядуваних країн Центрально — Східної Європи є той факт, що екологічні проблеми ставали предметом уваги не тільки суто екологічних організацій, але й виступали актуальними для опозиційної боротьби потужних суспільних рухів: «Товариства Лева», «Народного Руху за перебудову» — в Україні, «Хартії — 77» в Чехословаччині, «Солідарності» — у Польщі.

Товариство Лева на початку 1988 року сформувало екологічну секцію, яку очолив Л. Захарчишин. Основними напрямками роботи було обрано: екологічно — просвітянську роботу (лекції, бесіди); акції пасивного протесту (збір підписів, надсилання листів і звернень); акції активного протесту (демонстрації, мітинги); практичну екологічну роботу. Серед заходів Товариства можна виділити кампанію збору підписів під зверненням проти будівництва ТЕЦ — 2 на вугіллі, коли тисячі підписів львів'ян було передано у Президії Верховної Ради СРСР та УРСР; траурний мітинг 26 квітня 1989 року, приурочений до 3 — ї річниці Чорнобильської катастрофи [11].

У післячорнобильський період зрозумілим стає особливе занепокоєння населення України радіаційним станом. Регіональні організації Народного Руху України через свої друковані «самвидавські» органи

звертались з інформацією про стан довкілля до народних депутатів, вибори яких на альтернативній основі в Україні спричинили вотум довіри до цього інституту демократії. І хоч не завжди така інформація була достеменно перевіреною, вона дозволяла підняти на поверхню кричущі факти порушення прав людини та екологічної безпеки.

Так, ініціативною групою Дніпропетровської регіональної організації Народного Руху України за перебудову на адресу сесії обласної Ради, народним депутатам було направлено лист, в якому зафіксовано на території міста Дніпропетровська і області за 1989 рік шість радіаційних аварій (серед них виявлення ампули з цезієм — 137 в с. Таромське, а також на резервуарі питної води водогінної насосної станції міськводоканалу; виявлення високих бета — забруднень на теплоходах Дніпропетровського річкового порту) [22,2].

Друкований орган Чернівецької регіональної організації Народного руху подає звернення організації до лікарів США щодо дитячої хвороби, внаслідок якої у місті у серпні 1988 року постраждало 115 дітей. Одним з проявів її стало облисіння. Через монопольне право на істину чиновників Міністерства охорони здоров'я СРСР влада висунула теорію талієвого отруєння, але за допомогою незалежних експертів з Голландії ця дезінформація була розвінчана [12,2]. Три місяці жителі області і всієї України знали про чернівецьку трагедію тільки з чуток. Реальною причиною хвороби стали викиди важких металів (селену та ін.) військовими заводами у Чернівцях у липні 1988 року.

Цинізмом радянської влади можна назвати виступи міністра охорони здоров'я Чазов, який в інтерв'ю газеті «Правда Украины» стверджував: «Основний симптом захворювання — випадання волосся... Прогноз повинен бути сприятливий... Поступово в дітей волосся буде відростати». Заступник Міністра охорони здоров'я УРСР А. Касяненко, виступаючи по Чернівецькому телебаченню, переконував глядача, що, можливо, навіть корисно, що волосся в дітей випадає [29].

Регіональна організація Народного руху тоді виступила з вимогою створити дослідницькі групи для вивчення «чернівецької» хвороби та організувати обстеження групи дітей.

Член виконавчого комітету Української Гельсінкської Спілки Степан Хмара побував в Інституті педіатрії в Москві і побачив страшну картину: хворі, переважно маленькі діти, з лисими головами, схудлі, нервові, що не мають апетиту [29].

У Чехословаччині «Хартія 77», відзначаючи у січні 1987 року свою десяту річницю, оприлюднила одну з найважливіших заяв: «Слово до співвітчизників». У ній серед іншого стверджувалося: «Всі ми знаємо, якою катастрофічною є екологічна ситуація в нашій країні. Чому ми говоримо про це лише приватно?»

Іван Деймал, один із перших, хто підписав «Хартію 77», допоміг у червні 1987 р. зорганізувати перший форум «Хартії», напівпублічний обмін думок та ідей щодо жахливого стану довкілля Чехословаччини. «Хартія 77» виголосила свою першу заяву з питань довкілля «Щоб кожен міг дихати». Форум зібрав понад п'ятдесят «хартістів» та інших учасників, що зголосилися відповісти на заклик десятирічної «Хартії» про публічне обговорення екологічних труднощів, із якими стикаються усі [18,121]. У результаті як відповідна робоча група «Хартії — 77» в квітні 1987 року виникло «Екологічне товариство» [20,30].

І. Деймал звертав увагу на думку Вацлава Гавела, що «кожне прагнення жити у правді — це, зрештою, прагнення екологічне». Така позиція Гавела походила з притаманної йому технофобії, що виразно проявляється в художніх творах автора. Так Гавел описував свою ще дитячу естетичну антипатію при погляді на промисловий завод: «Якби середньовічна людина побачила щось на зразок цього на горизонті... вона б найімовірніше прийняла це за роботу диявола й припала б на коліна й почала б молитися за порятунок себе і своїх рідних» [39,151]. «Незважаючи на те, що наука підвищила рівень продуктивності й скоротила обсяг важкої праці на робочому місці, «люди... повинні платити за свої спроби приборкати природу... висміяти її таємниці; вони повинні заплатити за спробу відмови від Бога й спробу зіграти роль Бога», — зазначав В. Гавел [39,150].

Ставлення польської «Солідарності» до екологічних проблем є двоїстим. З одного боку, її лідери не приділяли суттєвого інтересу до питань навколишнього середовища. Для «Солідарності», як профспілки, екологічна проблема буле достатньо хворобливою, адже слід було закривати підприємства, що забруднювали довкілля, і тим самим вступати в конфлікт з інтересами трудових колективів [3,549]. Тому у більшості випадків «Солідарність» використовувала екологічний як інструментів суспільної діяльності.

Незважаючи на те, що «Солідарність» не виступила ініціатором створення екологічної секції чи групи, опосередковано її роль у справі екологічного опозиційного руху у Польщі суттєва.

Так, з 1980 — х років завдяки відкритості суспільного життя у перший період існування «Солідарності» екологічні цінності стали помітні. Імпульс загальної демократизації, що пов'язується із «Солідарністю», сприяв тому, що екологічна проблематика виступила суб'єктом опозиційних гасел та дій.

Крім того, у 1989 році на переговорах за «круглим столом» між «Солідарністю» та урядом відбулася окрема зустріч, присвячена навколишньому середовищу, на якій були представлені різні екологічні групи — Польський екологічний клуб, Зелена Федерація та Францисканський екологічний рух [33,210].

Розглядаючи форми і методи опозиційної боротьби екологічних груп та організацій, можна провести їхню певну градацію. На нашу думку, доцільно говорити про дві основні, хоч і взаємопов'язані цілі, на яких ґрунтувалися протести інакодумців та небайдужих громадян, — вплив на владу та прищеплення (поширення) екологічної культури серед населення.

Виходячи з цього, серед форм протесту, зорієнтованих на владні структури, виділяються як пасивні: листи, петиції, звернення до владних органів як національних (а в українському випадку — республіканських та загальносоюзних), так і міжнародних; так і активні (демонстрації, пікети, мітинги і навіть імпровізовані «суди історії» тощо) [4,150].

Але не меншою значущістю відрізняється робота екологічних рухів, орієнтована на «пробудження» широких верств суспільства. В умовах екологічної цензури, згадуваної нами вище, проблема підвищення рівня екологічної культури населення гостро стояла на порядку денному опозиційних організацій як в Україні, так і в країнах Центрально — Східної Європи.

Так, 27 жовтня 1989 року, організація «Зелений світ», напередодні свого з'їзду, розпочала протиатомний похід, який проходив з Києва

через Нетішин, Хмельницьку АЕС, Славутич, Шепетівку, Новгород — Волинський, Коростень, Народичі, Поліське, Іванків, Димер і знову до Києва. Захід тривав до 3 листопада 1989 року і мав сприяти підвищенню рівня екологічної культури населення. Активісти неформальних громадських організацій та об'єднань, науковці зустрічалися з жителями, виступали з лекціями про радіаційну обстановку на Україні.

Важливо відзначити реакцію влади щодо цього заходу. Як зазначає А. Камінський, учасники походу розмістилися на ночівлю в одному з гуртожитків Нетішина. Однак їх, стомлених і сонних вже через годину тієї ж ночі безцеремонно розбудили працівники міліції і виселили з гуртожитку. Причину такої «гостинності» правоохоронців пояснили тим, що така вказівка надійшла «з самого Києва» [17,438].

Разом із тим, рівень ресурсів і можливостей, якими володіли «зелені» організації Центрально — Східної Європи, суттєво відрізнявся.

Зокрема, екологічні організації Угорщини володіли достатньою автономією від владного втручання, у тому числі й через більший доступ до міжнародних ресурсів. Через це, наприклад, «Зелене майбутнє» — місцевий екологічний рух, який концентрувався на проблемах одного з двадцяти трьох районів Будапешта, мав можливості організації навчання і просвітництва молоді в спеціально облаштованих літніх таборах.

Інша опозиційна екологічна організація Угорщини — «Повітряна група», основу якої складали університетські активісти, налагодила контакт із компанією, що відповідала за громадський транспорт Будапешта. У результаті учасники екологічної організації отримали можливість інформувати населення про стан повітряного середовища в автобусах і трамваях. Крім освітянської мети було досягнуто й введення нового податку як частини бензинових цін [38,37].

Щоб мобілізувати населення опозиційні організації вдавалися й до нетрадиційних, радикальних засобів.

Так, широкого розголосу в Запоріжжі і за його межами набула екологічна акція за участі представників іногородніх — російських і українських (Саратов, Нижній Новгород, Київ, Москва) і місцевих (Запоріжжя) екологічних рухів, а також анархо — синдикалістів, яка відбулася в промисловій зоні Запоріжжя у липні — серпні 1991 року. Був розбитий екологічний табір протесту, учасники якого намагалися звернути увагу влади і жителів міста на екологічні проблеми. Але ставлення населення до акції виявилося індиферентним.

Щоб «розбудити місто», учасники акції вдалися до радикальних дій. 19 липня, напередодні Дня металурга, 8 представників екологічного табору окупували дві 200 — метрові труби коксового цеху Запорізького коксохімічного заводу, оголосивши, що не спустяться з доти, доки не буде виконана їхня вимога — повна відмова від переробки в Запоріжжі високотоксичної привозної кам'яновугільної смоли. Лише 30 липня пікетувальники залишили трубу, хоча події, пов'язані з цією акцією продовжувалися ще майже три тижні, супроводжувалися сутичками з міліцією і представниками адміністрації «Коксохімзаводу» і завершилися напередодні проголошення незалежності України [Див.: 7; 25].

Акція мала й резонанс через те, що зуміла привернути до себе увагу мільйонів телеглядачів, які недільним вечором побачили унікальні кадри по Центральному телебаченню. Показ цього сюжету по ТСН

став можливий завдяки старанням народного депутата СРСР Віталія Челишева.

Інший приклад, який кореспондується з вищенаведеним. Невеличке провінційне містечко Мєндзижеч (мешкало менш як 20 тисяч людей), в західній Польщі. Півдюжини учасників осередку «Свободи і миру» 2 вересня 1987 року забралися на дах продуктового магазину Мєндзижеча і розгорнули свої транспаранти, протестуючи проти будівництва складу ядерних відходів неподалік [18,113].

Зберігати радіоактивні відходи у десятикілометровій системі бункерів, що її побудували німці напередодні Другої світової війни, небезпечно, доводили вони, і для місцевих жителів, і для дикої природи, зокрема, кількох видів кажанів, що перебувають під захистом. Того дня вони зуміли уникнути арешту, розкидаючи упродовж двох годин листівки зі своєї високої «трибуни» й переконуючи прохожих узяти участь у демонстрації в неділю.

Успішний протест у провінційному місті якісно відрізнявся від того, що «Свобода і мир» намагалася робити раніше. Це сталося далеко від звичних опозиційних центрів. Тут не існувало важкої промисловості, значний відсоток населення безпосередньо або опосередковано був зайнятий у військовій справі. Навіть нині на виборах цей регіон послідовно підтримує партію — наступницю комуністів.

Мета руху, як проголошували його учасники, полягав у тому, щоб передусім «показати людям, що вони можуть бути сильними... Люди побачили, що ми не боїмося, і вони виступили на наш захист». Через чотири дні вулицями міста пройшло три або чотири тисячі людей — мобілізація, якщо рахувати пропорційно до кількості населення, небачена ніде у Польщі між 1981 і 1989 роками.

Коли влада після демонстрацій вдалася до арештів, побиттів і великих штрафів, Мєндзижеч відповів голодуванням протесту в церкві і ще однією демонстрацією, навіть масовішою, ніж у вересні. Міська влада зібралася на засідання під час голодування й неочікувано проголосувала проти звалища [18,115].

Важливість наведених прикладів екологічних акцій полягає у тому, що вони заперечують поширений у суспільстві і почасти в історіографії стереотип про те, що опозиційний рух розгортався тільки у традиційних центрах інакодумства, зокрема великих містах, де проживала «критична маса» нонконформістської інтелігенції. І Запоріжжя, і Мєндзижеч є прикладами міст з низьким рівнем національної свідомості населення, і до сьогодні з прорадянськими настроями.

Крім вищезгаданих методів опозиційні екологічні рухи вдавалися й до такого радикального методу опозиційної боротьби, як блокади доріг та під'їзних шляхів. Таким засобом протягом 1988 — 1992 років польські опозиціонери реалізували дві великі кампанії протесту — проти будівництва атомної електростанції у Жарновиці та дамби у Чорштині.

Обидві завершилися хоч і не цілковитою, але перемогою захисників довкілля. Робота над електростанцією зупинилася (у т.ч. через нестачу коштів для оплати продовження будівництва), а будівництво дамби хоч і продовжувалося, але влада змушена була здійснити капіталовкладення у каналізаційні очисні спорудження.

Американська дослідниця Л. Ботчева зазначає, що екологічні групи в країнах, що зазнають екологічної шкоди через іноземний забруд-

нювач, будуть мати більший успіх, адже у цьому випадку рух на захист навколишнього середовища поєднується із захистом національної екологічної безпеки і залучає більшу суспільну підтримку [30,296].

В регіоні Центрально – Східної Європи такими «інтернаціональними», крім Чорнобильської катастрофи, були кілька проблем.

Так, ситуація з газовими викидами хімкомбінату м. Джурджу, розташованого на румунському березі Дунаю, призвела до того, що забруднення комбінату підвищили рівень легеневих та інших захворювань в болгарському місті Русі та околицях, що розташоване на протилежному березі. У відповідь на це 8 березня 1988 року був утворений Громадський комітет з екологічного захисту міста Русе. У Софії на наступний день після створення цієї екологічної організації під час спектаклю столичного Театру сатири прямо зі сцени один з лідерів організації П. Слабаков вийшов з ролі і зачитав заклик про захист дунайського міста.

Вища партійна номенклатура була шокована такою зухвалістю. Адже, як зазначив виведений у зв'язку з цим зі складу політбюро Стоян Михайлов, в цій країні не повинно відбуватися нічого суттєвого без знання і схвалення владою [27,227].

Створенню Громадського комітету з екологічного захисту м. Русе передувала демонстрація у переповненому салоні столичного Будинку кіно документального фільму «Диши» про газові викиди хімкомбінату м. Джурджу. В грудні 1988 року відкрилась виставка русенських художників, які зобразили екологічну кризу.

Інший приклад сягає 1978 року, коли комуністичні уряди Угорщини і Чехословаччини ратифікували угоду для спільного будівництва системи дамби поперек Дунаю на кордоні з Чехословаччиною (Габчіково – Нагімарош), яке мало відбутися за фінансової підтримки австрійців.

У відповідь у 1984 році групою енергійних активістів в Угорщині було засновано екологічну опозиційну організацію «Дунайське коло», що стала найстаршим об'єднанням такого типу в Угорщині.

Предметом опозиційного занепокоєння стала екологічна шкода дикій природі й ґрунту найближчих областей, викликаних відхиленням Дунаю від його первісного маршруту. Організація «Дунайське коло» користувалась надзвичайною популярною у 1988 – 1989 роках, коли десятки тисяч людей вийшли на демонстрації й намагалися переконати владу зупинити будівництво дамби. Хоча будівництво все рівно продовжилося, його плани були змінені.

У 1985 році «Дунайське коло» було оголошено лауреатом альтернативної нобелівської премії «За правильний спосіб життя» (Премія заснована в 1980 р. шведсько – німецьким журналістом Якобом Фон Укскулем на гроші, виручені ним від продажу своєї колекції марок. Типовими сферами діяльності, за які вона вручається, є захист навколишнього середовища, права людини, охорона здоров'я, освіта тощо. Премія є «критичним доповненням» до вузької Нобелівської премії).

Важливо відзначити, що цей рух також робив акцент на культурній значущості землі, на якій будувалася дамба, адже після Першої світової війни вона була відібрана в Угорщини. Зв'язок потенційної екологічної шкоди з культурною цінністю привертав ще більше уваги до даного питання і посилював рух, збільшуючи коло його прихильників.

Історія екологічного руху в Україні знає також випадки, коли проблеми довкілля сполучалися з об'єктами національного (історичного) міфу. Чи не найяскравіший з них — проект будівництва мостів через острів Хортицю, яких потребує транспортна інфраструктура м. Запоріжжя.

У новітню добу вітчизняної історії острів Хортиця став складовою національного міфу. Можна сперечатися про роль Хортиці як відправного пункту козацтва, час і місце появи козацького феномену, про місце розташування першої Запорозької Січі, місце загибелі славетного князя Святослава тощо, але символ Хортиці вкарбувався в генетичну пам'ять поколінь [26,97]. Відповідно збереження острова як історичної пам'ятки отримало важливе національне значення як втілення національної ідеї. Тому й упродовж дискусій, що розгорнулися як на місцевому, так і на всеукраїнському рівні у 1987 — 1989 роках (тривають і до сьогодні) червоною ниткою проходив острів Хортиця не тільки і не стільки як природний заповідник, скільки як символ України.

З поглибленням перебудовчих процесів у період 1989 — 1991 роках та внаслідок антитоталітарних революцій в країнах Центрально — Східної Європи у 1989 році відбувається часткова видозміна методів опозиційної діяльності. Зрештою, термін «опозиційний» уже набуває іншого змісту і звучання, і зводиться передусім до парламентської чи урядової опозиції. Відкриваються можливості для участі екологічних організацій в нових політичних структурах і інститутах (політичні партії, уряд, місцеве самоврядування, парламент).

У 1989 році активісти української екологічної асоціації «Зелений світ» висловили готовність сформувати «зелену» партію. При цьому було обумовлено: створення політичного крила руху (в особі Партії Зелених України) не означає ліквідацію крила громадського (в особі «Зеленого світа»). Але намір реалізували лише через рік. У вересні 1990 року у Києві відбувся установчий з'їзд, на який прибуло 106 делегатів, що представляли більшість областей України. Лідером нової структури обрали народного депутата СРСР Юрія Щербака.

Ідеологічним прапором організації став так званий «екосоціалізм». Тобто «зелені» партійці не виступали проти демократичного соціалізму як такого, але при цьому відзначали, що мають власний, «екологічний» погляд на вирішення багатьох суспільно — політичних питань. У партійній програмі було зафіксовано, що партія виступає за пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією, а також за домінування інтересів особистості над інтересами держави. «Зелені» були супротивниками Союзного договору й боролися за будівництво вільної, суверенної, демократичної України.

На відміну від розглядуваних країн Центрально — Східної Європи, в Україні перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР, які відбулися у березні 1990 року, проходили хоч на альтернативній основі, але не за багатопартійною моделлю. Адже, як відомо, лише у лютому 1990 року пленум ЦК КПРС дозволив скасувати статтю 6, яка закріплювала монопартійність у вигляді КПРС у радянському суспільстві, тому на момент виборів до Верховній Ради політичні партії ще не інституціоналізувалися. Партію Зелених України було зареєстровано Міністерством юстиції 24 травня 1991 року, вона стала третім (після УРП й УСДП) легальним політичним об'єднанням республіки. На той момент її чисельність ледь перевищувала три тисячі чоловік.

Але українські зелені виступили фактором опозиційної сили по відношенню до консервативних кіл апарату. Так, асоціація «Зелений світ» увійшла разом з Рухом, УГС, «Меморіалом», товариством української мови ім. Т.Шевченка до Демократичного блоку, якому вдалося домогтися третини місць у Верховній Раді УРСР.

Крім цього, у 1990 році «політики від екології» входили в коаліцію націонал — демократичних сил, яка переконливо перемогла у Львівській, Івано — Франківській і Тернопільській областях на виборах у місцеві органи самоврядування. Досить сильними були позиції «зелених» і в столиці [23].

Однак, як слушно зауважує М.Алексієвець, з часом деякі активісти екологічних об'єднань, використали ці структури для створення собі певного політичного іміджу, інтегруючись у «перспективніші» політичні організації або офіційні структури. Ілюстрацією цього може бути політична кар'єра доктора медичних наук, письменника, колишнього лідера «зелених» України Ю. Щербака: голови асоціації «Зелений світ» — співголови Партії Зелених України, міністра охорони навколишнього природного середовища — посла України в США. Призначенням послом в Румунію закінчилась громадська діяльність ще одного голови асоціації — І. Сандуляка [1,179].

Для суспільств Центрально — Східної Європи явище багатопартійності не було настільки новим, як для українського суспільства. У деяких з них — ЧССР, Болгарії та Польщі — протягом «комуністичної епохи» хоч і «ритуально», але зберігалась багатопартійність.

Антитоталітарні революції 1989 року принесли в цей регіон реальну багатопартійність, що уможливило проведення виборів до законодавчих інститутів на цій платформі. 1990 року такі вибори відбулися у Чехословаччині, Угорщині, Румунії і Болгарії, а в 1991 році — у Польщі. «Зелені» взяли участь у парламентських перегонах у складі політичних партій.

Польська Партія Зелених (PPZ) виникла у вересні 1988 року у забрудненому Кракові активістом Зігмунт Фура на базі сотень незалежних екологічних асоціацій і клубів (передусім Польського екологічного клубу (PKE), які частково об'єдналися на першому конгресі в червні 1989 року.

Слід наголосити, що партія сприймалась як «зіпсована» через очевидне пристосуванство і присутність в її лавах колишніх представників ПОРП, а також через людей, що підозрювалися у співробітництві зі Службою Безпеки. Постійні внутрішньоорганізаційні конфлікти і фракційне дроблення в PPZ, її демагогічний стиль і відверте бажання отримати іноземну фінансову допомогу компрометували цю партію в очах більшості учасників руху на захист екології [35,151].

Незважаючи на це, у польському суспільстві існував вотум довіри до цінностей і ідеалів зелених. Соціологічні опитування свідчили, що екологічні гасла були другими за пріоритетністю після гасел «Солідарності». Власне п'ять із дванадцяти представників «Солідарності» на Екологічній підкомісії під час роботи Круглого столу у 1989 році були представниками Польського екологічного клубу, включаючи авторитетного Радіслава Гавліка, члена «Свободи і миру» і лідера Польського екологічного клубу.

Напередодні перших демократичних виборів до сейму 1991 року відбувся розкол у «Польській Партії Зелених» і на парламентські перегони вийшло дві новоутворені екологічні партії: «Польська екологі-

чна партія — зелені» (PPE — Z) та Польська екологічна і польська партія зелених (PPE — PPZ) [32]. Названі партії отримали 0,82% і 0,63% голосів відповідно, і опинилися поза сеймом.

У Румунії антитоталітарна революція призвела до виникнення величезної для невеликої країни кількості партій. Тут насамперед проявилася реакція на раптове зникнення сили, що придушує політичний і ідеологічний плюралізм і нав'язує штучну єдність, а також далася взнаки відсутність у період диктатури фактично будь — яких форм суспільної самоорганізації.

У перші тижні після падіння диктатури Чаушеску виникла партія «Румунський екологічний рух» (MER) (голова — Т. Майореску), яка виступила на підтримку Фронту національного порятунку. Девізом партії стало гасло — «Чиста людина, чиста країна, чистий світ». «Екологічний рух Румунії» у програмних засадах окреслив такі цілі, як захист навколишнього середовища, боротьба з будь — якими забрудненнями, екологічно грамотне господарювання, екологія культури й моральності, захист пам'ятників природи, історії, культури. Партія виступила також за політику відкритості, діалогу з будь — якими народами, проти насильства й нетерпимості, за дотримання прав людину та скорочення озброєнь, аж до їхньої повної ліквідації [10,121].

На відміну від «Румунського екологічного руху» «Румунська екологічна партія» (PER) (голова — Ю. Дрегич) відразу заявила про свою повну незалежність від Фронту національного порятунку, маючи на увазі насамперед фінансовий аспект. Що ж стосується загальноекологічних цілей, то вони в цих двох політичних сил, природно, багато в чому схожі [10,121].

Результати парламентських виборів для цих партій виявилися успішними. Так, на виборах до Палати представників «Румунська екологічна партія» (PER) отримала 2,02% (8 місць), а «Румунський екологічний рух» (MER) — 3,03% (12 місць) та по 1 місцю до Сенату [31].

У Болгарії напередодні виборів більшість зелених груп (зокрема, «Екогласність» і Партія Зелених Болгарії (GRB)), щоб протистояти колишнім комуністам, об'єдналися у формальну коаліцію і увійшли до Союзу Демократичних Сил (UDF) [13]. У результаті «Екогласність» отримала 4% і 19 місць у парламенті, а Партія Зелених Болгарії — 3,25% і 13 місць [34,336]. Це найкращий показник серед країн Центрально — Східної Європи, адже сумарні 32 місця робили важливою роль зелених у виробленні тактики Союзу демократичних сил, хоча останній і залишався в опозиції.

У Чеській республіці Партія зелених не отримала значних результатів. Провідних захисників навколишнього середовища підтримав Громадянський форум. Пропорційна система з мінімумом 5% також діяла проти успіху малих партій у чеському та федеральному парламентах. У Словаччині Партія зелених користувалася більшою підтримкою, до того ж прохідний бар'єр становив тут лише 3%. У результаті вони отримали 6 з 150 місць в словацькій Національній Раді [33,212].

В Угорщині Партія зелених була дуже слабка, і не була навіть у змозі представити кандидатів на національні вибори в березні 1990 р. Причини такого неуспіху полягають у протиріччях між будапештськими захисниками довкілля та іншими екологічними групами. Крім цього влада припинила будівництво дамби Габчіково — Нагімарош, чим

частково послабила актуальність екологічної проблематики в країні. Слід також враховувати т.зв. ефект «кавуну», як писали про нього деякі газети. Так, в Угорській партії Зелених (HGP) через велику кількість колишніх комуністів, які підключилися до екологічного руху в 1989 — 1990 роках, складалося враження, що більшість нових захисників навколишнього середовища «зелені зовні і червоні всередині» [33,212]. Разом із тим, на виборах до місцевих органів влади Партія зелених отримала 90 місць.

Аналіз участі зелених у парламентських виборах дозволяє констатувати загальну тенденцію: після падіння репресивної системи зелені не виявили активної і прямої участі у процесі політичних перетворень, недостатньо зрозуміли свій політичний потенціал.

На думку професора університету Оклахома Еріка Франкленда, існує кілька основних причин цього феномену.

По — перше, зелені страждали через внутрішні конфлікти стратегій, організації, і кадрів. Ця відсутність єдності швидко зменшувала виборчу привабливість Партій зелених і приводила до масового переходу членів до інших партій і назад до громадських рухів.

По — друге, зелені зосереджувались на вузьких екологічних проблемах, і мали невизначену позицію з більшості інших питань, що дозволило іншим партіям використовувати «зелену» карту.

По — третє, після революцій, екологічна проблема стала менш актуальною для виборців, які опинилися перед складними економічними та соціальними проблемами перехідного періоду. Цій зміні в пріоритетах допомагало часткове поліпшення екологічного стану через закриття галузей промисловості.

По — четверте, партіям зелених також перешкоджали питання комуністичного минулого, які підривали довіру до них як до альтернативи цьому минулому [34,340].

Таким чином, екологічна ситуація в радянській Україні та державах Центрально — Східної Європи стала одним з елементів ігнорування цінності людини та її здоров'я у порівнянні з державно — політичними інтересами з боку тоталітарної влади. Ця злочинна політика в умовах перебудовчої лібералізації започаткувала на всьому просторі Центрально — Східної Європи активізацію екологічного питання, що поступово набуло політичних ознак. Бездержавний статус України зумовив тісне переплетіння проблем захисту довкілля і державного суверенітету. Однак ставши дієвим суб'єктом опозиційної діяльності наприкінці 80 — х років XX ст. екологічна ідея не перетворилась в інтегруючий націєтворчий чинник, консолідуючий фактор розвитку українського суспільства доби новітньої державності.

Перспективами розробки постульованої проблеми є включення в об'єктив компаративного дослідження інших течій та форм опозиційного руху (правозахисна, культурно — освітня, робітнича та ін.), що дозволить поглибити уявлення про роль і місце української опозиційної боротьби на центрально — східноєвропейському тлі.

Джерела та література

1. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні. — Тернопіль, 1999. — 275 с.

2. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина. — К., 1996. — Т. 2. — 304 с.

3. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог: События в Польше глазами польских, советских, английских, западногерманских и французских журналистов. — Тбилиси, 1990. — 639 с.

4. Васюта О. Суспільно — політичний рух на захист природного довкілля // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». — 2000. — Вип. 11. — С. 148 — 165.

5. Васюта О.А. Екологічна політика України на зламі тисячоліть. — К., 2004. — 308 с.

6. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика: У 2 т. — Чернівці, 1998. — Т. 1. — 424 с.; Т. 2. — 478 с.

7. Веревкин А., Кабаченко М., Чулаковский В. Участники лагеря протеста поставили на карту все. Но козырная ли это карта? // Запорізька Січ. — 1991. — 8 августа.

8. Вовк В., Пру Т. Червоне минуле. Зелене майбутнє? Сталий розвиток для України та посткомуністичних країн (перекл. з англ.) // www.intellect.org.ua/files/30791/SD_in_NIT_Ukrainian_translation.doc

9. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795 — 1990 / М. Кірсенко (пер. з пол.). — К., 2007. — 237 с.

10. Довженко Н. Политические силы в постсоциалистических обществах. Румыния // Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 116 — 124.

11. Екологічна секція // Поступ: Інформаційний вісник Товариства Лева. — 1989. — №12. — Жовтень.

12. Звернення до лікарів США // Огляд подій: Інформаційний центр РУХу. — 1989. — Вип. 1.

13. *Зелена Партия*. Член на Европейската зелена партия // http://greenparty.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=103

14. Зінкевич О. Становище в Україні, рух опору і ми // Музей — архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип». — Ф. 27А: Україна. УСАМ. «Смолоскип». Доповіді О. Зінкевича.

15. Каганов Ю.О. Центрально — Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — Вип. XIX — С. 333 — 341.

16. Калинець І. До зими нема повороту // Поступ (Львів). — 1989. — № 16.

17. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / З передм. М. Прокопа. — Мюнхен, 1990. — 624 с.

18. Кені П. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 р. / Український науковий ін — т Гарвардського ун — ту; Інститут критики / А. Портнов, Т. - Портнова (пер. з англ.). — К., 2006. — 471 с.

19. Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиції всередині режиму» перших років перебудови // Сучасність. — 1998. — № 1. — С. 54 — 79.

20. Мотрук С. Структура та особливості громадянського суспільства у Чехословаччині в добу «нормалізації» (1969 — 1989) // Історичний журнал. — 2005. — № 1.

21. Пожежа в заповіднику брежнєвізму // Листок прес — служби УГС. — Ч. 36. — 1988. — 14 листопада // Музей — архів та документацій ний центр українського самвидаву «Смолоскип». — Ф.6А: Українська Гельсінкська Група. Закордонне представництво УГГ.

22. Радіація в місті // Жорна: Видання Дніпропетровської регіональної організації Народного Руху України. — 1989. — №2 (листопад).

23. Рахманін С. Україна партійна. Частина І. Партія зелених // Дзеркало тижня. — 2002. — №5 (380). — 9—15 лютого.

24. Розмова з В'ячеславом Чорноволом // Дзвін: Вид. тов—ва «Громада» (Київ). — 1988. — № 3

25. Скловський І.З. Робітнича молодь в етносоціальних зрушеннях українського суспільства: (70—ті — початок 90—х років XX століття). — Кіровоград, 2001. — 379 с.

26. Старух О. Хортиця в політичному та соціокультурному дискурсі України 20—30—х рр. XX ст.: бачення із сьогодення // Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно—інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший Міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей. — Запоріжжя, 2004. — С. 97—100.

27. Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50—80—ті рр. XX ст.): Хрестоматія. — Харків, 1998. — 391 с.

28. Фортунін В. А и Б сидели на трубе. К счастью, пока никто не упал // Запорізька Січ. — 1991. — 23 липня.

29. Чорнобиль... Чернівці... Що далі? // Прес—служба Української Гельсінської Спілки. — Ч. 37. — 1988. — 20 листопада // Музей—архів та документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип». — Ф. 6А: Українська Гельсінкська Група. Закордонне представництво УГГ.

30. Botcheva L. Focus and effectiveness of environmental activism in Eastern Europe: a comparative study of environmental movements in Bulgaria, Hungary, Slovakia, and Romania // The Journal of Environment & Development. — 1996. — Vol. 5. — N 3. — P. 292—308.

31. Database on Central and Eastern European elections: Results and Legislation. Essex project // http://www2.essex.ac.uk/elect/database/indexElections.asp?country=ROMANIA&election=ro90cd

32. Ferry M., Rьdig W. Sofa Parties, Factions and Government Participation: Greens in Poland // http://www.egyptiangreens.com/docs/general/index.php?eh=newhit&subjectid=4894&subcategoryid=270&categoryid=37

33. Fisher D. The environmental movement in Central and Eastern Europe: its emergence and role in the political changes of 1989 // Transnational associations. — Brussels, 1993. — N 4. — P. 207—216.

34. Frankland E. Green revolutions?: The role of green parties in Eastern Europe's transition, 1989—1994 // East European Quarterly. — XXIX. — 1995 (September). — N 3. — P. 315—345.

35. Glicski P. Environmentalism among Polish youth. A maturing social movement? // Communist and Post—Communist Studies. — Los Angeles, 1994. — Vol. 27. — N 2. — P. 145—159.

36. Mares I. Western European «antipolitics» and Eastern European dissidents. Outline of a comparative approach // Revue Roumaine d'etudes internationales. — Bucarest, 1991. — N 1—2 (111—112). — P. 3—14.

37. O'Brien T. The environment and transition in Romania and Hungary // Griffith Journal of the Environment. — 2005 (June). — Issue 1: Ecopolitics XVI Conference. — P. 1—25 // http://www.griffith.edu.au/faculty/ens /gje/issues/2005—1/articles/gje—2005—01—obrien.pdf

38. *Pickvance K.* Social movements in Hungary and Russia: the case of environmental movements // European Sociological Review. — 1997 (May). — Vol. 13. — N 1. — P. 35—54.

39. *Tucker A.* The philosophy and politics of Czech dissidence from Patocka to Havel. — Pittsburgh, 2000. — 295 p.

Каганов Ю.О. Экологическое измерение оппозиционного движения в Украине и странах Центрально–Восточной Европы (вторая половина 1980–х – 1991): компаративный анализ

Проводится сравнительный анализ предпосылок, форм и методов, специфики оппозиционного экологического движения в Украинской ССР и странах Центрально—Восточной Европы в 1985—1991 гг.

Ключевые слова: оппозиционное движение, экологические организации, зеленое движение, компаративный анализ

Kaganov, Y.O. Environmental aspect of the opposition movement in Ukraine and Central and Eastern European countries (in the second half of 1980s – 1991): comparative analysis

The comparative analysis deals with prerequisites, forms and methods and specific features of opposition environmental movement in Soviet Ukraine and Central and Eastern European countries in 1985—1991

Key words: opposition movement, environmental organizations, Green Movement, comparative analysis

УДК 39 : 636.022 : 94 (477.83/.86) Випасняк А.І.

Тваринницьке господарство в житті населення Східної Галичини в 20-х – 30-х роках XX ст. (на матеріалах польових досліджень)

Розглядається проблема особливостей сезонного утримання худоби в господарствах рівнинних регіонів Східної Галичини, їх порівняльний аналіз й співставлення в контексті хронологічно окреслених рамок даної проблеми.

Ключові слова: сезонне утримання, кормова база, Східна Галичина.

Сезонне утримання домашньої худоби — важлива складова традиційного скотарства українців, що в свою чергу являється частиною матеріальної культури народу. Інтерес до цієї тематики полягає у необхідності вивчення всього різноманіття способів сезонного утримання в різних етнографічних регіонах України. Зацікавлення передусім викликають рівнинні регіони Східної Галичини, котрі несправедливо залишаються сьогодні поза увагою сучасних дослідників.

Мета нашого дослідження полягає в з'ясуванні й виявленні особливостей сезонного утримання домашньої худоби в господарствах населення Східної Галичини, їх порівняльному аналізі й співставленні в контексті хронологічно окреслених рамок даної проблеми.

До розгляду цієї теми свого часу звертався цілий ряд вчених-етнографів, етнологів, краєзнавців, істориків серед яких слід відзначити зокрема таких як В.Шухевич [17], Р.Кайндль [8], в XIX ст., в другій половині XX ст. — М.Мандибура [9], І. Могитич [10; 11] М.Тиводар [13; 14], а вже на початку XXI ст. М.Гладкий [7], М.Рудик [12] та інші. Як уже згадувалося, вчені займалися передусім дослідженням гірських територій, тоді як дослідження рівнинних територій до сьогодні залишається поза увагою.

Не менш важливим джерелом для розкриття досліджуваної проблеми послужили польові матеріали, зібрані на території Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей.

Упродовж тривалого часу заняття скотарством в українського населення Східної Галичини сформувалася і функціонувала цілісна система утримання, годівлі домашніх тварин та догляду за ними. Її сезонний характер пов'язаний зі зміною пір року, а відтак - із різними кліматичними умовами й господарською специфікою досліджуваних етнографічних регіонів.

У процесі дослідження проблеми особливостей сезонного утримування, неможливо оминути і питання організації виробничої діяльності української селянської сім'ї. Її основою був статево-віковий розподіл праці, за яким за коровами, свинями, птицею переважно доглядали жінки. Чоловіки ж зазвичай доглядали за робочою худобою — волами, кіньми тощо. Щоб тварини мали охайний вигляд, їх чистили. У 20- 30-х роках XX ст., за свідченням місцевого жителя Попадюка Степана Федоровича [1], на території Покуття, зокрема в гміні Чернелиця Городенківського повіту Станіславського воєводства, з цією метою використовували т. зв. «жґрембло» (щітку).

В утримуванні й годівлі домашньої худоби можна виділити два періоди, котрі різняться одне від одного способами догляду за тваринами і умовами ведення господарства. Маються на увазі літній та зимовий періоди. У перший період на рівнинних територіях Галичини худобу виганяли на природні пасовища, що зазвичай знаходилися поблизу населеного пункту, а на ніч тварин заганяли назад у господарські приміщення (стайня; хлів); у гірських же регіонах худобу виганяли на полонину на весь літній період. Натомість у зимовий період як в низинних, так і в гірських районах Східної Галичини тварин утримували у стайнях. У холодні зимові дні молодих телят і ягнят утримували безпосередньо у житловому приміщенні.

Стійлове утримування та розведення домашніх тварин неможливе без достатньої кількості кормів. Саме тому одним із важливих занять селян у літню пору було закладання кормової бази та вживання відповідних заходів для її зберігання.

Основу кормової бази традиційного скотарства становила землеробська продукція — фуражне зерно, картопля, буряки, дині тощо. Годівля великої рогатої худоби не обходиться без використання соломи і полови. Важливе місце посідала мукомольна продукція, тобто перероблене зерно різних гатунків, а також домашні харчові відходи, які зберігали у коморі. Так доцільно відзначити, що селяни з обережністю відносились до годування великої рогатої худоби сирою картоплею, яка у великій кількості вважалася шкідливою для худоби. Якщо корова переїдала картоплі, то її ганяли і масували боки, щоби допомогти травленню і пришвидшити проходження в кишечнику з'їденого [16,116 — 117].

Кожний вид домашніх тварин годували в літній період традиційними кормами. Так, весною і восени великій рогатій худобі давали солому ярих культур і сіно. Влітку часто використовували зелені корми — бур'яни, гичку від буряків тощо. У період польових робіт для тяглових тварин збільшували норму соковитих кормів [16,116].

Наявність достатньої кількості сінокосних угідь — основа розвитку традиційного скотарства. Хоча не можна відкидати і зворотньої залежності — землеробства від скотарства, адже збільшення поголів'я тварин сприяло накопиченню органічних добрив.

Заготівля сіна — це загальна родинна справа, адже в ній були задіяні всі дорослі члени сім'ї. При годівлі великої рогатої худоби складовим компонентом була січка — подрібнена солома. Її (січку) різали із соломи ярих культур, а при її нестачі — з «помішки» (із соломи озимого жита та пшениці).

У кінці 20-х й упродовж 30-х років XX ст. на території Бойківщини, а зокрема у гміні Сваричів Рожнятівського повіту Станіславівського

воєводства, за свідченнями місцевої жительки Прокопів Марії коровам давали цебри з січкою, ріпою, буряком, грисом. Коням — овес, суху січку, буряк. Обом давали пити холодну воду. Зимою худобу годували двічі: рано — сіно, січка з буряком, ріпою, дрібною бульбою (хто мав), а на ніч кидали лише сіна. Пити давали з цебра. В пійло також давали овочі (хто які мав). Для кормів сіяли конюшину, люцарку, овес, садили буряк, кукурудзу. Телят поїли молоком, пізніше варили «чир» з разової муки, макух, яйця били в пійло, також давали сіно [2].

У 30-ті роки XX ст. на території гміни Вербів Підгаєцького повіту Тернопільського воєводства (Поділля) велику рогату худобу взимку годували січкою з соломи (околоту) та кукурудзянки, яку різали на січкарні вручну, сіном, а також пшеничною половою, яку запарювали гарячою водою, додаючи варену бараболю, лупину з бараболі і грис. Давали їсти двічі на день. Напоювали холодною водою, яку приносили з річки чи потічка на коромислі. Січку запарювали в дерев'яних цебрах з двома ручками, щоб зручно було виносити [3]. Коней годували січкою, яку різали на січкарні, додаючи трохи вівса і сіна. Напоювали їх або в річці, або в потічку, або водою з колодязя.З обережністю ставилися до годівлі великої рогатої худоби картоплею, яка у надмірних кількостях вважалася шкідливою для тварин [15,48].

В Східній Галичині, де скотарство відігравало важливу господарську роль, початок літнього випасу і підготовка худоби до відгону на полонині чи рівнинні випаси були пов'язані з багатьма підготовчими роботами і господарськими традиціями. До початку літнього випасу господарі готували худобу, організовували пастівницькі спілки, проводили контрольні заміри молока та облікували його, встановлювали почерговість видачі молока тощо.

У гміні Підбереж Долинського повіту Станіславського воєводства в період 30-х років XX ст., як згадувала місцева жителька Мацьків Марія Григорівна, влітку, подоївши корів, їх з невеликим підкормом виганяли на пасовисько. Гонили батогом, який робили самі. Випасали корів з сьомої аж до дванадцятої години. Обід — з дванадцятої до четвертої години. Доїння проводилось о першій годині. Під час доїння давали корм, хто який мав, щоб корова спокійно стояла. З четвертої години і до вечора худобу знову виганяли на пасовисько. Пасли корів переважно діти, рідше — дорослі [4].

Взимку догляд за худобою — складова частина щоденного розпорядку робочого дня селянина. На догляд за домашніми тваринами витрачалося щоденно близько шести годин.

Так у гміні Добринів Рогатинського повіту Станіславського воєводства у 30-ті роки XX ст. на зиму стіни стайні утеплювали зазвичай сухим листям дерев. За свідченням жителя села Павла Соколовського, таке утеплення називалося «загатою». Двері стайні утеплювали соломою, з якої з допомогою шнурків виплітали солом'яні накидки, т. зв. «мати». Стелили під худобу сухим листям з дерев або соломою. Під час щоденного чищення стайні гній скидали або на купу в стайні, або на обору, яка знаходилась збоку від дверей стайні. [6].

У період з кінця 20-х і впродовж 30-х років XX ст. на території гміни Долішнє Стрийського повіту Львівського воєводства, за свідченнями корінного жителя Мацьківа Богдана Семеновича, взимку худобу тримали в стайні і годували сіном, січкою з соломи, відходами з фасолі,

бараболі і буряка. Пити давали теплу воду, помиї, куди додавали трошки молока [5].

Щоб взимку тваринам було тепло, стайню обкладали загатою, яку робили зі «стелева», тобто з сіна, непригідного для корму, а також з листя дерев. Для чистки тварин використовували так звані «граблиці», виготовленням яких займалися спеціальні майстри.

Взимку худоба стояла в стайні. Її годували, поїли і доїли три рази на день. Для кормів на зиму влітку два рази косили траву, розбивали валки, сушили, обертали, а коли вже було сухе — складали в острови на тиждень або два і потім завозили в стодоли (в кого була стодола). В кого не було стодоли, робили обороги — чотири стовпи і дах, накритий соломою. Тоді ще багато хат було накрито соломою.

Капітальне чищення стайні і обори відбувалося восени і весною. Гній вивозили на город. Гноївка стікала рівчаком у відстійники, які знаходились у стайні, або ззовні стайні. Гноївку черпали раз або два рази в місяць [6].

Таким чином, із вищеподаного матеріалу можна зробити висновок, що сезонне утримання було важливою складовою традиційного скотарства українського населення Східної Галичини в досліджуваний період, при чому йому були характерні певні особливості в різних етнографічних регіонах окресленої території, що стосувалися тривалості випасу, кормової бази, породи худоби (молочна, м'ясо-молочна, м'ясна), місця випасу (пастівник, полонина, переліг, ліс) тощо.

Література та джерела

1. Науковий етнографічний архів Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника (далі — НЕАПНУ). – Ф. 1 (рукописні матеріали). — Оп.3. — Спр.1. Свідчення Попадюка Степана Федоровича, 1925 р.н.; місце народження с. Кунисівці (Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.); освіта: 2 класи польської школи; пенсіонер; проживає за адресою: с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., в.Горна 5. Записано Випасняком А.І. 08.01.2006 р. у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. — 3 арк.

2. НЕАПНУ. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.5. Свідчення Прокопів Марії, 1923 р.н.; народилася у с. Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: 2 класи польської школи; пенсіонер; проживає за адресою: с. Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., в. Сибір. Записано Випасняком А.І. 5.08.2006 р. у с. Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл. — 2 арк.

3. НЕАПНУ. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.8. Свідчення Іванціва Зеновія Йосиповича, 1932 р.н.; народився у с. Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл., освіта вища педагогічна (спеціальність «Біологія і хімія»); пенсіонер; проживає за адресою: с. Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. Записано Випасняком А.І. 13.12.2006 р. у с. Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. — 3 арк.

4. НЕАПНУ. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.13. Свідчення Мацьків Марії Григорівни 1934 р.н.; народилася в с. Підбереж Долинського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта:середня спеціальна — бухгалтер; пенсіонер; проживає за адресою: м. Болехів вул. Довжанська 22. Записано Випасняком А.І. 02.12.2007 р. у м. Болехів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.

5. НЕАПНУ. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.14. Свідчення Мацьківа Богдана Семеновича 1925 р.н.; народився у с. Долішнє Стрийського району Львівської області; освіта: середня спеціальна —товарознавець; пенсіонер; проживає за

адресою: м. Болехів вул. Довжанська 22. Записано Випасняком А.І. 02.12.2007 р. у м. Болехів Долинського р-ну Івано-Франківської обл. — 2 арк.

6. НЕАПНУ. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.16. Свідчення Соколовського Павла Михайловича 1928 р.н.; народився в с. Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: Духовна семінарія; парох УГКЦ Успіння Пресвятої Богородиці у с. Добринів. Проживає за адресою: с. Добринів вул. Гірка. Записано Випасняком А.І. 9.12.2007 р. у с. Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області. — 1 арк.

7. Гладкий М. Традиційне скотарство населення українського середнього Полісся (друга половина XIX — перша третина XX ст.). Спеціальність 07.00.05. Автореф. дис. канд іст. наук. — Львів, 2004. — 17 с.

8. Кайндль Р.Ф. Гуцули. — Чернівці: «Молодий буковинець», 2003. — 199 с.

9. Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. Історико-етнографічний нарис. — К.: Наукова думка, 1978. — 191 с.

10. *Могитич І.Р.* Полонинське будівництво // Народна архітектура Українських Карпат XV — XX ст. - К.: Наукова думка, 1987. — С. 126 — 161.

11. *Могитыч И.Р.* Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины // Карпатский сборник. - М.: Наука, 1972. — С.28 — 38.

12. *Рудик С.* Тварини в житті та побуті українського народу. — К.: Академія наук вищої школи України, 2005. — 272 с.

13. *Тиводар М.* Етнологія: Навчальний посібник. — Львів: Світ, 2004. — 624 с.

14. *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX — першої половини XX ст.: істоико-етнологічне дослідження. — Ужгород: Карпати, 1994. — 556 с.

15. *Українська минувшина*: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В. Косміна та ін. — К.:Либідь, 1994. — 256 с.

16. *Украинцы.* — М.: Наука, 2000. — 535 с.

17. *Шухевич В.* Гуцульщина, Ч. 1 // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т.2.— 350 с.

Выпасняк А.И. Животноводческое хозяйство в жизни населения Восточной Галичины в 20-х–30-х годах XX в. (на материалах полевых исследований)

Рассматривается проблема особенностей сезонного содержания скота в хозяйствах равнинных регионов Восточной Галичины, их сравнительный анализ и сопоставление в контексте хронологически очерченных рамок исследования.

Ключевые слова: сезонное содержание, кормовая база, Восточная Галичина.

Vypasnyak, A. I. Live farming in the live of the Eastern Galicia population in the 20s—30s of the 20th century (on the basis on the materials obtained during field research)

Review of the issues of peculiarities of the season stock keeping at farmsteads in the plain regions of the Eastern Galicia, their comparative analyses and correlation in the context of chronologically outlined research frames.

Key words: the season stock keeping, a forage supply, the Eastern Galicia.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)(091)

Кривошея О.В.

Тестаменти як джерело до історії духовенства

Тестаменти розглядаються як важливі історичні джерела приватно–правового походження, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності.

Ключові слова: тестамент, заповіт, історичне джерело, генеалогія, духівниця.

Загальновідомо, що тестаменти чи заповіти є важливим історичним джерелом приватно – правового походження [1], які мають високу ступінь інформативності і репрезентативності. Вони є яскравим проявом людської думки, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності. Можна погодитися з тим, що «мотив створення подібних документів є основою їх достовірності» [2,265].

Незаперечною є думка про високу репрезентативність заповітів для генеалогічних досліджень, адже в них «простежується вся система родинних зв'язків» [2,265]. В архівосховищах зберігається їх значна кількість, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками, так і сучасними дослідниками не так часто.

Гумілевський згадував заповіти священика микольського бакланського Федора Ігнатовича 1716 р. [3,189], митрополита рязанського і муромського Стефана Яворського [4,175], опублікував частину заповіту священика рогоського Лавріна Іскричевського 1739 р. [5,81], повністю заповіт священика воскресенської церкви Стефана Григоровича 1651 р. [3,61]

Документами особистого походження є заповіти, яким значну увагу надавав ще О.Лазаревський [8], який сам опублікував тестамент полтавського полковника Іскри [7], використовував духовні заповіти у своїх працях. Так, в «Очерках старейших дворянских родов Черниговской губернии» використано витримки з 8 приватно – правових актів

доби Гетьманщини: мешканця чубківського Стародубського полку Микити Липи (1668 р.) [8,61 – 63], вдови бунчукового товариша Євдокії Опанасівни Гамалії (1755 р.) [8,76 – 77], генерального судді Івана Бороздни (бл. 1740) [8,81 – 82], графа Гаврила Владиславовича Рагузинського (1739) [8,83 – 84], полковника чернігівського Якова Кіндратовича Лизогуба (1698) [8,106], вдови генерального осавула Марії Яківни Бутович (1737) [8,114 – 115], бунчукового товариша Степана Степановича Бутовича (1746) [8,116 – 120], вдови протопопа новгород – сіверського Параски Костянтинівни Заруцької [8,126 – 127]. Опублікував тестамент ніжинського протопопа Павла Сленга [9], священика микольського стародубського Романа Ониськовича Ракушки – Романовського 1701 р. , священика веркіївського Василя Семионовича 1692 р, семяновського Семена Єфремовича 1708 р. [10].

М.Костантинович опублікував заповіти Олександра Колчицького [11], Кирила Лобисевича [12,544 – 548], Марії Федорівни Корницької [12,571 – 575], повторив публікацію заповітів Микити Липи, графа Гаврила Владиславовича Рагузинського, Давида Пушкаренка [12557 – 562,748 – 751,826 – 827]. Для нашої проблематики важливою є публікація тестаменту Федора Калиновського [12,768 – 770].

А.Стороженко опублікував тестамент переяславського полковника Дмитрашки – Райча [13,163 – 171], лубенського полковника Леонтія Свічки [14,494 – 497], частину із заповітів Максима Передерія та Івана Хімченка [14,35,36,38,39].

Заповіти значкового товариша Стародубського полку Василя Матвійовича Журмана [15,97 – 111] і його вдови Єфросинії Іванівни Губчич, яка була в другому шлюбі за Іваном Семеновичем Лашкевичем [15,112 – 117] опублікував В.Л.Модзалевський.

В Генеральних слідствах про маєтності, хоча і рідко, але все ж наводилися тестаменти як документи, що підтверджували права на ті чи інші маєтності. В слідстві про маєтності Чернігівського полку опубліковані три тестаменти: Адама Киселя, священика любецького Григорія Прокоповича, товариша полку Чернігівського Дем'яна Посудевського [16].

В сучасних умовах Ю.Мицик розпочав публікацію тестаментів заповітом генерального обозного І.Волевача, ввів до наукового обігу тестамент гадяцького полковника Криницького, потім І.Ситий – полковника Якова Лизогуба [17]. Найбільш активно публікації здійснює С.Павленко, який помістив 21 документ під рубрикою «Тестаменти» [18] у своєму фундаментальному виданні, яке стосується доби гетьманату Івана Мазепи. З них 20 – це повторна публікація з рідкісних видань. Вперше до наукового обігу введений заповіт Григорія Михайловича Гамалії (№ 816). Два з документів (№ 810, «розпорядження за тестаментом Івана Химченко» – лише цитата з духовного заповіту і № 826 «заповіт охочепіхотного полковника Дмитра Чечеля» – лист чи «пам'ять») не є тестаментами. Крім видання текстів заповітів розпочатий і аналіз тестаментів як історичних джерел (А.Попружна [19], О.Кривошея [20]).

Аж до XV ст. всі приватні та державні документи, що мали правову силу називалися листами та грамотами. В XV ст. ми зустрічаємо термін «духівниця» – акт розпорядження своєю власністю на випадок смерті. Спочатку вони були словесними, а вже потім писемними. В «Руській

Правді» духівниця була скоріше домовленістю між членами родинами, ніж виявом волі заповідача.

За Литовським Статутом спадкування ґрунтувалося на родинних підставах. У ранньому німецькому праві заповіт не знаний, але пізніше він там все ж таки з'явився [21,XXX].

Майже всі норми цивільного права Литовського Статуту, російського законодавства, магдебурзького та звичаєвого права Гетьманщина зробила чинними і запровадила до свого законодавства. «Права, за якими судиться малоросійський народ» — перший відомий в історії Кодекс українського права — чітко регламентував випадки відчуження майна за тестаментом, також були визначені категорії осіб, які не мали права заповідати та спадкувати. Право складати заповіт належало кожній людині крім неповнолітніх, психічно хворих, глухих, німих, сліпих від народження, марнотратників, засуджених за злочин до смерті, політичних злочинців, які тікали за кордон. невільників, монахів та ченців [22,216]. Позбавленими права спадкувати були євреї, відступники від християнської віри, марнотратники, п'яниці, позашлюбні діти, доньки, які вийшли заміж без згоди батьків [23,14].

Спадкове право передбачало 2 підстави — за законом і за заповітом. Спадкування за законом — це кровна спорідненість, спадкоємці за законом — природні (кровні), швагерські (свояцькі) та духовні (кумівство). Основними категоріями спадкового права «по крові» була отчизна, дідизна та рід, головною при спадкуванні, переважно, була чоловіча лінія.

Заповіт мав складатися з трьох частин: начального протоколу, основного тексту та кінцевого протоколу. Начальний протокол, в свою чергу, мав складатися з релігійної посвяти — інвокації, імені й титулу особи, від якої виходив документ — інтитуляції, назви особи чи осіб, якій адресується акт і привітання — салютації. До основного тексту мала входити преамбула, де йшлося про мету прийняття формульованого документом рішення, формула публічного оголошення рішення, пояснення обставин справи, заборона порушувати документ і зазначення міри покарання, розпорядження про ствердження заповіту печаткою та підписами. Кінцевий протокол знову мав релігійну форму, називав місце, час та умови складання акту, підпис і печатку [24,41].

В статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповіту вдови пирятинського протопопа Максима Губки Марії. Її чоловік був сином Федір Іванович — шляхтича, війта пирятинського в 1692 р. [25,арк.5], а потім отамана городового пирятинського в 1698 — 1699 рр. Стосовно нього відомо, що купив млин Власа Паценка,а потім продав його Свічці. 8 березня 1699 р. отримав універсал полковника Лук'яна Свічки на куплене ним за 400 золотих млинове місце [25,арк.6]. Стосовно діда відоме лише ім'я Іван [14,127]. Івана Губку знаходимо в козацькому реєстрі 1649 р. в сотні Максима Городиського Корсунського полку, але для стверджувати, що це родоначальник пирятинських Губок необхідні додаткові аргументи.

Максим Федорович Губка був священиком, а потім протопопом пирятинським і чорнуським щонайменше в 1714 — 1717 рр. Отримав від полковника Савича надання с. Леляки. Помер раніше 1738 р.

Старший син Ілля був священиком Успінської церкви в Пирятині, потім місцевим протопопом щонайпізніше від 1727 р. і шонайраніше

1776 [26,арк.469]. Молодший син Єлисей Максимович також був священиком успінським пирятинським (? — 1747 — 1776 — ?). Мав одне коло спадкового млина, яке уступив у 1776 р. Чорнуському Красногірському монастирю. Якийсь їх родич Тимофій Губка був священиком пирятинським вознесенським (? — 1742 — ?).

6 квітня 1738 р. вдова протопопа Максима Марія написала заповіт, з якого узнаємо, що чоловік заповів свої грунти їй. Вона ж передала їх своїм двом синам. Ілля отримав половину двору з будівлею, в якому мешкали батьки. Йому ж відійшли шинок за містом проти церкви Вознесіння, млин біля Калинового мосту навпіл з священиком спаським Стефаном Федоровим, підварок (фільварок, ферма [27,160]) на «Зарітчі», ліс під Ороб'ями Таволговський, за який в той час мав суперечку з Григорієм Таволгою, ліс під Приходьками, пайку лісу в острові (частина лісосіки між двома ділянками [28,707]) Великому, кут Довгий біля Калинового мосту, половину поля і сіножатті біля Пирятина, половину хутору під Сирою Оржицею [14,377].

Єлисею другу частину поля і сіножатті біля Пирятина, половину хутору під Сирою Оржицею, половину батьківського двору, в острові підварок з винокурнею, за містом підварок Горовий, на Кочерговці два підварки з садами, на Зарітчі над р. Соболицею біля гори солодовня навпіл з Іллею, ліс у Турському з садом і жилими хатами, ліс у Куквині, третій у Переудові, два ліси у Злодяжині, шостий у Великому острові з лозою, сьомий — під Усівкою, млин в одне коло на курінській греблі, навпіл з Іллею хутір під Сирою Оржицею з усіма будівлями, полем і сіножаттю. Рогату худобу, коні, вівці також заповіла Єлисею [14,377]. Деяка перевага у розподілі майна на користь Єлисея пояснюється тим, що від нього вимагалося відправлення церковного обряду — сорокоусту.

Кінцевий протокол тестаменту додає інформації про те, що вдова протопопа була неписьменна і замість неї підписався вікарій Данило Вереміїв, затвердили заповіт бурмистр Михайло Безстульній і писар міський Михайло Пасюта.

Відомі сини Іллї Губки Семен (1720 — ?), який навчався у КМА з 1743 р. [29,арк.191] та Іван (1733 — 1782 — ?). Останній службу розпочав з 23 червня 1762 р., значковий товариш (з 22 липня 1762 р.), військовий товариш (з 23 квітня 1779 р.) [30,арк.8], абшитований полковий осавул (1788). Проживав в Пирятині (приход Успенської церкви [31,70]). Одружений з донькою значкового товариша Настасією Якимівною Огранович (1742 — 1778 — ?). За нею записано 40 підданих у с. Леляках і 69 у хуторі Сирооржицькому.

Джерела та література

1. *Калакура Я.С.* Історичне джерелознавство. Підручник. — К., 2002. — С. 357; *Мицик Ю.А.* Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2007. — Т. 2. — С. 544 — 545.

2. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. — 2007. — Вип. 7.

3. *Гумилевский Ф.* Историко—статистическое описание Черниговское епархии. — Чернигов, 1874. — Т. 7.

4. *Гумилевский Ф.* Историко—статистическое описание Черниговское епархии. — Чернигов, 1873. — Т. 3.

5. *Гумилевский Ф.* Историко—статистическое описание Черниговское епархии. — Чернигов, 1875. — Т. 5.

6. *Лазаревский А.* Заметки об украинской старине: Духовницы // Черниговские губернские ведомости. — 1857. — № 19. — С. 159 — 162.

7. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII в.в. Искры // Русский архив. — 1875. — Т. III. — С. 305 — 306.

8. *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки губернскаго статистическаго комитета. — Кн. 2. — Вып. 1 — 2. — Чернигов, 1868.

9. *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежиинский. — Чернигов, 1867. — Вып. II. — С. 172 — 175.

10. *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский — Чернигов, 1866. — Вып. I. — С. 175 — 177, 216 — 218, 264 — 265.

11. *Обозрение Румянцевской описи Малороссии.* Вып. IV. (Дополнение) / Составил Н.Костантинович. — Чернигов, 1885. — С. 32 — 33.

12. *Обозрение Румянцевской описи Малороссии.* Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. — Чернигов, 1875.

13. *Стороженко А.* Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. — К., 1900.

14. *Стороженки. Фамильный архив.* — К., 1908. — Т.VI.

15. *Модзалевский В. Два* старинных духовных завещания // Историко — литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891 — 1916). — Л., 1924.

16. *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 — 1730 гг.* — 2 изд. — Чернигов, 1908. — С. 591 —593, 493 — 496, 501 — 502.

17. *Ситий І.* Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. — 1996. — № 3.

18. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упорядник С. Павленко. — К., 2007.

19. *Барловська А.* Духівникі як культурно—історичні пам'ятки XVII — XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1998. — № 1. — С. 54 — 57; *Попружна А.* Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII — XVIII ст.) // Матеріали науково—практичної конференції «Культурно— релінійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII століття». — Ніжин, 2006. — 171—175; *її ж.* До соціально—побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII — XVIII ст.) // Батуринські читання. 2007. Зб. наук. праць. — Ніжин, 2007. — С. 245 — 250.

20. *Кривошея О.В.* Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея. — 2007. — Вип. 7. — С. 283 — 287; *її ж.* Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. — Чернівці, 2006. — Вип. 3. — С. 62 — 68; *її ж.* Збірка духовних заповітів інституту оукопису національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історичне джерело // Гілея. — 2007. — Вип. 8. — С. 274 — 284; *її ж.* Еволюція духовних заповітів козацької старшини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2007 — С. 78 — 81; *її ж.* Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Збірник наукових праць

Науково – дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 369 – 374; *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Козацько – гетьманська держава (до характеристики біосоціальної підсистеми) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2007. – № 16 (53). – С. 198 – 208.

21. *Віслобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально – політичні передумови створення. // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997.

22. *Права, за якими судиться малоросійський народ.* 1743. – К., 1997.

23. *Бойко І.Й.* Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Львів, 1999.

24. *Скорейко Г.М.* Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани пракичних занять. – Чернівці, 2003.

25. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі – ЦДІАУК). – Ф.57. – Оп.1. – Спр.420.

26. *ЦДІАУК.* – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19345.

27. *Словарь української мови.* Упорядкував ... Б.Грінченко. – К., 1996. – Т. 3.

28. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956.

29. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* – Ф.160. – № 172.

30. *ЦДІАУК.* – Ф.193. – Оп.2. – Спр.203.

31. *Астреб М.Г.* Население Малороссии по ревизии 1729 и 1764 гг. Старшина Лубенского полка в 1777 году // Труды Полтавской ученой архивной кимиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9.

Кривошея Е.В. Тестаменты как источник к истории духовенства

Тестаменты рассматриваются как важне исторические источники частно – правового происхождения, в которых зафиксированы основне экономические, духовные, социальные и политические достижения конкретной личности как результат ее жизнедеятельности.

Ключевые слова: тестамент, завещание, исторический источник, генеалогия, духовница.

Krivosheya, E. V. Testaments as the source of the clergy history

Testaments are reviewed as important historical sources of private and legal civil origin, which contain statement of the greatest economic, spiritual social and political achievements of a certain individual as the result of activities carried out during the lifetime.

Key words: a testament, a will, a history source, genealogy, a building for various church appliances.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 329.14(477)(091) «1917/1920»

Любовець О. М.

Українська соціал–демократична робітнича партія (незалежних–лівих) як епізод партійної історії революційної доби 1917–1920 років

Висвітлюються партійні розколи як невід'ємної частини процесу формування багатопартійності в Україні революційної доби 1917–1920 років. Зроблено висновок, що причиною цих розколів була наявність різновекторних політичних альтернатив, що відбивало національні, соціальні, економічні інтереси тої чи іншої суспільної групи.

Ключові слова: багатопартійна система, політичні партії, фракції, з'їзд, резолюція, державне будівництво.

Проблеми формування сучасної багатопартійної системи в Україні спонукають дослідників до вивчення вітчизняного досвіду партійно — політичної історії. В контексті цього особливої уваги заслуговує період Української революції 1917 — 1920 років, коли вперше в Україні склалися сприятливі умови для оформлення та функціонування політичних партій.

На сьогодні історична наука має значний доробок у розробці даної проблематики. Однак, увагу вчених привертають, насамперед, партії, які відіграли провідну роль у революційних подіях та процесі державотворення на терені українських земель. Часто — густо за межами дослідження залишаються партії, що виникли в процесі політичної боротьби, проіснували недовго й або взагалі припинили своє існування, або влилися в лави іншої, більш потужної партії. Зрозуміло, що визначального впливу на суспільно — політичні процеси вони не мали, але, водночас, вони репрезентували інтереси певних політичних сил і суспільних прошарків населення, відстоювали певні ідеологічні ідеї та відповідну модель подальшого розвитку країни. Тому, без вивчення

історії всіх політичних партій тієї доби не можливо відтворити цілісної історичної картини, максимально наближеної до реальності.

Однією з таких партій, що проіснувала всього кілька місяців, була Українська соціал – демократична робітнича партія(незалежних – лівих). Своїм організаційним та ідейним корінням вона сягає Української соціал – демократичної робітничої партії(незалежних), яка в свою чергу вийшла з УСДРП.

Організаційне оформлення фракції есдеків – незалежних відбулося на VI з'їзді УСДРП (10 – 13 січня 1919 р.). Основною причиною розколу стало різне ставлення двох течій у партії щодо питання можливих форм організації влади в країні. Напередодні з'їзду значна частина членів партії стояла на позиції парламентської демократії. Члени лівої фракції незалежних, яка утворилася наприкінці 1918 року відстоювали радянську систему влади. Найбільш активними її членами були А.Пісоцький (Річицький), М.Авдієнко, А.Драгомирецький, М.Ткаченко, Ю.Мазуренко, З.Висоцький та ін. Фракція мала певну частину прихильників у ЦК та більшість у Київській організації [1]. Прихильність до тої чи іншої моделі влади визначала напрям не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Прихильники парламентської демократії рішуче відкидали всяку можливість співпраці з більшовиками і схилялися більше в бік Антанти, а прибічники радянської системи виступали за негайний мир із Радянською Росією.

З цього приводу на з'їзді розгорнулася гостра дискусія – зіткнулися дві течії, два світогляду. Кожна з течій запропонувала власні проекти резолюцій, які відстоювали протилежні платформи. Резолюція незалежних, визнаючи, що Україна разом із Європою переживає епоху соціалістичної революції, основними завданнями часу вбачала перетворення УНР у суверенну самостійну і незалежну Українську Соціалістичну Республіку; організацію влади на принципі диктатури міського і сільського пролетаріату та незаможного трудового селянства, організованого в робітничо – селянські ради з цілковитим усуненням від влади буржуазії, поміщиків і заможного селянства; розвиток народного господарства України на соціалістичних засадах. З огляду на це діючий уряд визначався як тимчасовий до організації влади Всеукраїнським Конгресом Робітничо – Селянських Рад. За резолюцією реорганізація уряду мала відбутися на основі представництва революційних українських партій, які стояли на ґрунті самостійності і незалежності Української Соціалістичної Республіки та влади робітничо – селянських рад.

У справі міжнародної політики від уряду вимагалося: а) порозуміння з Радянською Росією на підставі обопільного признання суверенності обох республік, невтручання у внутрішні справи та негайного виводу російських військ з території України; б) домагання від Антанти невтручання у внутрішні справи України та виводу її військ з території Української Республіки (включаючи Крим), а в разі відмови – організація активної оборони [2].

Протилежні засади державного будівництва проголошувала резолюція правих. В ході прелімінарного голосування більшість делегатів з'їзду (24 голосами) висловилися за резолюцію правих. Не отримавши підтримки, незалежні у складі 15 осіб залишили засідання з'їзду, мотивуючи свій вихід різницею у поглядах на форму влади. Вони проголосили себе окремою фракцією, але без виходу з партії [2].

В останній день з'їзду фракція незалежних провела окрему нараду, на якій ухвалила власну політичну платформу на основі резолюції, відкиненої VI Конгресом, також був обраний Організаційний Комітет у складі 5 осіб. 13 січня він на своєму засіданні прийняв Декларацію фракції УСДРП(незалежних) та рішення про видання власного друкованого органу — «Червоного прапору». Останній почав виходити з 22 січня 1919 року під редакцією М.Авдієнка [3]. Таким чином, не виступаючи формально з УСДРП, незалежні з самого початку фактично почали діяти як окрема самостійна партія.

Необхідність організації радянської системи влади УСДРП(нез.) відстоювала й на Трудовому Конгресі, засідання якого розпочалися 23 січня 1919 року. На її переконання Трудовий Конгрес, отримавши всю повноту влади від Директорії, не повинен був утримувати її в своїх руках, а мав передати «єдино правдивому представництву сили й волі селянства й робітництва — радам робітничих і селянських депутатів» [4]. Партія пропонувала Трудовому Конгресу скласти тимчасовий робітничо — селянський уряд з представників партій, які стояли на ґрунті влади рад, доручити йому на основі виробленої Конгресом інструкції передати владу робітничо — селянським радам, а також скликати Конгрес рад, який вже і повинен був утворити «нормальний» лад Української Соціалістичної Республіки Рад і організувати постійний уряд [4].

Разом із іншими прорадянськими партіями (боротьбисти, частина УПСР(ц.т.), Бунд) УСДРП(нез.) утворила блок лівих фракцій, який намагався закріпити свої ідеї в заключному документі Конгресу. Однак більшість делегатів форуму ухвалили «Закон про форму влади на Україні», в основі якого лежав трудовий принцип. Після прийняття «Закону» блок лівих фракцій оголосив власну заяву, в якій висловив свою незгоду з прийнятими рішеннями, закінчивши її такими словами: «Виконуючи накази своїх виборців, зазначені вище фракції залишають Конгрес і складають з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та за їх наслідки» [5]. Зачитавши заяву блок лівих партій покинув засідання Конгресу.

Різні підходи щодо моделі національно — державного будівництва УНР спричинили перехід УСДРП(нез.) в опозицію щодо політики Директорії. Її керівництво залишилося в Києві після того, як Директорія УНР на початку лютого 1919 року під натиском червоної армії покинула столицю, сподіваючись ввійти в порозуміння з більшовиками та взяти активну участь в українському радянському державотворенні. Вони підтримали заяву «Боротьби» про необхідність розширення соціальної бази під радянською владою і про участь в уряді впливових українських радянських партій, вважаючи її цілком слушною [6]. Організаційний Комітет фракції незалежних УСДРП з цього приводу ухвалив постанову, де чітко окреслювалися ті умови, за яких члени фракції мали право входити до радянського уряду та нести повну відповідальність за його політику. По — перше, це визнання незалежності та самостійності Української Соціалістичної Республіки всіма офіційними органами влади не тільки української, а й російської. По — друге, проведення твердого національного і соціального курсу та затвердження офіційною мовою українську [7].

Однак правляча партія практично не відреагувала на бажання українських радянських партій брати участь в урядовій роботі. 14 березня 1919 року на першому засіданні Центрального Виконавчого Комітету

України представникам цих партій не було надано жодного місця [8,арк.2].

Головною перешкодою для співробітництва з незалежними есдеками правляча партія виставляла саме національно – політичний момент. Член Київського Виконкому Ради робітничих депутатів т.Ческес так висловився з цього приводу: «Більше труднощів в цьому питанню з незалежними українськими соціал – демократами, котрі досі не відмовляються від національних завдань і самостійницького погляду на державний устрій України. Звичайно, коли незалежні відмовляться від останнього пункту своєї програми і ближче підійдуть до правдивої радянської плятформи, то їх участь в правительстві, безумовно, буде можлива» [9]. Але від цього незалежні не могли відмовитися, бо, в їх розумінні, соціалістична революція була тісно пов'язана з національним визволенням українського народу, а влада рад з незалежністю Української республіки [7]. З огляду на це досягнення компромісу між двома партіями на тому етапі принципово було неможливим.

З одного боку, непоступливість більшовиків у питанні допущення до урядової діяльності українських партій, а з іншого – масові повстання селян проти їхньої політики спричинили перехід партії від лояльної опозиції до відкритої збройної боротьби проти КП(б)У. УСДРП(нез.) разом із офіційною УСДРП та УПСР(ц.т.) підписали міжпартійний договір про спільну боротьбу «з окупаційним урядом Раковського» [10,арк.1]. Після підписання цієї угоди незалежні разом із українськими есерами активно включилися в повстанську боротьбу, сподіваючись, що їм вдасться опанувати селянську стихію та усунути більшовиків від влади.

З початком антибільшовицьких повстань всередині партії розпочинаються дискусії щодо їх характеру та ставлення до них партії. Вже у березні стали оформлюватися дві течії. Так звана права течія, вважаючи вимоги повстанських мас цілком справедливими, стояла на позиції, що партія повинна не тільки підтримати ці повстання, а й стати на чолі них, бо у іншому разі керівництво ними могли захопити «чорносотенні елементи». Ліва ж течія доводила, що ці повстання призведуть лише до роз'єднання єдиного революційного фронту та падіння радянської влади в Україні. Тому, з їхнього погляду, необхідно було не збройно боротися проти радянського уряду, а шляхом співробітництва виправляти ті помилки, яких він припускався [11].

Крім різниці в тактичних підходах, між течіями намітилися розбіжності й з програмних питань, насамперед, з національного. Так, прибічники лівої течії піддавали критиці положення Декларації фракції УСДРП(нез.) від 13 січня 1919 року про те, що соціалістична революція має встановити національні кордони, вважаючи це «буржуазним пережитком». У питанні організації рад, ліві виступили проти вимоги партії пропорційного представництва в радах селян і робітників, ставши на позицію більшовиків, що селянство є реакційним елементом у соціалістичній революції [12].

На 30 березня Організаційний комітет УСДРП(нез.) оголосив скликання загальнопартійного з'їзду. Однак на нього не змогла приїхати достатня кількість делегатів. З огляду на це 4 квітня замість з'їзду була проведена нарада, на якій ліві піддали гострій критиці політику ОК, визнавши її невідповідною поточному політичному моменту. На цій же

нараді вони обрали свій паралельний керівний орган — Тимчасовий Комітет, метою якого була зміна тактики та політики партії.

Оформлення двох окремих керівних органів ще більше загострило ситуацію в партії. На сторінках «Червоного прапора» між двома течіями розгорнулася гостра полеміка з основних спірних питань [13]. Однак редакція «Червоного прапора» залишилася на боці ОК, тому прибічники ТК не мали змоги активно пропагувати свої погляди. Тоді ліві зробили спробу вплинути на зміну тактики партії через місцеві організації і, насамперед, через Київську. 22 квітня 1919 року на її загальних зборах вони запропонували власну резолюцію щодо сучасного моменту та питання тактики. Апелюючи тим, що в тих умовах розбиття єдиного пролетарського фронту загрожувало встановленням внутрішньої реакції та втручанням іноземних військ у внутрішні справи України, ліві пропонували здійснити наступні заходи. По — перше, негайно вступити в тісні контакти з тими групами УСДРП, які співробітничали з більшовиками, щоб таким чином впливати на «революційну творчість українського пролетаріату». По — друге, вимагати від фракції незалежних у Всеукраїнському Виконкомі Рад зміни тактики стосовно КП(б)У в напрямі тактичного об'єднання з нею. Але більшість присутніх відкинула цю резолюцію [14].

Таким чином, перша спроба лівих незалежних офіційно провести свою позицію через збори закінчилася невдачею. Однак вони на цьому не зупинилися. Вже 25 квітня 1919 року вони видали Заклик до робітників, де доводили, що УСДРП(нез.) відійшла від ясної пролетарської лінії і тільки її ліва частина залишилася вірною соціалістичній революції та пролетаріату. Своє завдання ліві незалежні вбачали в тому, щоб стати містком між українським пролетаріатом міста та села, а також представляти український пролетаріат у комуністичному інтернаціоналі [14]. Цей Заклик було розповсюджено серед робітництва Києва та надіслано на провінцію в партійні організації УСДРП(нез.). З метою популяризації своїх поглядів група лівих незалежних есдеків взяла участь у першотравневій демонстрації, де йшла під червоним прапором із надписом «Незалежні ліві».

4 травня були проведені збори членів Київської організації, які підтримували резолюцію, відхилену 22 квітня попередніми зборами. На зібрання прийшли також й члени фракції Київської Ради робітничих депутатів. Після ряду критичних доповідей щодо діяльності ОК розгорнулася жвава дискусія, результатом якої стало ухвалення чергової резолюції. Резолюція визнала діяльність ОК УСДРП(нез.) контрреволюційною з огляду на те, що він не вжив належних заходів щодо налагодження співробітництва з іншими соціалістичними радянськими партіями для скріплення основ радянської влади в Україні; затемнював свідомість українського пролетаріату «націоналістичними гаслами», пропагуючи необхідність розвитку соціалістичної революції в національних межах; вчасно не відмежувався від тих елементів партії, які вдалися до повстанських дій. Констатуючи ці програмні розходження з ОК, збори вирішили організувати нову партію тимчасово під назвою Українська соціал — демократична партія незалежних (лівих). Тимчасовому Комітету доручалося представляти партію та увійти в зносини з іншими соціалістичними радянськими партіями, а обрана комісія повинна була в найближчому часі скласти та оголосити декла-

рацію партії [14]. Показовим є те, що на зборах був присутній представник боротьбистів, який виголосив привітання від своєї партії.

Положення резолюції зборів Київської організації про необхідність створення окремої партії давала формальне право Тимчасовому Комітету працювати в цьому напрямі (до того ж це право підтверджувалося цією ж резолюцією). Вже як представницький орган партії ТК ухвалив постанову, метою якої було зорієнтувати членів партії на місцях в бік власних переконань. Стоячи на позиції, що на той момент соціалістична революція охопила декілька держав і тому зусилля пролетаріату «як дійсного борця проти капіталу» мали бути тісно з'єднані для виконання накреслених планів, ТК вважав за необхідне здійснити ряд заходів. Зокрема, проводити роботу серед трудових мас України під гаслом всесвітнього об'єднання Соціалістичних Радянських Республік тимчасово у формі федерації, одкидаючи самостійність соціалістичних держав. Кінцевою метою проголошувалося встановлення єдиної пролетарської держави, розміри якої мали збільшуватися. Разом із тим, відкидаючи національні тенденції, які, в розумінні лівих незалежних, вели до роз'єднання пролетаріату, ТК виступив за реалізацію всебічного розвитку окремих націй, що для України мало виявитися в обов'язковому використанні української мови у всіх органах влади. В питанні організації влади постанова визнавала найкращим засобом її реалізації диктатуру пролетаріату, завданням якої було підпорядкувати «напівпролетарські елементи» села шляхом негайного притягнення їх до радянської роботи. Будь – які повстання проти тогочасного радянського уряду постанова засуджувала як такі, що розбивали єдність революційного фронту. Для виконання поставлених завдань ТК мав увійти в тісний контакт з «дійсно пролетарськими» партіями у всіх представницьких і виконавчих органах влади [14].

Вищезазначену постанову слід розглядати як один із перших програмних документів новоствореної партії, бо вона, крім накреслення тактичної лінії, фактично сформулювала й основні тези партійної доктрини. Підсумовуючим документом, який загалом окреслив партійну позицію на цьому етапі, стала «Декларація Української Соціал – Демократичної Партії Незалежних Лівих». Декларація категорично заявляла про повний розрив із УСДРП(нез.) та принципове прийняття програми КП(б)У лише з певними застереженнями практичного характеру. В національному питанні – це створення Всесвітньої Соціалістичної федерації Радянських Республік шляхом об'єднання між собою всього пролетаріату та розвиток пролетарських мас на рідній для кожного робітника культурі (для українського – на українській). Щодо функціонування комуністичних партій, то обстоювалася фактична рівність їх між собою. В аграрному питанні – трудові комуни визначалися як ідеальна форма сільського господарювання, тому завданням партії проголошувалися підтримка добровільного заведення сільськогосподарських спілок і активне пропагування та популяризація комунальних і колективних форм ведення господарства. Щодо форми організації влади – повне визнання диктатури пролетаріату. Декларація закінчувалася закликами: «Хай живе Комуністичний Інтернаціонал! Хай живе всесвітня федерація пролетарських країн!» [14].

Декларація була затверджена партійною конференцією, яка відбулася 4 червня 1919 року в Києві за постановою Тимчасового Комітету.

На цій конференції були присутні більшість членів Київської організації та представники деяких провінційних осередків. Заслухавши звіт ТК, присутні позитивно оцінили його роботу, визнавши, що він «перевів дійсно велику роботу по організації українського пролетаріату». Найбільшим досягненням називалося видання газети «Червоний стяг», яка стала рупором ідей лівих незалежних. Після ухвали відповідної резолюції члени ТК склали з себе повноваження і конференція обрала новий склад ЦК [15]. Новообраний ЦК повинен був надалі проводити активну роботу для закладання нових осередків і провести підготовчу роботу щодо скликання партійного з'їзду.

Видання Декларації, проведення партійної конференції та обрання ЦК означало остаточний і повний розрив між двома частинами УСДРП(нез.). У ряді принципових питань ліві незалежні повністю відійшли від партійних положень УСДРП(нез.), ставши на комуністичні, більшовицькі позиції. Насамперед, це торкнулося національної проблеми. Якщо для УСДПР(нез.) ідея незалежності України була основоположною тезою, на якій будувалися програма і тактика партії, то ліві незалежні відмовилися від неї, стверджуючи вслід за більшовиками, що створення самостійних держав відповідає лише інтересам буржуазії. Для новоствореної партії ідеалом майбутнього національно – державного устрою стала Всесвітня Соціалістична Радянська федерація. В цьому відношенні позиція лівих незалежних збігалася з позицією боротьбистів. Але вони, на відміну від боротьбистів, для яких федеруванню республік мала передувати незалежна національна держава, відкидали принцип самостійності загалом. Так, доповідач по сучасному моменту на партійній конференції з цього приводу зазначав: «Що торкається відокремлення української радянської соціалістичної республіки, то таке ми відстоювали в час панування в Росії буржуазії з Керенським і компанією на чолі. Зараз ми мусимо об'єднатись з пролетаріатом Росії і инших революційних країв, зоставивши за кожним широку автономію» [15].

По інших питаннях ліві незалежні намагалися якомога ближче підійти до більшовицької доктрини. Так, якщо УСДРП(нез.) відкидала «чисту» диктатуру пролетаріату, відстоюючи диктатуру пролетаріату та біднішого селянства, то новостворена партія, вважаючи селянство реакційним класом (як і більшовики), виступала за запровадження диктатури одного «самого революційного» класу – пролетаріату. Ліві незалежні задекларували і своє визнання більшовицької економічної програми, в тому числі й у земельному питанні, тоді як офіційні незалежні практику організації сільськогосподарських комун розцінювали як помилкову в умовах українського села. Загалом слід зазначити, що новостворена партія із всіх українських партій найближче підійшла до більшовицької доктрини і зайняла крайній лівий фланг українського партійного спектра. Однак це була нечисленна, слабо розгалужена партія, яка діяла переважно в Києві та губернії, а також в деяких інших регіонах. Найбільшою активністю, за свідченням партійного органу, поряд із Києвом відзначалися організації Катеринославщини і Херсонщини. Соціальною базою партійних груп були переважно робітники, подекуди селянство [16]. Слід зазначити, що у партійних документах зустрічаються два варіанти назви партії: УСДП(н. – л.) і УСДРП(н. – л.).

Малочисельність та маловпливовість партії змусило її лідерів шукати шляхів подальшого посилення її позицій. З кінця червня — початку липня 1919 року вони розпочали активні переговори з керівними органами партії боротьбистів (УПСР(К.—Б.) щодо можливого об'єднання двох партій. В основі цього лежала, насамперед, близькість партійних програм і спільність «українського походження» (тобто обидві партії організаційно вийшли з українських партій). Керівництво партій розцінювало це об'єднання як реальний крок щодо посилення позицій в протистоянні з більшовиками.

Ініціативу центрів підтримали й місцеві партійні осередки, загальні збори яких ухвалювали відповідні рішення. 12 липня 1919 року загальні збори УСДП(н.—л.) Центрального району м. Києва запропонували на розгляд І партійного з'їзду поставити питання про об'єднання з боротьбистами [16]. Збори Святошинського району м. Києва 11 липня 1919 року записали в резолюції: «Щиро вітаємо заходи до об'єднання партій УСДРП(н.—л.) і УПСР(к) і бажаєм як найскоріше перевести це в життя і приступити до енергійної праці» [16]. Київський губернський партійний з'їзд у резолюції «Про відношення до инших партій і по справі організацій» зазначив: «Щодо об'єднання з комуністами—боротьбистами з'їзд, маючи на увазі спільність завдань ставиться прихильно до нього, як реалізації частини завдання по об'єднанню всього пролетаріату в одній комуністичній партії». Тобто, обидві партії це об'єднання розглядали як перший крок до створення єдиного комуністичного фронту.

В результаті переговорів між Центральними Комітетами обох партій були з'ясовані конкретні умови об'єднання і прийнятий «Акт злиття УПСР(К) і УПСР(н.—л.)». Відповідно з домовленостями об'єднання проходило на засадах рівноправності, для перереєстрації членів утворювалися комісії з представників обох партій з правом обопільного відводу. Новий Центральний Комітет створювався шляхом з'єднання Центральних Комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву «Українська Комуністична Партія (боротьбистів), її девізом став девіз лівих незалежних — «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» [18,арк.1].

Безумовно, від цього об'єднання вигравали обидві партії. Що торкається УСДРП(н.—л.), то об'єднання з боротьбистами відкривало перед її лідерами значно більші шанси участі у владних структурах усіх рівнів. Велике значення цьому об'єднанню надавали й боротьбисти. По—перше, в їхньому розумінні, це значно розширювало соціальну базу партії (ліві незалежні мали певний вплив серед українського робітництва), що давало змогу новоствореній партії посилити свої позиції в містах і тим самим більш результативно конкурувати з більшовиками. По—друге, лідерам боротьбистів здавалося, що об'єднання і зміна назви давали змогу партії зректися свого есерівського походження, яке було приводом для більшовиків дивитися на боротьбистів як на «народницьку», «дрібнобуржуазну» партію і переносити існуючі розбіжності з національної площини в ідеологічну.

Таким чином припинили своє недовготривале існування українські незалежні—ліві соціал—демократи. Після об'єднання дана нечисельна група фактично розчинилася в партії боротьбистів. У весь час існування УКП(б) (до березня 1920 р.) її політичний курс визначався виключно боротьбистськими лідерами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що поява УСДРП(н. — л.) стала результатом партійного розколу УСДРП(нез.), в основі якого лежали розбіжності програмного та тактичного характеру — різне розуміння окремими частинами партії можливих форм організації влади, моделей національної державності та методів і шляхів розв'язання нагальних соціальних і політичних проблем. Причиною цих розбіжностей і різного розуміння була наявність різновекторних політичних альтернатив, що відбивало національні, соціальні, економічні інтереси тої чи іншої групи суспільства. З огляду на це партійні розколи стали невід'ємною частиною процесу формування багатопартійності в Україні революційної доби 1917 — 1920 років.

Найбільшу кількість розколів зазнали найчисельніші та найвпливовіші партії революції — УПСР і УСДРП. Це можна пояснити як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, серед яких домінуюче значення мали — слабкість організаційних партійних структур, відсутність єдиної позиції серед партійних лідерів щодо провідних засад державотворення, постійні коливання у визначенні пріоритетності в революції соціального чи національного чинників, гострота соціальних проблем. Не останню роль в цих «розкольницьких» процесах відігравав і так званий «більшовицький чинник». Маючи фактично однакову соціальну базу з більшовиками, українські есери та есдеки знаходилися в постійному суперництві з ними за вплив на широкі маси селянства і робітництва. Загроза втрати свого електорату й змушувала частину членів цих партій приймати постулати політичної доктрини більшовизму, що в свою чергу робило неминучим партійні розколи. У випадку з оформленням незалежних лівих соціал — демократів «більшовицький чинник» відіграв визначальну роль.

Джерела та література

1. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 26 січня.
2. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 14 січня.
3. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 22 січня.
4. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 26 січня
5. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 30 січня.
6. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 12 лютого.
7. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 6 лютого.
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі — ЦДАГО України). — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 9.
9. *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — 9 лютого.
10. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* — Ф. 4657. — Оп. 1. — Спр. 1.
11. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 25 липня.
12. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 22 травня.
13. Див.: *Червоний прапор (Київ).* — 1919. — № 46, 48, 51.
14. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 28 травня.
15. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 6 червня.
16. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 8 липня.
17. *Червоний стяг (Київ).* — 1919. — 17 липня.
18. *ЦДАГО України.* — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 81.

Любовец Е.Н. Украинская социал–демократическая рабочая партия (независимых–левых) как эпизод партийной истории революционного периода 1917–1920 годов

Освещаются партийные расколы как неотъемлемой части процесса формирования многопартийности в Украине революционного периода 1917 – 1920 годов. Сделан вывод о том, что причиною этих расколов было наличие разновекторных политических альтернатив, что отражало национальные, социальные, экономические интересы той или иной общественной группы.

Ключевые слова: многопартийная система, политические партии, фракции, съезд, резолюция, государственное строительство.

Ljubovets, Ye. N. The Ukrainian social and democratic party of workers (an independent left wing) as an episode in the party history of the revolutionary period of 1917–1920

Illumination of the split in the party as an integrant of the multiparty system formation process that took place in Ukraine during revolutionary period of 1917 – 1920. It is concluded that such splits were conditioned by the presence of political alternatives of various vectors reflecting the national, social and economic interests of one or another public group.

Key words: a multiparty system, political parties, factions, a congress, a resolution, the state construction.

УДК 94(477):323.1

Пономаренко О.В.

Еволюція української національної ідеї в XVII–XVIII ст.

Розглядаються питання генези української національної ідеї в часи Гетьманщини. На підставі гетьманських універсалів та літописних джерел пояснюються особливості національної ідеї та причини занепаду останньої.

Ключові слова: національна ідея, еволюція, державність, козацтво.

В свідомості будь – якого суспільства завжди зберігається інформація про минуле, сьогодення та майбутнє, іншими словами про реальне і ідеальне спільноти. Майбутнє, як правило, оформлюється в комплекс ідей, реалізації яких прагне дане суспільство. Синтез часткових ідей стосовно як питань автономії, так і питань державності, легітимності, рівності, стабільності суспільства, ми розглядаємо як складові національної ідеї.

Виступаючи колективним продуктом, який формує інтелектуальна частина суспільства, національна ідея передається із покоління в покоління. Незважаючи на властивість стихійно формуватись і змінюватись відповідно до історичної ситуації, дана ідея, опанувавши маси, стає серйозною матеріальною силою. Національна ідея відбиває загальний інтерес, потреби всієї нації. Однак, як відомо, не ідеї вибирають людей, а люди ідеї. Інакше кажучи, визначаючи інтереси суспільства, ми можемо прослідкувати ґенезу думок його представників, зрозуміти особливості їх ідейного наповнення. Через те, що національна ідея визрівала і проявлялась протягом усієї української історії, котра, як відомо, має закономірність своєрідного повторення у видозміні її форми, і на сучасному етапі треба враховувати досвід попередників.

Впродовж кількох століть суть української національної ідеї змінювалась, однак вона мала і нині має певне ядро, яке завжди було пов'язане з намаганням української нації мати власну державу. Отже, ідеї державності, як одні з центральних ідей в політичній думці України, що, на нашу думку, не втратили актуальності і сьогодні, складають предмет нашого дослідження.

Розглядаючи ідеї державності, наголосимо на тому, що ми дотримуємося позиції, згідно якої дані ідеї, відкарбувавшись в свідомості суспільства, мають властивість безперервного процесу відродження. Ці ідеї мали різний вигляд: в українській державності Б. Хмельницького відобразились в ідею державно – територіальної автономії України, в межах феде-

рації з Росією (Центральна рада) — «політичної автономії», в Українській Народній Республіці — суверенної незалежної держави [1,16—17]

Отже, витоки державницького компоненту української ідеї знаходимо ще у ранньокозачу добу, потім він червоною ниткою тягнеться протягом століть, виступаючи політико—ідеологічним чинником національної консолідації [2,65].

Щоб краще зрозуміти процеси сьогодення, дослідимо основні ідеї державності часів XVII — XVIII ст.

Даній проблемі присвятили свої дослідження історики І. Куташев, В.Смолій, В. Степанков, П. Сас, політологи О. Салтовський, С. Полтавець, історики —правники О. Кресін та А. Козаченко.

Методико—методологічним орієнтиром нашого дослідження є праці Л. Нагорної, С. Римаренка, В. Смолія, В. Степанкова, М. Михальченка, В. Шевчука.

Хоча своє теоретичне обґрунтування національна ідея, як ідея державності, одержала лише в XIX ст., однак формувалася вона протягом XVI — XVII ст. і була пов'язана з такими іменами українського ренесансу та гуманізму як С. Оріховський—Роксолан, І. Вишенський, П Могила та інші. Саме в політичній думці вона набула чіткіших рис, виступаючи як ідея самобутності українців, віддзеркалення їхніх прагнень до самовизначення.

У своєму розвитку національна ідея пройшла складний шлях становлення і, як зазначає Ю. Римаренко, була «позначена багатьма, іноді діаметрально протилежними поглядами на сутність, мету та форми української державності» [2,24].

Виступаючи як ідея нації, Батьківщини, власне — ідея України як Вітчизни, національна ідея формується і знаходить своє відображення у другій половині XVII ст. — в гетьманських універсалах, листах Б. Хмельницького. Ідеологічне ж оформлення вона знайшла в літописній літературі.

Отже, метою нашого дослідження є відстеження генези ідей державності в українській політичній думці крізь призму національної ідеї.

Політологічний аналіз ідей державності в Україні XVII ст. неможливий без урахування специфіки політичної ситуації означеної доби. Монголо—татарська навала (1240—1320 рр.), а потім окупація українських земель Литовсько—Польською державою призвели до втрати власної державності і актуалізували проблему збереження ідентичності українського народу. Люблінська унія, підтримуючи експансію Польщі на українські землі, знищуючи рештки українських державних традицій, сприяла одночасно і консолідації українців. Процес розвитку національної ідеї, зокрема ідеї державності, активізувала польська політика покатолічення українського суспільства. Тому, коли на карту було поставлено саме існування українського народу, і з'являється козацтво як масове явище, котре в XVII ст. поступово перетворюється на впливову політичну силу, що позиціонувала себе захисником інтересів українського суспільства, зокрема релігійних, які в XVII ст. ототожнювались з національними.

Отже, ідеї державності, формуючись протягом XVI — XVII століття, в XVII ст. знайшли своє практичне втілення в козацькій державності.

І хоча козацтво, як самостійне державне формування, існувало лише за часів Б. Хмельницького (незважаючи на те, що воєнні дії тривали ще до 1676 р.), в умовах визвольної війни, однак ідеї державності, ідеї авто-

номії були актуальними протягом всієї історії Гетьманщини. Розглянемо рух національної ідеї в цьому часі.

На початку Визвольної війни (1648 — червень 1649 р. — до підписання Зборівського договору) про національну ідею можна говорити лише на психологічному рівні, як про ідею, що об'єднала всі верстви суспільства, утвердивши суспільну єдність, і акумулювалася в ідею православної віри і збереження козацьких прав та вольностей. Представивши свою програму боротьби за вольності і віру православну, Хмельницький показав себе як непоганий психолог, адже акцентуючи увагу на «вольностях», які кожна суспільна верства сприймала по — своєму, легко було згуртувати різні сили — козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри піднімала на боротьбу православне духовенство [3,35].

Зазивні універсали до повстання звертають увагу на «невиносний польський гніт» і на необхідність ліквідації останнього. Відтак гетьман пропонує «скинути ярмо урядовців», тобто польську владу, і «здобути свободу» [4,176 — 178], тобто про творення своєї держави мова не йдеться. Лише в Зборівському трактаті від серпня 1649 року говориться про забезпечення прав «шляхті віри руської», при цьому державна мова мала бути українською, захищалися й церковні права.

Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, переможний похід на Замостя створили нову ідеологію українців: вони зрозуміли свою вагу, свою силу. До війська Хмельницького «... переходило багато спольщених українців — шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана» [5,16].

Таким чином, за період 1648 — 1654 років національна ідея еволюціонувала від козацького автономізму до незалежної соборної держави, а виступаючи спочатку як прагнення до самозбереження в умовах польського панування, вона набувала форм протесту проти останнього.

Відчувши свободу, козацтво впевнено рухалось вперед. Вже 1 серпня 1650 року Б. Хмельницький відверто заявляє посланцям магнатів: «Я вільний підданий, кому захочу, тому й буду підданим» [6,72]. А в універсалі від 24 березня 1652 року він свідомо грає на популярних ідеях (наприклад, ідеї свободи), зокрема зазначаючи: «Важко буде забути, що він (козак — О.П.) був паном, а на війні рівнявся з паном», відтак «тепер нам ляхам коритися не слід», а народ «має з неволі видертися» [4,245 — 247].

Московські статті 13 березня 1654 року юридично визнають Козацьку державу під протекторатом російського царя, однак зустріч з російською ідеєю зумовила позицію оборонності в українській суспільній свідомості. Отже, виникала потреба легітимізувати владу.

В літературі як світського, так і духовного характеру, приділялося багато уваги формуванню національної свідомості через підкреслення давності й історичності українського народу, його колишньої державної величі. Взагалі для суспільства модерної доби характерним було виводити початки власної держави із якомога найдавніших часів. Через те, що XVII ст. для Європи характерне пробудженням до життя націй, питання наявності текстів про історію власного народу та його природну давність, що тлумачиться як незаперечне право на існування, надзвичайно хвилювало тогочасну українську еліту. До того ж слід зазначити, що національна ідея була б «безплідна, якщо не опиралася на свій національний пафос та на національні ідеали» [7,5].

Тому, в церковно — монастирських хроніках, починаючи з біблійної історії, вибудовувалась династична модель історичного розвитку, що цілком обґрунтовано можна вважати спробою створити послідовну, «з роду в рід» історію власного народу («Кройніка» Феодосія Сафоновича, «Синопсис»). Наприклад, у своїй «Кройніці» Феодосій Сафонович головну увагу присвятив саме Київській Русі (70% обсягу «Кройники») [8,25 — 39]. Її минула велич і невдачі політичні автор розглядає не тільки як «Божу кару», але й як уроки для майбутнього державного будівництва. Історія ж України з її визвольною війною, козаччиною не вписувалась у дану конструкцію.

З посиленням внаслідок Визвольної війни ролі козацтва також відмічаються цілком природні спроби пошуків свого коріння для легітимізації власних політичних амбіцій. Козацька еліта, здобувши собі привілеї «через шаблю» і не маючи нащадків з давніх родин, намагається шукати своє коріння. Тому запозичивши в поляків станову концепцію сарматизму, козацькі канцеляристи перетворюють її з часом на етнічну, козацьку. І вже в Літописі С. Величка, наприклад, говориться про те, що поляки і українці (усі, а не лише шляхетний стан) — єдинокровні брати, які походять від спільного предка — сарматів. Перші з них — поляки — зрадили своїх побратимів, що врешті — решт призвело до кривавого протистояння між ними [9,31]. Сарматські ідеали, етнологічний підхід до історії України, козацтва виступають аргументами для відстоювання позиції, що сучасна їм Україна та її військо є спадкоємцями ідеології, політики Київської Русі.

Отже усвідомлення своєї самобутності елітою українського суспільства сприяє формуванню державницьких ідей.

Складні суспільно — політичні умови середини — другої половини XVII ст. — національно — визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, утворення козацько — гетьманської держави, не могли не позначитись на суспільній свідомості. В літописних творах засвідчується наростання і утвердження автономістських мотивів. Автономістські ідеї характерні для Хмельницького літопису, що охоплює події 1636 — 1650 років. Описані в ньому події викривають урядовців на Поділлі, показують боротьбу козацтва проти політики Речі Посполитої, описуючи битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем. В літописі проглядаються авторські симпатії унезалежненню козацької України від Польщі. В літописі ж Самовидця, автор хоча і прагне до об'єктивності, неупередженості і намагається викладати факти лаконічно і безсторонньо, однак рішуче виступає на захист прав українського козацтва, дотримання березневих статей 1654 року, тобто йому також властиві автономістичні ідеї.

В монастирських літописних творах (Підгорецький, Густинський літописи) ідеї автономії акцентуються на окремішності Київської митрополії від Московського патріархату [10,122].

Отже слід зазначити, що національна ідея, яка формувалась протягом XVII ст., об'єднуючи різні верстви населення, в результаті стала ідеологічною платформою Визвольної війни XVII ст., оформившись як ідея автономії, ідея державності.

Однак, проголосивши популярні гасла і об'єднавши навколо себе всі стани, Хмельницький переоцінив регулятивний вплив політичної складової даних гасел, абсолютизувавши в них ідею автономної державності (в своїх усних заявах він проголошував незалежність, але

офіційно шукав протекції в Польщі, Туреччини, Росії). Суспільство, котре протягом кількох століть перебувало під владою Польщі, прагнуло ліквідації станового устрою, запровадження рівності всіх верств населення. Однак вже після Зборівської перемоги в серпні 1649 року, здобувши реальну владу, козацька верхівка почала відновлення станового суспільства. Ігнорування ж соціальних інтересів селянства призвело до втрати Хмельницьким підтримки народу. І хоча вже за І. Виговського усні ідеї Б. Хмельницького щодо Козацької держави матеріалізувалися в Гадяцькому трактаті у вигляді Великого князівства руського, однак значні людські втрати в результаті Визвольної війни і неактуальність даної ідеї серед суспільства поховали останню.

Старшинське коло, яке вже при Б. Хмельницькому складало кілька угрупувань (старшина корінних козацьких полків, покозачена шляхта, старшини — вихідці з Запорозької Січі, що потрапили до війська Б. Хмельницького чи — то волею долі, чи через почуття вояцької солідарності, чи були внесені на вершину влади внаслідок Визвольної війни), при перших же невдачах стали демонструвати різні позиції, переслідуючи перш за все свої власні корпоративні цілі. Це також розхитувало владу.

Вище духовенство, ще до війни уникаючи конфліктів з польською владою, після неї теж не стало активним поборником української держави.

Отже, як зазначають В.А. Смолій, В.С. Степанков, «неможливість реалізувати ідею державності протягом 1649 — 1653 років негативно позначилась на формуванні еліти і розвиткові її політичної свідомості» [6,98]. Цьому сприяла боротьба за повноваження між гетьманом і старшиною.

Визвольна війна радикально змінила становище козацької старшини. Саме остання стала основою формування нового вищого класу, бо ще зі Зборівського договору вона фактично отримала не лише військову, але і цивільну владу. Значний обсяг влади, що давав можливість впливати як на внутрішню ситуацію в країні, так і на зовнішню політику, перетворював козацьку старшину на впливову еліту. До того ж московський уряд досить щедро наділяв українську старшину землями [11,43]. Постійна боротьба з гетьманами за повноваження призводила до значного розхитування влади. Як зазначає Козаченко [12,75], реальна влада кожного гетьмана залежала як від його особистих якостей та підтримки царя (в кінці 50 — х років XVII ст.), так і від підтримки старшини. Так, наприклад, в Коломацьких статтях 1687 року значно обмежувались прерогативи гетьманської влади: без чолобиття та царського уряду козаки вже не могли обирати і знімати з посади гетьмана. Фактично гетьман ставав ставлеником царя, а не козаків [4,147 — 149]. Козацька ж старшина, обмежуючи компетенції гетьмана на свою користь і на користь Росії, сприяла обмеженню державного суверенітету України. Гетьмани ж, зокрема І. Мазепа, що висувалися з її кола, основу державного і суспільного ладу бачили саме в козацькій старшині.

Отже потенційна нестабільність влади зумовлює занепад національної ідеї і відповідно ідеї державності. Поширення російської ідеї «єдиної і неподільної» держави, що відмітала інші національні ідеї, сприяє зміні ідентичності. Як зазначає Р. Шпорлюк, розуміння «України» як частини «Росії» не властиве для XVII ст., бо тоді «ідеї російської державності як чогось окремого від особи монарха та його володінь, не тотожного їм, ще не існувало» [13,174.] Виникши за часів Петра І, ця ідея остаточно сформувалася за Катерини II.

Події 1708 — 1709 років і поразка мазепинців сприяють приходу до влади промосковських верств. В історіографії досить актуальною є думка, що саме з цього часу українська еліта йде трьома шляхами: 1) у лоно суспільної еліти Російської імперії, зраджуючи національним інтересам, 2) формально входячи до російської суспільної еліти, залишається їй внутрішньо опозиційною, 3) втрачаючи свої елітарні позиції, залишається, проте, національно — свідомою частиною українського суспільства, що зможе генерувати нову формацію національної еліти [14,13]. Згадані процеси, як слушно зазначає В.Кривошея, спричиняє «ліквідація системоутворюючого елементу — гетьманства як інституту компромісу головних внутрішніх політичних угрупувань» [15,14], бо гетьман перш за все символізував єдність народу і держави, до того ж у попередній період за гетьманом завжди стояли «свої люди», що сприяли приходу даного гетьмана до влади і підтримували його потім. Після знищення шведської армії Петро I проводить політику по насадженню російських елементів в середовище української еліти. Ігноруючи малоросійські права, цар призначав полковників (не українців, а московитів). Відповідні призначення відбулись у Стародубський, Чернігівський та Ніжинський полки. Чужинці — серби, волохи, також починають посідати низку важливих посад [15,162]. Призначення гетьмана відбувалося із Петербурга. Отже, не будучи впевненою в термінах свого перебування, оновлена старшина намагалась якомога більше збагатитись за рахунок селянства, а формально призначений гетьман не міг активно просувати українські інтереси.

Зосередивши на початок XVIII ст. велику кількість земель, українська старшина починає усвідомлювати себе в нерозривній єдності з етнічною територією. В козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, що виступали речником козацько — старшинської ідеології і мали елітарне поширення, активно вживаються поняття: «Україна», «український народ», «українська земля», «нація», «Вітчизна» в контексті їх цілісного розуміння стосовно всієї етнічної території. Тому ідея «збирання» українських земель стає досить популярною. Так, наприклад Г. Граб'янка стверджував, що козаки «і до сьогодні ... відстоювали її (землю — О.П.) цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воєводства Київське, Браславське та Подільське, де протікають ріки Горинь , Дніпро, Десна та Сураж, а звідки до Чорного моря» [16,14].

Внаслідок політики старшини по ревізії 1729 — 1730 років 70% селянських дворів опинились в руках приватних власників та монастирів і лише 12% залишилось вільними військовими [17,65]. Отже прагнення закріпитися на цих землях стає домінуючим для старшини.

В творах же Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновськго, В. Рубана, О. Рігельмана висловлюються ідеї автономії, змальовується славетне минуле України, ідеалізується образ Б.Хмельницького і підтримується російський протекторат. Однак, на нашу думку, гетьмани (переважно вихідці зі старшин) і старшина, звертаючись до автономіських позицій, не ототожнювали їх з «державницькими». Ідея автономії, яку висувала локальна еліта стосувалася більше прагнення зберегти станові привілеї (вольності), територіальні особливості самоврядування. Наприклад, Петро Симоновський, автор історичного опису України (1765 р.), в своєму творі, підтримуючи гетьманське правління, акцентував увагу

на козацькій старшині та її заслугах перед царем. Задоволення інтересів старшини — головне для автора, тому наступ Москви на права старшини він категорично засуджує, аргументуючи тим, що Україна не була завойована [18]. Цим же аргументом (що Україна не була завойована — О.П.) керується і Семен Дівович у праці «Розмова Великоросії з Малоросією», що була написана 1762 року. Розвиваючи ідею автономності України, звертаючись до давніх часів, мислитель підкреслює добровільне входження Малоросії під владу Москви: «Російського царя я над інші взяла, йому я добровільно себе піддала» [19,610].

В універсалах гетьманів післямазепинської доби також прослідковується ідея автономії з акцентом на вольності. Так, наприклад, І. Скоропадський в Решетилівських статтях від 1709 року просить утвердження прав, вольностей і порядків Козацької держави, щоб російське військо не втручалося «до жодних порядків і справ полкових та міських» [20,191 — 193]. Причому він звертається до царя неодноразово (в 1718, 1719, 1722 рр.), з іншого боку беручи активну участь у репресіях проти мазепинців.

У преамбулі Конституції Пилипа Орлика 1710 року йдеться про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і спроби скасувати права і вольності українців згідно попередніх домовленостей. [21,210].

Отже, підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що ідеї державності, актуалізувавшись у другій половині XVII ст., оформились як колективно — індивідуальний проект, що являв собою національну ідею. Еволюціонувавши від ідеї козацького автономізму до ідеї незалежної соборної держави, національна ідея формувалась як складова політичної ідеології. Але перш за все внутрішня боротьба за владу між гетьманом і старшиною призвела до занепаду національної ідеї, актуалізувавши водночас ідеї автономної державності як боротьби за вольності.

Література

1. *Кравченко П. А.* Інтеграція вітчизняного культурно — історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально — філософський аналіз): Автореф дис... д — ра філос. наук: 09.00.03./ Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2001. — 39 с.

2. *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико — методологічні засади. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — 2001. — 263 с.

3. *Нагорна Л.П.* Богдан Хмельницький // Віче. — 1993. — №12 — с. 35 — 39.

4. *Тисяча років української суспільно—політичної думки*: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.3, кн. 1. — 504 с.

5. *Полонська—Василенко Н. Д.* Історія України. — К.: Либідь, 1995. — Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — 606 с.

6. Цит. за*: Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII — XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 367.

7. *Кириченко В.* Українська національна ідея та розбудова української державності // Розбудова держави. — 1993. — №9. — С. 4 — 7.

8. *Мицик Ю.А.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400 річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К., 1995. — С.25 — 39.

9. *Величко С.* Літопис. — Т.1. — К.: Дніпро, 1991. — 371 с.

10. *Каклакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.

11. *Яковлєва Т.* Структура українського суспільства // Історія України. — 1998. — №43. — с. 43—45.

12. *Козаченко А.* Органи влади і державного управління України другої половини XVII ст.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. — Х., 2001. — 215 с.

13. *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / /Національна ідентичність: Хрестоматія. — Х.: Крок, 2002. — С. 167—184.

14. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина /НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Стилос, 2005. — Ч. 1: Упорядники гетьманської адміністрації. — 259 с.

15. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. В 2—т.: Т.2 — від половини XVII століття. — К.: Глобус. — 1992. — 349 с.

16. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.* — К.: Т—во «Знання» України, 1992. — 192 с.

17. *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К.: Видавництво Київського університету. — 1959. — 432 с.

18. *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе. — Спб., 1765. — 305 с.

19. *Семен Дівович.* Розмова Великоросії із Малоросією // Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV — XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI — XVIII століття): В 4 кн. — К.: Видавництво «АКОНІТ». — 2006.— Кн.4 — 798 с.

20. *Тисяча років української суспільно—політичної думки*: У 9 т. — К.: Дніпро, 2001. — Т.4, кн.1. — 520 с.

21. *Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького / / Національні процеси в Україні. Історія і сучасність*: Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. — К.: Вища школа, 1997. — 704 с.

Пономаренко Е.В. Эволюция украинской национальной идеи в XVII–XVIII вв.

Рассматриваются вопросы эволюции украинской национальной идеи в эпоху Гетманщины. На основе анализа гетманских универсалов и летописных источников объясняются особенности национальной идеи и причины ее упадка.

Ключевые слова: национальная идея, эволюция, государственность, казачество.

Ponomarenko, Ye. V. Evolution of the Ukrainian national idea in the 17th – 18th centuries

Review of the issues of evolution of the Ukrainian national idea in the age of Getmanate. The characteristic features of the national idea and the causes for its subsiding are explained on the basis of the analyses of Getman's universals and chronicle sources.

Key words: the national idea, evolution, the nationhood, the Cossacks.

УДК 32(092)Драгоманов

Новакова Н.О.

Концепція суспільно–політичної еволюції в працях М. Драгоманова

Проаналізовано проблеми соціально–політичної еволюції в працях М. Драгоманова, відомого українського науковця. Розглядається питання співвідношення революції та еволюції, оптимальних шляхів політичного розвитку.

Ключові слова: суспільно – політичний розвиток, еволюція, революція.

Сучасний політичний розвиток в Україні характеризується незавершеністю процесів державотворення та суспільною невизначеністю мети політичних змін. В зв'язку з цим важливим видається аналіз наукового доробку визначних українських мислителів, їх уявлень про можливі моделі та шляхи трансформації політичної системи України, її особливості та рушійні сили. Одним з найпомітніших мислителів, що приділяв значну увагу визначеній проблематиці, був М.Драгоманов.

Дослідження праць М.Драгоманова викликає зацікавленість багатьох науковців як в межах України, так і закордоном. Цій тематиці присвятили свої роботи А.Круглашов, В.Лісовий, М.Шаповал, І.Лисяк – Рудницький та інші. Не зважаючи на велику кількість досліджень, питанню суспільно – політичної еволюції в доробку М.Драгоманова не було присвячено спеціальних праць. Тому мета даного дослідження: аналіз поглядів М.Драгоманова на суспільно – політичну еволюцію, її співвідношення з таким видом суспільно – політичного розвитку, як революція.

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) – видатний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист. Політичні погляди М.Драгоманова формувалися під впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і соціалістичних ідей. Ключовим у політичних поглядах М.Драгоманова є поняття «громада». Держава, на думку науковця, не задовольняє прагнення людини до свободи і справедливості, тому єдиним виходом є впровадження народоправства. Громада виступає первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється з громад в результаті децентралізації управління державою. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації.

Принцип федералізму також визначав погляди М.Драгоманова на національне питання: він відкидав націоналізм і сепаратизм.

М.Драгоманов приділяв багато уваги проблематиці суспільно – політичного розвитку. У своїх працях він проаналізував сутність явища еволюції, процес формування поняття «еволюція», його співвідношення з іншими видами суспільно – політичного розвитку, а саме з революцією. У цьому контексті дослідник найчастіше вживає поняття «поступ», розуміючи під ним незворотній процес вдосконалення, покращення, тобто прогрес. При цьому поступ, на думку М.Драгоманова, відбувається не «ривками», а гармонійно, органічно. Дослідник не заперечує ролі революцій у розвитку, але вважає їх лише формами, що інколи приймає еволюція. Він не розрізняє таких термінів як революція, повстання, бунт.

Характеризуючи концепцію суспільно – політичної еволюції М.Драгоманова, І Лисяк – Рудницький зазначав, що мислитель не вважав поступ автоматичним процесом, а також не ототожнював його з технічними досягненнями. Така позиція була новим щаблем у розумінні суспільно – політичної еволюції. Визначними характеристиками поступу для М.Драгоманова є перехід до вищого ступеня духовної культури, соціальної справедливості.

Інший дослідник творчості М.Драгоманова, В.Лісовий, наголошував на тому, що для концепції суспільно – політичної еволюції М.Драгоманова характерним є історизм, тобто залежність сприйняття явища від певного рівня історичного розвитку: «Історичний підхід поширюється Драгомановим на пояснення наших соціальних явищ, інституцій, але і самої свідомості, розвитку тих чи тих ідей. Такий історизм, однак загрожує прийняттям тієї діалектики розвитку, яка розхитує, зрештою, етику. Всі поняття та ідеї (в тім числі етичні) стають відносними, залежними від рівня історичного розвитку. Уникнення такого історичного релятивізму досягається тим, що для Драгоманова прогрес є здебільшого питанням про вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Надісторична і позаісторична «ідея справедливості», тобто певний етичний принцип, знову рятує Драгоманова від детерміністичного еволюціонізму, а заодно і від етичного релятивізму» [6,87 – 88].

Формування уявлення про суспільно – політичний розвиток М.Драгоманов пов'язує зі змінами у релігійних віруваннях. Дослідник вважає, що саме релігія від початку історії людства і до доби Просвітництва закладала форми сприйняття світу людиною. Зокрема, для давніх вірувань було характерним уявлення про так званий золотий вік – найкращий період в історії людства, що був раніше, а подальша історія людства розглядалась як поступовий занепад. Така концепція, на думку М.Драгоманова, не сприяла активній позиції людини, прагненню до впровадження змін на краще, а лише поширювала песімізм і ностальгію за минулим. Але вже у релігії персів з'являється уявлення про боротьбу з лихом – тобто певна можливість для покращення життя. Це, на думку дослідника, перше явище в історії релігії, що мало величезний вплив на подальші уявлення про поступ.

Якісні зміни в уявленні про поступ відбулись з появою християнства. Вперше з'явилась концепція лінійного розвитку, спрямованого до кращого.

Великий потенціал для еволюції, на думку М.Драгоманова, несли претензії християнства на всесвітність. Християнські вчителі наближались до думки, що в житті є поступ до кращого і вважали саме цю модель вірною для всього світу.

М.Драгоманов, констатуючи позитивну роль християнства для розвитку уявлення про еволюцію, наголошував на тому, що, особливо в добу Середньовіччя, таке вчення мало також низку негативних рис. Це стосується зокрема аскетизму, що пропагувало християнство. Дослідник вважав таку позицію непродуктивною, шкідливою для ідеї поступу. Адже якби всі люди відмовились від насолод світського життя, земних втіх та подалися у відлюдники історія людської цивілізації просто закінчилась би: «Якби всі люди рішучо перейнялись такими думками, то настав би кінець не тільки всякому поступові між людьми, а і всякому громадському життю, та й самому людському родові. Є й досі такі люде, що думають, що се було б і краще, а надто, коли б душі всіх людей, що засудили себе на бездітну смерть, жили вічно коло Бога в царстві небеснім. Нема що говорити, чи краще це було б, чи ні. Бо річ у тім, що того не може бути, бо скільки б не намовляли людей проти світа та життя, проти того щоб женитися та йти заміж, все таки велика більшість людей жила й живе на світі громадами, одружуючись та родячи дітей. І так певно буде воно завсіди, бо така вже людська природа. Отже значить треба відповідно до цієї природи придумати й думки про світове, громадське й особисте життя, щоб воно поліпшувалось, а не нищило ся» [4,45].

Християне взагалі протиставляли себе земному світові, оскільки земний світ вважався царством диявола. Тому все мирське, тілесне тим більше вважалось нижчим за духовне. Такі уявлення, на думку М.Драгоманова, гальмували розвиток і були шкідливими для людства.

Дослідник підкреслював, що в рамках християнської філософської системи подальше становлення уявлень про еволюцію було неможливим. На думку науковця, людство повинно було перестати спиратись на релігію, оскільки «поступ тормошився сліпою довірою до попів» [4,45].

Подальшим етапом в розвитку уявлень про еволюцію, на думку М.Драгоманова, стала доба Просвітництва. Для цього періоду характерне переведення акценту з надприродного на людське, аналіз розвитку через науку. М.Драгоманов дуже позитивно оцінює процеси, розпочаті в добу Просвітництва: «Як тільки гуманісти звернули увагу на людське життя, на землю, зразу ж почали вони розбивати і громити порядки, розбивати, що в їх лихе, і стали думати про те, які мусіли б бути добрі порядки якби їх завести» [4,52].

Найкращою книгою про нові порядки М.Драгоманов вважає «Утопію» Т.Мора. Цінність цього твору для формування уявлень про еволюцію, на думку вченого, перш за все в тому, що уявний ідеальний устрій, який описується в «Утопії», не є чимось надприроднім. Це ідеал, але такий, який можуть реалізувати на землі самі люди без втручання надприродних сил. Отже «Утопія» дає напрямок розвиткові людства, спрямовує його до кращої мети: «Та властива вартість книги Мора про Утопію не в тих чи інших думках його про ріжні державні порядки, а в тому, що він звернув увагу на громадське життя на землі, що міркував про се життя, опираючись на вільний розум, а ні на якісь церковні

приписи, та протиставляв недоладним порядкам на Землі не царство Боже, або небесне, котре не залежить від людей, а взірець, котрий людей коли схочуть, самі можуть виконати на землі» [4,55].

Але «Утопія» не називала шляхи, конкретні кроки досягнення ідеалу. Наступним кроком на шляху становлення уявлень про поступ, на думку М.Драгоманова, стало розуміння того, що «громадські порядки змінюються не відразу, а помалу, так що на місце старого, що розвалюється, виростає нове, і зміни ті робляться не так волею царів, як волею громадян, у яких повстають нові думки» [4,56]

Суттєвим кроком вперед, на думку мислителя, була також відмова науковців від беззаперечного визнання авторитетів: «Світські вчені, як наприклад згаданий вище Бекон, дійшли думки, що в справах світської науки треба доходити правди вільною пробою, не покладаючись на те, що кажуть старі люде, або вчені старих віків, і встановити у тих справах вільність від усякого авторитету. Спершу ті вчені, як і сам Бекон, хотіли наділити світську науку і віру так, щоб в науці про світські річі держатись досвіду вільного від усякого авторитету, а в справах віри коритись авторитету святого письма, або навіть і церковного уряду. Та такий поділ здав ся неслушним і неможливим, і вчені люде признали, що над розумом людським неможна ставити жодної старшини, що розум мусить у всьому бути вільним від усяких авторитетів» [4,61]. Дослідник вважав, що церква формувала такий світогляд, коли давні істини вважались беззаперечними. Нова наука навпаки ставила старі погляди під сумнів. Це, на думку автора, було великим прогресом само по собі, а також формувало ідею про розвиток людських знань.

Отже, за М.Драгомановим, ідея еволюції формувалась паралельно з розвитком релігійних вірувань людини та її філософських уявлень про світ. З часом, людство перестає задовольнятися апеляцією до надприродних сил і воно звертається до науки та наукового досвіду. Роботу «Рай та поступ» М.Драгоманов закінчує саме аналізом доби Просвітництва, якій ми і зобов'язані, на думку вченого, сучасним уявленням про еволюцію. Концепція М.Драгоманова багато у чому слушна: формування теорії суспільно – політичної еволюції відбувалося паралельно до появи лінійної концепції історії, розвитку науки, секуляризації. Але Просвітництво характеризується надмірною вірою у науку та невпинний прогрес, що властиве і для уявлень М.Драгоманова про еволюцію.

Аналізуючи явище еволюції, М.Драгоманов розглядав його глобально. Тобто він вважав, що еволюція відбувається в масштабі людства, а не в масштабі окремих країн. науковець вважав, що вивчаючи процесу суспільно – політичних змін в окремих країнах, можна дійти висновку, що в якийсь період розвиток зупиняється, або навіть наступає регрес. Але, якщо подивитись на процеси ширше і підняти рівень дослідження до масштабів всього людства, то одразу стане зрозуміло, що еволюція не зупиняється ніколи: під час кризи у одній країні, розвиток відбувається в іншій. Таким чином, в підсумку, суспільно – політичний розвиток не зупиняється і не переривається ніколи: «Коли дивитись на долю окремих народів, то можна часто не тільки не побачити поступу, але навіть погіршення тої долі, бо ж часом траплялося, що цілі народи попадали в неволю до чужинців, або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю всіх народів на землі, принаймні з того часу, з якого

можна мати писані спомини про ту долю, то безумовно завважаємо, що тим часом, як в одного народу поступ часом іноді спинявсь, або зовсім переривавсь, то він у другого народу все таки ішов далі, або що поступ з одного боку спинявся серед якого сь народу, то з другого боку, серед другого народу було якраз навпаки аж поки згодом один народ — не навчав ся в другого того, в чому він остав ся позаду» [4,65] .

Потрібно зазначити, що поняття «еволюція» та «прогрес» були для дослідника тотожними: «... думки про поступ, себто про те, що життя людське де далі не гіршає, а кращає» [4,56]. Найяскравіше, на думку дослідника, еволюція помітна у точних науках, але це не означає, що духовний розвиток людства стоїть на місці. Прогрес у технологіях «переміняв вже на краще почасти і людську натуру» [4,67], а також «той поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних» [4,69].

Розвиток науки і технології, спрощуючи знаряддя праці, змінюючи виробництво, робить, на думку М.Драгоманова, суспільний лад більш демократичним, справедливим : «На те, щоб технічний поступ не шкодив біднішим людям, знайдено вже лік; лік той просвіта та єдність між бідними людьми, між робітниками, в домаганні підвищити плату за працю, примусити держави крайові, і громадські уряди ліпше вдержувати копальні, фабрики, доми для робітників, а далі в домаганню, щоб всі ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітницьких спілок. Тоді всі вигади технічного і наукового поступу будуть рівно корисні для всіх людей і поступ той стане ще скорший, так що людська праця стане дуже легка, хоч, звісно, зовсім не щезне, як про се думали ті, що складали оповідання про райське життя: минуле чи будуче» [4,68]

М.Драгоманов розробив цілісну концепцію суспільно — політичного розвитку. На думку науковця, якісні зміни у суспільстві можуть виникати лише шляхом поступових змін, коли вони «проростають» паралельно з поступом науки, технологій, культурним розвитком. Але це не означає, що дослідник заперечував значення революцій для людського поступу. Можна сказати, що взаємозв'язок революцій та еволюцій дослідник розглядав діалектично. Ці протилежні форми розвитку, на думку автора, доповнюють одна одну. Шляхом революції можна змінити уряд, домогтися тактичних змін. У цьому сенсі революції у Драгоманова є виявом процесу еволюції, що охоплює людство та природу як складні системи. Революції, на думку науковця, не можуть призвести до фундаментальних змін, а лише скорегувати, дещо пришвидшити чи уповільнити розвиток.

У статті «Михайло Драгоманів — його життя, наукова, політична та громадська діяльність» Я.Довбищенко наводить думки М.Драгоманова про роль революції у суспільно — політичному розвитку: «Саме поняття соціальної революції не має рації, якщо слово революція розуміти в звичайному значенню горожанської війни... Революція, як озброєне повстання певної меншости, (більшости нема чого повставати) є поняття кола відношень політичних, державних і там має певний резон, бо для повалення данного зовнішнього державного устрою та встановлення другого буває досить і певної меншости, хоч і не завше буває досить для скріплення його» [1,36].

На думку науковця, революція не в змозі вирішити фундаментальних питань, таких як зміна суспільно — політичного устрою. Для цього,

за М.Драгомановим, потрібно мати «готовий план», який виробляється за довгий період часу паралельно з розвитком техніки, культури, науки. Дослідник робить акцент на тому, що такий план «виростає низкою спроб в постійній ріжнобічній боротьбі зі старим порядком і в таких само спробах встановити нові порядки. цей зріст і складає ту громадську еволюцію, в котрій військові дії, як вибухи класової ненависти, заколоти та революції, звичайно неминучі, але в ній складають вони частину, і до того не саму важливу» [1,37], а отже якісні зміни у суспільстві не можна зробити одномоментно — потрібно, щоб вони були підготовлені в ході органічного поступового розвитку.

У праці «Слово до громади» М.Драгоманов приділяє увагу аналізу явища революції та факторам, що впливають на її успішність чи неуспішність. Форма суспільно—політичного розвитку, на думку М.Драгоманова, перш за все залежить від особливостей громади: «Мало того, стан громади серед котрої живе чоловік, в інший час збуджує такий дух, попихає громаду до таких способів, котрі наперед і вигадати неможна» [3,127]. Громада, як певний колективний організм, сама визначає шляхи свого розвитку, а окремий індивід реалізує цей шлях. Одним з головних факторів успіху лідера, що хоче спрямувати розвиток громади в тому чи іншому напрямку, є його приналежність до громади. На думку М.Драгоманова, лише людина, що довгий час живе у громаді та бере активну участь у її справах може мати успіх як очільник певних соціальних перетворень: «тільки осілість в громаді з докладною, явно потрібною громаді працею дає основу на якій можна толкувати сь про те, якими способами і на який часте ба добиватись зміни громадських порядків, яку звуть то переміною (реформою), то переворотом (революцією)» [3,127]. Неможна не погодитись з думкою М.Драгоманова, що повести народ за собою може той лідер, який розуміє прагнення та сподівання людей, живе та дихає тим самим, що і вся громада: «Ясно, що діло не в спробах, а в цілі, та в живій спільності чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільності, котра, як сказано було зараз, виростає тільки з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу, й ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстання propaganda par les faits, бунтів (проповідь ділами)» [3,127]. На нашу думку, така спільність, вкоріненість лідера у громаді якщо і не є запорукою успіху, то точно сприяє діяльності лідера.

М.Драгоманов вважає безглуздими думки, що революція чи переворот (дослідник не розмежовує цих термінів) може робитися згори. Спираючись на думку про необхідність вкоріненості лідера в громаді, він наполягає, що революція може здійснитися лише знизу, так би мовити визріти в середині громади. Думки М.Драгоманова щодо важливої ролі лідера у процесі революції чи бунта не суперечать цьому, адже лідер для дослідника — це частка громади, що знаходиться в середині не претендуючи на зверхність. Революція для М.Драгоманова — це крайній засіб домогтися правди, відновити свободу та справедливість, коли економічні та громадські умови настільки несприятливі, що народ вже не може терпіти: «Повстання робляться від гарячої крови, од нетерплячки, од невиносної неправди, котра гніте людей як раз в той час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втішити, ні підняти розмо-

вами, а також початками чужих громаді людей — тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти» [3,127]. Але навіть за найважчих обставин, громаду у такому повстанні може очолити лише член громади. Це, на думку М.Драгоманова, природній стан речей, адже настрій громади передається всім її членам і тоді просто не можна втриматись від радикальних дій, а сторонній людині важко зрозуміти прагнення громади: «В 95 случаях із 100 навіть «бунтареві», не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою настільки, щоб понести свою голову у тій справі, котра просто не вражає його ока й вуха. З другого боку, ні один справді живий чоловік не витримає, щоб не пристати до діла, що робиться коло його, в якому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, щоб то зерно розрослось, як найбільше. Коли такі живі люде з громадівців наших, ставши своїми людьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, що громадам тим робиться кривда, котрої вони не можуть стерпіти, то, певно, вони й повстануть купі з громадою» [3,130].

Такі погляди М.Драгоманова зумовили його критичне ставлення до закликів підбурювати народ на революційні дії чи розбурхати революцію бодай в масштабі країни. Мислитель вважає, що такі спроби приречені на провал, бо якби обставини призвели до великого бунту, то «більша частина народу обійшлась би без всяких верховодів, котрі б її кликали та строїли, та зводили» [3,131]. Тому громадівці, на думку науковця, мають підтримувати лише місцеві повстання, що виникають без зовнішнього втручання. Така позиція М.Драгоманова не бездоганна. Звичайно, обстоюючи ліберальні цінності, а головне свободу, дослідник вірив у самоорганізацію людей та їх здатність вести ефективне громадське життя без зовнішніх органів примусу, таких як державний апарат. Але нам видається, що успіх революції багато в чому залежить саме від ефективної координації, організації та дисципліни, яких важко досягти без участі центрального керівництва.

М.Драгоманов акцентував увагу на особливостях російських, чи скоріше слов'янських повстань. На думку дослідника, повстання мужиків у Російській імперії відрізнялись від революцій чи повстань у Європі насамперед тим, що вони не були спрямовані проти влади монарха. У народу була сильна віра у «доброго царя», тому повстання були спрямовані скоріше проти місцевих чиновників. В цьому криється причина, що, з одного боку, ці повстання були місцевими, а з другого — що з'являлась велика прірва між мужиками та елітою. Адже інтелігенція прагнула саме зміни суспільно—політичного ладу, запровадження конституційної монархії, республіки, або навіть бездержавницького самоврядування, а народ навпаки — ідеалізував монарха: «Найслабший бік мужицьких бунтів в Росії, не тільки в середній Московщині, а з XVII ст. і в нашій Україні, й, навіть, здається, й в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, що в мужиків неставало розуму про державні порядки, що мужики, постаючи проти тієї неправди, котра безпосередньо давить їх, завжди думають, що вони повстають не проти порядку державного, а за закон, за царську волю, проти котрої йдуть мовби то й не вони, а пани, або чиновники» [3,130].

Отже, М.Драгоманов вважав, що суспільно—політичний розвиток відбувається шляхом еволюції. Еволюція, за М.Драгомановим — це поступальний рух до кращого, більш розвиненого стану, тобто прогрес.

Але дослідник не зводить еволюцію до розвитку техніки та матеріального виробництва, навпаки, визначальним фактором розвитку є поступ у культурі, етиці, політичній системі. Дослідник вважав, що еволюція відбувається у масштабах всього людства. У певні періоди в окремих країнах або регіонах можуть відбуватись революційні перетворення, але, на думку науковця — це лише вияв, форма, яку приймає еволюційний процес. За М.Драгомановим, революцію неможна вважати такою ж формою розвитку, як еволюція, бо через революцію можна досягти лише поверхових змін. А якісні суспільно — політичні зміни відбуваються лише еволюційним шляхом.

Література

1. Цит. за: *Довбищенко Я.* Михайло Драгоманів — його життя, наукова, політична та громадська діяльність // Памяти Михайла Драгоманова. Сбірник — Харків: «ПОЮР» — 1920 — С. 2—15.

2. Драгоманов М. Вільна спілка // Драгоманівський збірник; «Вільна спілка» та сучасний український конституціалізм / Тарас Андрусяк (ред..). — Львів: Світ, 1996. — С. 5—73.

3. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади» // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. — Прага — Нью—Йорк, 1937 — С. 80—140.

4. Драгоманов М.П. Рай і поступ — Вінніпег, 1916 — 80 с.

5. Лисяк—Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк—Рудницький І. Історичні есе в 2 т. — Т.1. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. — К.: Основи, 1994 — С. 299—347.

6. Лісовий В., Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991 — № 9. — С. 83—102.

Новакова Н.А. Концепция общественно—политической эволюции в работах М.Драгоманова

Анализируются проблемы общественно — политической эволюции в работах М. Драгоманова, известного украинского ученого. Рассматривается вопрос соотношения революции и эволюции, оптимальных путей политического развития.

Ключевые слова: общественно — политическое развитие, эволюция, революция.

Novakova, N.A. Conception of social—political evolution in the works of M. Dragomanov

The article is devoted to the problems of socio — political evolution in the works of M.Dragomanov, famous Ukrainian scientist. The author raises questions of correlation of such notions as evolution and revolution, appropriate ways of political development.

Key words: socio — political development, evolution, revolution.

УДК 316.32

Білошицький С. В.

Теоретико–методологічні проблеми дослідження феномена сучасної ліберальної демократії

Аналізуються трансформації теоретико–методологічних підходів до дослідження ліберальної демократії в XIX – XX ст.ст. Робиться висновок, що за цей період методологічна основа дослідження еволюціонувала в напрямку від класицизму, через модерн, до постмодерністської маргінальності.

Ключові слова: *ліберальна демократія, теоретико–методологічні проблеми, феномен.*

Сучасне українське суспільство знаходиться в пошуках орієнтирів для власного політичного, економічного й духовного розвитку. Доволі поширеною серед політологів і політиків залишається думка про те, що саме сповідування ліберально – демократичних цінностей може стати джерелом успіху сучасного суспільства. Однак, на наше переконання, тверезий і не надто заідеологізований погляд на проблему сьогодення і майбутнього ліберальної демократії може привести дослідника до більш глибокого розуміння природи даного явища, вироблення принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку і визначення в ньому місця Української Держави.

Комплексне вивчення феномена ліберальної демократії в сучасному світі неможливе без чіткого визначення його теоретико – методологічної бази. Завдання даної статті полягає у здійсненні аналізу еволюції теоретико – методологічних підходів до дослідження ліберальної демократії в XIX – XX ст. та визначенні факторів, які ускладнюють процес об'єктивного наукового пізнання цього суспільно – політичного феномену.

Дане питання лише епізодично підіймалося в роботах таких дослідників, як Р. Даль, Дж. Сартрі, П. Манан, Дж. Кекес, О. Ковлер, М.Грачов, О. Мадатов, але не отримало комплексного викладення і не було ув'язано з проблемами становлення наукової теорії суспільства.

Запропонована задача ускладнюється тим, що сучасний стан соціальної теорії, на думку провідних суспільствознавців, можна охарактеризувати як кризовий. Криза філософських основ сучасної соціальної теорії пояснюється труднощами, що виникають при спробі створити автентичну теорію суспільства, яка, з одного боку, визначає структуру і тип соціальних процесів, с іншого – дозволяє зрозуміти сутність і

специфіку тих динамічних перетворень, які діють в сучасному суспільстві, названому багатьма соціологами «інформаційним».

Класичні соціальні теорії, до яких можна віднести концепцію К. Маркса, критичну теорію Т. Адорно, М. Хоркхаймера, Г. Маркузе і т. д., структурно – функціональний підхід Р. Мертона, Т. Парсонса та інших, базуються на ідеї конкретної стійкості соціальних систем, що робить можливим розуміння сутності соціальних процесів. Однак дані теорії піддаються в останні десятиліття критиці за нездатність адекватно відобразити суть радикальних змін, зафіксованих в сучасному суспільстві в сфері інформації і комунікації.

Тим не менш, саме в рамках класичної соціальної теорії почався процес еволюції політичного вчення про ліберальну демократію. Напрацьоване в епоху Нового часу і Просвітництва в працях таких філософів і соціальних мислителів, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Сміт, Ж. – Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Д. Дідро, Дж. Міль, І. Кант, Г. Гегель, та ін., ліберальне ідейне вчення під впливом досягнень соціології стало перетворюватись в предмет більш сурового дослідження з використанням наукового (для того часу) інструментарію.

Вже в працях французького соціолога і політика А. де Токвіля парадигма політичного лібералізму отримала нове вираження, яке визначає проблеми кордонів політичної теорії XX ст. Фактично він першим запропонував розглядати ліберальну демократію не як ціль, а як засіб досягнення стабільної суспільної еволюції [1,119].

В кінці XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх дослідженнях капіталістичного суспільства дійшли висновку, що в його надрах присутній і постійно розвивається глобальний соціальний конфлікт між буржуазією і пролетаріатом, в основі якого лежить нерівне відношення різних класів до засобів виробництва. Ліберальна демократія з ідеєю розділення власності, захисту прав меншості, загальним виборчим правом є, на їх думку, «ширмою», за якою приховується панування («диктатура») буржуазії над пролетаріатом. Логічним результатом розвитку марксизму стало протистояння моделей ліберально – демократичної і радикально – демократичної політичної теорії, як і визнання історичної обмеженості ліберальної демократії взагалі [2,158] .

Різке розширення участі мас у політичному житті суспільства на початку XX ст. знайшло своє відображення в працях іспанського соціального мислителя Х. Ортегі – і – Гасета, який визначив цю ситуацію як встановлення «політичного панування мас» і «тріумф гіпердемократії» «людини – натовпу». За його твердженням, входження мас в світ політики знаменує еру встановлення антиліберальних демократичних практик, що позбавляють окремих людей і груп меншості захисту перед «владою натовпу» [3,20].

Значний і вагомий прорив до більш точного і адекватного опису механіки політичного життя на початку XX ст. був здійснений Г. Моской, В. Парето і М. Вебером, які, намагаючись по – новому подивитися на державу і політику, перейшли від аналізу формальної структури влади до дослідження її справжньої, або реальної, організації, розкривали її приховані структури, мотиви і підстави.

Так, використовуючи історичний метод, Г. Моска дійшов висновку, що в будь – якому суспільстві існує фундаментальний розподіл на два політичних класи: правлячий і той, яким управляють. Ліберальна демок-

ратія на певному етапі розвитку суспільства виступає лише формою легітимації правлячого класу, апелюючи до існуючих норм і цінностей. Функціонування демократії без організуючої і координуючої участі правлячої меншості, на думку Г. Моски, неможливе, а сама ідея демократії в чистому вигляді (як правління всього народу) взагалі являє собою міф, що не має нічого спільного з реальною політичною дійсністю [4].

До схожих висновків про нежиттєздатність демократії (в тому числі ліберальної моделі) без організації і координації її розвитку з боку певним чином відібраної меншості (еліти) прийшов і другий італійський соціолог — В. Парето. Але якщо Г. Моска в своїй концепції зробив акцент на значенні і пріоритеті політичного фактора в структуруванні людського суспільства, то В Парето пояснює динаміку соціального життя скоріше психологічно [5,209].

Значний вплив на формування сучасної парадигми політичних наук здійснив відомий німецький соціолог М. Вебер. Сутність феномена влади він вбачав перш за все в здійсненні покори певному наказу в силу трьох причин — особистої зацікавленості, звичці або симпатії. Трьом мотивам покори відповідають три моделі владно — політичних відносин, три типи легітимного (узаконеного в очах більшості населення) панування: легальне, традиційне, харизматичне. Ця концепція типів легітимного панування стала теоретичною основою для переосмислення соціологом постулатів класичної ліберальної думки. Веберовське переосмислення ідеї класичної демократії полягало в тому, що система легального (формально — раціонального) панування (основи ліберального правління) потребує джерела додаткової незалежної легітимації — з боку традиції і/або з боку харизми [6,646,578 — 680].

В подальшому теоретичні розробки Г. Моски, В. Парето, і М. Вебера послужили основою становлення постксласичної парадигми демократичної теорії — процесуальної (або конкурентної) теорії демократії. В рамках цього підходу австрійський економіст Й. Шумпетер здійснив програмну модифікацію класичної доктрини демократії, міняючи місцями її найважніші елементи. Оскільки в сучасному суспільстві навряд чи можлива безпосередня участь громадян як в законотворенні, так і в політичному процесі загалом, то на перший план в змістовному тлумаченні демократії виступає проблема визначення осіб, що здійснюватимуть політичні рішення. Тобто демократія — це певний спосіб «інституціалізації певних політичних рішень», при якому «індивіди добиваються влади для прийняття рішень засобами конкурентної боротьби за голоси народу». Ліберальні принципи ринкових відносин переносяться Й. Шумпетером в сферу політичного: кожний політик виносить на продаж свій «товар», а виборець здатен зробити свій вибір в якості споживача [7,351,360]. Таким чином, демократія в австрійського вченого зводиться до методу, а точніше, стає побічним продуктом процедури конкуренції в оновлені лідерів.

У подальші роки в рамках політичної науки США, явно орієнтованої на емпіричні дослідження з наголосом на соціологічні і соціально — психологічні методи і підходи, поширилися дві основні інтерпретації «процесуальної» парадигми демократичної теорії — плюралістична і елітистська.

Прихильники першого варіанту (Р. Даль, Д. Трумен, С. Ліпсет, Д. Рісмен та ін.) пропонують сприймати демократію як політичний ме-

ханізм, що регулює взаємодію між конфліктуючими інтересами шляхом «демонополізації» законного доступу «до прийняття рішень». Ринок політики розглядається за аналогією з лібералізованим економічним ринком: уряд і політики, в їх уявленні, здатні відкликатися на запити, що висловлюються через фракції і групи інтересів, так само як пропозиції відкликаються на попит в економіці. В рамках другого підходу дослідники (Дж. Сарторі, В. Корнхауз, Р. Дарендорф та ін.) розглядають демократію як політичний процес, який забезпечує реалізацію демократичних принципів відбору і функціонування політичної еліти. На їх думку, ліберально — демократичні системи з найбільшим представництвом саме і призводять до некерованості держави, тому парламенти і уряди (правлячі еліти в цілому) повинні володіти певною «незалежністю» від настроїв «виборців», інакше вони не здатні відповідати за свою політику [8,180 — 181].

Серед французьких дослідників теорії функціонування демократії необхідно виділити соціолога П. Бурд'є і його концепцію «політичного поля», в рамках якої він намагався виявити найбільш глибинні структури різних середовищ соціального простору і встановити механізми, які слугують для їх відновлення та змін. Звертаючись до дослідження політичного поля, П. Бурд'є трактує його як особливий ринок, на якому існують виробництво, попит і пропозиція продукту особливого сорту — політичної партії, програм, думок, позицій. Цей ринок є «місцем конкурентної боротьби за владу, що здійснюється шляхом конкуренції за непосвячених, а краще сказати, за монополію на право говорити і діяти від імені якої — небудь частини або всієї сукупності непосвячених» [9,205]. При цьому професійний політик присвоює собі не тільки кількісний голос групи непосвячених (від імені якої він «говорить»), але й «саму» силу цієї групи, виробництву якої він сприяє. Довірена особа, при цьому, набуває влади над тим, хто передав їй свої повноваження [9,233].

До теорії П. Бурд'є логічно примикають інші авангардні (постструктуралістичні і постмодерністські) стратегії вивчення сутності політичних феноменів (М. Фуко, Ж. — Ф. Ліотара, А. Турена та ін.), які відрізняються радикальним переглядом уявлення і думок про суть влади і демократії, що устоялися в соціально — політичних науках.

Так, наприклад, видатний французький соціолог М. Фуко звертає увагу на екзистенціальний аспект взаємин панування/підкорення, тобто інтерпретує їх в якості певного досвіду існування. На його думку, визначальною ознакою влади є те, що вона кимсь здійснюється, з одного боку, і кимсь переживається, випробовується — з іншого, тобто вона в своїй самій глибинній сутності є проявом сили. В цьому випадку важливішою вважається не боротьба за виграш (що припускає рівноправ'я з партнером), а примус, насилля з боку більш потужного, більш вдалого гравця, що диктує свої умови і насолоджується своїми перевагами [10,14 — 15].

Значення нової парадигми політичних досліджень, запропонованої П. Бурд'є, М. Фуко та ін., полягає в тому, що вона дозволяє виявити початковий антиліберальний характер найбільш прихованих структур взаємин панування/підкорення, що утворює глибинні основи існування політичного ладу і всієї соціальної реальності.

Наведений вище короткий огляд основних соціологічних і політичних теорій свідчить про рішучість еволюціонування в XIX — XX ст. сус-

пільної науки в напрямку від класицизму, через модерн, до постмодерністської маргінальності. Усвідомлення кризи соціальної теорії, на думку багатьох соціологів, є очевидним в результаті впливу зовнішніх факторів, а саме — зміни і трансформації самої соціальної дійсності, що відмічаються в останні десятиліття. Процес переростання індустріального суспільства в якісно новий стан (названий різними спеціалістами постіндустріальним, інформаційним, технотронним, постекономічним, постліберальним і т. д.) ставить під сумнів можливість розуміння сучасних форм соціальності з позиції соціальної теорії. Реалії сучасного суспільства, що безперервно змінюються, не можуть розглядатися з позиції класичної теорії, оскільки соціальна теорія припускає суспільство як певну визначеність, доступну раціональному опису.

В середовищі західних соціологів зростає інтерес до створення теорії, яка б адекватно описувала комунікативний характер сучасного суспільства, тому що «формування інформаційної інфраструктури суспільства призводить до тотальної зміни форм соціальності, яка не зводиться лише до кількісних соціальних взаємозв'язків, а визначається комунікативним характером самої соціальної дійсності» [11]. Таким чином, на їхню думку, характеристика сучасних соціальних процесів з позиції традиційної теорії виявляється неможливою, хоча б через те що аналіз соціальної проблематики припускає звернення до теорії комунікації.

В дослідженнях сучасної комунікації ярко виділяються футурологічні і соціально — філософські підходи. В рамках першого, наведеного в працях Д. Белла, У. Дайзарда, І. Масуди, М. Маклюена, Г. Стоун'єра та ін., комунікація ототожнюється з розвитком комунікативної інфраструктури інформаційного суспільства. Інформатизація соціального простору ініціює появу нових форм комунікацій — електронних, що призводять до зміни характеру і форми сучасної комунікації. Предметом аналізу являється іманентний зміст комунікації, який визначається механізмами комунікативного простору. Комунікація розуміється в аспекті розвитку технічного потенціалу інформаційного суспільства, при цьому соціальні засади і політичні наслідки комунікативних дій залишаються поза межами зору.

Поряд з футурологічним підходом до комунікацій сьогодні отримує розвиток і соціально — філософський, найбільш повно охарактеризований в теорії комунікативних дій Ю. Хабермаса і системній теорії Н. Лумана. Своєрідні данні моделі комунікацій знаменують собою певний підхід в розвитку соціальної теорії, коли в якості основи дослідження виступають не репрезентативні форми соціальної реальності, а механізми комунікацій.

Аналізуючи еволюцію сучасного суспільства, Ю. Хабермас визначає його як суспільство модерністського типу, яке функціонує на стику капіталістичного способу виробництва і життєвого світу, причому сфери економіки і простору життєвого світу переплітаються таким чином, що формування нормативних механізмів соціального управління визначається взаємодією даних підсистем. З часом (з середини XIX ст.) хитка рівновага між ними поступово стала порушуватися на користь приватної власності. Його представники переходили від закликів до реформ державних інститутів, до їх захоплення й використання у своїх цілях. Як результат, вважає Ю. Хабермас, сучасний

демократичний процес характеризується тим, що він в основному протікає в союзах політичних й економічних еліт, залишаючи при цьому громадськості роль майже байдужого глядача, лише опосередковано включеного в процес політичної комунікації. Остання, по суті, заміщається «демонстративною й манипулятивною публічністю» організацій, що діють понад головою, але не від імені публіки [12,370].

На відміну від Ю. Хабермаса Н. Луман виходить з іншої інтерпретації комунікації. Він «звільняє» її від хабермасовского універсалізму й вбудовує модель комунікації в рамки системної теорії суспільства. У Н. Лумана поняття комунікації дозволяє уявити соціальну систему як оперативно закриту, аутопойетичну (таку, що самовідтворюється) систему, елементи якої — комунікації відтворюють себе за допомогою мережі цих елементів — мережі комунікацій. Погляд на суспільство як на аутопойетичну систему комунікацій, операціями відтворення якої є комунікації, робить поняття комунікації вирішальною для визначення поняття суспільства.

Відповідно, демократія в луманській соціології виступає в якості певної конкретної системи підтримання складної структурності («комплексності»), тобто достатньо широкої сфери різноманіття альтернативних думок, позицій і орієнтацій, в рамках якої відбувається відпрацювання і прийняття рішень в системі. При цьому Н. Луман вважає, що політична система не може легітимізувати себе тим, що вона визначає процес політичного волевиявлення. Політика в своїх рішеннях, на його думку, не може використовувати будь — які зовнішні опори, рації і цінності. Навпаки, останні в якості критеріїв прийняття рішень виробляються самою політикою (всередині, а не поза нею). Демократія, таким чином, комбінує здатність вироблення потрібних рішень із збереженням комплексності, тобто структурної відкритості для альтернативних дій. Фактично Н. Луман перетворює її в чисто технічну функцію, яка забезпечує політичній системі довготривалу стійкість і можливість існування. Демократія починає виправдовувати себе вже не в якості «найбільш гуманної» або «найбільш справедливої» форми організації правлячих відносин, а як стратегія, що в сучасних умовах краще всього дозволяє зберегти систему [13].

Однак теорії Ю. Хабермаса та Н. Лумана, незважаючи на відому популярність серед суспільствознавців, не позбавлені серйозних недоліків. Зокрема, вони носять описовий характер і не містять в основі фундаментальної універсальної теорії функціонування суспільства. Як відзначив російський соціолог М. Головін, «описи сучасного суспільства в XX ст. все менше й менше претендують на всеосяжну теоретичну розробку. Суспільні теорії, як правило, зачіпають окремі, найбільш важливі явища й обмежуються ними, або зводяться до наукового опису нашої епохи» [14].

Таким чином, можна констатувати, що криза сучасної соціології полягає у нездатності, з одного боку, до створення онтологічної соціальної теорії, а з іншого — в її зацікавленості епістемологічними розробками, які не закладають основ фундаментального розуміння властивостей соціальної матерії, припускають артикулювання принципово різних аспектів соціальної теорії і, як правило, суперечать один одному.

На думку В. Бачиніна і Ю. Сандулова, сучасну соціологічну науку характеризує прийняття постмодерністської парадигми, у рамках якої «відсутнє прагнення в усьому відшукувати смисл та значення; замість нього — готовність досліджувати те, що існує «по іншій стороні смислу», що й те саме ніби раптові хвороби, руйнівні афекти, божевілля, невмотивовані злочини, що не підкоряється ніяким контролюючим інстанціям, не вписується в простори, обмежені полюсами бінарних опозицій, хоча й володіє онтологічною правомірністю» [15,61].

Але крім спекулятивності сучасній соціологічній науці властива й певна вбудованість в ідеологічну систему суспільства, що заважає одержанню безсторонніх наукових результатів. Відображаючи домінуючу тенденцію розвитку західного світу, його суспільствознавство розвивається в рамках і за законами функціонування самого західного суспільства, виходячи з його стратегічних інтересів і цивілізаційних стереотипів.

Політизація й комерціалізація сучасної суспільної науки досягла рівня, за яким можна сміливо проголошувати загибель офіційної науки «як процесу пошуку істини». Реальне вивчення суспільних феноменів останні десятиліття ведеться, як правило, фахівцями, що працюють по замовленнях комерційних або політичних сил, зацікавлених в одержанні заздалегідь певного результату. Таке положення, за найрідшими виключеннями, змушує відповідних дослідників підганяти — причому найчастіше неусвідомлене — не тільки свої висновки, рекомендації й методи аналізу, але й первісні спостереження (тому що інакше їхнє дослідження буде носити формально несумлінний характер) під заздалегідь жорсткі певні вимоги замовника або під власну самоцензуру (ідеологічні забобони).

Як відзначив П. Діксон, головним завданням дослідницьких центрів («мозкових трестів», «фабрик думки»), відомих на Заході, є «не проведення традиційних фундаментальних досліджень, прикладних досліджень або розробок, хоча й те, і інше, і третє звичайно виконується, а встановлення зв'язку між знанням і владою, між наукою й технікою, з одного боку, і розробкою політики в широких областях, що представляють інтерес, — з іншого. Вони скоріше займаються поширенням нових знань, а не їхнім створенням» [16,44].

Теоретики ж, що професійно спеціалізуються на дослідженні зазначених процесів, звичайно відчувають твердий дефіцит конкретної практичної інформації, у результаті чого зазвичай будують ускладнені, «методологічно правильні» припущення на свідомо неповних, а в цілому ряді випадків і недостатньо достовірних даних.

Становленню же незахідної соціологічної науки заважає відсутність замовлення пошуку фундаментального наукового знання. До теперішнього часу для багатьох учених, що працюють у цьому напрямку, пошук істини багато в чому зводиться до банального пошуку різноманітних грантів, установлених західними корпораціями або політичними інститутами. Сам же дослідницький процес як пізнавальна діяльність рішуче відійшов на другий план і практично втратив самостійну значимість. На думку М. Делягіна, «можна сказати, що сучасна суспільна наука прагне знати нескінченно багато, навіть не стільки про «нескінченно малий», скільки про нескінченно мало значимий. Виняткове значення здобуває при цьому колекціонування різноманітних окремих випадків і побудова

моделей, заснованих на абстрагуванні від істотних сторін модельованого явища» [17,22 – 23].

Але визнання кризового стану сучасної соціологічної думки ніяким чином не знімає з порядку денного питання про розробку теоретико – методологічної бази запропонованого дослідження. При цьому необхідно враховувати, що окремою проблемою сучасної політології є її недостатня «науковість», з погляду відносної молодості й нерозвиненості власної методологічної бази. Значна кількість політологів мають базову філософську або історичну освіту, а серед політологічних робіт і сьогодні можна зустріти малоструктуровані дослідження, що мають характер інтуїтивної інтерпретації.

Розуміючи під теорією «одне з можливих пояснень спостережуваних явищ, що представляє собою безліч логічно взаємозалежних допущень і пропозицій (суджень)» [18,538], дослідник повинен усвідомлювати, що теорії ні в якому абсолютному сенсі не є ні щирими, ні помилковими, а тільки більш – менш корисним інтелектуальним інструментом, що пояснює політичне життя і її феномени.

Вищенаведені обставини дозволяють нам зробити наступні висновки та припущення:

– Теоретичним підґрунтям сучасної ліберально – демократичної теорії стали праці таких філософів і соціальних мислителів епохи Нового часу і Просвітництва, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Сміт, Ж. – Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, Д. Дідро, Дж. Міль, І. Кант, Г. Гегель та ін., які переважно ідеалізували ліберальну демократію та використовували її в якості інструменту критики існуючого абсолютизму.

– Запропонований аналіз трансформації поглядів таких суспільствознавців, як А. де Токвіль, К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Моска, В. Парето, М. Вебер, Й. Шумпетер, Р. Даль, Дж. Сарторі, В. Корнхауз, Р. Дарендорф, П. Бурд'є, М. Фуко, А. Турен та інш., на роль і місце ліберальної демократії в світі засвідчує про рішучість еволюціонування в XIX – XX ст.ст. політології в напрямку від класицизму, через модерн, до постмодерністської маргінальності.

– Процес переростання індустріального суспільства в якісно новий стан (постіндустріальний, інформаційний і т. д.) ставить під сумнів можливість розуміння сучасних форм соціальності з позиції соціальної теорії, а відповідно – раціональне дослідження феномену ліберальної демократії. Водночас в середовищі суспільствознавців зростає інтерес до створення теорії, яка б адекватно описувала комунікативний характер сучасного суспільства. Однак суттєвим недоліком існуючих комунікативних теорій є те, що вони мають описовий характер і не містять в основі фундаментальної універсальної теорії функціонування суспільства.

– Можна констатувати, що криза сучасної суспільної науки полягає у нездатності, з одного боку, до створення онтологічної соціальної теорії, а з іншого – в її зацікавленості епістемологічними розробками, які не закладають основ фундаментального розуміння властивостей соціальної матерії, припускають артикулювання принципово різних аспектів соціальної теорії і, як правило, суперечать одна одній.

– Фактором, що заважає об'єктивному дослідженню феномену ліберальної демократії, є тотальне прийняття суспільною наукою на методологічне озброєння постмодерністської парадигми, у рамках якої

раціональні форми пізнання виштовхуються ірраціональним світосприйняттям.

— Сучасній суспільній науці також властива й певна убудованість в ідеологічну систему суспільства, що заважає одержанню безсторонніх наукових результатів. Відображаючи домінуючу тенденцію розвитку сучасного світу, суспільствознавство розвивається в рамках і за законами функціонування самого суспільства, виходячи з його стратегічних інтересів і цивілізаційних стереотипів.

— Визнання кризового стану сучасної соціологічної думки утруднює завдання дослідження феномену ліберальної демократії в сучасних умовах, проте одночасно і підкреслює актуальність подібних досліджень, вимагає активізації зусиль суспільствознавців по генеруванню нових теорій, здатних адекватно пояснювати складні політичні феномени.

Література

1. *Токвиль А. де.* Демократия в Америке // Пер. с фр. В. П. Олейника. — М.: Прогресс, 1992.

2. *Маркс. К., Энгельс Ф.* Манифест коммунистической партии // Маркс. К., Энгельс Ф. Избранные сочинения в 10 томах, М.: ИПЛ. — Т. 3. — 1985.

3. *Ортега—і—Гасет Х.* Бунт мас // Ортега—і—Гасет Х. Вибрані твори / Перекл. з іспанської — К.: Основи, 1994. — С. 20.

4. *Див.*: *Самсонова Т.Н.* Концепция «правящего класса» Г. Моски // Социологические исследования. — 1994. — № 10. — С. 176—186.

5. *Див.*: Більшицький С. В., Маркова С. В. Нариси історії соціологічних вчень. — Ч. 1. (Протосоціологія та класика). — Чернівці: «Букрек», 2005.

6. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990.

7. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995.

8. *Фисун А.* Политическая мысль XX века // Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. — Х.: Фолио, 2001.

9. *Бурдье П.* Делегирование и политический фетишизм // Бурдье П. Социология политики. / Пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Sodo—Logos, 1993.

10. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и ее генезис) / Пер. И. Окуневой // Логос. — 2003. — № 4/5. — С. 14—15.

11. *Лоскутникова В.М.* Хабермас и Луман: два подхода к исследованию процессов коммуникации в современном обществе. — Сайт гуманитарного факультета Томского государственного университета. — http://huminf.tsu.ru/e—jurnal/magazine/2/losk.htm.

12. *Габермас Юрген.* Три нормативні моделі демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005.

13. *Див.*: *Феофанов К.А.* Социология организаций Никласа Лумана: коммуникация власти и доверия // Социологические исследования. — 1999. — № 3. — С. 126—128.

14. *Головин Н.А.* Прощание с Никласом Луманом: к последнему этапу творчества немецкого социолога. — Сайт факультета социологии Санкт—петербургского государственного университета. — http://www.soc.pu.ru/projects/daad/luhman.shtml.

15. *Бачинин В.А., Сандулов Ю.А.* История западной социологии: Учебник. СПб.: Издательство «Лань», 2002..

16. *Диксон П.* Фабрики мысли / Перевод с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004.

17. Делягин М. Г. *Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. — 3—е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА—М, 2003.*

18. *Мангейм Дж. Б., Рич Р.К.* Политология. Методы исследования / Пер. с англ. Предисл. А. К. Соколова. — М.: Издательство «Весь Мир», 1997.

Белошицкий С.В. Теоретико–методологические проблемы исследования феномена современной либеральной демократии

Анализируются трансформации теоретико — методологических подходов к исследованию либеральной демократии в XIX — XX в.в. Делается вывод, что за этот период методологическая основа исследования эволюционировала в направлении от классицизма, через модерн, к постмодернистской маргинальности.

Ключевые слова: либеральная демократия, теоретико — методологические проблемы, феномен.

Biloshitskiy, S. V. Theoretico–methodological problems of studying the phenomenon of modern liberal democracy

The author analyzes transformations of theoretico — methodological approaches to the liberal democracy studying in the XIX — XX centuries. He comes to the conclusion that during this period the methodological basis of the study developed from classicism through modern to post — modern marginality.

Key words: liberal democracy, theoretico — methodological problems, phenomen.

УДК 321:355.02(477)

Андрєєва О. М.

Концепт «цивілізації» в історичній та соціально–політичній думці

Аналізуються підходи до проблем цивілізації в політичних процесах.

Ключові слова: суспільство, соціальна структура, цивілізаційні теорії, національна ідентичність, евроцентризм цивілізацій.

В сучасній політичній науці існує точка зору, що концепт «цивілізації» є фактичним синонимом універсального виміру національної ідеї. В російській соціально – філософській думці цю тезу підкреслював В.М. Межуев, наполягаючи на тому, що приналежність народу до певної цивілізації є невід'ємною умовою самого національного життя та національної ідентичності [1,4]. Погоджуючись в основному з думкою відомого російського філософа, закцентуємо лише один пункт, з яким у нас є серйозні розходження. Мова йде про імпліцитний ***натуралізм*** такого роду уявлень. (На цей натуралізм недвозначно вказує слово «приналежність», нібито співвідношення націоанльної та цивілізаційної ідентичності є не результатом складної соціальної роботи, плодом дії складних ідеологічних конструктів та соціально – політичних ідентифікантів, а формою об'єктивно – природного зв'язку на кшталт родо – видового співвідношення в біологічному світі).

Подібний натуралізм потребує серйозної аналітичної роботи з «розсцеплення» ідеологічних передумов і їх «об'єктивно – предметної форми», з деконструкції подібної фетишізації соціальних відносин. Без такої роботи ми нічого не зрозуміємо в сфері того, яким чином національна та цивілізаційна ідентичність породжує певні уявлення про національну безпеку. Зі сказанрого випливає, що перед тим як приступити до розглядання кореляцій уявлень про національну безпеку (її принципів та критеріїв) з уявленнями про цивілізаційну ідентичність конкретної держави (та нації як її символічного аналога) необхідно розглянути генезу концепту «цивілізація». Звичність використання цього концепту на побутовому рівні, в пошреному політологічному дискурсі та журналістському жаргоні, його завантаженість ідеологічними конотаціями суттєво ускладнюєвирішення цієї задачі. На останній особливості треба зупинитися докладніше, оскільки концепт «цивілізації» практично не використовується в нейтральнро – описовому смислі, але лише мімікрує під дану ідеологічну нейтральність. В реальності дослідник завжди користується цим поняттям не в посиво – констатуючому ключі, але в ключі ***ціннісному.*** Висловлюючись більш радикально, можна ска-

зати, що сам термін «цивілізація» є своєрідною пасткою, оскільки при його використанні дослідник явно чи імпліцитно перетворюється на ідеолога: він проти чогось бореться, щось відстоює, когось звинувачує (як представника «іншої» цивілізації або суб'єкта, що знаходиться на «поза — цивілізаційному рівні»). Концепція держави пов'язана лише з державними інституціями, відмінними й незалежними від решти суспільних інституцій; саме їм належить монополія на примус і стягування податків у межах даної території. Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину. Щоправда, не можна заперечити певного взаємоперекривання обох концепцій з огляду на спільний для них зв'язок з історичною територією і (в демократичних державах) їхнє покликання на суверенітет народу. Та хоча сучасні держави мусять легітимуватись у національній і народній формі як держави окремих націй, їхній зміст і мета зовсім інші [2,11].

Приклад подібної ідеологізації (в контектсі проблеми національної безпеки) ми знаходимо в статті М. Леонова «Основи національної безпеки». Дана стаття цікава тим, що її автор ставить питання про безпосередній зв'язок національної безпеки від цивілізаційної ідентичності, хоча при цьому відразу ж спрощує характер цієї залежності, ідеологізуючи його. Так, наприклад, виділяючи шість цивілізацій на основі «релігіоцентричного підходу», він проголошує, що «Захід» (тобто США та ЄС), основою якої є синтез «протестантизму та раціоналізму», є цивілізацією «агресивною». Таким чином у автора наявні ідеологізовані, анти — західні уявлення, типові для сучасної російської національної та цивілізаційної ідентичності. Кінцевий висновок також є «консервативно — охороняючим» в сенсі своєї антизахідної ідеологічної стратегії:»Кожний народ живе в своїй цивілізації, він володіє набором духовних цінностей, специфікою формування людини. Руйнування цієї особливості є ознакою руйнування національної безпеки» (підкреслено нами — А.О.).

Таким чином, на прикладі наведеної цитати видно як некритичний підхід Леонова до проблеми цивілізації призводить до сповтореним та небезпечним уявленням про причинний зв'язок між цивілізаційною приналежністю та національної безпеки. Оскільки за такими нейтральними словами як «цінності» стоїть достатньо моторошна картина повної фатальної приреченості індивида бути вбудованим в цивілізаційну «Матрицю». (Аналогії з популярним фільмом братів Ванчовськи тут виправдані тому, що індивід в цій картині світу виявляється запрограмованим ***ззовні***. Крім того, що подібні уявлення є ідеологічно контрпродуктивними — оскільки вони універсалізують ситуацію, типову для традиційних суспільств і авторитарно — тоталітарних режимів — — — — однак вони є просто невірним. Дійсно, в епоху глобалізації, в епоху інтенсивних товарних та інформаційних взаємообмінів, подібний цивілізаційний автаркізм є абсолютним анахронізмом). Зі сказаного випливає необхідність більш точної інтелектуальної рецепції концепту «цивілізації» і більш «письменної» роботи з цим концептом.

Після появи робіт С. Хантінгтона сучасна політологічна та гуманітарна думка переживає новий злет інтересу до «цивілізаційних основ» людського буття та до можливостей застосування «цивілізаційного підходу» в аналізі соціально — політичних процесів. Виникла своєрідна мода на цивілізаційний аналіз та фетишизація зазначених «цивілізаційних основ».

Цивілізація перетворювалася на щось самореферентне, на різновид «онтологічного доказу», на майже божественну сутність епохи «смерті Бога», оскільки передбачалося, що вказівка на приналежність співтовариства до тієї або іншої цивілізації служить вищою легітимацією його ідентичності, позиціювання та можливих сценаріїв поведінки. У руслі цієї тенденції робота Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?» послужила каталізатором до вироблення «цивілізаційної міфології», активного застосування цивілізаційної риторики у сучасній ідеології та пропаганді.

Усе сказане ставить завдання з'ясувати на які реальні проблеми може відповісти цивілізаційний підхід, які межі його застосовності у науковому аналізі, за межами яких він перетворюється на інструмент політичних технологій та політичного маніпулювання. Для вирішення цього завдання необхідно повернутися до аналізу базового концепту зазначеного підходу, концепту «цивілізації» та продемонструвати а) історичні причини його появи, б) модифікації «цивілізаційного підходу» за збереження вихідних методологічних та світоглядних передумов у його основоположників (Н. Данилевського, К. Леонт'єва, О. Шпенглера, А. Тойнбі, частково Л. Гумільова) та сучасних товмачів (насамперед, мова йде про С. Хантінгтона), в) реальна «предметність», яка приховується за цивілізаційною термінологією та яка не може бути прояснена без цієї термінології. (Іншими словами, останній пункт покликаний відповісти на запитання чи має предикат «цивілізаційний» якусь додаткову змістовність або ж він є тавтологією, простим понятійним дублюванням емпіричних спостережень над культурою народу, його звичаями, цінностями, релігійними особливостями, зовнішніми культурними відмінностями від інших народів тощо).

Наша вихідна теза полягає у ствердженні того, що термін «цивілізація» є вкрай ідеологізованим, міфологізованим та емоційно — оціночним інтелектуальним продуктом, причому ці характеристики мають місце навіть у випадку максимального відсторонення дослідника від поточної політичної кон'юнктури. (Наприклад, сказане видається справедливим стосовно такої фігури як А. Тойнбі, історика, який безпосередньо не втягнений до політичного протистояння та розглядає цивілізації у масштабах «великого історичного часу»). Проте, враховуючи те, що будь — яка соціально — політична теорія є політично заангажованою, можна стверджувати, що для появи стійкої традиції застосування цього підходу були об'єктивні передумови, насамперед тупики лінійної прогресистської моделі світової історії, яка склалася у XVIII — XIX ст.ст. До аналізу цих передумов ми й переходимо.

А. Передумова нелінійного історичного часу. Ця передумова була спрямована проти просвітительської «прогресистської» філософії історії, яка уявляє собі історичний процес у вигляді нескінченного, нічим не стримуваного кількісного нагромадження досягнень та завоювань заснованого на Розумі «Прогресу», у який поступово втягуються представники всіх народів, і які, зрештою, утворять однорідне, раціонально мисляче «людство». Окрім цієї *космополітичної* складової просвітительського історіцистського міфу, заснованого на передумові загальної рівності, цей міф ніс у собі потужний ієрархічний, дискримінаційний та колоніалізаційний імпульс, який виразився в ідеї європоцентризму. Європоцентризм, будучи Тінню (в юнгіанському смислі слова) філософії Про-

світи, припускав, що справжнім представником Homo Sapienc'а є не все людство, але «європейське людство», що поняття історії щодо європейських народів, у той час як всі інші народи є «неісторичними», варварськими та, у певному смислі, не зовсім людьми. Передумова нелінійного історичного часу, який становить основу всіх різновидів «цивілізаційних підходів», містить, таким чином, взаємозалежні положення про те, що історичний час не є лінійною, еволюціоністською прямою, але утворює цикли, аналогічні біологічним циклам (дитинство — юність — зрілість — старість — зів'янення — смерть). Другою складовою цивілізаційного підходу стала відмова від уявлень про ***єдність*** людського роду та «людство» як історичний суб'єкт, унаслідок якої затвердилося уявлення про множинність таких суб'єктів. Окрім того ця передумова припускала нерівномірність розвитку народів за цією віково — біологічною шкалою і тому неможливість **однорідного історичного часу** у масштабах людства (тобто той факт, що віково — біологічний цикл одного народу не співпадає з аналогічним циклом іншого народу). Окрім перерахованих явних передумов зміни парадигм у соціально — історичному мисленні існував ряд передумов прихованих, які, проте, не перестають бути менш значимими. До числа таких можна прирахувати певний фаталізм, який істотно обмежує можливості «суб'єкта, який творить історію», фаталізм, який спрямований проти оптимістичного еволюціонізму та полягає у постулаті щодо необоротності «життєвого» циклу того або іншого народу, неминучості його смерті у випадку переходу до стадії «старості». (Один з адептів цивілізаційного напрямку у російській та світовій думці Данилевський назвав цю фундаментальну характеристику світової історії «законом загального старіння». Інший видатний цивілізаційник, англійський історик А. Тойнбі представив свою версію заперечення однорідного історичного часу та плаского еволюціонізму у формулах «генезис — збільшення — надлам — розкладання» та «виклик — відповідь», у яких, з однієї сторони вводилася передумова фатального циклізму, а, з іншого боку — християнська ідея перманентного зусилля, постійного ризику та негарантованості результатів історичної творчості на противагу історіцистським тезам щодо об'єктивних «законів історії»). Прагнення Заходу визначати тенденції розвитку світу, сьогодні очевидні. Підставою такої амбітності є система цінностей, що викристалізувалася у лоні європейської культури. Однак усвідомлення своєї першості породило почуття зверхності, тому «європеїзація» світу часто мала неоднозначні наслідки і йшла врозріз із тими цінностями, які проповідувала. Економічна й фінансова могутність країн Заходу зумовила ставлення до інших з позиції сили, що й викликало недовіру до пропагованих Заходом ідеалів демократії та громадянського суспільства. Антагонізм «Північ — Південь», активність країн «третього світу», автономізація арабського регіону, зростання економічної потужності деяких країн Далекого Сходу — серйозний виклик для Заходу [3,26].

Проте відзначений песимізм урівноважувався компенсаторною логікою маргінальної свідомості[1], яка полягала у тому, що нині успіш-

[1] У контексті наших міркувань необхідно відзначити, що цивілізаційна теорія як антитеза європоцентризму народилася у маргінальній щодо Європи країні — Росії, народилася у драматичному за напруженням думки та складному концептуальному діалозі з європейською думкою, з гегелівською філософією історії як квінтесенцією європоцентризму.

на цивілізація (мова йде про Європу, недосяжний зразок і джерело заздрості для народів — варварів) уже починає проявляти ознаки старіння та відносно швидкої — у масштабах великого історичного часу — смерті, у той час як більш молоді цивілізації починають входити до пори свого цвітіння. (Ця оптимістична надія щодо цивілізацій, які піднімаються, і народів як баланс фатального песимізму у відношенні «старечих цивілізацій» була характерною вже для Данилевського. Своє класичне вираження ця установка віднайшла у формулі О. Шпенглера [4,167] «Захід Європи». Вона була продовжена у вишукуваннях євразійців і такого їх послідовника та оригінального тлумача як Л. Гумільов. На українському ґрунті її підхопив М. Хвильовий у статті «Україна або Малоросія?», у якій була зроблена спроба подати у ролі нових «варварів — конкістадорів» український етнос, ведений більшовиками).

Б. Романтичний «культ своєрідності» vs. просвітительський універсалізм. Окрім критики європоцентризму цивілізаційні теорії спиралися на цінність «розходження», яка заявила про себе в епоху романтизму та протиставляла зрівняльним моделям епохи Освіти. На відміну від однорідності просвітительської картини світу романтичний світогляд характеризується захватом розмаїтістю, багатоцвіттям людських рас та культур. У своїх взаєминах з просвітительською філософією історії цивілізаційна теорія характеризується цікавою ***інверсією*** між принципами «рівності/ієрархії». Парадокс Просвіти полягав у тому, що принцип рівності, який декларувався, на ділі заміщався європоцентристською ієрархією, прихованою колоніалістською установкою, поділом народів на «історичні» та «неісторичні», у той час як романтизм у широкому смислі цього слова, який декларативно затверджував принципи нерівності (зокрема, в опозиції «герой/натовп»), у цивілізаційній теорії висунув постулат не тільки різноманітності культур, але й «буттєвої» рівності всіх цивілізацій та «культурно — історичних типів». (Цей постулат чітко заявлений вже у цивілізаційній теорії Данилевського. Згідно цієї теорії кожен культурно — історичний тип, який складає основу цивілізації, втілює певну частину можливостей людського роду, у той час як «універсальне» складає ідеальна сукупність досягнень усіх культурно — історичних типів. Таким чином, в його історіософії «Європа» перестає бути привілейованим втіленням універсально — людського, проте отримує культурно — історичну «прописку» як локальна «романо — германська цивілізація», яка найбільш повно розвила науку та промисловість. Додатковий аргумент на користь споконвічної рівності цивілізацій у рамках даної теорії полягає у тезисі щодо їх смертності та можливості бути заміненими іншими цивілізаціями у ролі найбільш повного виразника «вселюдського» начала. Відмічені принципи рівності культурно — історичних типів були відтворені євразійцем М.С. Трубецьким у тезі «немає вищих та нижчих, є схожі та несхожі»). Відмічена нами колізія між універсально — зрівняльним принципом просвітительського мислення та культурним плюралізмом цивілізаційних теорій на новому історичному ґрунті була відтворена у полеміці між Ф. Фукуямою (який реанімував просвітницький сценарій «кінця історії» у гегелівському європоцентристському стилі у постулаті щодо ідеального стану світа, який досяг рівня сучасної західної демократії та ринкової економіки) та цивілізаційником С.

Хантінгтоном, який, навпаки, протиставляв просвітницькій версії вічного миру сценарій перманентної війни у результаті неподоланої безодні між цивілізаціями, безодні, яку не можуть подолати глобалізація, ринкова економіка та західна демократія, що експортується до країн «третього світу».

В. «Цивілізація» як тип міжлюдської спільності, проміжний між локальними одиницями «народів–держав» та універсальним людським родом. (Тріада замість діади). Особливістю цивілізаційного підходу є нове членування форм «міжлюдської спільності», ніж те, яке пропонує просвітительська парадигма. В останній має місце діадний принцип «людство — «народи». Передбачається, що народи – держави утворять первинні, неподільні «атоми» історичного процесу, у той час як людство являє собою Ціле від названих «частин». Співвідношення цих частин з Цілим виявляється аналогічним відношенню виду до роду у формальній логіці, де конкретна держава – нація виступає як ***видова специфіка*** загальнолюдського ***роду.*** Подібне уявлення очевидне на прикладі Ф. Фукуями та його проекту «Кінця Історії», яке мислиться у вигляді досягнення стану гомогенної загальнолюдської однорідності.

На відміну від проаналізованих уявлень будь – який цивілізаційний підхід заміняє принцип діади на принцип ***тріади***, де «цивілізація» мислиться як тип єдності, проміжний між конкретним народом та людським родом. Так, С. Хантінгтон визначає цивілізацію як «найбільш широкий рівень культурної ідентичності людей», вище якого розташовується людський рід, а нижче — окремі держави. Данилевський визначав цивілізацію як одиницю, яка, з одного боку не співпадає з окремою державою або етносом (він, зокрема, стверджував, що цивілізація не є продукт одного етносу, але є «результат розмаїтості етнографічних елементів»), але є «проявом інтенсивної духовної діяльності у рамках самобутніх політичних одиниць». В аналогічному ключі просувалася й думка А. Тойнбі, який як пізніше К. Леонт'єв та О. Шпенглер представляли цивілізацію як певний, конкретний ***морфологічний тип,*** хоча мали місце й істотні розходження між поглядами «об'єктивістів – типологів» (морфологічний тип або «тип суспільства» є ***об'єктивною структур***ою) та «суб'єктивістів – ідеологів» (які наголошують на «типах ідентичності» або «духовної діяльності»). Проте у нашому контексті цими розходженнями можна знехтувати.

У контексті нашого аналізу цілком закономірне питання щодо причин появи описуваної тріадності на концептуальному рівні. Очевидно, що подібний підхід спрямований проти будь – якої форми платонізму у соціальному мисленні та є проявом ***номіналістичної*** свідомості. Іншими словами, цивілізаційні теорії заперечують онтологічну реальність таких понять як «людський рід», оскільки для них це поняття є чисто логічним терміном, позбавленим статусу об'єктивного існування. Так, наприклад, Данилевський вважав «загальнолюдське» всього лише «загальним місцем», до якого неможливо застосувати будь – які конкретні характеристики. (Для того, щоб вийти на рівень соціальної конкретики він вводить поняття «вселюдського», яке являє собою ідеал розвитку конкретних культурно – історичних типів. Антиплатоністський імпульс, закладений до цивілізаційної парадигми проявився, зокрема, у по-

слідовному запереченні будь — якого історіцизму, уявлень щодо Історії як самостійного суб'єкта, чий рух запрограмований певним трансцендентними законами. Саме у цьому контексті заперечення «універсальної історії» можна зрозуміти чому цивілізаційна парадигма зародилася серед професійних істориків, чиї знання входили у протиріччя з історіцистськими догмами. Наприклад, для А. Тойнбі немає універсальної історії, у рамках якої рухаються окремі держави, підкоряючись невидимим законам. Замість Історії як суб'єкта у нього фігурують 21 тип спільностей, а замість зазначеної історичної заданості у нього має місце ***ризик*** загибелі та можливості не знайти адекватну ***Відповідь*** на ***Виклик***, який стоїть перед тією або іншою історичною спільністю. Таким чином, замість жорстко ***детерміністської картини світу*** у нього має місце ***ймовірнісна модель*** історичної творчості, заснованої на християнській моральній цінності невпинного зусилля як сутнісної основи людського буття. (Аналогічно мислив й О. Шпенглер коли критикував розповсюджений історичний поділ на Древню Історію, Середні Віки та Новий час, намагаючись знайти альтернативу прихованій онтологізації понять, яка мала місце у подібних історичних побудовах).

Усе зазначене видається справедливим і стосовно прикладів з нашої сучасності. Послідовник гегелевсько — просвітницької традиції у філософії історії Ф. Фукуяма мислить світовий розвиток у координатах діади (Людство/Нація), одночасно ґрунтуючись на історіцистській передумові розуміння Історії як Універсального Суб'єкта, який рухається у часі згідно предзаданної мети. Його головний опонент «цивілізаційник» Хантінгтон ґрунтується на тріаді (Людський рід/ «Цивілізація» /Нація). Для нього історії як такої (якщо під «історією» розуміти процес, який має смисл) не існує зовсім. Її місце займає конфлікт, боротьба цивілізацій, яка визначена їх розходженням і позбавлена будь — якого етичного підґрунтя, так само як і її результат не може бути вбудований до якої — небудь ***загальнолюдської педагогіки*** (як, наприклад, ще порівняно недавно таким універсально — педагогічним «уроком» була перемога всього «прогресивного людства» над фашизмом).

Г. Природоцентристські основи цивілізаційних теорій як антитеза всім формам історіцизма. Окрім згаданого номіналізму антитеза просвітительському історіцизму у рамках цивілізаційних теорій здійснюється й у різних формах ***природоцентризма***. Іншими словами ілюзорність історії компенсується «реальністю» природи. Вище ми вже говорили про ***біологічну модель***, наявність якої відрізняло ранні цивілізаційні теорії. Ця модель у виді циклу дитинство — юність — зрілість — старість мала місце у М. Данилевського та К. Леонтьева, О. Шпенглера, та А. Тойнбі (формула розвитку цивілізацій у якого має вигляд «генезис — зростання — надлам — розкладання»). Проте біологічна модель не є єдиною формою природоцентризма у цивілізаційних побудовах, з нею успішно співіснує модель, яку можна узагальнено назвати ***космоцентрична.*** Роз'ясняючи суть цієї моделі, відзначимо, що її відмінність від моделі біологічної полягає у тому, що процес зародження /зростання/ розпаду цивілізації ілюструється іншими ***метафорами***, які взяті із спостережень не над біологічними, але над космічними тілами (або зірками). Ці метафори можуть бути узагальнено названі енергетичними за типом формули «енергія — випромінювання». На-

приклад, Тойнбі, ґрунтуючись на факті відмінностей «смерті зірок» від «смерті біологічних тіл», на тому, що після смерті небесних тіл можливе продовження життя у виді випромінювання енергії, оперує такими аналогіями щодо «смерті цивілізації». Ця смерть не означає абсолютний кінець або анігіляцію, але може виражатися, наприклад, у виді появи «універсальних держав» або «всесвітніх церков». (Будучи релігійною людиною, він кваліфікував перший випадок у негативних термінах, а другий — у позитивних тонах, оскільки, з точки зору його концепції, всесвітні церкви «вбирають енергію, випромінювану цивілізацією, яка розпадається «. Нами підкреслені космологічні аналогії, залучені англійським істориком для інтерпретації зазначеного явища).

Говорячи про космологічні метафори цивілізаційних теорій не можна не згадати такого їх представника як Лев Гумільов (хоча сам Гумільов не відносив себе до цієї парадигми, винайшовши свій власний, більш диференційований апарат аналізу щодо різних форм людських співтовариств[1] і різко критикуючи як «прогресистську» модель всесвітньої історії, так і теорію «культурно — історичних типів» Тойнбі та Шпенглера). Незважаючи на те, що Гумільов претендував на певну «особливу» парадигму в аналізі історичних процесів, у його конструкції є ряд базових положень, які дозволяють його віднести саме до «цивілізаційників». Зокрема, у нього не тільки збереглася, але, напроти, із ще більшою силою виявилася установка мислити історичне життя людських «стійких утворень»[2] у горизонті фатуму, неминучості їх смерті. Посилення основ цивілізаційної теорії відбувається у Гумільова за рахунок дрейфу у напрямку більшого природоцентризма, редукції історичних факторів (звідси критика «культур — історичних» типів, де акцент на факторах культури дозволяє зберегти історичний вимір у цій теорії) до факторів географічним. Примат географічної причинності у побудові Л.Гумільова, який виразився в універсалізації категорії «ландшафту» як однієї з основних причинних факторів підйомів та занепадів етносів — являє собою вищу точку у теоретичній еволюції цивілізаційної парадигми, точку, з досягненням якої вона перестає бути науково — академічною теорією, а перетворюється на відверту міфотворчість. Ми стверджуємо це на тій підставі, що природоцентризм у Гумільова містить у собі всю можливу систему природних компонентів — географічні ландшафти Землі, космічну (насамперед, сонячна) активність. У цьому ж напрямку у нього дрейфує й апарат опису, де місце соціальних, політичних і, ширше, історичних, категорій, займає квазіфізичні терміни опису історичної активності етносів — заряд, інерційність, витрата, гомеостаз.

Таким чином, резюмуючи його теорію, відзначимо, що у нього природна редукція соціальних явищ досягає можливої межі та циві-

---

[1] Незважаючи на багатство форм співтовариств, наявність яких уже не дозволяють узагальнити гумілевську картину світу за допомогою моделі *triagu*, серед цих форм аналогом «цивілізацій» у нього служать категорії *етносів та суперетносів.*

[2] Формуючи ієрархію такого роду співтовариств, яка постійно ускладнюється, він послідовно вводить такі поняття як *консорції, конвікції, субетноси, суперетноси, етноси та*, нарешті, *суперетноси.*

лізаційне утворення виявляється не історичним, але продуктом геліо – активності, породженням всієї суми космо – географічних факторів.

Література

1. *Межуев В.М.* О национальной идее//Вопросы философии. – 1997, № 2.
2. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К., 1994.
3. *Сорос Дж.* Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. – М.: ИНФРА. – М, 1999.
4. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Гештальт и действительность. – М., 1993.

Андреева О.Н. Концепт «цивилизации» в исторической и социально–политической мысли

Анализируются подходы к проблеме цивилизации в политических процессах.

Ключевые слова: **общество, социальная структура, цивилизационные теории, национальная идентичность, евроцентризм цивилизаций.**

Andreeva, O.N. Kontsept of «civilization» is in a historical and socio–political idea

Approaches are analysed to probleme civilization in political processes.

Key words: society, social structure, theories of civilizations, national identity, eurotsentrizm of civilizations.

УДК 32:316.32:323.1

Федько О. А.

Ціннісний вимір глобалізаційних викликів епохи: культура, освіта та здоров'я нації

Розглядається глобалізація, інформаційна революція, міграційні процеси тощо як домінанти світових процесів, які обумовлюють спектр ціннісних орієнтацій людей.

Ключові слова: глобалізація, культурно — інформаційний простір, інтеграція, універсалізація, постмодерн, духовно — ціннісний і економічний виміри, групову ідентичність, екобезпека, демографічна ситуація.

Сучасний світ — суперечливий. У минулому людство пережило дві світові війни, жорстке протистояння протилежних систем, ряд світових трагедій (катастроф) і поступово змінює свої орієнтації. Загальна вісь цих змін проходить по лінії гуманізму та демократії. Утверджується нове політичне мислення. Посилюється інтегрованість народів, їхня взаємодія, особливо на європейському континенті. Серед світових процесів, які обумовлюють спектр ціннісних орієнтацій людей, домінантними є глобалізація, інформаційна революція, міграційні процеси тощо. Разом з тим, існує (а може й посилюється) протистояння між мусульманським і християнським світами; нерідко виникають локальні зіткнення народів (локальні війни); досить потужно заявляє про себе такий фактор світової динаміки, як міжнародний тероризм та організована злочинність. Неоднозначно сучасний світ приймає держави, створені на теренах колишнього СРСР та «соціалістичного табору». В свою чергу, в цих державах відбуваються такі процеси, як переосмислення (переоцінка) цінностей, становлення нових відносин, суперечливе сприйняття західних норм життя тощо. Все це відображається в культурі та освіті, в системі всіх цінностей, що трансформуються під тиском новітніх викликів епохи.

Нелінійність і суперечливість сучасного світу, на якій наголошує епоха постмодерну, посилюється процесами глобалізації, що знаходять вираження в усіх без винятку сферах суспільної життєдіяльності. Причому можна виділити щонайменше два підходи до розуміння самого терміна «глобалізація», які зустрічаються в різних дискурсах. Згідно дискурсу, представники якого підтримують і просувають цінності глобальної культури як прогресивні цінності нового кращого

етапу розвитку людства, глобалізацію доцільно розуміти як процес створення єдиного ринкового та культурно – інформаційного простору Землі завдяки розвитку й посиленню політико – економічних взаємозв'язків та новітніх інформаційних технологій. Полярне ж розуміння глобалізації, яке розділяється і поширюється противниками світової інтеграції, означає ототожнення глобалізації з експансивним розвитком тенденцій капіталізму, які поступово сягають їх природної межі. Відповідно досягнення цієї межі призводить до економічного поділу людства на багаті і бідні країни, а також обумовлює поглиблення соціально – економічної диференціації населення у вимірі збільшення розриву між класами.

Багатовимірність глобалізації та різних позицій її осмислення втілюється також і в інших тлумаченнях. Так, до важливіших іпостасей глобалізації, розглядаючи їх у сукупності, дослідники відносять такі: глобалізація як історичний процес, що постійно розвивається; глобалізація як гомогенізація і універсалізація світу; глобалізація як «розмивання» національних кордонів [1,9]. Нерідко глобалізація розуміється і як перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, від суверенного й унікального – до залежного, стандартизованого і універсального. Іншими дослідниками глобалізація представляється як практика повсюдного поширення і впровадження неоліберальних цінностей, як політично затребувана концепція одно полярного світу і формування нового світового устрою.

По суті, всі ці дискурси спираються на один і той самий підхід, але акцентують увагу на різних наслідках глобалізації. Зате їх полярність наочно висуває на передній план ціннісний вимір сучасних глобалізаційних процесів. Адже економічна, політична, культурно – інформаційна інтеграція країн – це не просто реальне злиття відповідних просторів; таке злиття з необхідністю передбачає зближення національних цінностей, забезпечення їх несуперечливого співіснування і поширення цінностей глобальної культури. «Європа – це не просто територія, це спосіб мислення», – наголошує П.Скотт [2], говорячи про євроінтеграцію як складову глобалізаційних процесів, і цим виразом яскраво підкреслюється, що глобалізація – це не тільки (а може й не стільки) зближення економік, скільки злиття цінностей. Більше того: глобальний світ як інституціональна система може існувати виключно за наявності її надійного ціннісного фундаменту – коли її учасники розділяють деякі важливі і дійсно спільні для них ідеали, цілі й установки, що втілюються в регулюючих їх взаємодію соціальних інститутах. Як підкреслює В.Сагатовський, доки не відбудеться радикальна переоцінка цінностей, проект «глобалізація» залишатиметься таким само « потворним і збоченим», яким він є зараз [3]. У зв'язку з цим правомірно стверджувати, що в сучасному світі глобалізація – хоча і спрямована офіційно на економічне і політичне зближення – але поражає більшою мірою моральні і соціокультурні сторони суспільного буття. Можна навіть підтримати ідею, що глобалізація робить акцент на економічній сфері лише через домінуючий вплив економіки на всі інші сторони суспільного життя і внаслідок найбільшої об'єктивації саме економічної сфери [4].

Тому, якщо і можна вбачати сенс загальносвітової глобалізації в економічній сфері, то його треба з необхідністю доповнювати духов-

но — ціннісним виміром, який втілюється у понятті *постмодерну і постмодернізму*.

У центрі постмодерну стоїть масова особистість як духовна субстанція, яка володіє абсолютною свободою в прийнятті і неприйнятті культури й цивілізації, вона плюралістична у своїх діях і своїй свідомості, вона володіє творчим потенціалом і завдяки йому вільно засвоює всі досягнення культури [5]. Характеризуючи духовно — ціннісний бік глобалізаційних процесів, постмодерн означає деструкцію попередньої системи цінностей, значення традиційних соціальних інститутів і знакових систем тощо. І в ціннісному звучанні процес світової глобалізації можна визначити як кооперацію і підведення різних національних ідей і систем під одне структурне утворення за посередництвом знаходження спільних цілей, цінностей і ідей.

Зростаючу швидкість розгортання глобалізаційних процесів найкраще пояснює діалектичний закон єдності і боротьби протилежностей, згідно якого суперечності виступають джерелом розвитку будь — яких явищ і процесів. В основі глобалізації — щонайменше три такі пари протилежностей, що утворюють діалектичні суперечності (які і взаємозаперечують, і взаємообумовлюють свою протилежність). Це: 1) єдність і боротьба глобального ринку і глобальних рухів протесту; 2) суперечливість глобальної технологічної промисловості і наукової культури; 3) діалектична протилежність домінуючої західної культури та її супротивників [6].

Духовно — ціннісний і економічний виміри глобалізації також утворюють певну суперечність. Адже економічне зростання, на яке націлена світова глобалізація, далеко не завжди супроводжується соціальним прогресом. Так, у процесі формування глобалізованої економіки виявляються такі її негативні риси: нерівномірний розподіл благ, нерівність в отриманні прибутків і працевлаштуванні, нерівність доступу до освіти і медицини та нерівність участі в управлінні й соціальному житті.

Однак, необхідності шукати в цьому процесі лише негативні сторони немає. Важливо розуміти, що в глобалізації людство отримує величезні креативні можливості для різкого стрибку в розвитку. Для використання цих можливостей необхідно, щоб головними у взаєминах між людьми і державами стали принципи моральності, справедливості, чесності. На жаль, ринкові принципи як основні регулятори соціального сьогодення на моральних пріоритетах позначаються далеко не однозначно. Тому ключова потреба сучасного етапу глобалізації полягає в забезпеченні гарантій того, щоб *процесом економічної глобалізації керували загальнолюдські і соціальні цінності* — і без цього подальший соціальний прогрес світової спільноти не уявляється можливим [7].

Крім того, динамізм приватного сектора як головний рушій економічного зростання глобального світу не гарантує гуманістичної орієнтації економіки, а інколи навіть заважає їй. Тому дієва соціальна політика повинна будуватись на збалансованих зусиллях приватного і державного секторів.

Отже, необхідною передумовою ефективного перебігу процесів економічної, політичної глобалізації є так звана глобалізація цінностей. Однак в цьому контексті постає питання — які цінності можуть бути ядром цієї глобалізації? Адже якщо глобалізація буде націлена на

отримання максимуму прибутку і задоволення інтересів міжнародного фінансового капіталу, то в її основі лежатимуть цінності влади і максимального споживацтва. Але навряд чи це саме те аксіологічне ядро, яке зможе сприяти інтеграції різних націй і верств населення. Інше питання — яким чином можуть бути зближені західні і східні цінності, що в багатьох аспектах радикально відрізняються на ментальному рівні. Тому ціннісна площина глобалізації на тлі її безперечної наявності породжує багато питань з приводу її реалізації.

Процес виникнення і поширення цінностей глобальної культури отримує в сучасній науковій літературі назву *культурної глобалізації*, яка означає, з одного боку, зміцнення інтеграційних тенденцій, розширення культурних зв'язків, посилення контактів між різними частинами світу; з іншого, — посилення процесів вестернізації. Як демонструє В.Мельник, це призводить до визначення чотирьох головних соціокультурних мегатенденцій XXI ст.: культурної поляризації, культурної асиміляції, культурної гібридизації, культурної ізоляції [8]. Відповідно можна говорити про консолідацію, конфронтацію, конкуренцію, кооперацію цінностей як основні культурні архетипи в умовах єдиного інформаційно—культурного простору. Адже глобалізація визначає появу нових форм організації великих культурних ареалів і нових ціннісних орієнтирів.

Крім того, *аксіологія процесів глобалізації має й індивідуальний зріз*: саме від суб'єктивного сприйняття тих чи інших цінностей залежить підтримка чи заперечення необхідності глобалізації. Співвідношення останніх двох процесів вимальовує картину формування глобальної ідентичності на особистісному рівні.

Можна погодитись із думкою, що глобалізація не тільки розв'язує проблему дихотомії «особистість — суспільство», але й дозволяє по—іншому подивитись на проблему розподілу відповідальності між ними [9]. Традиційні ціннісні парадигми трансформуються під впливом глобальних змін: з одного боку, відбувається інтеріоризація деяких правил, установок, норм, моделей поведінки; з іншого — формуються універсальні цінності, які навіть будучи заблоковані в статичному середовищі, знаходять непрямі, допоміжні форми для реалізації. Таким чином глобалізація сприяє виокремленню універсальних категорій, що формують принципи і устрій нового світового ладу.

Необхідною передумовою формування глобальної ідентичності як наслідку поширення цінностей глобальної культури є зняття суперечності між цінностями глобалізації і груповими цінностями. Адже групові цінності завжди були і напевно залишатимуться чи не найбільш стійкими. Щільність і стабільність внутрішньогрупових зв'язків пов'язана з високою інтенсивністю повсякденного спілкування в рамках конкретної групи [10]. Це обумовлює певну автономію таких локальних груп і також абсолютний пріоритет групових цінностей перед цінностями інших груп і навіть спільнот більшого масштабу.

Однак сучасна специфіка співвідношення між груповими і глобальними цінностями відчуває певні метаморфози. З одного боку, швидка експансія глобального ринку і нівеляція значення просторового фактора обумовлюють відчутніший тиск на групові цінності з боку інших. Аналогічно може розширюватись зона впливу цінностей цієї групи. Крім того, загострюється ціннісна чутливість локальних струк-

тур, а динамічна напруженість між груповим і глобально — універсальним стає характерною рисою ціннісно — культурної картини світу. Багато чого в цій картині залежить від того, наскільки стійкою і захищеною є ціннісна система групи: причому парадоксально, але *сила і захищеність цінностей не тільки визначають групову ідентичність, а ще й детермінують легкість входження в глобальний простір*. Адже слабка групова самосвідомість і ідентичність практично унеможливлює прийняття групи іншими і відповідно її інтеграцію.

Співвідношення групових цінностей і цінностей глобальної культури має ще й інший вимір. Оскільки сучасні глобалізаційні процеси тільки пришвидшуються, причому динаміка їх зростає в геометричній прогресії, то з метою утримання від колапсу необхідними є певні «гальмуючі» елементи, за допомогою яких можна утриматись від необмеженого розгортання хаотичних станів. Такими «гальмами» якраз і виступають групові цінності [11,37].

Як вказує І.Валлерстайн, структурно взаємини по лінії «глобалізація — група» вибудовуються навколо таких антиномій:

— єдність або багатоманітність;
— людство або раса;
— універсалізм або партикуляризм;
— світ або нація;
— особистість або тендерна ознака поділу (чоловік / жінка) [12].

Отже, глобалізація впливає і знаходить вираження в усіх без винятку сферах суспільного життя. І в усіх цих сферах вона має ціннісний вимір. Причому у зв'язку зі складністю вималювати взаємодію цінностей в умовах глобалізації в більш — менш структурованій перспективі важко не визнати доволі слабкий інтерес до цієї сукупності проблем з боку академічної спільноти [13]. (Хоча аналіз загальних проблем культурної глобалізації можна побачити в роботах Е.Гідденса, Ф.Кессіді, В.Коллонтай, Е.Кочетова, В.Кувалдіна, А.Неклесси, А.Перотті, І.Семененко, В.Тішкова, С.Хантінгтона, М.Чешкова.) Ситуація ускладнюється ще й тим, що осмислення проблеми цінностей — як універсальної категорії, що дозволяє виправдати і зрозуміти, наповнити новими смислами життя людини — на вітчизняному науковому просторі розпочалось лише в 60—х роках XX ст., і вже так швидко доводиться її переосмислювати в контексті глобальних соціальних змін.

Крім того, необхідно враховувати, що сьогодні посилюється не тільки взаємна відкритість групових систем цінностей, а й відкритість системи цінностей окремої особистості притокам нової інформації, нових ідей і рішень. Все це вказує на актуалізацію вивчення ціннісного виміру процесів глобалізації в соціокультурній площині. Адже якщо сама можливість існування глобального світу і глобальної культури детермінується компромісним співвідношенням різних систем цінностей, а також цінностей традиційних та інноваційних — тоді майбутнє націй і глобалізованих спільнот значною мірою може визначатися спрямованим характером культурного розвитку та освіти.

Одним з головних напрямів дослідження змін ціннісних орієнтацій людей в гуманітарній області під впливом глобалізаці є освітня галузь галузь [14]. І це зрозуміло. Загалом, тісний взаємозв'язок цінностей і процесу формування ціннісних орієнтацій з освітніми практиками є однією з найважливіших характеристик загальнолюдської культури.

Можна навіть говорити про взаємообумовленість освіти і цінностей (і в першу чергу — духовних), і про те, що в макросоціальному плані їх взаємозв'язок і реальна взаємодія є *вирішальним фактором повноцінного самовідтворення соціуму*. Освіта є найважливішим інституційним каналом відтворення духовних цінностей, тому явні і приховані цільові установки освітньої системи визначають ступінь розповсюдження духовних цінностей у соціумі і впливають цим самим на його ціннісну інтегрованість і культурну гомогенність [15]. Тому взаємозв'язок цінностей сучасного суспільства з освітою як специфічною сферою культурної життєдіяльності є неминучим, і водночас виступає необхідною передумовою для розгортання духовності суспільства. Без останньої же, у свою чергу, неможливим уявляється відповідність викликам глобалізаційної епохи.

Відображення глобалізаційних процесів в національних системах освіти має як позитивне, так і негативне забарвлення. Прикладом позитивного впливу глобалізаційних інновацій на освітні процеси є розвиток глобальної наукової культури, що ґрунтується на універсальному прагненні до пошуку істини. Іншим прикладом є збільшення відкритості наукових і освітніх просторів національних держав, що сприяє обміну ідеями.

Також важливим позитивним впливом цінностей процесів глобалізації на український культурний і освітній простір є поширення фундаментальних для західної культури цінностей громадянського суспільства: парламентаризму, пріоритету прав людини, права всіх етнічних груп і національних меншин в складі поліетнічної нації, свободу пересування та інші громадянські свободи, обмеження ролі держави в суспільстві та ін.

Другим не менш широким потоком, яким іде дослідження трансформації цінностей є сфера **екобезпечного розвитку людства,** збереження цивілізації, відтворення життєздатності Планети. Видатні діячі «Римського клубу» в свій час започаткували відверту розмову про те, що майбутнє людства є досить проблематичним, якщо воно не приділить відповідної уваги екологічним цінностям, не сформує екологічної свідомості, як основи убезпечення людства від виробничої руйнації. На жаль, висновки вчених почули, зрозуміли й прийняли до виконання далеко не всі держави світу. Екологічна загроза залишається цілком реальною. Причому, глобалізація її не відвертає, а посилює. Отже висновки треба робити негайно. Формування екозабезпечуючих цінностей є завданням, на якому мають бути зосереджені теоретичні і практичні сили та ресурси цивілізації.

Третій потік цінностей, що змінюються під впливом глобалізації локалізується в царині здоров'я народу, нації, особистості**, здорового способу життя, демографічної ситуації**. Недооцінка означених цінностей, витоки чого знаходяться у філософії та ідеології тоталітарного суспільства, привели до ситуації фактичного «вимирання нації» (С.Плачинда). Однак, глобалізація о не тільки руйнує усталену систему цінностей, але й «підштовхує» людей (через запозичення досвіду, насамперед, успішних народів) до прийняття іншої моделі цінностей, здоров'я особистості, народу, нації в якій утверджується коли б чи не в якості першого і головного пріоритету, утверджує означену цінність як безапеляційний червень життєвого процесу. А це означає в свою

чергу, що розробка (обгрунтування) та впровадження загальної ідеології та культури збереження здоров'я, фізичної реабілітації людей особливо молоді і студентів, належить до першочергових проблем сучасної державної політики.

Здоров'я людей — багатство нації. Від його стану багато в чому залежить перебіг і ефективність виробничих процесів, відносини між людьми, особливо в малому колективі та сім'ї, духовний стан суспільства, його політичний та соціокультурний розвиток. Деякі вчені делегують цю проблематику переважно медичним закладам і установам, службам охорони здоров'я, розглядають її як суто галузеву. Між тим, стан здоров'я людей є показником досконалості, розвиненості й перспективності соціальної системи як такої, переваг (чи прорахунків) її економічної стратегії, культурної політики, політичної системи. Отже проблема здоров'я має яскраво виражений політичний і культурно — ідеологічний аспекти, які потребують дослідження і висвітлення на сторінках політологічної літератури.

На сьогоднішній день стан здоров'я населення в Україні є вкрай незадовільним, а сама проблема охорони здоров'я позначена як «найгостріша соціальна проблема України». І цьому є достатні підстави. Надто високою (у порівнянні з економічно розвиненими країнами світу) в Україні є передчасна смертність населення; помітним є високий рівень захворюваності населення на тлі значного поширення чинників ризику захворювання, зокрема, тютюнопаління, вживання алкоголю, наркотиків; підвищений рівень захворюваності серед малозабезпечених сімей; поширення епідемій туберкульозу і ВІЛ — інфекції/СНІДУ. Досить поширеними є серцево — судинні захворювання.

З особливою гостротою ситуація розгортається в молодіжному та студентському середовищі. Результати медичного обстеження засвідчують, що понад 43 — 45% студентів мають ті чи інші фізичні вади чи відхилення, потребують фізичної реабілітації. На жаль, останнє проводиться вкрай нерегулярно, без належного теоретичного обгрунтування, нерідко — за застарілими технологіями й установками, які відповідають у кращому випадку ідеології індустріального суспільства. Формування нової ідеології (установки) та культури (технології) зміцнення здоров'я студентів постає як завдання, без вирішення якого суспільство може понести досить помітні й невідтворні втрати людського капіталу, що по — за всяким сумнівом негативно позначиться на його виробничій інфраструктуру, добробуті, якості життя та культурі. Аналіз цієї проблематики є актуальним і невідкладним завданням сучасної педагогічної думки, філософії освіти, освітньої політики.

Здоров'я — невід'ємний матеріальний і політичний капітал держави, належить до першочергових, непересічних цінностей людини. Цю тезу підтверджують десятки й сотні установок побутової свідомості на практичну поведінку особистості; вона зафіксована знаменитими символами традиційної культури; цінність здоров'я постає як найбільш вагоме побажання для людини практично у будь — якій культурі світу. Збереження здоров'я, дотримання здорового способу життя вважається коли б чи не найбільш вагомою нормою загальної культури людини цивілізованого суспільства. Між тим, саме ця норма порушується людиною коли б не найчастіше. Нерідко, нехтуючи здоров'ям, людина намагається здобути багатство, досягти успіху, оволодіти владою, здо-

бути освіту, утвердитись в ієрархії тих чи інших соціальних спільнот. Характерно, що з досягненням наміченого (з одночасною втратою здоров'я), людина переживає процес радикального переосмислення цінностей: їй виявляється, нічого, окрім здоров'я, непотрібно! Звідси — глибокий розпач, втрата сенсу життя, розгубленість перед обставинами і гірке відчуття марно прожитого часу. Здавалося б, все можна повернути на кола свої... Однак, ідеологія здоров'я, знехтувана в угоду іншим цілям та цінностям, на жаль, не може бути повною мірою відтворена на більш пізніх стадіях життєвого процесу. Молодь це розуміє останньою. Тому виховання, зрощення авторитету здоров'я як найвищої особистісної цінності, формування ідеології здорового способу життя є завданням, що має без перебільшення соціальний сенс і значення. Дослідження цієї проблематики, опрацювання відповідних рекомендацій для різних категорій людей, особливо для молоді і студентів, належить до першочергових завдань культурної політики держави.

Більшість сучасної молоді та студентів, на жаль, ідеологію та культуру здорового способу життя сприймають досить помірковано, якщо й взагалі не скептично. Соціологічні обстеження засвідчують, що категорія «здоров'я» знаходиться далеко на периферії їх суспільних цінностей. Всім своїм способом життя сучасний студент скоріш демонструє зневагу до свого здоров'я, й таку установку не можна розцінювати інакше, як зневага до батьків, народу, культури і держави, які дарували йому життя, вкладають в його зростання, навчання і виховання відповідні сили і кошти й мають надію, що він стане повноцінним членом суспільства, надією й опорою в старості. Проведення широкоформатних досліджень, формування на цій основі ідеологічних та психологічних установок, ширше — загальної культури особистості, на здоровий спосіб життя є завданням актуальним і невідкладним.

Література

1. *Глобализация: человеческое измерение: Учебное пособие.* - М.: МГИМО (У), РОССПЭН, 2003. — 112 с.

2. *Скотт П.* Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации [Електронний ресурс]. —Режим доступу: http://logosbook.ru/hee/art004.html.

3. *Сагатовский В.Н.* Общее Дело планеты [Электронный ресурс]. — Режим доступа:http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=229.

4. *Косиченко А.Г.* Влияние глобализации на культуру и ценности человека [Электронный ресурс]. — Режим доступа:http://www.patriotica.ru/enemy/attali_porog.html.

5. *Евстигнеева Л., Евстигнеев Р.* Глобализация как явление постмодерна / / Сетевое издание Институционалистского общества «Императив» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/misl/cenn/globalizaciya_kak_yavlenie_postmoderna.htm.

6. *Скотт П.* Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://logosbook.ru/hee/art004.html.

7. *Мировая глобализация и человеческие ценности* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://bank-referatov.rudiplom.ru/m/7217.

8. *Мельник В.В.* Етнонаціональне буття людини в умовах культурної глобалізації: філософсько-антропологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд.. філос. н.:

09.00.04 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 20 с.

9. *Золотухин И.Н.* Человек в эпоху глобализации. Парадигмы развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://globalanti.risa.ru/reports.php?cat_id=31&doc_id=171.

10. *Теннис Ф.* Общность и общество. — СПб.: Фонд «Университет», Владимир Даль, 2002. — 450 с.

11.Див. про це: *Offe C.* Modernity and the State: East, West. — Cambridge: Polity Press, 1996. - 270 p.

12. *Wallerstein I.* Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System // M. Featherstone (ed.) Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity. - L.: SAGE, 1994. — P. 31-56.

13. Див.: *[Електронний ресурс].* — Режим доступу: http://www.rami.ru/cosmopolis/archives/4/10.html.

14. *Андрос Є.* Глобалізація: соціокультурний та антропокультурний контексти проблеми // Освіта і управління. — 2002. — Т. 5. — № 1. — С. 7—14; *Бруннер Х.Х.* Глобализация, образование и революция в технологии // Перспективы. — 2001. — Т. XXXI. — № 2. — июнь. — С. 9—26; *Глобализация образования: компетенции и системы кредитов* / Под общей редакцией профессора Ю.Б.Рубина. — М.: ООО «Маркет Дс Корпорейшн», 2005. — 490 с.; *Іванюк І.* Глобальна освіта як пріоритетний напрямок сучасної європейської педагогіки // Освіта. — 2001 — № 26—27. — 16—23 травня. — С. 3; *Сбруєва А.А.* Освіта в умовах глобалізації // Шлях освіти. — 2001 — № 2 — С. 22—25.

15. *Руденко В.А.* Образование и духовность в современном российском обществе: факторы и вектор диспозиции в процессе системных реформ: Автореф. ... д-ра соц. наук: 22.00.06 — социология культуры, духовной жизни (социологические науки) / Педагогический институт ВГОУ ВПО «Южный федеральный университет». — Ростов-на-Дону, 2007. — 47 с.

Федько А.А. Ценностное измерение глобализационных вызовов эпохи: культура, образование и здоровье нации

Рассматривается глобализация, информационная революция, миграционные процессы как доминанты мировых процессов, которые обуславливают спектр ценностных ориентаций людей.

Ключевые слова: глобализация, культурно—информационный простор, интеграция, универсализация, постмодерн, духовно—ценностное и экономическое измерение, групповая идентичность, экобезопастность, демографическая ситуация.

Fedjko, A. A. Value dimension of the globalisation challenges of this age: the culture, education and health of the nation

Reviewed are globalisation, information revolution and migration processes as dominants in the world processes which stipulate the range of people's value system.

Key words: globalisation, the culture and information environment, integration, universalization, the post-modern, spiritual and value and economic dimensions, a group identity, eco-safety, a demographic situation.

УДК 353: 911, 3 : 32 23.00.02

Лісовський В.М.

Ієрархії просторових ідентичностей у регіональному розвитку України

Висвітлюються різні напрямки суперечностей у системі ідентичностей всередині українського суспільства. Звертається увага на сукупність ідентичностей регіонів, які здатні стати фундаментом для оформлення української ідентичності в разі поширення серед громадян з різних регіонів усвідомлення цінності єдиної держави і суспільства, об'єднаних історичним минулим та політичним майбутнім.

Ключові слова: громадянське суспільство, ідентифікація, національна ідентифікація, етнос, самоідентифікація.

Нагальною проблемою для України є консолідація українського суспільства. Подолання різнорідності не означає асиміляції та уніфікації культурно – історичних особливостей регіонів. Етнонаціональна ідея поки що не довела спроможність консолідувати українське суспільство. Ось чому англійський дослідник Е. Вілсон стверджує, що український націоналізм є ідеологією меншості. Ця ідеологія не має впливу на Півдні та Сході країни, має обмежений вплив у Центральній Україні. Лише в Західній Україні націоналізм має соціальний ґрунт, проте ця частина країни є незначною – за населенням, територією, економічним потенціалом, за впливовістю еліт та рівнем інкорпорації до центральної влади [1].

Основною причиною регіональної різнорідності, на думку М. Рябчука, є неоднаковий розвиток різних частин України протягом останніх століть, коли у Європі відбулося формування модерних націй [2]. За схемою М. Гроха, який виділяє три етапи національного розвитку: академічний, культурно – освітній і політичний, Західна Україна пройшла всі етапи синхронно з іншими східноєвропейськими народами й на кінець XIX ст. там уже існувало «міцне українське громадянське суспільство» [3]. У Східній Україні подібного не відбулося, хоча перші галицькі «будителі», члени «Руської трійці», спиралися на центральноукраїнські, козацькі міфи та символи. Українське національне відродження на сході України не сягнуло другої фази.

Внаслідок значної фрагментованості українського простору в Україні знайшов втілення так званий «гібридний політичний режим». За типологією Т. Карозерса Україну віднесено до моделі, в якій плюралізм досягається фрагментованістю соціуму, відсутністю консолідації, амор-

фністю суспільної позиції [4]. Тому на Заході, як зазначає В. Полохало, українське суспільство отримало визначення як «негромадянське» [5]. Такі різкі оцінки і твердження викликані обставинами трансформаційного процесу. Деякі спостерігачі схильні інтерпретувати конфлікт Східної й Західної України як «зіткнення цивілізацій — антиподів». Але більш доречним у цьому плані виглядає підхід Д. Фурмана, який розглядає пострадянське державне будівництво в Україні з позицій центр — периферійних відносин, де Захід виступив як центр — зона політичних інновацій, у той час як Схід залишався периферією [6]. Так сформувалась розбіжність політичного, адміністративного, культурного й економічного центрів України . Угоди еліт виявлялися тимчасовими, що сприяло формуванню «безформенного плюралізму». Останні президентські вибори (2004 р.) продемонстрували асиметрію електоральних уподобань, яку також було некоректно зведено до історичної та лінгвістичної причин.

Протягом всього періоду трансформації дослідники зазначали, що в Україні є нездійсненим процес конституювання громадянства, відсутній «конституційний патріотизм». Соціологічне дослідження про чинники солідарності в українському суспільстві показало, що найвищий рейтинг серед показників солідарності в українському суспільстві зайняла позиція «загальних труднощів життя», тоді як «патріотичні почуття громадянина України» фіксує 11 — й ранг із 13 — и можливих. Релігія як чинник солідарності й консолідації в українському суспільстві займає 7 — й ранг у списку чинників, а також друге місце (після сім'ї) як інститут суспільства. При цьому населення є дуже різноманітним у релігійному плані. Існує глибокий історико — культурний поділ регіонів Західної і Південно — Східної України. Так, західні області більш релігійні порівняно зі східними. У Луганській, Донецькій, Дніпропетровській областях один приход припадає приблизно на 6 — 7 тис. мешканців; у західних же областях один приход припадає менш ніж на 2 тис. населення, а в Тернопільській і Закарпатській областях один приход припадає, відповідно, на 700 та 900 мешканців . Регіональну специфіку мають найбільші церкви України. Вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід, Північ та Південь, УПЦ КП — на Київ та Центр, римо — , греко — католицької, автокефальної православної та протестантської церков — на Захід і, частково, на Центр. Отже, релігійний чинник не сприяє консолідації нації.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний її потенціал зосереджений у східному і південному регіонах, де переважає російськомовне населення, яке геокультурно тяжіє до Росії, а за умов радикалізації етнонаціональної політики України почувається маргінальною периферією. У 2001 — 2002 роках у шести регіонах (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та у Києві) було зосереджено 48 % основних коштів країни, 52 % виробництва валової доданої вартості (ВДВ), 63 % виробництва промислової продукції, 49 % обсягу інвестицій в основний капітал . Причиною цього є зосередження на Сході та Півдні країни основних корисних копалин та родючих чорноземів, і, як наслідок, концентрація виробничих, фінансових і людських ресурсів, а також інвестування конкурентоспроможних на світовому ринку виробництв.

Особливістю України є те, що «національний центр» є її економічною периферією, де превалює сільське населення. У Закарпатській, Івано — Франківській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Чернівецькій, Вінницькій областях городян менше 50 %. В областях Сходу України міських жителів більше 70 % . Рівень зареєстрованого безробіття по регіонах також складається не на користь західних територій.

Російськомовні Південь і Схід випереджають Захід за кількістю студентів і вищих навчальних закладів (ВНЗ). У Західній Україні тільки один значний центр вищої освіти — Львів, а на Сході і Півдні в 4 — х областях — Одеській, Харківській, Дніпропетровській і Донецькій — від 10 і більше ВНЗ у кожній.

Виразну регіональну визначеність має розселення етносів в Україні. Процес етнічної ідентифікації України унікальний. Етнічна мапа України, що підтвердили дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року, складається як з дисперсних, так і з компактних груп. Зосередженість основних продуктивних сил України в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини має виразний регіональний вимір [7].

Особливе місце на етнополітичній карті займає Київ — адміністративний центр. Зазвичай столиця відіграє роль своєрідного «медіатора», обов'язком якого є вироблення «інтегральної ідеології» здатної примирити регіональні крайнощі, проте Києву це не вдається. На це звертав увагу і Л. Кучма, відзначаючи: «У Російській імперії Київ не мав столичних функцій... Він не був центром малої імперії усередині великої». Він втратив роль головного міста Русі ще в епоху середньовіччя, залишаючись символом стародавності державності. Як зазначив Д. Корчинський, «Київ — це місто спогадів, ...немає на землі місця ...в найменшій мірі придатного для політики, ніж Київ ... поетично — філософський дух міста зумовлює його історію... . Діяльне козацтво влаштовувало свої столиці то в Чигирині, то в Батурині... тільки не в Києві. Сюди вони приїжджали молитися» [8]. У царській Росії Київ був одним з великих, але провінційних міст. Міщанський характер населення і велика кількість церков було причиною того, що більшовики проголосили столицею радянської України Харків. Як столиця оновленої держави Київ зіткнувся з проблемою вироблення продуктивної центристської позиції. У результаті він став найпарадоксальнішим містом країни: за характером культури належить до «сходу» країни, а веде себе як «захід».

Етнокультурні риси, просторова ідентифікація, на думку дослідників, обумовлені адаптивним типом етносу та ментальністю, що закорінені в генетичну спадковість. Деякі вчені вважають, що, незважаючи на існування загальноукраїнського архетипу або етнічної ментальності, існує етнорегіональна «корекція». На це звертав увагу і О. Стрижак, зазнаючи, що у гуцулів переважає типова для гірських мешканців замкненість, самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у дніпровсько — таврійських степовиків — упертість і наполегливість, згуртованість, войовнича запеклість [9].

Втім, на загальноукраїнському рівні ментальні особливості етнічних груп ніколи не ставали причиною конфліктів між ними, хоча побутувала своєрідна внутрішня ієрархія «центр — периферійність» серед субетносів. На західних землях функцію периферійного виконує етнонім «гуцул» («вуйко з полонини» — людина, відірвана від цивілі-

зації); на північних землях цю роль відводять «поліщукам», які «засіли у болоті». Водночас, «галичанин» — то представник «Українського П'ємонту», тобто «елітний» . Такі стереотипи є потенційною етнополітичною проблемою.

Для частини українських громадян саме регіональний чинник за впливом на специфіку ідентичності виявляється ключовим. Поряд із етнічною та національною ідентичностями регіональна належність може виступати, як зазначає Г. Палій, стійкою головною складовою ідентичності [10]. Так, на 2004 рік частка громадян, у яких переважає локальна ідентифікація — 37,2 %, порівнянна з часткою тих, для кого головною є самоідентифікація «громадянином України» — 44,2 %, а частка тих, хто вважає себе громадянином колишнього СРСР — 10,7 %, представником свого етносу, нації — 3,1 %, громадянином Європи — 0,7 %, громадянином світу — 2,4 %, інше — 1,4 %, не відповіли 0,2 % [11].

Як феномен, українська національна ідентичність з'явилася у XIX — поч. XX ст., а для деяких регіонів і пізніше . Українській самосвідомості доводиться розвиватися в атмосфері жорсткої конкуренції з іншими уявленнями про ідентичність населення, у суперечках, в яких саме існування української ідентичності ставилося під сумнів. В цих умовах, як у свій час твердив академік І. Курас, регіональне, місцеве самовизначення залишалося найбільш автентичним [12].

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках моніторингу «Українське суспільство: 1994 — 2004», тільки 44,2 % респондентів вважають себе громадянами України, 30,5 % — «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», 6,7% — «мешканцем регіону». Ще 10,7 % опитаних ідентифікують себе з Радянським Союзом .

Розбіжності в ідентифікаціях свідчать про значну амплітуду розходження позицій громадян з різних регіонів щодо питань «загальнонаціонального характеру, насамперед стосовно державної мови, вибору суспільно — політичної моделі, геополітичного вектору, розколу православ'я та інших» . Здавалося б, дані свідчать про важливість локальної самоідентифікації для більшості жителів України. Остання йде безпосередньо за національною самоідентифікацією, а на Півдні навіть превалює над загальногромадянською. Проте інші соціологічні дослідження показують, що більшість жителів України віддають перевагу локальному самоототожненню, що не обов'язково передбачає існування розвиненої ідентичності . Навіть там, де регіон виступає як «мала батьківщина», він поступається місцем у самосвідомості жителів більш безпосередньому локальному контексту. У кризових умовах локальна ідентичність стає «захисною реакцією на політичні перетворення». Отже, ідентичність є динамічною структурою, «стан» якої залежить від конкретних історичних викликів .

Р. Шпорлюк переконаний, що результатом перетворення Галичини в Український П'ємонт був свідомий вибір католиків — галичан до союзу з православними Сходу проти католиків — поляків, до якого спонукало прагнення «вижити як нація в боротьбі з поляками» [13]. Але ситуація кінця XX — початку XXI ст. змінилася і тепер уже не поляки, а українці — східняки представляють загрозу галиційській самобутності. Один з публіцистів журналу «Ї» Р. Лозінський розвиває уявлення про галичан як про український субетнос, регіоналізм якого зростає на гострому відчутті «українськості» [14].

Дослідження ідентифікаційних особливостей у географічно віддалених містах східного і західного регіонів (у Донецьку і Львові) дають підстави для висновків про різницю між специфікою системи ідентичностей для представників обох регіонів і міст . Так, для представників Донецька пріоритетними виявилися соціально — професійні, вікові, політико — ідеологічні й геополітичні (із орієнтацією на радянське, російське) чинники ідентичності, тоді як для представників Львова — етнічні, релігійні, національні чинники ідентичності. Разом з тим, розбіжності у проявах ідентичності між представниками молодшого покоління обох регіонів нівелюється: показники самоідентифікації «громадянином України» для молодшого покоління у Львові та в Донецьку становлять понад 90 % [15].

У яскравій формі феномен регіональної ідентичності представлений у Криму, де румуни, кримчаки, караїми бажають іменуватися автохтонним населенням, а тому говорять про «національний дискомфорт», що є наслідком стурбованості збереженням етностатусної та культурної системи . Крім того, не уникнути вирішення питання статусу татарського народу в Україні, оскільки це народ, який живе на території, де він сформувався як етнос, і ця територія повністю перебуває у складі України . З проблем інтеграції в Криму з 1996 року існує Програма ООН, розроблена на прохання уряду України [16]. Лідери кримськотатарського руху використовують труднощі економічної інтеграції як засіб питань про національно — територіальну державність. На складність процесу ідентифікації впливає релігійний фактор — повернення татар змінило етноконфесійну ситуацію в Криму .

Державна регіональна політика в Криму не має вираженої концепції. Тут локальна самоідентифікація набуває поширення в молодіжному середовищі. Питання про самоідентифікацію старшокласників кримських шкіл підтверджує тенденцію щодо переважання регіональної ідентифікації над етнічною .

Отже, специфіка мовної, етнічної, конфесійної орієнтації видозмінюється в регіональному вимірі України .

Індикатором регіональних відмінностей є ставлення до загальнонаціональних символів і символічних фігур. Згідно з даними В. Тихоновича, лише 2/3 опитаних по країні змогли назвати більше п'яти прізвищ людей, яких можна вважати національними лідерами України в останні 200 років, а у південному регіоні їх було всього 16 % [17]. Я. Грицак вказує на це, коли веде мову про розрізнення «пантеону» в різних частинах України: «жителям Львова і Донецька запропонували оцінити історичні події з погляду важливості розуміння коріння сучасної України, пише він, відмінності в обох містах були разючі» . Для більшості опитаних загальним стало те, що стартовим пунктом української історії є Київська Русь, далі львів'яни висловлювали послідовність подій так: Київська Русь — Українське козацтво — Українська Народна республіка (1917 — 1991) — проголошення української незалежності в 1991 році. У Донецьку процес українського державотворення зображувався по іншому: Київська Русь — Переяславська Рада (1654) — Українська РСР (1917 — 1991). І далі — «Чим ближче в часі події, тим сильніша розбіжність в їх оцінці, що особливо помітно у відношенні до радянського періоду. Ця схема спрацювала і в іншому дослідженні, коли опитуваним... запропонували виб-

рати історичних діячів, які могли б бути символами української нації» . У Львові вибрали тих, хто символізував прагнення України до самостійності: І. Мазепу і М. Грушевського, в Донецьку опитані віддали перевагу Б. Хмельницькому. У пошуках головного «культурного героя» Сходу звертаються до М. Гоголя [18]. Для галичан ближче І. Франко [19]. Навіть фігура Т. Шевченка не є загальним символом. Отже, якщо західноукраїнський регіоналізм — це націонал — регіоналізм, породжуваний відчуттям «гіперукраїнськості», то східний регіоналізм ґрунтується на слабкості етнічної самоідентифікації, переважанні локальної ідентичності . Регіональна самосвідомість південного сходу носить «оборонний» характер, базується не стільки на конструктивних ідеях, скільки на неприйнятті нав'язуваних ззовні. Східний регіоналізм консервує статус «локомотива» вітчизняної індустрії (хоча залишається «модерним» промисловим регіоном). Сьогодні аграрна архаїка центрально — українських і західних регіонів виявилася ближчою до «європейського» політичного постмодерну, ніж до індустріального «модерну».

Утім О. Ржевський і М. Рябчук, Л. Залізняк, О. Лановенко, Л. Качківський та ін. вважають, що Україна традиційно належала (із кінця XVIII ст.) до європейської культури, але була насильно долучена до чужої їй традиції східної деспотії. А тому прояви південно — східного регіоналізму, з його тяжінням до Росії є формою «периферійної» психології . Синхронне співіснування двох діахронних Україн, заявляє М. Рябчук, є міцним завдяки позиції Києва та дуалістичному образу України — Русі [20]. Але не всі дослідники вважають винним в українському дуалізмі Київ. Так Г. Куромія називає «винним» Донбас, який залишається «антистоличною козачою землею» [21]. Третина території сучасного Донбасу є частиною території «донської вольниці». Отже, пролетарій ближче козаку, ніж селянин або міщанин, так само він не любить центральну владу, не має власності і чіткої національної прихильності.

Знаковим феноменом суспільної свідомості є ставлення населення до мови . «Мовна палітра» у процесі ідеологічної конфронтації перетворюється на чинник геокультурних конфліктів, оскільки в українському суспільстві етнонаціональна і мовна більшість не співпадає. Опитування свідчать, що рідною українську мову вважають 60 %, а спілкуються нею лише 37 % населення [22]. Західні регіони — україномовні. На південному Сході російська служить мовою спілкування, тоді як в центрі панує двомовність. Деякі дослідники визначають навіть наявність «психомовного комплексу» українців, які є носіями «радянської ідентичності» .

На територіях України, що входили до складу Австро — Угорщини, українська мова до кінця XIX ст. одержує статус близький до офіційної. Правда, як і в російській частині України, в Галичині, Буковині і Закарпатті українська була переважно мовою сільського населення, міста вважали за краще говорити польською чи німецькою.

На початку XX ст. українська була визнана «самостійною мовою» в Російській імперії. Цей статус був закріплений у Конституції Української РСР. Радянська держава навіть вживала заходи по впровадженню української мови у всі сфери життя, проте ці тенденції входили в суперечність з радянською уніфікацією. Як наслідок, розподіл мовних

переваг регіонів зберігся — центральні регіони були україномовні, південно — східні російськомовні, при цьому всі сприймали мову, якою вони говорили, як «свою». Що стосується Заходу, приєднаного до України в 1939 році, то він виявився оплотом «україномовності» .

У 1997 році В. Темненко запропонував покласти в основу «регіоналізації» України «мовний індекс» — тобто врахування відсотка українців, які вважають українську мову рідною. Відповідно до цього виділяються три групи територій: 1) 14 областей із 21 млн.чол. з найбільш високим рівнем індексу понад 95 %; 2) 8 областей і м. Київ із 20 млн.чол. — з середнім показником 75%; 3) 2 області — Донецька і Луганська та Республіка Крим (11 млн. чол.) — з низьким індексом — (50 — 65%) . На Півдні і на Сході країни україномовне населення фактично є «меншиною в меншині». Понад 5,5 мільйонів етнічних українців, за даними перепису 2001 року, вважають рідною мовою російську [23]. Отже, є об'єктивним запропонований А. Вілсоном поділ українського суспільства на три групи: російськомовних росіян (21%), російськомовних українців (34%) та україномовних українців (40%) — замість формального поділу на етнічних росіян та українців, співвідношення між якими становить 22 % до 73%.

Парад «мовних суверенітетів» 2006 року був обґрунтований посиланнями на Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року. Проте через три роки після ратифікації Хартії в офіційному висновку Мін'юсту визначено, що ратифікація Хартії у такому вигляді, як це було зроблено, спричинила виникнення в Україні мовного питання. У цьому акті йдеться не про «регіональні мови або мови меншин» (як це міститься в назві і в тексті Закону України), а про «регіональні або міноритарні мови». Отже, об'єктом Хартії є захист мов, яким загрожує зникнення, а не мовні права меншин .

Цінним є зауваження А.Вілсона про те, що українські ліві сили, з одного боку, нарікають на високу зрусифікованість суспільства, а з іншого — ігнорують реальні наслідки цієї зрусифікованості, зокрема, факт власної меншинності й, відповідно, політичної та культурної маргінальності .

Українське суспільство залишається двомовним і двоетнічним, проте не біполярним, бо лінії мовного та етнічного поділу не збігаються. Феномен подвійної ідентичності є супутником багатоетнічних націй, історична витривалість яких визначалася якістю такої ідентичності, її збалансованістю і компромісністю. Відсутність сформованої національної ідентичності призводить до її заміщення регіональними ідентичностями.

Геокультурний ландшафт України розмаїтий — він представлений історично — культурними та ідентифікаційними ареалами, які не мають чітких меж і накладаються один на інший (Слобожанщина, Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Крим). Сучасні етнічні українці становлять націю полікультурного типу, чия ідентичність не збігається з мовно — культурною, етнічною, конфесійною орієнтацією. Стовідсотково має рацію О.Майборода, заявивши, що полікультурність української нації, як і поліетнічність населення України, заперечує можливість суто етнічного розуміння української нації [24]. Існування самобутніх регіонів в Україні не може вважатися достатнім для виник-

нення регіоналізму. Регіональні ідентичності сьогодні є ще менше визначені, ніж «загальнодержавна ідея». З іншого боку українська національна ідея сама до кінця втратила первинний регіональний (територіальний) характер.

Отже, як висновок, дотримання принципів багатокультурності, регіональний підхід у реалізації соціогуманітарної політики, формування єдиної національної ідеології в умовах пострадянської ідентифікації та нової соціальної стратифікації — це умови толерантного співіснування різних компонентів етнонаціональних спільнот. Подолання суперечностей у системі ідентичностей всередині українського суспільства полягає в здійсненні політики, спрямованої на поєднання загальнонаціональних цілей і регіональних завдань. Тому сукупність ідентичностей регіонів здатна стати фундаментом для оформлення української ідентичності — в разі поширення серед громадян з різних регіонів усвідомлення цінності єдиної держави і суспільства, об'єднаних історичним минулим та політичним майбутнім.

Література

1. *Wilson A.* Ukrainian Nationalism in the 1990—s: A Minority Faith. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — 200 p.

2. *Рябчук М.Ю.* Дві України: симбіоз, синергія, синтез? / Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство «розбудова держави» — К.: «Критика», 2000. — 286 с.

3. Грох М. *От национальных движений к сформулировавшейся нации. Сборник нации и национализм. — М., 2002.*

4. *Гельман В.Я.* Уроки украинского // Полис. — 2005. — № 1. — С. 35—47.

5. *Полохало В.* Негражданское общество как социополитический феномен Украины // Полис. — 1999. — № 6. — С. 25—34.

6. Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты *// Украина: соборность и регионализм. Русский архипелаг. — 2006. — 25 апреля.*

7. *Кривицька О.* Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України // Політичний менеджмент. — 2005. — № 3 (12). — С. 42—62.

8. *Исаченко А. Г.* Развитие географических идей. — М.: ЛА «ВАРЯГ», 1971. — 256 с.

9. *Стрижак О. С.* До етногенезу та етномовної історії кубанців—чорноморців // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 66—97.

10. *Програма «Конгресу Українських націоналістів»* / Програма блоку В.Ющенко «Наша Україна» // Передвиборчі програми партій у 2006 р. // www.deputat.org/index.php?page=party.

11. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи.* Колективна монографія Національного інституту стратегічних досліджень / Передмова А.С. Гальчинського. — К.: Либідь, 2005. — 316 с.

12. *Курас І.* Регіоналізм: історичний досвід, сучасні виміри. — К.: Критика, 2003. — 291 с.

13. *Ричка В.М.* Формирование территории Киевской земли: IX — первая треть XII вв. — М., 1988. — 150 с.

14. *Лозінський Р.* Перспективи регіонального розвитку Галичини. — Львів, — 2004. — С. 40—45.

15. *Черниш Н.* Україна сьогодні: Львів — Донецьк // Дух і літера. — 2003. — № 11—12. — С. 9—18.

16. *Леонова А.* Діяльність координаційних і консультативно—дорадчих органів з питань етнонаціональної політики // Політичний менеджмент. — 2005. — № 3 (12). — С.63—70.

17. *Тихонович В.О.* Етнокультурний чинник соціальної солідарності // Шляхи консолідації громадянського суспільства в Україні / Матеріали круглого столу 23 червня 1999 р. — Київ, 1999. — С. 65—69.

18. Неменский О. *«Недоукраинцы» или новый народ? Альтернативы самоопределения Юго—востока Украины // Русский Журнал (обзоры) www.russ .ru/culture/20041229_nem/html.*

19. Боришполец К. *Этничность и политика. (Некоторые тенденции и результаты развития современных прикладных исследований) // Вестник МГУ. Сер. 18: Социология и политология. — 1999. — № 4. — С. 5—21.*

20. *Рябчук М.Ю.* Дві України: симбіоз, синергія, синтез? / Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство «розбудова держави» — К.: «Критика», 2000. — 286 с.

21. *Мальгин А.* Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты // Украина: соборность и регионализм. — К.: Науково—інформаційне підприємство «Пошук», 2005. — С. 14—26.

22. *Прибиткова І.* У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 62—73.

23. Тищенко Ю. *Истоки «языковых суверенитетов» в плоскости региональной политики // Зеркало недели. — 2006. — 6 мая. — С. 6—9.*

24. *Майборода О.* Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5 (8). — С.15—22.

Лисовский В.Н. Иерархии пространственной идентичности в региональном развитии Украины

Освещают разные направления противоречий в системе идентичности внутри украинского общества. Обращается внимание на совокупность идентичности регионов, которые способны стать фундаментом для оформления украинской идентичности в случае распространения среди граждан из разных регионов осознания ценности единого государства и общества, объединенных историческим прошлым и политическим будущим.

Ключевые слова: гражданское общество, идентификация, национальная идентификация, этнос, самоидентификация.

Lisovskiy, V.N. Hierarchies of spatial identities are in regional development of Ukraine

Different directions of contradictions in the system of identities into Ukrainian society are light up. Attention is payed to the aggregate of identities of regions which are able to become foundation for registration of the Ukrainian identity in the case of distribution of awareness of the single state and society values, incorporated by the historical past and political future among citizens from the different regions.

Key words: civil society, identity, national identity, ethnos, self—identity.

УДК 323.1(477)

Зварич І. Т.

Нові виклики етнополітичної стабільності в Україні: причини та можливі наслідки

Розглядаються етнічні та регіональні чинники, поєднання яких може дати підстави для нових викликів щодо політичної стабільності в країні.

Ключові слова: етнополітика, етнополітичні відносини, національна ідентичність, місцеве самоврядування, інформаційні впливи.

Українська державна етнополітика ґрунтується на засадах, згідно яких усі громадяни України, незалежно від їхньої етнічної належності, повинні дотримуватися Конституції та законів України, захищати її суверенітет, територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність кожного з народів, що проживає на її теренах. Ця ідея покладена в основу державотворчого процесу, спираючись на яку у країні здійснюється пошук оптимальних механізмів функціонування етнічних, конфесійних та регіональних складових громадянського суспільства. Здійснюються спроби унеможливити протистояння суспільно — політичних за цими ознаками, запобігти розколу країни за економіко — географічним та політико — регіональним принципом. За для цього використовується як міжнародний, так і нагромаджений за роки незалежності власний позитивний досвід вирішення цих проблем.

Предметом нашої уваги будуть два чинники, один з яких донедавна, а інший і сьогодні перебувають в епіцентрі політичної боротьби та суттєво впливають на електорально — політичне структурування нашого суспільства. Йдеться про етнічний чинник, з одного боку, та регіональний, з другого. Оскільки часто — густо вони перетинаються, є підстави говорити про етнополітичну стабільність в країні як одну із ключових характеристик у післяпомаранчевий період українського суспільства. Разом з тим, оскільки етнічний чинник не артикулюється у «чистому» вигляді, тобто не йдеться про суто етнічне протистояння, а скоріше про загострення деяких ознак етнічності у поєднанні з регіональним чинником, то є підстави вести мову про нові виклики не лише щодо політичної стабільності в країні, а й певним чином існуванню самої країни у тих географічних межах, які склалися на час проголошення державної незалежності.

Необхідно відзначити, що ще донедавна Україна на тлі більшості пострадянських республік не безпідставно вважалася зоною міжетнічного спокою, а країна в цілому — територією національного консен-

сусу. Виборчі кампанії девяностих років минулого століття по суті не показували суттєвих відмінностей у настроях виборців, хіба що на сході та півдні дещо популярнішими були ліві сили, а ніж це мало місце на заході. Хоча уже президентські вибори 1994 року показали, що певна частина українців схильні довіряти та підтримувати тих лідерів, які розігрують російську карту, як мовну, так і геополітичну. Але в цілому вітчизняний політичний простір був стабільним і за винятком Криму не демонстрував серйозної конфліктності.

Процесам етнополітичної стабільності, бодай відносної, сприяло те, що після проголошення Україною незалежності досить інтенсивно розвивалася юридична база регулювання етнополітичних відносин. Правова основа державної етнополітики була зорієнтована не лише на обстоювання титульного українського етносу, а й національних меншин. Своєрідними віхами на цьому шляху стали документи, ухвалені майже впродовж одного року, такі як Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Акт проголошення незалежності України (1991 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.).

У жовтні 1991 року було ухвалено Закон України «Про громадянство в Україні». У ст. 2 — й цього Закону було зафіксовано, що громадянами України є особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової і національної належності і які не були громадянами інших держав та не заперечують проти отримання громадянства України [1,1443 — 1451].

Декларація прав національностей, виголошена 1 листопада 1991 року гарантувала «всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права». Вона проголошувала гарантії «всім національностям право на збереження їх традиційного розселення», брала на себе зобов'язання стосовно створення належних умов для розвитку всіх національних мов і культур. Було гарантовано також право створювати національні культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання тощо [2,5 — 6].

Проте базовим для етнонаціональної сфери в Україні став Закон «Про національні меншини в Україні» (1993 р.) Він закріпив фундаментальний принцип визнання нерозривності прав людини і прав національностей, а також гарантував пряму підтримку державою розвитку національної культури та духовності. У першій статті закону проголошується, що «при забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальновизнаних прав людини» [3,7 — 9].

На думку багатьох експертів, у тому числі й зарубіжних, правова база регулювання етнополітичних процесів, сформована на основі не лише спеціального законодавства, а й нормативно — правових актів, які «розпорошені» в законах іншої юрисдикції та нормативних актах Кабінету Міністрів України, створює належне підґрунтя для балансу інтересів між різними етнічними спільнотами та титульною нацією. Принципово важливим стало конституційне унормування прав національних меншин. Так, згідно статті 24 — й Конституції в Україні не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі чи етнічної самобутності. Дуже важливе положення й про те, що в нашій державі га-

рантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин, закріплених у статті 10 — й Конституції.

Суттєвим структурним елементом цивілізованого регулювання етнополітичних відносин в нашій країні стали і норми міжнародного права, згоду на ратифікацію яких дала Верховна Рада України.

Слід нагадати, що державна етнополітика в Україні реалізується відповідно до Загальної декларації прав людини ООН; Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ООН; Декларації 47 — ї сесії Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин; розділу Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва у Європі з прав людини; Документа Копенгагенської наради — Конференції з питань людського виміру НБСЄ; Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту; Ословських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин та інших міжнародних документів. Зокрема, після ратифікації Верховною Радою України Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, вона, відповідно до статті 9 — ї Конституції України, стала частиною національного законодавства нашої держави. Нарешті, ретифікованої у 2004 році Хартії регіональних мов та мов меншин.

Окрім законодавчих актів, які прямим чи опосередкованим чином стосуються формування конституційно — правового поля етнополітики нашої держави, слід звернути увагу і на законодавство, яке прямим чином не торкається етнополітичних проблем, але є дотичним до розвитку місцевого самоврядування, децентралізації управління, підвищення статусу регіональних органів влади. Так, спираючись на принцип децентралізації державного управління, згідно з норм Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» у деяких областях України (Закарпатській, Одеській, Чернівецькій) здійснено розмежування функцій і повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в етносоціальній сфері. Завдяки цьому стало можливим делегування державними адміністраціями окремих повноважень органам місцевого самоврядування, які стосуються інтересів етнічних громад з компактним характером розселення. Органи місцевого самоврядування правомочні самостійно вирішувати деякі питання гуманітарнбого розвитку територій з урахування етнічної структури населення району, села чи міста. Державні адміністрації повинні у таких випадках лише контролювати їхню діяльність.

З метою підвищення ефективності державного управління у сфері міжетнічних відносин на регіональному рівні органи державної влади на місцях сприяють розробці соціального паспорта територій, а також вивченню соціальної, професійної структури, демографічної ситуації та динаміки регіону.

Слід зазначити, що за умов, коли питання соціально — економічного та культурного розвитку реґіонів вирішується здебільшого централізовано, тобто шляхом фінансування із загальнодержавного бюджету, ефективність місцевих органів влади істотно втрачається. Дещо змінив ситуацію Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», оскільки надав органам місцевого самоврядування значно ширші повноваження у сфері соціально — економічного та культурного розвитку територій. Законом, зокрема, передбачено «сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно — культурних традицій населення, ху-

дожніх промислів і ремесел», а також «...забезпечення можливості навчання в школах державною та рідною мовою, вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національно — культурні товариства» (розд. II, гл.2, ст.32, ч.а; п.7 і ч.б; п.1).

Необхідно зазначити, що Конституція України не містить ніяких норм, які б враховували етнокультурну та регіональну специфіку при створенні органів місцевого самоврядування. А згаданий Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», хоч і не компенсує цього упущення, все ж відкриває певні можливості для реалізації етнотериторіального підходу при створенні відповідних органів місцевого самоврядування. Так, представницький орган місцевого самоврядування, базуючись на відповідному конституційному положенні та у межах зазначеного Закону може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (ст.19, ч.1). Це має здійснюватись з метою врахування історичних, національно — культурних, соціально — економічних та інших особливостей етнотериторіальних громад. Щоправда у законі досить жорстко і детально описані характеристики місцевого самоврядування, її організаційна структура і функції. Тому у кожному конкретному випадку виникає необхідність уточнення, які саме «особливості здійснення місцевого самоврядування» хотіли б передбачити у своєму статуті конкретні територіальні громади, які складаються з багатоетнічних спільнот.

Отже, цілком зрозуміло, що, незважаючи на утверджену Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», по суті, уніфіковану модель місцевого самоврядування, вона має формуватися з урахуванням місцевих етнічних та історико — культурних чинників. В одних районах це будуть ради і фолькcрати, в інших — меджліси і т. ін. Етнокультурна специфіка обов'язково вплине на систему представництва, структуру повноважень, інші характеристики самоврядування. Тим більше, що українське законодавство відкриває для цього досить широкі можливості.

У ході адміністративно — територіальної реформи, про необхідність якої давно вже точаться дискусії, неминуче проявиться тенденція і прагнення до моноетнічності — консолідація більшості етнонаціональної громади в масштабах і рамках однієї адміністративної одиниці, а тому розробникам проекту такої реформи необхідно враховувати і цей компонент при формуванні концепції та законопроекту.

Український досвід останніх років показує, що в нашій державі складається така система, коли становлення місцевого самоврядування, етнічна самоорганізація громад значною мірою забезпечують самостійність носіїв етнонаціональної політики вже на базовому рівні. Цим самим вдається уникнути радикально — волюнтаристських методів здійснення цієї політики відповідними державними інституціями. У такий спосіб виключається їх пряме втручання у життя та діяльність етнічних спільнот. Щодо налагодження та координації співпраці між структурами державної виконавчої влади та етнічними громадськими обуєднаннями на різних рівнях дедалі більшу роль почали відігравати різноманітні дорадчі органи, які особливо ефективні на рівні місцевого самоврядування. У процесі становлення сучасної системи етнонаціональної самоорганізації цей механізм вдосконалюється, зросла його ефективність [4,109 — 111].

Ще на початку 1997 року Указом Президента України було утворено Раду з питань мовної політики при Президентові України. У грудні того ж

року створено Раду представників національних громадських організацій України при тодішньому Державному комітеті України у справах національностей та міграції. Власне, ця Рада була організована відповідно до статті 5 — ї Закону України «Про національні меншини в Україні» та Положення про Держкомнацміграції України. А вже у Положенні про Раду представників окремо зазначено, що як дорадчий орган Держкомнацміграції України вона «...у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, указами та розпорядженнями Президента України, постановами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України...». Далі, — у розділі «Повноваження та права Ради» йдеться про її діяльність, як одного з елементів єдиної системи здійснення етнополітичного самоврядування в нашій країні: «У межах своєї компетенції Рада бере участь у розробці проектів законів та інших нормативних актів з питань міжнаціональних відносин та розвитку культур, мов і традицій національних меншин в Україні... Рада бере участь у практичній реалізації державних програм у сфері освіти, культури, забезпеченні відповідно до чинного законодавства прав і свобод національних меншин на вільний розвиток в Україні...» [4,74 — 76].

З метою встановлення постійного діалогу Президента України, органів центральної виконавчої влади різних рівнів з етнонаціональними спільнотами щодо вирішення їхніх проблем, відповідним Указом Президента України від 22 липня 2000 року було утворено Раду представників громадських організацій при Президентові України, яка є консультативно — дорадчим органом [5].

Таким чином, за період 90 — х років минулого століття в Україні була створена досить міцна і розгалужена адміністративно — правова системат керування етнополітичними процесами, в якій помітну роль посідали як суто етнічні (етнополітичні) чинники, так і регіональні, насамперед, територіальні з особливим статусом самоврядних територій з поліетнічним складом населення та компактним проживанням етнічних спільнот. Проте на сьогодні, як показує практика останніх років, така організаційно — правова система не завжди діє ефективно, оскільки з'явилися нові виклики регулювання відносин не стільки між етнічними спільнотами, скільки регіонами з відповідною етнічною структурою та етнокультурною і, відповідно, політичною орієнтацією. Про це мова далі, а зараз варто дещо пригадати з недалекого минулого, коли наи пострадянському просторі вирували різного роду етнополітичні та регіональні конфлікти, чимало з яких так і залишилися у «замороженому» стані, час від часу нагадуючи про себе черговим напруженням ситуації.

Вже для останніх років існування радянської влади характерною була ситуація загострення міжетнічної напруги по усьому периметру радянського союзу. Епіцентром протистоянь виступили титульні етноси в межах колишніх радянських та частково автономних республік, з одного боку, та росіян як державоутворюючого етносу, з другого. Така ситуація стала наслідком не якоїсь генетичної русофобії представників неросійських народів, а глибокої кризи політичної та економічної системи, яку уособлював радянський режим. Як свідчить історія, такі ситуації завжди виникають в часи суспільних потрясінь. На час кризи радянської системи в національних республіках сформувалися національні (етнічні) еліти, у тому числі й в Україні

В умовах кризи радянської ідентичності єдиною альтернативою йому виступила національна ідентитчність. Етнічний ренесанс в Ук-

раїні призвів до зміни стереотипів тоталітарного режиму та імперського мислення, а ідеологічний вакуум, що виник; заповнювався національними символами та цінностями. Ці зміни забезпечили морально — психологічний ґрунт для руйнування радянської супердержави; створив сприятливі умови для реалізації міжнародно — правового принципу права націй на самовизначення у формі національно — державного суверенітету і незалежності [6,22 — 23].

Коли разом з СРСР пішов у небуття той механізм соціальної стратифікації, який створила і підтримувала комуністична партія, національність (етнічна належність) виявилася чи не єдиним засобом групового захисту як народів, так і окремих громадян. За таких умов політизація етнічних чинників, перш за все — обґєднуючих, не могли не стати засобом соціальної адаптації, а через неї і соціальної мобілізації. При цьому енергія етнічної мобілізації спочатку спрямовувалася проти центру, а після його зникнення набула спрямованості або проти сусідів, або проти етнічних меншин. Драматичних, а скоріше трагічних колізій (якими супроводжувалися ці процеси у Закавказзі та Середній Азії) Україні на той час вдалося уникнути.

Проте, як показав подальший розвиток подій, етнополітичні процеси в Україні не втратили своєї гостроти та конфліктогенності. Сьогодні вони трансформувалися та набули іншого характеру. По суті етнонаціональна напруга перейшла у площину регіональної поляризації, яка особливо відчутно далася взнавки під час трьох останніх виборчих кампаній — президентської 2004 року та двох парламентських — 2006 та 2007 років. Причин такого стану речей, на наш погляд, декілька.

Перша причина полягає у суперчливому характері становляення національного капіталу, значна частина якого сформувалася у сфері так званого тіньового бізнесу і має кримінальне походження. Такий генезис великої власності породжує спефічний різновид політичної поведінки, яка є не прозорою та не публічною. Те, що суспільство спостерігає як публічність політичної діяльності у вигляді різного роду інформаційно — політичних ток — шоу, є не чим іншим як звичайнісіньким піаром, за яким приховується бажання тієї чи іншої політичної сили сподобатися своїм виборцям. По суті піар став засобом мобілізації власного електорату, який поділений головними політичними акторами, а фактично бізнес — елітами, що їх утримує. Такий політичний дискурс породив специфічну технологію спілкування між владою та народом — технологію маніпулювання масовою свідомістю, яка здійснюється за участю найбільш рейтингових телеканалів. Україна, як демократична та економічно процвітаюча країна для них не стала вищою метою політичного життя, інтереси якої вимагають консолідації зусиль та ресурсів. Натомість вона дедалі усе відчутніше стає розмінною монетою у політичних розборках різного роду кланово — олігархічних еліт та, навіть, майданчиком для політичних торгів за участю іноземних впливів як фінансових, так і інформаційних.

Друга причина, яка безпосередньо випливає з першої, — значне зубожіння переважної більшості українських громадян, внаслідок чого різного роду національні гасла та ідеї втратили серед населення свою популярність. Свідченням цього факту є те, що впродовж останніх двох виборчих кампаній жодна політична партія, яка апелює до національних українських цінностей, такі як об'єднання «Свобода», Українська

республіканська партія, Українська народна партія, Народний рух України та партія «Собор» самотужки не здатні здолати прохідний бар'єр до парламенту. І, лише об'єднавшись у потужний пропрезидентський блок партій (за винятком «Свободи, яка,звичайно ж, не пройшла до парламенту) їм вдалося посісти третє місце під час дострокових виборів до Верховної Ради, що відбулися 30 вересня 2007 року. Це є свідченням глибокої ідеологічної та світоглядної кризи національно — демократичної ідеології, не кажучи вже про націоналістичну політико — світоглядну платформу, на сучасному етапі її розвитку.

Третя причина, — потужні зовнішні інформаційні впливи на українське суспільство, яким не дається належна відсіч. По суті Україна стала ареною неоголошеної інформаційної війни, яка здійснюється в умовах кризи національної ідентитичності, що відбувається внаслідок дії двох перших причин. Головним агресором у даному випадку, як це не прикро констатувати, виступають підконтрольні російській владі засоби масової інформації, мета яких — взяти моральний реванш за поразку під час «помаранчевої революції».

І, нарешті, четверта причина, — крах ідеалів «помаранчевої революції» як таких. Як відомо, внаслідок боротьби всередині помаранчевого табору, політична еліта, що прийшла до влади, не розв'язала головного політичного питання, а саме, — відокремити бізнес, особливо, великий — від політики, зруйнувати вирішальний вплив на політичні процеси у державі великого капіталу, який далеко не завжди керується національними, а у кращому випадку, декларованими регіональними, а по суті, корпоративними інтересами.

Таким чином, виходячи з вище зазначеного, доходимо висновку, що на сьогодні головним викликом державної незалежності України, її територіальної цілісності виступають не стільки етнічні чинники, скільки політизовані регіональні еліти, які з метою мобілізації підконтрольного елеторату розігрують одночасу мовну, конфесійну, регіональну та геополітичну карти. Такий стан речей, як видається, вигідний усім учасникам процесу: олігархам, оскільки принцип поділяй і володій як ніякий інший відповідає їхнім прагматичним інтересам у сфері власності; частині населення, яке тривалий час перебуває у злиденному стані, перетворившись на об'єкт масштабних маніпуляцій; зовнішнім силам, позаяк внутрішня боротьба еліт, а головне — розколоте суспільство за регіональним принципом, робить цю країну слабкою і, навіть, провокує на спокуси зовнішньої агресії.

Вважаємо, що такий стан речей межує із загрозою національної безпеки, а тому мав би стати предметом серйозного аналізу з боку Ради національної безпеки та оборони України (РНБО), проте, цього чомусь не відбувається. Натомість у нас продовжується війна гілок влади, окремих посадових осіб, ключових фігур державної влади. Сподівання на те, що цей конфлікт, який уже перетворився на перманентну кризу влади, розв'яжуть чергові чи позачергові вибори — марно. Внаслідок тривалої обробки свідомості населення, електоральне поле фактично поділене на сектори із не значними варіаціями, які стосуються здебільшого партій малого формату.

Таким чином, виходячи із зазначеного можна зробити висновок на рахунок того, що вітчизняний досвід управління етнополітичними процесами хоча і є незначним за часом, проте досить повчальним і багато у чому

продуктивним. Він здійснюється насамперед на урахуванні помилок минулого. Цей досвід ґрунтується на впровадженні в систему управління етнонаціональними процесами як міжнародного права, так і національного законодавства, що зміцнює авторитет і довіру до офіційної етнополітики, яка орієнтується здебільшого на технології політичного менеджменту в галузі міжетнічних відносин. Саме завдяки впровадженню ефектиних політико – адміністративних технологій значною мірою вдалося уникнути ескаліції конфліктів на етнополітичному ґрунті.

Разом з тим, майже некеровані процеси у сферах приватизації, бізнесу, слабкої соціальної політики створили передумови для переформатування політичного простору країни. На сьогодні на порядок денний вийшли проблеми регіонгалізації та регіонального розвитку, замішані на символах та цінностях такого фундаментального порядку як мова, релігійно – конфесійна орієнтація, геополітичні вектори розвитку країни. Саме вони формують нові виклики як для демократичного розвитку нашої нашої країни, так і її подальшої інтеграції у європейський простір. Проблеми регіональної політики, взяті під кутом зору взаємодії етнічного та етнокультурного, партійно – політичного та геополітичного полів вимагають детального наукового вивчення та дієвих заходів по нейтралізації деструктивного впливу радикальної політизації.

Література

1. *Закон України «Про громадянство України»*// Відомості Верховної Ради України. – №50. – К., 1991. – С.682 – 1510.

2. *Декларація прав національностей України* //Право України. – № 1. – 1992. – С. 6 – 7.

3. *Закон України «Про національні меншини в Україні»* // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. – № 2. – К., 1995. – 62 с.

4. *Биков О. М.* Конституційно – правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – 352 с.

5. *Урядовий кур'єр*. – К., 2000. – 24 липня.

6. *Верификация социальных прогнозов*. Методологический аспект / С.Б.Крымский, В.Е.Пилипенко, Ю.В.Салюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 115с.

Зварич И. Т. Новые вызовы этнополитической стабильности в Украине: причины и возможные последствия

Рассматриваются этнические и региональные факторы, соединение которых может дать основание для новых вызовов политической стабильности в стране.

Ключевые слова: этнополитика, этнополитические отношения, национальная идентичность, местное самоуправление, информационные влияния.

Zvarych, I. T. New challenges to the ethnic and political stability in Ukraine: the reasons and potential consequences

Review of ethnical and regional factors which combined may provide the grounds for new challenges to political stability in this country.

Key words: the ethnical policy, ethno-political relations, the national identity, local self-regulation, information, impacts.

УДК 324 (477)

Ніколаєнко Н. О.

Стан та перспективи розвитку інформаційного суспільства в Україні

Аналізуються проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні. Виокремлюються основні складові поняття «інформаційного суспільства».

Ключові слова: інформаційне суспільство, політична культура, інформація, регіоналізація, політичний процес, інтернет.

Реалії інформаційного суспільства дедалі відчутніше змінюють життя нашої країни. Слід виходити з того, що Україна сьогодні — вільна, відкрита країна. Ми більше не відмежовані від світу, світової спільноти, від інших культур та ідей залізною завісою ідеологічного пресингу, насильства і страху. Перед нами безмежне розмаїття людських думок, способів життя, помилок, ідей, досягнень. Це все тепер належить нам так само, як і решті суспільств.

Разом з великими перспективами, що відкриваються перед нашою країною, існує і багато проблем в пристосуванні, в адаптації політичної культури інформаційного суспільства до сучасних українських умов. Тому інформаційне суспільство для України — це все ж здебільшого популярний термін європейських декларацій, ніж реальне явище з чітким змістом [1].

Зміни внаслідок впровадження глобальної інформатизації вражаючі. Але Україна має подбати про комплексний, продуманий підхід до цього процесу, аби очікувані вигоди інформаційного суспільства змінили на краще життя її громадян. Існують також і можливі негативні наслідки, які може визивати надмірна інформатизація, що також треба розглянути, говорячи про проблеми переходу України до інформаційного суспільства.

Актуальність входження України в інформаційне суспільство поступово усвідомлюється вітчизняним науковим і політичним співтовариством, про що свідчить велика кількість законодавчих актів у сфері інформації.

Створені державними органами документи покликані визначити напрями інформатизації суспільства: Концепція формування і розвитку єдиного інформаційного простору України і відповідних інформаційних ресурсів, Концепція розвитку зв'язку, Доктрина інформаційної безпеки, Концепція інформатизації України, ухвалені Закони про інформацію, про друковані ЗМІ, про телебачення і радіомовлення, про інформаційні агентства, про рекламу, про авторське право і суміжні права, про державну таємницю, про науково — технічну інформацію,

про захист інформації в автоматизованих системах, про участь України в міжнародному інформаційному обміні та ін. [2,20].

Однак цілісного розгляду процесу становлення інформаційного суспільства в поєднанні технологічних, економічних, соціальних, правових і політичних чинників у вітчизняній літературі ще не так багато. Це пояснюється новизною самого об'єкта дослідження, контури якого більш — менш визначилися лише в останні роки.

Основними проблемами України на шляху до становлення інформаційного суспільства є:

— нестабільність політичного та економічного становища в країні, що не дозволяє державі швидко й ефективно вирішувати економічні та організаційні проблеми забезпечення переходу до інформаційного суспільства, розрахованого на тривалу перспективу;

— зростаючий рівень регіоналізації деяких частин країни, зниження рівня і можливостей централізованого керування, зростання ступеня впливу, у тому числі і фінансового, місцевих органів влади на хід процесів інформатизації;

— економічні умови, характерні для перехідної економіки України: відсутність вільних інвестицій для фінансування програм і проектів, що реалізують стратегію переходу до інформаційного суспільства, істотне падіння обсягів виробництва і насамперед у високотехнологічних галузях, загальний застій в економічній діяльності і значне зниження рівня життя населення;

— зниження потреби в інформації в державному секторі економіки і ріст інформаційних потреб населення і суспільства в цілому в суспільно значимій політичній, економічній і соціальній інформації, у тому числі породжуваною державними і недержавними організаціями;

— недостатньо високий (у порівнянні з розвитими країнами) рівень розвитку інформаційно — комунікаційної інфраструктури і промислового виробництва інформаційних засобів, продуктів і послуг, відсутність у держави засобів для їхньої модернізації і розширення;

— мляве проведення ринкових реформ в економіці країни в цілому і динамічний розвиток українського ринку інформаційних і телекомунікаційних засобів, технологій, продуктів і послуг;

— гранично високий рівень монополізації засобів масової інформації, слабка підконтрольність суспільству системи формування суспільної свідомості;

— випереджальне, порівняно по темпах росту з розвиненими країнами, створення різних систем зв'язку — канали передачі інформації, комутаційні комплекси, засоби зв'язку і т.д. — і індустрії надання інформаційних послуг.

Представлені вище політичні і соціально — економічні проблеми, в яких ще, по меншій мірі, порядку 10 — 15 років буде відбуватися перехід України до інформаційного суспільства, істотно відрізняються від умов, характерних для розвинених країн і, отже, вимагають визначення шляху, властивого тільки Україні, який би однак враховував накопичений світовий досвід [3,45].

Також у питанні про стан розвитку інформаційного суспільства не можна не зважити на показники розвитку українського сегменту Інтернету. Тому що всім відомо, що сьогодні Інтернет — найбільше досягнення нового суспільства, для якого державні кордони не є перешкодою, та

функціонування якого поки що не контролюється урядами держав [4,125]. Інтернет перетворився на «колективну пам'ять»: величезний масив інформації тепер зберігається в електронному вигляді і доступний кожному [5,160].

Так от, кількість українських користувачів мережі протягом останніх років збільшилась втричі. Середньомісячне зростання кількості користувачів в Україні, за оцінками експертів, складає 5%. Також значно збільшився обсяг інформаційних ресурсів, доступних в Інтернеті.

Розглядаючи стан розвитку інформаційного суспільства в Україні, слід зазначити, що інформаційний простір України перебуває в процесі становлення і розвивається досить нерівномірно. Окремі його сектори (друковані ЗМІ, книговидання, бібліотечний, архівний та кінематографічний комплекси) не відповідають стандартам розвинутих країн, зазнають подальшого скорочення і навіть руйнування; інші (Інтернет, мобільний зв'язок) — хоч і не досягли рівня передових держав, однак виявляють стійку тенденцію до зростання та розвитку.

Сьогодні доступ громадян до високотехнологічних засобів зберігання та поширення інформації залишається досить обмеженим; зазнає обмежень в сучасних умовах і доступність традиційних джерел отримання інформації, завдяки втраті об'єктивності та низької купівельної спроможності більшості людей сучасного українського суспільства.

З іншого боку, рівень присутності держави в інформаційному просторі залишається надто високим, що не сприяє реалізації демократичних принципів свободи слова та вільного доступу громадян до альтернативних джерел інформації, обмежує їх право на отримання повної та об'єктивної інформації.

Для формування і розвитку інформаційного суспільства в Україні не можна чекати, коли буде переборена соціально — економічна криза і наступить стабілізація. Навпаки, Україна ввійде прискореними темпами в число економічно розвитих країн і створить високі стандарти якості життя для своїх громадян тільки за умови, якщо вихід із тривалої кризи буде базуватися на повсюдному поширенні і масовому використанні інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій. Це перше.

Друге — даному технологічному укладу повинні відповідати адекватні соціально — економічні, політичні структури та інститути. Третє — необхідна адекватність може бути забезпечена при наявності в суспільстві відповідного механізму узгодження інтересів суб'єктів, що хазяюють, економічних, політичних, соціальних структур, інших інститутів і держави в цілому. І четверте — необхідна і найважливіша умова — врахування інтересів кожної конкретної людини. А цього можна досягти тільки тоді, якщо здійснюється перехід не просто до ринкових відносин, а до ринкових відносин найвищого рівня розвитку. Це означає, що відносини між усіма господарськими суб'єктами будуються на договірній основі і особисті потреби (попит) задовольняються через індивідуальне замовлення й адресне виробництво, а товаром стає особливий продукт — інформація.

Таким чином, у процесі становлення в Україні інформаційного суспільства, наша держава повинна виконувати наступні кроки:

— сприяти встановленню сприятливих ринкових умов, необхідних для надання населенню послуг в області комунікацій;

— вишукувати додаткові можливості, включаючи доступ до інформації через установи, відкриті для широкої публіки;

— приділяти пріоритетну увагу удосконалюванню мережного доступу, особливо у відсталих міських, сільських і віддалених районах;

— приділяти особливу увагу нестаткам і можливостям людей, що користається меншою соціальною захищеністю, людей з обмеженою працездатністю, а також літніх громадян, і активно здійснювати міри, спрямовані на надання їм більш легкого доступу до благ;

— сприяти подальшому розвитку «зручних для користування», «безперешкодних» технологій, включаючи мобільний доступ до мережі Інтернет [6,50], а також більш широке використання безкоштовного, загальнодоступного інформаційного наповнення і відкритих для всіх користувачів програмних засобів, дотримуючись при цьому права на інтелектуальну власність.

— відпрацювати механізм співробітництва з міжнародними організаціями, що створить основу виходу України у світовий інформаційний простір.

Стратегія розвитку інформаційного суспільства повинна супроводжуватися розвитком людських ресурсів, можливості яких відповідали би вимогам інформаційного століття. Держава повинна зобов'язатися надати всім громадянам можливість освоїти і одержати навички роботи з інформаційними технологіями за допомогою навчання і підготовки; прагнути до здійснення цієї масштабної мети, надаючи школам, класам і бібліотекам комп'ютерне устаткування, здатне працювати в режимі реального часу, а також направляти туди викладачів, що мають навички роботи з інформаційними технологіями та мультимедійними засобами [7,39].

Крім того, потрібно здійснювати заходи по підтримці і стимулюванню малих і середніх підприємств, а також людей, які працюють на себе, надаючи їм можливість підключатися до мережі Інтернет і ефективно нею користуватися; потрібно заохочувати використання інформаційних технологій з метою надання громадянам можливості навчання із застосуванням передових методик, особливо тим категоріям громадян, які не мають доступу до навчання і професійної підготовки.

Таким чином, підсумувавши все вище зазначене, можна визначити поняття «інформаційне суспільство» такими способами. По — перше, перерахувати характеристики, які властиві цьому типу суспільства: створені значні інформаційні ресурси; виробництво, зберігання, поширення і передача будь — якої інформації стає найважливішою частиною економіки; сформувалася інформаційна індустрія, яка включила в себе комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників аудіовізуального змісту і програмного забезпечення, виробників елементної бази і побутової електроніки, мультимедійну промисловість і т. п.; громадяни мають технічні та правові можливості доступу до різноманітних джерел інформації.

По — друге, інформаційне суспільство — це наступний рівень в історичному розвитку людства по ланцюгу «аграрне — індустріальне — постіндустріальне» суспільство.

По — третє, інформаційне суспільство — це наступний рівень або стадія розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом виробництва і споживання стають інформаційні продукти і послуги. Звичайно, це не

означає, що традиційні предмети споживання, вироблені промисловістю і сільським господарством, втрачають для людини свою актуальність. У процесі виробництва, в обсязі споживаних товарів і послуг частка «інформаційно — містких» операцій і продуктів переважає.

Таким чином, основною ознакою інформаційного суспільства виступає інформація та поява великої кількості служб, що її обслуговують, використовують, розповсюджують та ін. Наступні ознаки полягають у тому, що в суспільстві даного типу домінують ґрунтовні теоретичні знання; змінюється розуміння самої системи суспільного виробництва; зріст обсягів та якості надаваних послуг; а також стрімке протікання всіх тих процесів, що з цим пов'язані.

Перехід до інформаційного суспільства, перш за все, полягає в загальнодержавному процесі інформатизації, що включає підпроцеси комп'ютеризації (тобто комп'ютерного забезпечення суспільства та держави), медіатизації (зростання якості інформації та інформативна направленість суспільного розвитку) та інтелектуалізації (зростання ролі та можливостей для розвитку інтелекту).

Література

1. *Татур В.Ю.* Тайны нового мышления: [Сборник]. — М.: Прогресс, 1990. — 198с.

2. *Чубкова О.Ю.* Деякі принципи побудови інформаційного суспільства в Україні // Фінансова консультація. — 2000. — № 43 — 44. — С.20—22.

3. *Сіденко С.* Глобальний розвиток і Україна // Розбудова держави. — 2000. — № 7 — 12. — С.44—54.

4. *Білоус.О., Зернецька О.* Право на комунікацію: концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру // Віче. — 2000. — № 2. — С.115—132.

5. *Доброхотов Р.А.* Политика в информационном обществе// Полис. — 2004. — № 3. — С.154—161.

6. *Сіденко С.* Глобальний розвиток і Україна // Розбудова держави. — 2000. — № 7 — 12. — С.44—54.

7. *Дятлов С.А.* Принципы информационного общества // Библиотека в эпоху перемен: философско — культурологические информационные аспекты: Дайжест. — 2001. — Вып. 3 (II). — С.34—44.

Николаенко Н.А. Состояние и перспективы развития информационного общества в Украине

Анализируются проблемы становления информационного общества в Украине. Выделяются основные составляющие понятия «информационного общества».

Ключевые слова: информационное общество, политическая культура, информация, регионализация, политический процесс, интернет.

Nikolayenko, N. A. The state and prospects for development of the information society in Ukraine

Analyses of the problems of the information society formation in Ukraine. The main components of «the information society» notion are underscored.

Key words: the information society, the political culture, information, regionalisation, a political process, Internet.

УДК 32:019.5–057.875

Фліс І.М.

Основні принципи формування політичної активності студентської молоді

Досліджується політична активність студентської молоді в контексті принципів її розгортання у просторі та часі.

Ключові слова: принципи, політична активність, молодь, політична криза, молодіжна політика, студент.

Політична активність є предметом дослідження не тільки політичних, але й філософських, культурологічних, соціологічних, психологічних та інших наук. І це зрозуміло. Це — явище багатоманітне, багатогранне. І чим більше наук буде залучено до вивчення феномену політичної активності, тим більш прозоро і глибоко ми зможемо побачити й розпізнати (зрозуміти) його сутність і спрямованість, функціональні можливості і роль у політичному житті людини і суспільства. Важливо при цьому не розпорошити знання, а згуртувати його, створити пізнавальну ситуацію, де кожна з наук, вивчаючи свій бік проблеми, делегує «своє знання» в певну системну цілісність. Роль «першої скрипки» в ній належить політичним наукам. Саме вони інтегрують різноманітні знання про політичну активність, формують цілісне бачення предмета в його сутнісному вигляді. Останнє здійснюється завдяки дослідженню політичної активності в контексті принципів її розгортання у просторі та часі. Узагальнюючи наявні дослідження цієї проблематики, можна виокремити такі принципи, як принцип участі, принцип гарантій, соціальної компенсації, пріоритетів. Маючи на меті проникнення в їх взаємозв'язок та інтегративну цілісність, зупинимось на їх розгляді більш детально.

Принцип участі вказує на те, що суб'єктом політичної активності, насамперед, учасником розробки і реалізації державної молодіжної політики, мають бути самі молоді громадяни, їх об'єднання, організації. Практика державотворення в Україні підтверджує правомірність дотримання такого принципу, бо принцип участі передбачає обов'язкове входження самої молоді у всі владні структури, політичні об'єднання й організації, активну роботу в них. Тут важливе значення має те, у який спосіб у державі ведеться робота щодо підготовки майбутніх фахівців усіх галузей життєдіяльності суспільства — економіки, культури, освіти тощо.

Принцип гарантій. Згідно з ним держава має надавати всім молодим громадянам певний перелік державних соціальних послуг, які сто-

суються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки і працевлаштування. Подальший розвиток особи, її самореалізація — то насамперед зусилля самої людини, її самовдосконалення. Його можна стимулювати різними способами, в тому числі кредитуванням, системою раціональних пільг, визначенням і заохоченням кращих і кращої діяльності.

Принцип соціальної компенсації. У даному випадку йдеться про правовий та соціальний захист саме тих молодих людей, які за власним соціальним статусом та станом здоров'я самі не спроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо). Крім того держава, на нашу думку, не повинна брати на себе обов'язок дати максимум гарантій для молоді виключно з «власної кишені». Цей принцип може активно спрацювати лише тоді, коли держава, її структури, органи виконавчої влади активно підтримують інновації самої молоді, молодіжні програми і проекти, які молодь реалізує в першу чергу власними силами.

Принцип пріоритету. В ході здійснення державної молодіжної політики мають, в першу чергу, стимулюватися і підтримуватися ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, які сприяють розв'язанню найпекучіших проблем молоді. На кінець XX ст. такими проблемами молоді України були і нині є: освіта, професійна підготовка, зайнятість, безробіття, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб [1].

Аналіз локалізації вищенаведених принципів в самій політичній активності молоді свідчить про те, що порівняно з більш політично свідомою молоддю демократичних країн, в тому числі центральноєвропейських посткомуністичних, вона ще не є достатньою для консолідації української молоді в єдину політичну силу, а тим більше — для консолідації населення в єдину конкурентноспроможну націю.

За результатами опитування щодо консолідації молоді в єдиній нації говорити рано, оскільки існує розбіжність щодо бачення шляху розвитку українського суспільства: більшість старшокласників (43%) бачать себе у Європейському Союзі, вдвічі менша кількість пов'язує майбутнє з Росією (20%) і більше третини вбачають самостійний шлях розвитку українського суспільства (36%). Натомість рівноцінно, по третині студентів віддають перевагу кожному з названих шляхів розвитку суспільства, тобто можна думати, що в такій же пропорції розділиться студентський електорат, а отже і обрані депутати, внаслідок чого важко очікувати консолідованих дій у реформуванні суспільства (натомість, реалізується принцип «лебедя, рака і щуки»).

Остаточно перспектива розвитку суспільства визначається стратегічними орієнтаціями молоді. Більшість молоді відійшла від тоталітарно—комуністичних позицій і бачить своє майбутнє у демократичному суспільстві європейського зразка: біля 90% опитаних дотримуються саме такої думки.

Порівнюючи стан справ реформування і рівень життя в Україні з посткомуністичними країнами, молодь шукає шляхи для виправлення скрутного становища в нашому суспільстві, оскільки проведення реформ не призвело до очікуваних можливостей життєдіяльності молоді [2,266 — 268]. Але здається добрим той факт, що більшість студентства пов'язують трансформацію українського суспільства та процеси українського державотворення з докорінними змінами економічної по-

будови суспільства, створення соціально справедливої країни. Це є першочерговим завданням у поглядах студентства, в тім як зовнішні ідеологічні атрибути уходять на другий план. На питання: «Які напрямки реформування нашого суспільства Ви вважаєте найбільш актуальними?» отримано відповіді: реформи освіти, спрямовані на виховання національно свідомої молоді: так — 81 %, ні — 19 %; перейменування вулиць, міст, підприємств тощо на честь борців за незалежність України, видатних постатей України: так — 18 %, ні — 82 %; прийняття податкового кодексу, легалізація тіньової економіки: так — 74 %, ні — 26 %; соціальний захист, зарплата не нижче прожиткового мінімуму: так — 93 %, ні — 7 %; скасування права недоторканості депутатів усіх рівнів: так — 71 %, ні — 29 %; скасування пільг чиновникам і депутатам: так — 76 %, ні — 24 %; скорочення чиновницько — управлінського персоналу: так — 79%, ні — 21 %; впровадження програми, спрямованої на забезпечення юридичного та соціального захисту дитини: так — 89 %, ні — 11 %; заохочення до видання україномовної літератури (наукової, технічної і художньої), преси, програм радіо, телебачення: так — 51 %, ні — 49 %; боротьба з корупцією, криміналізацією суспільства: так — 91 %, ні — 9 %; виведення церкви з московського підпорядкування і створення єдиної української помісної православної церкви: так — 45 %, ні — 55 %; спорудження пам'ятників видатним постатям України, борцям і подіям боротьби українців за незалежність: так — 49 %, ні — 51 %. Звідси стають зрозумілими оцінки студентами своїх можливостей забезпечення щастя у житті для себе і для своєї сім'ї, держави та самореалізації в майбутньому. З цим пов'язується почуття патріотизму українців, почуття гордості щодо досягнень України в міжнародній діяльності, а звідси і підвищення бажання пов'язати свою долю з батьківщиною [3,270].

Якщо розглядати це питання у загальному контексті державотворення, то політична активність молоді цілком обумовлена політичною кризою, дуже серйозною в житті України. Молодь у всі часи виступала своєрідним каталізатором суспільно — політичної ситуації, саме вона найактивніше реагує на соціальні кризи, що складаються час від часу в кожній державі.

Звісно, участь студентів у мітингах має і зворотній бік. Порушується дисциплінарна матриця: лекції, семінари, заняття, а якщо така ситуація триває досить довго, повернути активістів до навчання дуже складно. Однак мітингувати — це безумовне право молоді, тому застосовувати якісь репресивні мери до тих, хто не відвідує заняття через політичну активність майже неможливо. В якості механізмів впливу викладацький склад та керівництво навчального закладу можуть застосовувати лише вмовляння, що виявлення політичної активності краще робити після занять.

За свідченням І. Добрянського, більшість з тих хто мітингував у 2005 році студентів не можуть назвати ні однієї відмінності в програмах В. Януковича і В. Ющенка. Але рушійною силою їхніх дій є фальсифікація результатів голосування. Адже знехтуване право кожного зробити власний вибір. Молодь виказує протест проти свавілля місцевої влади. Статистичні дані свідчать, що взагалі — то активно цікавляться політикою лише 5 — 10% населення. Навіть у розвинених європейських країнах кожен десятий не може назвати прізвище колишнього президента [4].

В сучасному світі політична освіта здійснюється за різноманітними моделями. Для нашого випадку особливий інтерес представляє дилемно — контроверсивна модель, орієнтована на розвиток критичності, використання набутих знань для побудови прогностичних моделей майбутнього, залученість до процесу прийняття рішень на різних рівнях. Такий підхід пов'язаний з переходом на інноваційний тип навчання, пошук і розробку нових освітніх технологій, які сприяли б гуманістичній спрямованості політичної активності студентства. Все розмаїття освітніх технологій, які вже набули певного поширення і апробовані в навчальних закладах різних типів, можна умовно поділити на три групи: 1) технології участі, зорієнтовані на конструювання на основі життєвого досвіду моделей політичної поведінки; 2) когнітивно — розвивальні технології, зосереджені на формуванні когнітивного компоненту політичної культури; 3) репрезентативні, зорієнтовані на попереднє вивчення індивідуального досвіду і реалізацію індивідуального підходу при формуванні політичних уявлень, мотивації участі тощо. Вибір тих чи тих технологій здійснюється відповідно до завдань політичної освіти, основними з яких є: трансляція способів політичних взаємодій, відомих в світовій культурі з наголосом на традиційних для української політичної культури і домінуючих в конкретно — історичних умовах; навчання рольовим моделям політичної поведінки; забезпечення умов для формування ціннісних політичних уявлень і моделей ідентифікації [5,16] .

Виділяють два принципово важливих напрями політичної соціалізації — пряму політичну соціалізацію, яка відбувається в процесі засвоєння інформації про принципи політичного устрою, права та обов'язки громадянина тощо, та непряму, латентну, що являє собою значно складніший процес, в якому основними чинниками є характер взаємин, ступінь свободи громадянина, можливості захисту ним своїх прав і апелювання до встановлених законів і правил.

Так, справді рівень толерантності українців помітно зріс, як і усвідомлення необхідності самостійно визначати власну долю. Однак говорити про політичну компетентність, активність ще передчасно, позаяк у переважної більшості громадян домінує протестна мотивація політичної участі. Цей значний протестний потенціал суспільства не може бути знятий лише зусиллями, спрямованими на підвищення добробуту громадян та діяльністю неурядових організацій, які ситуативно докладають зусиль для підвищення політичної компетентності виборців. Потрібна система політичної освіти, орієнтована на всі вікові групи населення України, яка б підтримувалась і спрямовувалась державою, що проголосила європейський вибір і прагне поширення європейських політичних цінностей [6].

Таким чином, роль політичної активності молоді у культурній складовій державотворення треба розглядати через процеси політичної соціалізації та ідентифікації. Поряд з навчальними закладами сім'ї належить пріоритет у становленні політичної свідомості особистості. Один із напрямків даного впливу — процес політичної ідентифікації. Сутність цього процесу полягає у формуванні політично освіченого громадянина певного суспільства. Під власне політичною ідентифікацією ми розуміємо внутрішню динамічну структуру, яка інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням себе як

громадянина та пов'язані з цим переживаннями. Базові уявлення (правила, цінності, зразки поведінки), які дитина засвоює з раннього віку, як правило, стають для неї єдино правильними і прийнятними. Сімейні впливи хоча й не мають яскраво вираженого політичного характеру, але латентно впливають на політичну поведінку особистості в майбутньому. Це проявляється, з одного боку, в оволодінні та присвоєнні індивідом соціального досвіду, а з іншого — у формуванні самостійності та самобутності. Це дозволяє говорити про те, що роль сім'ї у становленні політично освіченого громадянина є досить значущою [7,62].

Перш за все, соціалізація всіх категорій молоді в Україні відбувається в край несприятливих умовах, викликаних поглибленням системної кризи у суспільстві. Така ситуація найбільш негативно впливає на становлення та формування молоді, утруднюючи та гальмуючи його, нерідко надаючи цим процесам негативного контексту, ставлячи перед молоддю важко виконувані завдання пошуку свого місця у суспільстві; можливостей для самореалізації. Накладаючись на складнощі самого процесу становлення і самовизначення молоді, соціальні негаразди надають проблемам соціалізації молоді в перехідний період небувалої гостроти, підвищують соціальну напругу у молодіжному середовищі, викликає деструктивні зміни в соціокультурних орієнтаціях як молоді в цілому, так і студентської молоді в її складі. [8,6]

Для визначення політичної активності студентів та її ролі у культуротворчому процесі в Україні проводилося багато досліджень. Наприклад, відповідно до дослідницької мети в березні — травні 2002 року було обстежено 116 студентів двох вузів — Київського славістичного університету та Академії державної податкової служби України. Одержані результати свідчать, що за рівнем прояву інтересу до політики випробувані розподілилися на три групи: низький, середній і високий. Як і передбачалося, значна частина молоді (47%) має низьку зацікавленість політичними процесами в суспільстві. Такий стан не випадковий, тому що в юнацькому віці відбувається становлення не лише соціальне, а й особистісне, саме в цьому віці приділяється значна увага професійному самовизначенню, подружньому виборові. І тільки для невеликої частини молодих людей (24%) юнацький вік стає періодом вироблення політико — ідеологічних цінностей. [9,70 — 76].

Є й інші причини низької зацікавленості молоді політикою. Одна з них — політичне незнання, якому протиставляється добра обізнаність в інших сферах, висока раціональність, із якою добиваються поставлених цілей в особистому житті. Причиною такого незнання може бути складність, невизначеність соціальних, економічних і політичних питань для тих, хто не має безпосереднього доступу до відповідної інформації. Незнання і заміщення понять сприяють тому, що не формуються навички політичної участі, політичний досвід. Для більшості молоді політико — економічна сфера здається чимось «недосяжним», адже її не можна безпосередньо відчути і вплинути на неї (особливо таке ставлення характерне для групи з низьким інтересом до політики).

Друга причина — особливість сприймання політичних новин, коментарів як розважальної інформації, а не до важливої сторони життя. Крім того, більшості громадян політика видається «брудною» справою для ледачих, нецікавих, зажерливих, примітивних людей. Таке розчарування призводить до зниження інтересу та негативізму як домінуючо-

чого модального ставлення до політики. Ще однією особливістю є ґендерні відмінності. Серед осіб із низьким рівнем інтересу до політики дівчат майже втричі більше, ніж юнаків, а в групі з високим рівнем ми можемо спостерігати обернену тенденцію: юнаки переважають більш як утричі. Цю тенденцію можна пояснити, наприклад, впливом соціальних стереотипів, які орієнтують, що політика, участь у ній, політичне лідерство, політична активність є для жінок вторинними, бо для політичної сфери характерний маскулінний тип відносин, що характеризується домінуванням, упевненістю, незалежністю. Політична сфера вважається за непідхожу діяльність для жінок. Крім того, різна політична соціалізація орієнтує чоловіків і жінок на різні рольові стратегії поведінки, різні ставлення до політики.

За даними опитування студентів навчальних закладів Харкова у відношенні студентів до політичного життя суспільства простежується модель пасивної зацікавленості. Вони визнають, що не беруть активну участь у політиці, але 37,7% визначили, що хоча і не приймали участь у політичної діяльності, але цікавляться політикою регулярно. Ще 39,2 цікавляться політичним життям випадково. Свою активну участь у роботі політичних партій та рухів визнають тільки 2,3% опитаних, ще 13,9 брали участь у політичних акціях, мітингах, демонстраціях тощо. Є і такі, яких політика взагалі не цікавить — 7,1% [10]. Переважна більшість, як це стверджують і інші дослідники, обрала демократичний режим як найкращій для сучасної України — 67,1%; дехто висловився за повернення жорстких режимів влади, а саме 6,1 як найкращій обрали тоталітарний, а 5,6% — авторитарний. Не змогли відповісти 21,3%. Так само й організація політичного життя на думку більшості повинна здійснюватися на демократичних засадах — 61,2% респондентів. Вважають, що політичне життя повинне знаходитися під владою сильного авторитарного лідера — 25,6%. Для 13,2% це питання здалося надто важким.

Суспільна свідомість громадян після проголошення незалежності була поставлена в умови, коли від чітко уніфікованої політичної ідентичності (так звана обумовлена монологічна ідеологічна визначеність, яка формувалася через засвоєння ідеї, цінності та стилю мислення, що нав'язувались усвідомленими та неусвідомленими настановами) змушена була вибирати серед чисельної кількості потенційних виборів розвитку соціально — політичного устрою.

Розпад уніфікованої культури з руйнацією або ж різкою зміною змістової характеристики основних соціалізуючих інститутів викликав не лише, на думку Л.Г. Іоніна, втрату соціальної ідентичності окремого індивіду, що набув загрозливих масштабів на рівні суспільства, а й позитивні зміни, суть яких зводилась до можливості публічного представлення, розгортання тих альтернативних латентних (культурні моделі на кшталт «шістдесятників», «політичних в'язнів — інтелігентів») та «завезених із — за кордону» світоглядних моделей, що давали б змогу визначитися в політико — ідеологічному середовищі [11,4].

Таким чином, політико — ідеологічна ідентичність передбачає активне діяльнісне ставлення особистості до подій соціально — політичного життя суспільства. Перший вектор стосується зміни процесу ідентифікації від стабільності до нестійкості, дифузності, невизначеності. [12,77]. Другий вектор процесу ідентифікації — від уніфікова-

ності (визначеності) до різноманітності. Тобто, на зміну чітко окресленій кількості соціальних виборів, яка існувала в радянській державі і викликала хіба що неусвідомлений протест певній безальтернативності, прийшла незвично велика кількість політичних партій, зрозуміти різницю між ідеологічними поглядами яких важко навіть людині, яка цікавить політичними подіями країни, не кажучи вже про молодь. Третій вектор зміни процесу ідентифікації — зміщення у величині від глобальної до артикульованої, детальної. За дослідженням В.Н. Павленко та Н.Н. Корж це стосується тенденції зниження рівня соціальної ідентичності в суспільстві, так звана, гіперперсоналізації, тобто зростання значення індивідуальних та особистісних характеристик, а не групових [13,85].

Суспільство надає молодій людині можливість самій визначити свій життєвий шлях і вирішувати основні життєві проблеми, ба навіть змушує — по досягненню паспортної зрілості, певною мірою впливати своїм волевиявленням на хід суспільно — економічних перетворень; хіба що свобода вибору обмежується лише досягнутим рівнем суспільного розвитку. Але молодь досить часто не готова до такого вибору, для неї він видається занадто когнітивне складним, чи пов'язаним з особистісним утиском, коли чиниться опір маніпулятивним тенденціям зі сторони суб'єктів політичного процесу, чи пов'язаним ще з однією кризою, ідеологічною, наслідком якої може бути означення власних політико — ідеологічних цінностей, переконань, тобто політико — ідеологічне самовизначення.

Значна частина українців нині перебуває в стані соціальної апатії внаслідок краху надій, пов'язаних з «помаранчевою революцією». Очікування суспільства були більшими, аніж здатність нової влади до реформації [14].

Таким чином, для визначення ролі та міста студентства у процесах державотворення необхідно зробити наступні висновки. По — перше, політичну участь студентської молоді у процесах державотворення потрібно розглядати не тільки на державному рівні, а й на регіональному, як участь у роботі місцевих владних структур, об'єднань, партій, ініціативних груп тощо. В рамках цього можна виділити декілька можливих напрямків, першим з яких є не просто політична освіта, а цілеспрямована підготовка молоді до суспільно — політичних дій.

Одним з успішних прикладів реалізації таких програм є діяльність Центру політичної освіти. У вересні — грудні 2001 року Центр реалізував проект «Молодь у виборах», у рамках якого 293 молодих громадсько — політичних активісти, які планували брати активну участь у виборах — 2002, стали учасниками шести семінарів. Основні чинники успішної виборчої кампанії, побудова коаліцій та партнерська робота, етика політичної діяльності — основні теми, які розглядалися на семінарах. З 293 учасників семінарів «Молодь у виборах» 123 особи брали активну участь у виборах 2002 р.: 52 особи як кандидати в депутати; 21 особа як спостерігачі; 32 особи як члени виборчого штабу; 8 осіб як агітатори; 8 осіб як члени ДВК; 16 осіб стали депутатами.

По — друге, дієвим інструментом впливу молодих громадян на розвиток своєї громади є їх участь у діяльності інститутів громадянського суспільства на місцевому рівні, зокрема громадських та профспілкових організацій, місцевих осередків політичних партій тощо.

По – третє, важливим виміром ступеня участі молоді у житті місцевих громад є рівень її електоральної активності, зокрема участь у голосуванні під час проведення місцевих виборів, участь в організації виборів та офіційному спостереженні.

По – четверте, ще одним аспектом, цікавим для нашого дослідження, є досвід співпраці молоді з органами місцевого самоврядування та участь молоді у виробленні рішень на місцевому рівні, які прямо або опосередковано стосуються молоді [15,110].

Література

1. *Головатий М.Ф.* Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану / М. Ф. Головатий // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 55 – 63.

2. *Циба В.* Філософсько – діалектичний і соціально – психологічний виміри демократичних перетворень / В. Циба // Соціально – психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Сб. наук. Праць. – К. – 2005.

3. *Циба В.* Філософсько – діалектичний і соціально – психологічний виміри демократичних перетворень / В. Циба // Соціально – психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Сб. наук. Праць. – К. – 2005.

4. *Івлєва Т.* Революція на майданах. Різні погляди / Інтерв'ю М. Чорновола, І. Добрянського, В. Фундовного та ін./ Т. Івлєва, О. Бринза, В. Бажан // Молодіжне перехрестя. – 2005. – № 37. – 25 янв.

5. *Жадан І.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні / І. Жадан, С.Кисельов, О.Кисельова, С.Рябов // Аналітичні матеріали — Київ, Тандем, 2004.

6. *Жадан І.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні / І. Жадан, С.Кисельов, О.Кисельова, С.Рябов // Аналітичні матеріали — Київ, Тандем, 2004.

7. *Дідук І.А.* Сім'я як чинник політичної ідентифікації особистості / І. А. Дідук. Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук праць Інс – ту психології ім.Г.С. Костюка. – За ред.С.Д.Максименка. – К., 2001. – Т. 3. – Ч. 4.

8. *Похресник А. К.* Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства: сутність та динаміка. (На матеріалі життєтворчості сучасного українського студентства 2002 року). Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 /; АПН України. Ін – т вищ. освіти. — К., 2002. — 16 с.

9. *Соціально–психологічні особливості молоді з різним ступенем інтересу до політики* // Психологічні перспективи. – 2003. – Вип. 4. – С. 70 – 76.

10. *Матеріали соціологічного дослідження «Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації суспільства»* – Х.: ХНУРЕ. – 2005.

11. *Ионин Л.Г.* Идентификация и инсценировка // Социальные исследования. – 1995. – №4.– С.3 – 14.

12. *Павленко В.Н., Корж Н.И.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе//Психологический журнал. – 1998. Т.19. №1 – С.75 – 85.

13. *Павленко В.Н., Корж Н.И.* Трансформация социальной идентичности в посттоталитарном обществе // Психологический журнал. – 1998. Т.19. №1.

14. *Доній О.* Сумне — веселе свято / Олесь Доній // Українська газета «Плюс». — 2007. — № 17. — 17 — 23 травн.

15. *Плоский К. В.* Участь молоді у розвитку місцевої демократії в Україні: проблеми та перспективи / К. В. Плоский // Український соціум. — 2005. — № 1 (6). — С. 101—111.

Флис И.М. Основные принципы формирования политической активности студенческой молодежи

Исследуется политическая активность студенческой молодежи в контексте принципов ее развертывания в пространстве и времени.

Ключевые слова: принципы, политическая активность, молодежь, политический кризис, молодежная политика, студент.

Flis, I. M. The basic principles of formation of the political activity performed by the youth students

Investigation of the political activity carried out by the student-age population in the context of the principles of its expansion in the space and time.

Key words: principles, the political activity, the youths, a political crisis, a youth policy, a student.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 930.1:165:009

Вашкевич В.М.

Історичне знання в системі сучасного соціогуманітарного пізнання

Висвітлюється особливий статус історичного знання в системі сучасного наукового пізнання, його цілісність та здатність до розвитку.

Ключові слова: історичне знання, соціогуманітарне пізнання, історична концепція, міфологізація, універсум.

Особливе місце в системі сучасного соціогуманітарного пізнання історичному знанню надає потреба суспільства в конкретному знанні про минуле. Історична конкретика становить прагматичну основу історичного знання. Здавалося б, саме вона й має забезпечувати достовірність історичного знання. Однак факти в історії виявляються настільки непостійними, що час від часу виникає цілком обґрунтований сумнів щодо спроможності історії давати хоча б якесь більш менш точне знання й належати до наук.

Цілісність історичному знанню надає не стільки його прагматичний зміст, скільки поєднання в ньому аналітичної, прогностичної та регулятивної функцій, які виконуються історичним знанням в силу того, що воно є складовою частиною культури суспільства. Але в системі культури сучасного суспільства історичне знання не самоціль, а інструмент, який використовується соціумом в процесі створення власної ідентичності.

Стан сучасного історичного знання примушує згадати ті дискусії, які мали місце в історичній науці наприкінці XIX — початку XX ст. Тоді мова йшла про співвідношення номотетичного та ідеографічного компонентів історичного знання. Коло проблем, що хвилювали О.С. Лаппо — Данилевського, Й. Хейзінгу і навіть К. Ясперса було майже тим самим. Потреба їх обговорення була продиктована зверненням істориків до історії культури, спробами науки зрозуміти культуру та людину.

Згодом історики захопились соціологією або запереченням її значення для розвитку історичного знання й більше стали говорити про природничо — наукову чи художню природу історичного пізнання, про можливість верифікації історичного знання. Аналізуючи концепцію прогресу, російський філософ С. Булгаков поставив перед собою завдання дослідити сам характер понять, що використовуються в соціології. В даному разі під соціологією він мав на увазі не лише конкретну соціальну дисципліну, а весь пізнавальний інструментарій історичної свідомості взагалі.

Булгаков зазначає при цьому, що соціологія використовує поняття, отримані шляхом абстрагування від конкретної історичної дійсності, за допомогою цих взаємопов'язаних понять виявляє різноманітні зв'язки між явищами, а останні описуються у вигляді соціологічних законів. При цьому власне індивідуальні події зникають в абстрагованих від дійсності поняттях й тому соціологія в принципі не має справи з індивідуальними подіями й не спроможна стосовно них робити передбачення.

Філософ чудово розуміє, що будь — яка наука використовує абстраговані поняття, однак він показує, що характер утворення понять в соціології та в науці цілком відмінний. При утворенні наукових понять вони «формуються шляхом виокремлення певної суми властивостей предмета шляхом абстракції; однак ці властивості самі по собі є самостійною реальністю; тому наука може користуватися висновками для практичних цілей, піддаючи ці висновки певному практичному обліку; в цих межах природознавство стає спроможним до передбачення» [29,58].

Іншими словами, якщо наукове поняття утворюється як клас предметів, котрі мають будь — яку спільну, істотну для даної науки ознаку й при цьому наукове поняття виокремлює із предметної дійсності певний загальний зміст, котрий може бути підданий аналізу і відносно якого можна робити припущення, що експериментально перевіряються, то соціологічні (історичні) поняття не передбачають виокремлення загального змісту різних явищ.

Вони абстрагуються від дійсності, в якій цілком зливаються різні явища, що не мають спільного змісту, тобто соціологічне поняття може бути застосоване для описання лише тієї дійсності, від якої воно абстраговане. Якщо змінюється ситуація, то змінюється й зміст елементів, що її складають, а разом з цим має змінюватися й соціологічне поняття.

Таким чином, при зміні ситуації ми не можемо користуватися старими соціологічними поняттями, оскільки не можемо використувати вже наявні для описання майбутньої ситуації. На цій підставі, як вважає С. Булгаков, соціологія в принципі нічого не може сказати про майбутні події, її завдання полягає лише в тому, щоб систематизувати знання, однак вона не може сприяти набуттю нових знань.

Знову проблема достовірності історичного знання загострилася десь всередині 1980 — х років. Для вітчизняної науки дискусії були викликані насамперед природнім бажанням ліквідувати «білі плями» в нашій історії, відшукати справжній, прихований її сенс. Однак в міру відмови від політичної заангажованості історичних досліджень з'ясувалось, що істориків цікавить не стільки власне політична історія, які б таємниці вона не приховувала, скільки її культура. Виявилось, що без розуміння сутності історико — культурних процесів створити адекватну картину політичної історії практично неможливо. Саме тут й пригадали історики

кінця XX ст. про дебати, що мали місце між їх попередниками століття тому.

Подібність ситуацій звісно не свідчить про їх тотожність, однак наводить на певні міркування. Й хоча співвідношення проблематики, що обговорюється зараз істотно відрізняється від суперечок рубежу попередніх століть, все ж на початку XXI ст. істориків продовжує хвилювати питання про точність та достовірність історичного знання, про місце його в системі сучасного наукового пізнання.

XX ст. внесло істотні зміни в уявлення про історію. В них увійшли поняття мультикультуралізму та глобалізації. Змінився теоретико — методологічний арсенал, яким почали користуватися історики.

Спроби зіставити історію з точними науками не минули марно. З'ясувалося, що природу розвитку історичних подій можна вивчати за допомогою теорії великих чисел й описувати через поняття релятивізму.

Від пошуків подібності історичного знання з природничо — науковим пізнанням історична наука успадкувала уявлення про історіографію як про силове поле, що має певну енергію і залежить від ритму зміни силових процесів.

Від захоплення соціологією в історичному знанні залишились уявлення про структурну будову соціальних організмів і системну природу їх функціонування. Системна природна самого історичного знання була прийнята сучасним історичним пізнанням як аксіома.

Семіотика через історико — культурну проблематику повернула історичне знання в русло гуманітаристики й актуалізувала ідеографічні компоненти історичного знання. Досвід міждисциплінарних досліджень дозволив історикам зрозуміти, що важливіше не елімінувати ідеографію, що більш тяжіє до образності художнього, ніж наукового типу і сфери наукового історичного пізнання, а описати та вивчити її природу. Тим більше, що сучасна гуманітаристика має потужний інструментарій для вивчення образного мислення. Від неї в сучасне історичне знання прийшло поняття ментальних конструктів, що було переосмислене за допомогою понять дискурсивної будови, поетики та хронотопу історичного тексту.

Історія існує в сучасній культурі як міф, знання, пам'ять та самосвідомість. Історіософія осмислює поєднання функцій та стан сучасного історичного знання в сучасній культурі через поняття точного знання. Можна навіть висловити думку, що це поняття не є новим. Наша свідомість зіставляє його з архетипічним уявленням релігійної свідомості про те, що точне знання є істинним.

Тобто параметри сучасного історичного мислення задаються архетипом менталітету епохи модернізму, що колись налаштовувало наукове пізнання на пошук незмінних істин. Пафос постмодернізму другої половини XX ст. був спрямований на руйнування цього архетипу, що аж ніяк не знімає висловлену тезу, а вкотре підтверджує її прагматичний зміст.

Якщо сучасне історичне знання за типологією наближається до релігійного мислення, то цілком слушно виникає питання про ту роль, яку може відігравати в ньому такий компонент як міф. На спробах пояснити та вичленити цей компонент із соціогуманітарного знання будується ціла сфера сучасного пізнання, названа її творцями «некласичною філософією».

Цілком справедливими міркуваннями про роль мисленнєвих конструктів, вплив свідомості творця та читача текстів на їх інтерпретації, прихильники некласичної філософії пояснюють свою недовіру до раціонального компоненту знань. Із достатньо великого арсеналу засобів верифікації соціогуманітарного пізнання як правило визнається працюючим лише один — загальновизнаність.

В цій позиції безумовно є раціональне зерно, однак воно нівелює саме уявлення про наукове знання, створене епохою модерну. Можливо, через кілька десятиліть це уявлення буде здаватися настільки ж архаїчним, як образ плоскої землі, що спочиває на спинах гігантських тварин. Доки ж загальновизнаність як основний компонент визначення достовірності соціогуманітарного знання не знаходить масової підтримки серед фахівців.

Історичне пізнання з самого початку передбачає сприйняття історичних фактів не самих по собі, а в певній інтерпретації, котра задається історичною концепцією. Іншими словами, ті факти, які могли б суперечити історичній концепції, відразу виключаються із історичного пізнання. Це властиве не лише історичній, а й міфологічній свідомості.

Отже, якщо ми ту чи іншу наукову концепцію можемо, використовуючи раціоналістичні аргументи, спростувати, то ми не можемо в принципі спростувати аналогічним чином історичну концепцію. Ми можемо лише передбачити існування іншої концепції, яка буде більше відповідати інтуїції і менше залишати проблем при описуванні дійсності. Однак, доводячи переваги нової історичної концепції, нам доведеться апелювати не до наукових критеріїв істинності (експеримент, верифікація тощо), а до міфологічних (відповідність життєвим інтуїціям, відсутність проб лематизації та ін.).

Слід зазначити, що історична концепція не єдина в своїй претензії на науковий характер й використовує міфологічні критерії істини. Наприклад, психоаналіз З. Фрейда робить те ж саме. За допомогою його концепції можна впорядкувати певним чином й привести у відповідність з теорією будь — який емпіричний матеріал, пов'язаний не лише з психікою людини, а й з історією людської культури взагалі.

Іншими словами, концепція Фрейда пояснює практично все, не залишаючи місця для проблематизації дійсності. Поряд з цим критерієм — усуненням проблематизації, іншим критерієм, який використовується в концепції Фрейда, є апеляція до життєвих інтуїцій самої людини. На цій підставі можна стверджувати, що концепція Фрейда стоїть значно ближче до міфологічного світогляду, ніж до наукового.

Міфологічний характер теорії Фрейда відзначався багатьма дослідниками, зокрема Леві — Стросом, який пише: «Викликає занепокоєння тенденція, що має місце в останні роки, перетворити психологічну систему, яка складається із сукупності наукових гіпотез, в своєрідну розмиту міфологію, котра проникає у свідомість групи...; таким чином виникає небезпека паралелізму між психоаналізом та магією... Це може призвести до того, що психоаналіз втратить спроможність надавати дієву допомогу, лікувати окремих індивідів й на перше місце висунеться популярна міфологічна система, у відповідності до якої і на основі якої почне перебудовуватися весь світ тієї чи іншої соціальної групи» [126,162 — 163].

Таким чином, можна зробити висновок, що історичне пізнання має специфічний характер, який виділяє його серед низки інших наук. Він

проявляється в тому, що історичне пізнання містить багато спільних рис з міфологічним світосприйняттям.

Історичне пізнання цілком визначається історичною концепцією, котра містить в собі багато рис, характерних для міфологічного архетипу. Саме ця обставина дозволила М. Бердяєву говорити про нерозривність історичної свідомості та міфотворчості. Будь – яка історична концепція створює міфи про історичні епохи.

До якого б періоду ми не звернулись, завжди будемо зустрічати його міфологізацію. «Однак крім міфів, що сягають глибин минулого, різноманітні історичні епохи насичені елементами міфотворчості. Кожна історична епоха, навіть в новій історії людства, такій несприятливій для міфології, насичена міфами, — так, наприклад, велика французька революція, що відбулася в яскравому світлі раціоналістичного дня, обросла міфами, по суті створений міф про неї; цей міф підтримувався, а не руйнувався істориками протягом дуже тривалого періоду часу, і лише порівняно пізні історики почали його руйнувати, як це зробив Тен в своїй історії революції. Такі міфи існують про епоху Ренесансу, про Реформацію, про епоху середньовіччя, я не кажу вже про більш віддалені історичні епохи, коли думка не була ще осяяна яскравим світлом розуму» [20,18].

М. Бердяєв робить висновок про неможливість пізнання виключно об'єктивної історії. Однак при цьому він далекий від того, щоб вважати, що історія є видумкою чи фікцією. Історія є справжньою реальністю, яка проявляє себе не зовні по відношенню до людини, а зсередини неї самої. Історія розкривається в діалозі з людиною, котра її пізнає. Вона є результатом людського самопізнання і в ній містичним чином поєднується доля однієї людини і доля всього людства. Всі ці думки Бердяєв навіть не намагається обґрунтувати. Він прагне лише найбільш яскраво виразити свою особистісну інтуїцію, не піклуючись про те, наскільки це вираження відповідатиме вимогам філософського світобачення [20, 18]..

Характер поля історичних знань змінюється під впливом пануючих методів осмислення історії. В ньому по черзі переважає потяг то до епістемології, то до герменевтики, то до гносеології, то беруть гору якісь перехідні форми. Внаслідок їх складності сучасники позначають ці перехідні форми, які поєднують в собі переваги й недоліки відразу кількох гносеологічних моделей, якимось умовним терміном. В ньому знаковість зазвичай переважає над смислом. Так, у вітчизняній культурі кінця XIX — початку XX ст. прийнято говорити про декаданс. В культурі та науці останньої третини XX ст. не менш умовний та символічний характер мали міркування про постмодернізм. Потреба в таких знакових образах зникає в міру того як наука починає розуміти смисл змін, що відбуваються в полі пізнання, а нові наукові знання в тій чи іншій формі приймаються суспільством як складова частина ідентичності сучасної цивілізації.

Прагматичне ядро історичних знань народжується шляхом постійного подолання міфологізації уявлень про історію. На допомогу історикам при цьому нерідко приходить та ж сама міфотворчість. Створюючи нові образи історії для потреб осмислення простору (космічного, географічного, економічного, соціального, політичного, психологічного, художнього тощо), свідомість будує нові міфи і вносить

компоненти історичної реальності, змінюючи їх кількість та типи зв'язків, що використовуються.

Нові міфи допомагають зруйнувати старі усталені стереотипи та вичленити із них раціональні компоненти. Останні стають ґрунтом для історичних концепцій нового та новітнього часу. Їх брак компенсується силою інтуїції та уяви дослідників та/або соціуму. Потяг до пізнання історії народжується потребою цивілізації нового часу в самопізнанні. Уявлення сучасної цивілізації про ідентичність є різноманітними та суперечливими, однак їх розвиток підпорядковується одній генеральній тенденції — усвідомленню важливості тих глобалізацій них змін, що відбуваються в земній цивілізації на наших очах.

Сучасна історична наука дійсно формується в гносеологічному полі. Форми конкретного втілення залежать від типу цивілізаційного розвитку та культурного потенціалу, під впливом яких здійснюється розвиток уявлень про історію. Вітчизняна історіографія надає багатий матеріал для осмислення розвитку історичних знань як особливого гносеологічного поля. Воно функціонує в межах професійної культури, що створюється суспільством з ініціативи держави та живить енергію соціумів, втягнених в орбіту її геополітичних інтересів. Інтеграційні процеси, які ведуть до ліквідації локальної замкненості та нівелювання соціокультурних відмінностей, поступово накопичуються в ньому, сприяючи втягненню України в міжнародну кооперацію. Подолання локальної замкненості, на нашу думку, означає не збіднення її змісту, а ускладнення системи взаємозв'язків та процесів внутрішньої і зовнішньої кооперації, без яких неможливе саме існування наукових знань.

Як відомо, погляд на історію, її смисл, початок, напрямок розвитку народжується на тлі тих чи інших світоглядних передумов. Врешті — решт, світогляд несе на собі відбиток практичного відношення до дійсності і є значною мірою ним зумовлений. Ця обставина є особливо очевидною в світоглядних уявленнях про смисл історії, де прагнення, бажання людей постають часто — густо вельми мало прихованими.

Як продукт самосвідомості певної епохи світогляд обов'язково спирається на низку переконань про природу світобудови в цілому та місце в ній людини. Світогляд може бути переважно орієнтованим на відображення природної чи соціально — історичної реальності, а не лише світу в цілому. Водночас світогляд може бути орієнтований як на взірець наукової, так і не наукової раціональності. Серед них особливе місце належить філософії.

Філософський погляд на універсум передбачає його розгляд з точки зору кінцевої мети світобудови та історії. «Кінцевий смисл світобудови, або кінцевий смисл історії є частиною людського призначення. А людське призначення полягає в наступному: здійснитися як Людина. Стати Людиною» [139,58], — зазначав М. Мамардашвілі. Історія — сфера самореалізації людини і тому питання про її смисл одне з найбільш принципових для філософського осягнення світу. Міркувати про смисл історії сьогодні — означає шукати призначення людини з точки її втягненості в традицію та горизонт майбутнього, що лише відкривається. Тому побудови мислителів, котрі зверталися до цієї проблеми, завжди глибоко екзистенційно — особистісні, несуть на собі відбиток пристрастей тієї чи іншої епохи.

Чи спроможний людський розум збагнути цілісність історії? В чому основа її єдності та багатоманітності, яка її спрямованість та гуманістичний зміст? Відповісти на ці питання має кожен, хто спробував відшукати смисл всесвітньо – історичного процесу.

Очевидно, що перше із цих питань ставилося в працях філософів відносно пізно, у другій половині XIX ст., тоді як два наступних з'явились ще при зародженні філософсько – історичної думки. Рефлексія з приводу спроможності суб'єкта пізнати історію, ціннісних передумов проникнення в її смисл визріває вже на досить підготовленому ґрунті, є необхідним моментом більш глибокого осягнення єдності та багатоманітності, спрямованості та гуманістичного змісту історичного процесу.

Єдність людської історії розкривається через процес взаємодії культур, чиє надбання транслюється в просторі та часі. Історія, яка налічує вже шість тисячоліть, свідчить про те, що єдність роду людського за всієї несхожості культурних особливості різних країн та народів – феномен, що реально існує. Сучасне людство згуртоване воєдино економічними, соціальними, політичними та культурними зв'язками, але єдність ця виникла аж ніяк не відразу – вона продукт багатовікової історії. Як зазначає М. Конрад, «історія людства не якийсь безособовий процес; вона дуже конкретна й складається із діяльності окремих народів, кожний з яких має своє власне обличчя. Але й водночас – часто як смисл історичних подій, котрі виражають належність здавалось би до історії лише одного народу, повною мірою відкривається лише через загальну історію людства» [104,454].

Смисл окремих історичних подій, процесів ніби висвічується через осягнення цілісності шляху, пройденого людством, й в свою чергу, збагачує його бачення. Історія, як відомо, стає всесвітньою лише в новий час, коли відбувається універсалізація зв'язків між країнами, народами та регіонами.

Однак сьогодні не можна не розглядати історію й в ракурсі її «все світності», йде мова про перші вогнища цивілізації, які виникли в IУ тисячолітті до нашої ери, чи про сучасну стадію суспільного розвитку. Прослідкувати діалектику взаємозв'язку єдності й багатоманітності історії можливо лише спираючись на певні загальні філософські засади: адже приступаючи до аналізу цієї проблеми, необхідно постулювати певне начало, котре задає цілісність всесвітньо – історичного процесу, або ж, навпаки, відмовитися від його ствердження.

Б. Кроче чітко вказав на певну спорідненість філософського та історичного знання. І дійсно, філософія не може не спиратися на тотальність історичного досвіду, тоді як «фоном» наших думок про історично однократні та неповторювані події є загальний погляд на універсам. Загальносвітоглядні уявлення неминуче присутні в нашому баченні історії як цілісності.

Література

1. *Бердяев Н.А.* Смысл истории. – М., 1990. – 280 с.

2. *Булгаков С.Н.* Основные проблемы теории прогресса // Булгаков С.Н. Соч. в 2-х т. – Т. 2. Избранные статьи. – М., 1993. – 190 с.

3. *Конрад Н.* О смысле истории // Запад и Восток. – М., 1972. – 200с.

4. *Леви-Стросс К.* Структурная антропология. — М., 1985. — 400с.
5. *Мамардашвили М.* Как я понимаю философию. — М., 1990. — 190с.

Вашкевич В.Н. Историческое знание в системе современного социогуманитарного познания

Освещается особый статус исторического знания в системе современного научного познания, его целостности и способности к развитию.

Ключевые слова: историческое знание, социогуманитарное познание,историческая концепция, мифологизация, универсум.

Vashkevich, V.N. Historical knowledge in the system of contemporary socio–humanitarian cognition

Illumination of a special status of the historical knowledge in the system of the contemporary scientific cognition, its integrity and development potency.

Key words: historical knowledge, social and humanitarian cognition, a historical concept, mythologisation, a universe of discourse.

УДК 327.461

Панченко Л. М.

Філософія освіти і соціокультурна теорія

Аналізується місце філософії освіти в соціокультурній теорії, її вплив на освітню політику держави та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: філософія освіти, соціокультурна теорія, громадянське суспільство, освітня політика.

Сьогодні неможливо зрозуміти будь-яку проблему, не співвідносячи її з подіями світового масштабу. Епоха ізольованого існування закінчилася. Світова цивілізація переживає радикальні й досить хворобливі трансформації, зміни багатьох фундаментальних цінностей. Ці зміни найбезпосередніше позначаються на розумінні мети й завдань освіти та на її характері. Саме вони є в наш час головним і універсальним каналом історичної трансляції культурних цінностей. Соціополітичні трансформації, які відбуваються в нашій країні, специфічно відображають зміни світової цивілізації, іноді збігаючись з ними, а часто здійснюючись в іншому напрямку. Звідси — нагальна актуальність проблем освіти. Разом з тим у тій новій соціально-економічній і культурній ситуації, у якій живе нині українське суспільство, виникає ряд світоглядних, методологічних питань стосовно сфери освіти, яких раніше не існувало. Потреба в їхньому розв'язанні привертає загальну увагу до предмета «Філософія освіти», який останнім часом особливо актуальний, оскільки сучасна педагогіка й освітній процес виокремлюють багато проблем і всі вони потребують філософського осмислення. Які ж головні напрямки концепту «філософії освіти»?

Необхідність філософії освіти зумовлена статусом освіти — вчити й виховувати (в їхній безперервній взаємодії). Мета будь-якої освітньої системи полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би щонайкраще поєднував її професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями, закладеними в основу цієї системи. Оскільки філософія з часу свого виникнення завжди виконувала функцію теоретично-рефлексійного аналізу буття людини та його подальшого розвитку, то вона набула найважливішого значення і в становленні нових освітніх систем.

Освіта також впливає на філософію. Видатний американський філософ і педагог Дж. Дьюї розглядав саме результати освітньої діяльності як головний критерій істини її філософських засад, а систему освіти — як найважливіший засіб поліпшення суспільства, розв'язання його

найгостріших проблем. Взаємодія між філософією та освітою завжди відігравала істотну роль у розвитку людства, що й зумовило виникнення філософії освіти.

Останніми роками питання філософії освіти стало предметом уваги широкої наукової спільноти, діячів освіти, культури і, звичайно, філософії. Опубліковано низку наукових праць — статей і монографій, затверджено спеціальність «Філософія освіти». Проблеми філософії освіти досліджуються в кандидатських і докторських дисертаціях. Водночас цей термін, як і предмет, потребує подальшого обговорення й уточнення, адже проблемне поле філософії освіти ще не склалося, хоча вже стали очевидними деякі напрямки, які виявляють місце освіти в життєдіяльності суспільства й становленні людини.

Філософія освіти належить як до теоретичних, так і до практичних наук. На думку відомого філософа С.Й. Гессена, жодна теоретична, суто абстрактна наука не може не отримати свого практичного застосування, і, навпаки, практичні наукові дисципліни з усією необхідністю потребують логіко-раціоналістичного обґрунтування. Щоб з'ясувати об'єктивні норми педагогічної діяльності, важливо визначити загальні закони взаємодії природи і суспільства, з одного боку, та людини - з другого.

Філософський аналіз системи освіти закладено ще Платоном і Аристотелем. Видатні філософи пізніших епох повсякчас звертались до систем освіти й виховання (соціалізації), як і видатні педагоги виходили на розв'язання філософських проблем буття. Організаційне ж оформлення філософії освіти як наукового напряму покладено в 40-60 — і роки XX ст. в США і Великій Британії, де виникли перші наукові спілки філософії освіти. У 1990 роки на міжнародній конференції в Лондоні було створено Міжнародну асоціацію філософів освіти.

Питання про виокремлення філософії освіти як наукового напряму на межі філософії та педагогіки в Україні актуалізувалось в період здобуття незалежності й кардинальної зміни ідеологічних, політичних і освітніх орієнтирів. Стали актуальним проблеми, які в рамках попереднього суспільно-політичного і економічного ладу жорстко визначалися комуністичною доктриною.

Спеціалізована філософія освіти як нова дослідницька сфера виникла на Заході в середині XIX століття на стику педагогіки і філософії. ЇЇ джерела — загальна філософія, філософсько-світоглядні узагальнення досвіду педагогічної практики, педагогічні новації, які виникли у зв'язку з економічними і політичними змінами в Європі і Північній Америці, спеціальні науки, які вивчають освіту як систему або окремі її елементи, наприклад, вищу школу, і виходять на теоретико-філософські узагальнення.

Більше того, нині висловлюється думка навіть про те, що найперспективнішою для філософії в цілому є ідея «розбудови філософії освіти як центру філософії взагалі» [1,133]. Проте одночасно в науковій літературі зустрічаємо і твердження про те, що Україна й зараз суттєво відстає від багатьох країн, насамперед розвинених, в розробці і впровадженні філософії освіти.

Новий погляд на освіту як структуроформуючу силу суспільства, як механізм розвитку і підвищення інтелектуального потенціалу суспільства вимагає перегляду взаємовідношень між освітою, науковою

культурою, їх функцій в суспільстві третього тисячоліття. Освіта не тільки забезпечує науку, культуру інші сфери суспільного життя освіченими фахівцями, вона перетворюється у фокус розуміння, пояснення механізмів інтелектуалізації суспільства. Особливо, коли освіта і наука тісно пов'язані у вирішенні актуальних проблем суспільного розвитку. В цьому випадку освіта і наука виступають комплексним механізмом відтворення суспільства та його культури, в широкому розумінні категорії «культура».

Нині в науковій літературі є понад п'ятисот визначень поняття «культура». Всі вони розширюють і поглиблюють його сутність. Проте жодне з визначень не спростовує первинного значення поняття «cultura», що в перекладі з латинської мови означає процес освоєння людиною природи (обробіток землі, ремісництво), навчання й виховання [2,14]. Тобто вже в первинному змісті цього терміна досить рельєфно виявлена культуротворча суть людини й людинотворча суть культури. Саме в цьому контексті й пропонується визначення місця й ролі освіти та культури в контексті сталого суспільного розвитку. Адже основу культури становить сукупність історично набутого соціального досвіду, який без трансляції від покоління до покоління, що здійснюється засобами освіти, втрачає свою самоцінність, а відтак сталий розвиток суспільства стає неможливим.

Отже, освіта виступає визначальним чинником збереження й примноження історичної сукупності творчого буття людини у сфері ціннісних орієнтацій, віри, зразків діяльності й поведінки, знань та навичок, ідей і гіпотез, способів і критеріїв оцінки, нормативів, ідеалів, що становить основу культури.

В.С.Степин дійшов висновку, що культура в житті суспільства відіграє «...приблизно ту саму роль, що і спадкова інформація (ДНК, РНК) у клітині або складному організмі... » [3,524]. У цьому контексті освіта виступає засобом трансляції культури від покоління як спадкової інформації народу, нації, цивілізації.

Для усвідомлення масштабності проблеми взаємодії освіти і культури був потрібний довгий історичний розвиток досвіду теоретичного мислення, стрижнем якого є досвід філософського розуміння процесів становлення і розвитку інтелекту суспільств, націй, цивілізацій. Безумовно, в історії людства ми маємо багато прикладів, коли люди, не чекаючи теоретичних узагальнень, робили різні гіпотези розвитку освіти і науки, пропонували різні методи виховання людини. Емпіричні знання були рушієм інтелектуалізації суспільства, але недостатньо могутнім.

Поштовх в підвищенні інтелекту суспільств відбувається тоді, коли суспільна думка застосовує нові освітні і наукові парадигми, творить нову філософію освіти, філософію культури, філософію науки. Філософські ідеї епохи Відродження, епохи індустріальних революцій (Нового часу), науково-технічної, постіндустріальної та інформаційної революцій пробуджували до життя нові ідеї і концепції в освіті і культурі, змушували по-новому подивитись на проблеми соціалізації особи, на взаємовідносини особи і суспільства.

Філософському переосмисленню підлягають усі проблеми сутності людини, людського життя взагалі, проблеми війни і миру, глобальні проблеми екології і медицини, проблема бідності, питання генетичного коду

людини і штучного відтворення людей (метод клонування), проблема формування особистості і таке інше. Відбувається філософський пошук співвідношення між прагненням суспільств зберегти себе в статичному стані (жити так, як жили наші предки) і прагненням безмежно розвиватися, не відстаючи від динамічного розвитку світової цивілізації.

Підлягає філософському переосмисленню і система освіти, в тому числі вищої.

Сучасна філософія освіти, як і в часи Античності, говорить, що ця проблема підлягає такому вирішенню: потрібно осмислювати світ як цілісний і одночасно як розчленований. Ще Геракліт сказав: «Із усього одне, із одного — все». Зовнішня науково-світоглядна проблема кожного разу переходить у внутрішню проблему конкретної людини, коли вона освоює знання. Людина вирішує цю проблему через синтез окремого і цілого. Якщо йти далі, то фокусною проблемою освіти, осмислення і засвоєння знань є подолання суперечності між розчленованістю уявлень про світ і уявленням про його цілісність. Людина повинна сприймати світ і як розчленований, і як цілісний. Це дві сторони світу, і потрібно шукати шляхи пізнання обох сторін у процесі їх змін, бачити внутрішню логіку їх зв'язку.

Філософська інтерпретація взаємодії освіти і культури полягає в тому, щоб усвідомити процес становлення і розвитку здатності людини опановувати світ через мову, систему освіти, науку, тобто через усвідомлення всезагального. Людина як суб'єкт і об'єкт освіти і культури є носієм здатності співвідносити минулі, сьогоднішні і майбутні елементи соціальної реальності, осмислювати події через засвоєння і збагачення елементів, накопичених за рахунок освіти, науки і культури. При цьому людина коливається між істиною і помилкою з приводу правильності своїх знань, суджень і рішень, переосмислює і корегує їх. Але вона мислить, приймає рішення, діє на основі постійного навчання або самовиховання.

Культура, яка виникла як один із аспектів людської життєдіяльності, є продуктом емпіричного і теоретичного досвіду, продуктом освіти і науки. В той же час, освіта і наука є показниками сутності культури. Неосвічена людина не може бути культурною зовнішньо і внутрішньо. Культура в кожному суспільстві є одним з визначень людина та грає роль транслятора у відтворенні освіченості людини, якщо освіта працює якісно. Існування засвоєних суб'єктом культурних, освітніх і наукових програм завжди відкриває шлях для відтворення знарядь і засобів виробництва, тоді як відтворення втраченої культури є досить проблематичним.

Освіта як складова культури в широкому розуміння готує людей до змін в суспільстві і житті, вчить сприймати зміни як цінність (позитивну і негативну), скеровує їх діяльність на конструктивні зміни, які виходять за межі існуючих теорій, міфів, стереотипів. Освіта формує уявлення про реальність як про процес, якій відбувається в соціальному просторі і часі, шляхом розкриття і розв'язання суперечностей. Ефективність освіти визначається мірою підготовленості людини до змін, до конструктивних дій щодо розв'язання суперечностей суспільного розвитку.

Сутність соціально-філософської, соціокультурної, педагогічної теорій і методологій спрямована на формування здатності людини адап-

туватися до навколишнього природного і соціального середовища, забезпечувати свої виживання і навіть підвищувати цю свою здатність, але в межах загальнолюдської моралі. А це означає, що найважливішим елементом таких теорій і методологій є реальне виявлення можливостей формування все більш ефективних програм розвитку суспільства і виховання людини. Тобто мова йде про створення передумов посилення творчих здібностей людей, про формування здатності виходити за межі культури, яка склалася, шукати більш ефективні програми діяльності, виходити в нові логічні і змістовні простори формування імперативів мислення і дій.

Освіта є складовою культури, але її роль щодо культури є значно більшою, ніж роль частки. Освіта транслює і творить культуру, а це означає, що сучасна культура без освіти є неможливою. Оскільки трансляція і творення культури здійснюється засобами мови, саме мова забезпечує органічний зв'язок між освітою й культурою, між індивідом і суспільством, між культурою особистості й культурою суспільства, а також стає полем формування нової культури. Німецький філософ і мовознавець В. Гумбольдт підкреслював взаємозумовлене виникнення мови й духовності: «Розвиток мови і духовних сил відбувається не окремо один від одного і не послідовно один з а одним, а становить невід'ємну діяльність інтелектуальних здібностей » [4,67-68].

Для освіти це має принципове значення, оскільки підкреслює не лише взаємозалежність мовного й духовного становлення людини, але й ставить питання про розвиток творчих здібностей людини, оскільки духовність є немислимою без розвитку творчої уяви. Так і виявляється глибинний зв'язок між освітою й культурою.

Водночас необхідно пам'ятати, що культура може не лише об'єднувати людей, але й виступати причиною конфліктів між ними. І це можна простежити на прикладі мови як головного компоненту культури. Мова стала причиною антагонізму між англомовним і франкомовним канадцями, конфліктів між англо- та іспаномовними американцями, україномовним й російськомовним громадянами України. Саме тому перед освітою постає завдання сформувати у молоді багатомовну культуру, що є основою вирішення системи взаємозв'язаних аспектів і проблем.

Для кожної людини надзвичайно важливо, якою мовою здійснюється її культурно-ціннісна орієнтація, яка культура покладена в основу навчального процесу. Адже мова фокусує в собі й концепцію людини, й концепцію свідомості, й концепцію буття. А освіта може реалізовувати свою мету й завдання переважно засобами вивчення рідної та іноземних мов.

Люди, що належать до різних культур, по-різному сприймають світ і вкладають у зміст слів, що позначають певні явища, події й предмети в довкіллі, різний світоглядний підхід та смислове навантаження. З цього приводу Ф.Ніцше зазначав: «щоб розуміти один одного, недостатньо вживати однакові слова, - необхідно також вживати однакові слова для однорідних внутрішніх переживань; необхідно, врешті-решт, мати спільний досвід з іншими людьми» [5,391].

Саме тому люди, що належать до одного народу, розуміють одні одних краще, ніж представники різних народів, навіть тоді, коли вони розмовляють однією мовою. Співжиття у складі однієї держави створює передумови для більшого розуміння між представниками різних

національностей, й важливим чинником цього є усвідомлення необхідності знання мови титульної нації, а також розуміння й шанобливе ставлення до потреби у вивченні рідної мови громадянами інших національностей.

Слід зазначити, що мовне навчання має декілька аспектів: з одного боку, це потреба у вивченні національної (державної) мови; з другого — зобов'язання самої держави гарантувати в системі вивчення рідної мови для представників національних меншин; крім того, сучасна людина багато втрачає без знання принаймні однієї з іноземних мов, широко вживаної у міжнародному спілкуванні.

Проблема розвитку державної та рідних мов є лише окремим, але досить важливим аспектом відтворення культурних цінностей народу в цілому. Освіта повинна сприяти збереженню рівноваги між технічним прогресом, інтелектуальним розвитком і моральним удосконаленням людства. Освіта здійснює трансформацію національних та універсальних культурних цінностей; вона забезпечує засвоєння науково-технічних знань і зростання творчого потенціалу народу, збереження та примноження національних цінностей.

Можна твердити про дві засадничі функції системи освіти в контексті цивілізаційного поступу. З одного боку, освіта має відтворити громадянина світу, тобто сформувати індивідуальність на підставі попереднього інтелектуального досвіду, а з другого — освіта покликана відтворити суспільство як таке, насамперед, через членів цього суспільства. Реалізація цієї мети дозволить не тільки зберегти досягнутий цивілізаційний рівень і сформувати у свідомості кожного з носіїв та творців кумулятивного досвіду людства почуття причетності до набутих у процесі історії цінностей духовного розвитку, а й створити умови для творення нової культури.

Іноземні мови є ефективним засобом освіти й самоосвіти, важливим засобом міжкультурного діалогу. Їх вивчення сприяє формуванню гуманітарного мислення, опанування культурою спілкування й соціальною етикою носіїв мов, що вивчають. Тому у процесі вивчення іноземних мов мають закладатись основи для їх використання як засобу міжкультурної комунікації, що особливо важливо для формування культури інформаційного суспільства. Отже, система освіти на всіх рівнях її функціонування може забезпечувати культурну спадкоємність не лише між різним поколіннями, але й між різним націями й державами.

Система освіти України у процесі свого розвитку набирає принципово нових форм. Упродовж минулого століття суспільно-економічний і політичний розвиток визначав зміст навчально-виховного процесу; розпочинаючи з другої половини XX ст. з розгортанням науково-технічної революції й трансформацією суспільства з аграрного в індустріальне та інформаційне освіта дедалі більше стає безпосереднім рушієм розвитку сучасного суспільства. Новій парадигмі освіти, формування якої є реальністю сучасного життя, належатиме провідна роль у формуванні нової культури, культури освіченої людини. Людина майбутнього вбачається як Homo educatus (людина освічена), оскільки освіта покликана підготувати людину до майбутніх суспільних та цивілізаційних трансформацій.

Завдання освіти в цьому контексті полягає в тому, що вона має бути спрямована на випередження суспільного розвитку й підпорядкована

задоволенню потреб всіх членів суспільства. Наука повинна все більше спрямовуватись на моделювання майбутнього, а освіта — на формування людини, спроможної до життєдіяльності у ньому.

Разом з тим, освіта все більше стає провідним феноменом культури, зорієнтованим на утвердження особистісних першооснов у людині. Звідси обґрунтованість переходу до особистісно орієнтованої педагогіки. Людинотворча функція освіти і є тією високою ідеєю сучасної філософії освіти, яка дедалі більше стає надбанням практичної освіти.

Спираючись на сучасні концепції визначення сутності культури, можна дійти висновку про зростання ролі культуротворчого чинника в розвитку освіти, а освіти — в культурному розвитку країни (впровадження інтелектуальності в культуру). Це свідчить про наявність можливості перспективного моделювання майбутнього освіти, яка передбачає формування бажаної культури як культури освітньої.

Освіта стає невід'ємним фактором культурного існування, запорукою економічного добробуту та соціального розвитку країни. Тому необхідні конкретні еволюційні зміни в освіті України, що мають зберегти й удосконалити певні досягнення системи освіти, широко охопити молодь найрізноманітнішим формами навчання впродовж усієї життєдіяльності на основі прогресивної парадигми й застосування новітніх методів.

Аналіз проблем філософії освіти в Україні повинен здійснюватися в контексті осмислення основних моментів реальної ситуації в нашому суспільстві і випливаючи з цієї ситуації найбільш актуальних завдань, пов'язаних із вихованням і освітою нового покоління. Сьогодні на першому місці стоїть завдання підготовки кваліфікованого фахівця. Але в перехідний період, коли державність знаходиться в стані формування, коли духовні і моральні основи суспільства слабкі, коли економіка в кризовому стані, стрімко зростає значення пріоритету формування політично зрілої, вільної і відповідальної особи, яка здатна конструктивно діяти в проблемних ситуаціях, яка поєднує професійну компетентність із громадянською відповідальністю. Саме дефіцит такої особи є першопричиною багатьох труднощів теперішнього періоду.

Отже, виникнення філософії освіти є закономірним результатом розвитку самої освіти, особливо враховуючи її перехід у людиноцентристський вимір, зміну ситуації буття і становлення нового типу людини в сучасному світі постмодерну. Він змінює систему діяльності, адаптацію і життя в якісно інших умовах. Спостерігаючи й осмислюючи результати й наслідки своєї діяльності — як ірраціональної, так і раціональної, — людина опинилася в ситуації, неадекватній її очікуванням, з якою вона не може знайти точки дотику, спираючись на одержаний у наявній системі освіти й культури багаж знань і здібностей. Динамічні зміни в науці, виробництві й суспільному житті багатьох країн світу потребують оновлення системи освіти, яка допоможе подолати існуючі перепони в духовному, інтелектуальному розвитку в XXI ст. Це дозволить конструктивно вирішувати проблему «розгубленої людини», здивованої незбігом цілей і результатів своїх дій, які загрожують її біологічному й духовному існуванню, іншими словами, допоможе глибше вивчати людський потенціал у подальшому розвитку соціуму, культури й освіти, потребуючої філософської рефлексії, для пошуку відповіді на питання: яка освіта потрібна людині XXI ст.? Яки-

ми мають бути цінність самої людини і престиж освіти в суспільстві? Якою за змістом і формою повинна бути освіта, щоб зберігати позитивне з минулого як основу?

Трансформація сучасної освіти, таким чином, передбачає визначення цільових, змістовних і ціннісних аспектів освіти всіх рівнів. Трансформація — це переломні етапи еволюційного розвитку систем. Це своєрідні точки біфуркації, у яких суперечність проблем досягає гостроти, яка за всієї багатоваріативності вимагає вирішення. Причому такого, яке спрямоване на основні системи та перехід їх на досконаліший рівень, адекватний соціокультурним викликам часу. Філософія освіти дає змогу усвідомити запити часу й правильно визначити шляхи та засоби подальшого продуктивного розвитку.

Література

1. *Шелер Макс.* Формы знания и образования // Человек. — М.: Наука, 1992. - №4.

2. *Кертман Л.Е.* История культуры стран Европы и Америки. — М., 1987.

3. *Степин В.С.* Культура // Всемирная энциклопедия /Философия. — М. — Минск, 2001.

4. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984.

5. *Ницше Ф.* Опыт самокритики // Соч.: В 2-х т. — Т.1. — М.: Мысль, 1990.

Панченко Л.Н. Философия образования и социокультурная теория

Анализируется место философии образования в социокультурной теории, ее влияние на образовательную политику государства и институтов гражданского общества.

Ключевые слова: философия образования, социокультурная теория, гражданское общества, образовательная политика.

Panchenko, L.N. Philosophy of Education and sociocultural theory

The author analyzes the role of Philosophy of Education in sociocultural theory, its influence on Public Education Policy and institutions of civic society.

Key words: philosophy of education, sociocultural theory, civic society, educational politics.

УДК 141.7

Герасимова Е.М.

Соціально–філософський зміст категорії «людський капітал» у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства

Досліджується соціально–філософський зміст фактору людського капіталу, який займає провідне місце серед інших факторів, що створюють базові засади перебудови всієї соціально–економічної системи країни на основі новітніх інформаційних та комунікаційних технологій.

Ключові слова: «людський капітал», соціально – економічна система, мотивація.

Протягом останніх двох десятиліть на теренах Української держави одночасно розвиваються два процеси, які за своїми безпрецедентними масштабами, темпами та значенням заволодівають інтелектом, почуттями і ресурсами всього суспільства. Одним з них є входження національного господарства в міжнародну систему економічних відносин в сучасних умовах глобалізації, а іншим є складний внутрішній процес як політичної, так і соціально – економічної постсоціалістичної трансформації українського суспільства. Два велетенських явища, що проникають і впливають один на одного, створюють внутрішню мозаїку взаємозалежних суспільно – економічних відносин всередині країни. З одного боку, дедалі інтенсивніша глобалізація була і залишається важливим каталізатором постсоціалістичної трансформації, а з іншого, вона не існувала б у таких масштабах і з таким рівнем динамізму, якби в цьому процесі не брав участі до того відокремлений і замкнутий «світ соціалізму» з величезною кількістю населення. Цей світ нараховує близько 1,6 млрд. людей, які складають основу «армії» трудового капіталу, а також включає в себе гігантськи ресурси та колосальний потенціал попиту на товари та послуги, що постачаються світовим господарством. Проте відхід від попереднього політичного та соціально – економічного устрою, формування нових засад суспільного розвитку детермінується внутрішніми процесами, які мають свою власну логіку перетворень відносно факторів впливу зовнішнього середовища.

Аналізуючи постсоціалістичні трансформаційні зміни в Україні можна сформулювати дві великі групи причин і факторів впливу на динаміку, масштаби та механізм зазначених процесів. Перша група пов'язана з внутрішніми обставинами та протиріччями, а друга з факторами зовнішнього порядку. Внутрішні фактори впливу, що обумовили необхідність трансформації соціально – економічної системи України, сформувалися завдяки накопиченим протиріччям в самій країні, котрі стали стримувати розвиток продуктивних сил на інтен-

сивній основі та явно обмежували зростання заможності нації у відношенні до нових соціальних умов існування та економічно обґрунтованими світовими критеріями благополучного рівня життя. Окремо треба звернути увагу на специфіку тих факторів впливу, що склалися у зв'язку зі стійкою ізоляцією соціально — економічного розвитку СРСР відносно світового співтовариства. Такий стан стримував, в першу чергу, свободу обміну ідеями, обмежував можливості мотиваційних стимулів суб'єктів господарювання, які включають, в першу чергу, довгостроковий підприємницький інтерес. В той час як визначними були ті критерії розвитку економіки, що пов'язані з засадами пануючої комуністичної ідеології, причому не найкращого зразку.

Таким чином, відсутність ефективного середовища ринкової конкуренції, затратний характер економіки, пріоритет екстенсивних орієнтирів відтворення, пригнічення реальних стимулів та мотивацій до науково — технічних інновацій, імітація та підгонка соціально — економічних результатів до вимог загально — планових показників, громіздка система адміністративно — ідеологічного управління — все ці фактори породжували та постійно ускладнювали і без того численні суспільні протиріччя, які вимагали для свого вирішення перемін радикального характеру.

Характерні зовнішні фактори впливу на соціально — економічні трансформації в Україні, у свою чергу, також можна поділити на дві групи причин. Перша включає в себе той стан продуктивних сил, котрий визначає конкурентне положення національного господарства у порівнянні з економічним рівнем розвитку таких сил в інших країнах світу. Відбувається процес співставлення тенденцій зовнішнього, відносно благополучного, господарського світу економічно розвинутих країн з застійними тенденція всередині країни, що явилося суттєвим джерелом мотивацій до трансформацій своєї економічної системи. Особливо така ситуація загострюється у радянському суспільстві після зняття за часів «перестройки» політичних бар'єрів для різноманітних контактів із зовнішнім світом, але подальша практична реалізація реформ звела позитивну мотивацію до копіювання кращих господарських традицій інших країн, які в багатьох випадках не відповідали національному багатовіковому досвіду та не змогли спрацювати в реальних економічних умовах нашої країни. Отже, поверхова імітація, замість бажання конкурувати з заможними країнами, які продовжували набирати оберти динамічного соціально — економічного розвитку, не дала жодних суттєвих результатів, особливо на перших етапах ринкових перетворень в Україні.

В процесі такої позитивної соціально — економічної еволюції в розвинутих країнах, коли відбувається процес перетворення інформації та знань у все більш впливовий фактор виробництва, створюються об'єктивні підстави для кардинальних змін характеру праці та самого капіталу у класичному його значенні. Створюється ситуація поступового заміщення «необхідного» робочого часу вільною творчою працею, яка має індивідуальний високоінформаційної складності характер та відкидає монотонну алгоритмічну повторюваність. Така творча праця може бути виражена за допомогою категорії людського капіталу, яка «основується на тезі про те, що в сучасних умовах капіталом являється не стільки земля, заводи, інструменти та станки, скільки знання та кваліфікація людей, причому значення вказаних факторів постійно зростає» [1,129].

Отже, ринок праці позбувається однотипного, без особистісного виробничого характеру та поступово створює умови для формування у майбутньому найбільш впливового фактору економіко — господарського розвитку — людського капіталу. Він уособлює собою знання та навички, які людина набуває завдяки освіті, професійної підготовці або практичного досвіду — це дозволяють пропонувати іншим людям цінні виробничі послуги. Але наявність таких творчих якостей людини — виробника може забезпечити тільки внутрішня індивідуальна мотивація, яка базуватиметься на вільному розвитку його особистості у відповідних соціально — економічних, політико — ідеологічних і духовних традиціях певного суспільства та зацікавленості в зміні зазначених пріоритетів державними інституціями.

Реальність, яку ми спостерігаємо стосовно даної проблематики на теренах пострадянського економічного простору України, де фінансування наукових досліджень складає 0,1 — 0,2 % від ВНП — це приблизно всього 70 млн. дол., є невтішною. В умовах катастрофічного недофінансування наукових досліджень відкриття своїх економічних кордонів для зовнішньої господарської інтервенції призвело до того, що виробництво високотехнологічної продукції значно зменшилося та стало складати у ВНП буквально долі процента, чим обумовило ситуацію масштабної імміграції висококваліфікованих вчених, яких із задоволенням приймають дотепер в економічно розвинутих країнах.

Другу групу зовнішніх впливових сил на інституційні трансформації в Україні створюють вияви особливих економічних та політичних інтересів деяких високо розвинутих країн і транснаціональних господарських суб'єктів. Як в національній економічній політиці, так і в дослідженнях суспільствознавців вчасно не була проаналізована наявність такої проблематики зовнішніх інтересів, а тому, включаючи державний рівень контролю, не змогли нейтралізувати в багатьох випадках їх негативний вплив на соціально — економічний поступ країни.

Таким чином, актуальною соціально — філософською проблематикою залишається внутрішні національні потреби у забезпеченні більш ефективного механізму господарювання та переводі економіки на інноваційний тип розвитку, що створює базові засади перебудови всієї соціально — економічної системи України. Така тенденція розширеного відтворення у XXI ст., основу якого складають новітні технології в усіх сферах життя, будується на ряді факторів, серед яких провідне місце належить людському капіталу.

Доленосний характер процесів, що відбувалися в останні двадцять років у посткомуністичних країнах, визнається всіма дослідниками, незалежно від їх політичних орієнтацій та відношення до сутнісного характеру змін. Такі суспільства переживають своєрідне соціально — економічне переродження, але питання про те, у якому соцієтальному просторі протікають зазначені перетворення, якого типу набувають у процесі перебудови зазначені суспільства та як змінюється характер такого важливішого фактору сучасності як людський капітал — єдиного наукового уявлення немає. Більша частина досліджень присвячується змінам в окремих галузях суспільного життя, таких як реформи в господарсько — виробничих відносинах, модифікація соціальної структури, освоєння нових політичних інститутів тощо. Таки ознаки суспільного буття, які використовуються у даних дослідженнях, не да-

ють узагальненого уявлення про головний напрям трансформаційних процесів, а тому не завжди чітко проявляється їх соціальна сутність. Конструктивний світовий досвід показує, що орієнтація на людський фактор в системному реформуванні суспільних відносин, відповідає більш справедливому рішенню соціальних проблем, а в сучасних умовах неоекономіки він стає одним з найбільш дієвих і довгострокових факторів якісного соціально — економічного зростання.

Проблема сутності поняття «людського капіталу» та його роль в системі економічного знання завжди цікавила дослідників. Першу спробу оцінити людський фактор в господарсько — виробничий системі здійснює класик західної політекономії В. Петті у праці «Політична арифметика», надалі питання праці вирішуються у творах К. Маркса та Ф. Енгельса, через деякий час до цього питання повертаються німецький спеціаліст з економічної статистики Е. Енжел, англійський економіст Дж. Ніколсон та засновник кембриджської школи політекономії А. Маршалл.

Згодом, зростання значення людського фактора виробництва за умов науково — технічної революції сприяло на рубежі 60 — х років XX ст. появі й поширенню загальної теорії людського капіталу. Розробка основ даної теорії належить прихильникам концепції вільної конкуренції та ціноутворення в західній політичній економії американським економістам Т. — В. Шульцу та Г. — С. Беккеру, дещо пізніше цими проблемами займалися Дж. Кендрік, Ц. Гріліхес, Е. Денісон та інші. Спираючись на їх дослідження можна зробити такий загальний висновок стосовно економічного аспекту теорії людського капіталу: дана теорія поєднує різноманітні погляди та ідеї про процес формування, використання знань, навичок, здібностей людини як джерела майбутніх доходів і привласнення економічних благ.

Окрему увагу необхідно приділити результатам досліджень Г. — С. Беккера, який вперше у 1965 році сформулював поняття людського капіталу та здійснює кількісні оцінки рентабельності вкладень у людину, порівнюючи їх з фактичною рентабельністю більшості фірм США. Результати таких досліджень допомогли конкретизувати та розширити уявлення про економічну ефективність інвестицій у людський капітал, відповідно була розроблена методика практичного розрахунку економічної ефективності освіти, що змінило відношення політиків до витрат у цій сфері. Статистичними даними було доведено, що нагромадження наукових знань, процес їх матеріалізації в нових технологіях, вкладення ресурсів в здоров'я людини та інші види нематеріальних факторів позитивно впливали на макроекономічні показники зростання національного багатства.

Нове тлумачення інвестицій в людські ресурси у процесі забезпечення соціально — економічного розвитку визнали міжнародні організації та у якості інтегральних індикаторів таких показників стали застосовувати індекс розвитку людського потенціалу, індекс інтелектуального потенціалу суспільства, показник величини людського капіталу в розрахунку на душу населення, коефіцієнт життєздатності населення. Більше того, починаючи з 1995 року, в Україні також готуються звіти про показники людського розвитку. Звіти за 1995 — 1999 роки, що були опубліковані Програмою розвитку ООН (ПРООН), стали основою для обґрунтування людського потенціалу як засобу та мети національного розвитку, а в свою чергу Національна академія наук

України розглянула та прийняла розроблений ПРООН індекс людського розвитку. Сьогодні реалії трансформаційних процесів в Україні вимагають обґрунтування соціально – економічної необхідності здійснення великих капіталовкладень як державних, так і приватних саме у «людський фактор». Такий підхід має реалізуватися на практиці, зокрема, індекс людського капіталу на душу населення, який виражає рівень затрат держави, фірм і громадян на освіту, охорону здоров'я та інші галузі соціальної сфери, показує не тільки фактичну рентабельність підприємств, а й структурні зміни в розподілі особистих доходів, вікову динаміку заробітків тощо.

Якщо концепція людського капіталу на Заході з'являється ще у 50 – 60 – х роках XX ст., то в Україні вона знаходить своє місце тільки на початку 90 – х років. Сучасними вітчизняними авторами як економістами, так і філософами приділяється достатньо уваги дослідженню соціально – філософських засад економічного знання, у тому числі проблемам людського капіталу у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства. Систематичний аналіз проблем національного економічного знання здійснюється у працях В. Л. Арутюнова, С. М. Злупка, І. С. Коропецького, П. М. Леоненка, А. А. Мазараки, О. В. Романенко, причому серйозна критика деяких аспектів теорії людського капіталу здійснюється в роботах відомого українського економіста С. В. Мочерного. Основними недоліками теорії людського капіталу він вважає розмите тлумачення сутності капіталу, до якого відносяться не лише все, що оточує людину, а й окремі риси самої людини, також ігнорування того факту, що витрати на розвиток освіти, здобуття кваліфікації тощо формують лише здатність до праці, робочу силу відповідної якості, а не сам капітал тощо.

Найбільшою хибою визнається ідеологічна спрямованість зазначеної теорії, тому погоджуючись з багатьма зауваженнями суто економічного плану, авторка вважає, що таки положення не можуть вважатися вичерпними у зв'язку з тим, що відносини між людьми не можна обмежити тільки економічною сферою діяльності. Нарівні з економікою людину цікавлять і здійснюють безпосередній вплив на економіко – господарську сферу життя саме політичні відноси, екологічні проблеми, сфера мистецтва тощо, тобто всі ті складові, що створюють соціальну сферу буття людини, тому необхідним стає широке соціально – філософське дослідження, яке не обмежується тільки економічними показниками та господарськими розрахунками, наприклад, Й. Шумпетер додає до числа трьох класичних факторів виробництва такі як земля, праця, капітал, ще четвертий, яким є підприємницькі здібності, тобто винахідливість, готовність до ризику, вміння організовувати і керувати тощо [2], – як бачимо, в сучасній гуманітарній теорії актуальним стає повернення до подальших досліджень теорії людського капіталу, яка довгий час вважалася непридатною для практичного використання.

Відповідно базовими для даного дослідження стали праці теоретико – методологічного рівня таких відомих українських філософів як В. П. Андрущенка, І. В. Бойченка, С. Б. Кримського, В. С. Лук'янця, М. І. Михальченка та багатьох інших, але аналіз такого концепту як людський капітал та розв'язання сучасних проблемних аспектів теорії людського капіталу у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства в контексті соціально – філософського знання залишається невирішеною і становить мету дослідження даної публікації.

Процес сучасних постсоціалістичних трансформацій економіко — господарської сфери суспільного життя на Україні включає одночасне існування декількох способів виробництва. Промисловий капітал, що орієнтується на використання великих об'ємів уречевленого постійного капіталу стрімко змінюється капіталізмом постмодерну, для якого істотним являється використання так званого нематеріального капіталу, синонімами якого стають поняття «людського капіталу», «гуманного капіталу», «капіталу знань» або «інтелектуального капіталу». Такі глибокі зміни перехідного періоду безпосередньо пов'язуються і з новим характером перетворень самої праці. Простий абстрактний труд, з часів А. Сміта, що трактувався як джерело вартості, набуває більш складний характер, тобто продуктивний труд, що вимірюється в одиницях виробленого продукту за одиницю часу, замінюється так званою нематеріальною працею, котра вже не піддається вимірюванню класичними способами.

К. Маркс, ще за часів написання своїх робіт, вважав, що знання у майбутньому стануть «величезною виробничою силою» та важливішим джерелом багатства. «Праця в її безпосередній формі», вимірювана та оцінювана кількісно, повинна перестати бути мірою створеного багатства. Багатство повинно залежати меншою мірою від «робочого часу та кількості витраченої праці», а більшою — від «загального стану науки та прогресу технології». «Безпосередній труд та його кількість зникають як визначаючий принцип виробництва», перетворюючись все більше в «хоча і необхідним, але підпорядкованим моментом у порівнянні з загальною науковою працею» [4,730], — тобто процес виробництва вже не можна обожнювати з процесом праці. Аналізуючи таки класичні ідеї політекономії, ми фактично стикаємося з ідеєю «людського капіталу» вже у середини XIX ст. Підтвердженням цього може слугувати розмитий характер відповідної термінології К. Маркса, наприклад, він використовує приблизно в одному сенсі такі поняття як «загальний стан науки», або «загальне соціальне знання», або «загальні властивості людського мозку». Таки категорії складають основу освіти людини, яка безпосередньо впливає на продуктивність її праці та стає можливою завдяки збільшенню вільного часу. Зустрічаються думки про те, що вільний час «для повного розвитку індивіда» також може розглядатися як фактор у безпосередньому процесі виробництва, тобто приймати участь у процесі виробництва постійного капіталу, а постійним капіталом, в такому випадку, виступає сама людина.

Сучасні економічні тексти також пропонують неконкретні значення термінів, наприклад, дуже популярна назва «когнітивний капіталізм» або поняття «нематеріальна економіка», а також вислів «знання як важливіша продуктивна сила» тощо, тобто людина стає носієм свого особистого капіталу та складає суттєву частину загальної форми капіталу виробництва. В даній ситуації складно окремо вирізняти таки поняття як знання та наука, де знання індивіда стають важливішими по відношенню до робочого часу машини, тобто мова не йде про науково — технічне знання, формалізований зміст якого не може стати «власністю» окремої людини, а мається на увазі інтелект людини, живе знання, його дослідницький характер. Живе знання створюють набутий досвід та навички, можливості сприймати нову інформацію, творчо переробляти та нестандартно використовувати її в різних формах, воно створює характер інтуїтивної реальності та виробничої практики застосування.

Досягнення окремого співробітника сьогодні все частіше визначаються не його присутністю на підприємстві, а кінцевою результативністю після виконання робіт, мова йде не про знання або професійні навички, а головним визначають поведінку, уявлення людини, його самовіддачу справі. Таки якості неможливо вимірювати формальними кількісними показниками, вони складають основу нематеріальної праці, де головним положенням стає робота над самим собою, в першу чергу, завдяки можливостям сучасних інформаційних та комунікаційних технологій. Інформатизація промислового виробництва перетворює матеріальну виробничу працю в управлінні безперервними потоками інформації. Той хто виконує зазначені функції не може бути підпорядкованим певним інструкціям, тому що таки потоки мають непередбачуваний характер, а також вимагають достатньо великого обсягу обробки інформації, процес якого носить індивідуальний творчий характер. Таку працю — дійство не можна виміряти формально — кількісними методами, а тому і неможна створити фіксовані інструкції та конкретну систему посадових обов'язків для працівників з вимогами однозначного виконання.

Отже, головною стає не загальний обсяг праці, а якісна комунікація у межах виробничої системи, яка залежатиме тільки від мотиваційної практики та особливих можливостей людини. Нематеріальна праця не є результатом тільки науково — технічних знань працівника, головним стає можливість спілкування та сумісного використання знань та досвіду з іншими учасниками виробничого процесу як партнерами, так і конкурентами. Така здатність є результатом розвитку загальної культури працівника, її не можна отримати в результаті ретельного навчання, не гарантує таких результатів гарна або елітна освіта, як вказує у своїй роботі В. Л. Иноземцев: «даже приобретая формальные права на информационный продукт, т. е. став его собственником, не каждый может им воспользоваться, ибо для этого потребуется целый набор качеств» [5,304]. Головними засадами такого загальнокультурного та високопрофесійного рівня стають інтелектуальні здібності працівника, прийняті особисто зразки форм, способів, прийомів мислення, його інтуїтивне вміння вчасно відчувати характер наступних змін, мобільно діяти у не прогнозованих ситуаціях тощо.

Отже, в умовах майбутнього панування нематеріальної форми праці, головними ознаками якої стають комунікація та кооперація між користувачами безперервного потоку інформації, а витрачений час вже не можна вважати критерієм створеної вартості, людина повинна зробити суб'єктом своєї праці самого себе, «в ринкові відношення вступає вже не творчість, а відчужені від нього результати творчої праці. Обмінюючись на інші блага за цінами, що постійно змінюються, вони здатні принести суб'єкту творчості дохід, аналогічний прибутку на вкладений капітал. В цьому сенсі творчий характер праці особистості представляє невід'ємний від неї специфічний капітал, котрий являється нічім іншим, як людським капіталом» [6,120]. Сьогодні в реальній економіко — господарський практиці трансформаційних процесів з метою отримання ефективного виробничого результату має використовуватися методика «керівництва за допомогою постановки цілей», тобто працівникам формулюють тільки необхідну кінцеву результативність їх роботи та дається повна свобода вибору можливостей, способів і методів вирішення поставлених завдань.

Таким чином, ґрунтовне наукове дослідження характеру матеріальної праці, що було запропоновано К. Марксом в «Капіталі» [7], де класикою є тейлорівська система отупляючого розподілу праці та доведене до автоматизму повторення декількох виробничих операцій робітниками фабрик і мануфактур, в сучасних економічних умовах остаточно втрачає свою актуальність. В сучасному світовому господарстві матеріальний труд починає займати меншу частину виробничого процесу, або переміщується в країни з дешевою робочою силою. Він вже перестає бути основою створення вартості товарів, його замінює творча праця або індивідуальний труд свобідної особистості, ефективність якої оцінюється безпосередньо ринковими вимогами та яка не може заздалегідь надати гарантований результат, причому він є невіддільним від особистості отримувати усереднений прибуток в умовах невизначеності та трансформацій суспільного розвитку — всі дані положення і формують змістовне наповнення поняття людського капіталу.

Відповідно фактор людського капіталу в умовах постсоціалістичних трансформаційних процесах на Україні стає найбільш цінним ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене матеріальне багатство. Основний соціальний висновок сучасної економічної теорії стосовно людського капіталу полягає в тому, що в сучасних умовах підвищення якості та зміни характеру робочої сили має більше значення, ніж зростання фондоозброєності праці. Сьогодні контроль над виробництвом поступово переходить з рук власників монополій на матеріальний капітал до рук тих, хто володіє знаннями.

На думку авторки, соціально — філософський зміст категорії «людський капітал» включає в себе ринкову фінансову оцінку втіленої в людині потенційної здатності та надбаних навичок приносити дохід, але при цьому втрачається умовна межа між працею, освітою та відпочинком, тобто особистість стає сама для себе постійно функціонуючим «підприємством», сама розглядає себе як робочу силу для себе, як постійний капітал, що вимагає безперервного відтворення та модернізації. Відбувається процес заміщення відносин найманої праці на договірні відношення з самопідприємцем в житті якого немає окремо особистого та окремого виробничого життя — все життя починає носити характер економічного розрахунку та вартості, воно стає найбільш дорожчим капіталом. Людський капітал належить віднести до основного капіталу, оскільки він використовується на протязі всього трудового життя людини та дозволяє створювати блага, цінності, ефективно працювати та отримувати великий прибуток. Крім того, проблема людського капіталу починає будуватися на тому припущенні, що люди витрачають на себе отримані доходи не для задоволення нагальних потреб, а враховують можливості майбутнього доходу.

В умовах становлення економіки знань формується основний конфлікт майбутніх соціально — економічних відносин між двома антагоністичними процесами, з одного боку, максимального заміщення фізичної праці та багатьох людських здібностей новітніми інструментальними технологічними можливостями, а з іншого боку, відбувається складний процес утворення нової реальності творчої праці. Вона може бути здійсненою виключно за наявності таких умов для формування необмежених творчих можливостей людини та її особистої свободи в державі та суспільстві. Єдиною пропозицією для вирішення

такої дилеми сьогодні є забезпечення реального права всіх людей на необмежений вільний доступ до комунікативних форм розповсюдження знань та надбань культури, які нікому не належать, але таке положення не вичерпує сутнісне вирішення означених проблем та вимагає подальших наукових досліджень гуманітарного виміру.

Проте в Україні, при умові розуміння актуальності зазначених проблем, стратегічна спрямованість нової світоглядної парадигми в процесі розбудови ринкового національного господарського механізму не здобула реального визнання і застосування як в сфері соціально — гуманітарних досліджень, так і в економічній практиці. Крім того, якщо при подальшій направленості державної економічної політики та управління виключно на інформаційно — технологічну досконалість виробництва, будуть ігноруватися методи управління сучасним суспільством, буде відсутня та соціальна складова, яка уособлює собою принципи, методи та змістовне наповнення поняття «людський капітал» та світоглядні засади сучасної парадигми національного економічного знання перехід до ефективного економічного розвитку країни в системі сучасних світових перетворень стане неможливим.

Література

1. *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М.: Academia, 1999. — С. 126 — 162.

2. *Шумпетер Й. А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. — К.: Основи, 1995. — 528 с.

3. *Политическая экономия: Словарь* \ Под ред. О. И. Ожерельева и др. — М.: Политиздат, 1990. — 607 с.

4. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857 — 1859гг. // Полн. собр. соч. Изд. 2—е. — М.: Госполитиздат, 1960. — Т. 12. — С. 709 — 741.

5. *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества. — М.: Наука, 1998. — 576 с.

6. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы. Изд. 2—е. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 176 с.

7. *Маркс К.* Капитал // Полн. собр. соч. Изд. 2—е. — М.: Госполитиздат, 1960. — Т. 23. — 908 с.

Герасимова Э. Н. Социально—философское содержание категории «человеческий капитал» в условиях постсоциалистической трансформации украинского общества

Исследуется социально — философское содержание фактора человеческого капитала, который занимает ведущее место среди других факторов, создающих базовые основы перестройки всей социально — экономической системы страны на основе новейших информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: «человеческий капитал», социально — экономическая система, мотивация.

Gerasimova, E. N. Social and philosophic content of «human capital» notion under conditions of post-social transformation of the Ukrainian society

Investigation of the social and philosophic content of the human capital factor which takes the leading place among other factors establishing foundation for restructure of all social and economic systems of this country on the basis of the advanced information and communication technologies.

Key words: «the human capital», the social and economic system, motivation.

УДК 930.1(477)

Гнатюк Я. С.

Українська ідея: філософія історії «нації без історії»

Аналізується специфіка української ідеї, переспективи українського націостановлення та державотворення.

Ключові слова: українська ідея, соціокультурні чинники, національна ідея, український націоналізм, україномовність.

В інтелектуальній традиції, яку започаткував Г.Гегель й продовжив його учень К.Маркс, а пізніше однодумець та друг гегелевого учня — Ф.Енгельс, заведено розрізняти нації — держави й бездержавні нації, чи, у термінах цієї традиції, нації з історією й нації без історії, прогресивні (революційні) й реакційні нації. Формальний критерій, взятий Г.Гегелем та його послідовниками за підставу такого дихотомічного поділу, тут насамперед політичний, в іншому аспекті — він культурний, оскільки держава як політичний інститут обрана ними для характеристики культурного потенціалу націй [1,42]. Застосовуючи названі критерії, Г.Гегель спробував визначити місце та роль української й інших слов'янських націй у процесі світової історії. У своїй пояснювальній схемі світового історичного процесу він зосередив увагу на феномені, який у сучасній українській філософії іменується терміном «антеїзм». Цей термін походить від грецького міфічного персонажа Антея, який черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю — землею. Як світоглядний акцент української філософської думки, антеїзм означає спорідненість етнічної спільноти із землею, природою, довкіллям загалом. За спостереженням І.Мірчука, «український народ — це народ хліборобський, усе буття і думання якого крутиться довколо «землі — ниви» [2,41]. Водночас, враховуючи стратифікаційний поділ українського суспільства на еліту й масу, «провідну верству» й «верству підвладну», Д.Донцов відзначав, що у цих двох верств різне ставлення до землі, території, різні ідеї, ідеали й цілі, пов'язані з нею. На його погляд, «для одних земля, це щось, що має служити цілям вищим, таким як слава, експансія, Бог, мораль, добро наступних поколінь. Для других земля це власний лан. Відношення до землі гречкосія, що сіє й оре для себе — ідилічне: ідилічно — радісне або ідилічно — тужливе (праця йде або не йде, врожай чи біда); відношення володарської касти до землі, за яку він б'ється й накладає нераз головою за всіх, — героїчне, трагічне. Не плугом зачеркує він границі свого грунту, а мечем — границі своєї землі, отчизни» [3,242].

Опираючись на антеїзм, Г.Гегель розглянув взаємозв'язок між слов'янськими націями, державністю й свободою. «Слов'янські нації, — зазначав він, — займались землеробством. У землеробстві головну роль відіграє діяльність природи; людська підприємливість й суб'єктивна активність загалом менше застосовується при такій праці. Тому у слов'ян повільніше й важче розвилося основне почуття суб'єктивної само-

стійності, свідомість всезагального, те, що ми називали державністю, й вони не змогли стати залученими до свободи, що зароджується» [4,426]. У цьому контексті, визнаючи слушність думки Г.Гегеля, варто підкреслити, що українська культура й філософія тривалий час існувала без ідеї свободи. Лише у класичну добу української філософії ця ідея була створена. Українська ідея свободи є концепцією негативної свободи, «свободою від», а не «свободою для», не позитивною свободою. Її теоретичним виразом виступають наступні аналітичні конструкції: «незалежна Україна», «українська незалежна держава», «незалежність української нації» та інші. Вона розкривається у таких механізмах втечі від несвободи як «втеча від світу» у Г.Сковороди, «втеча в утопію» у М.Гоголя, «втеча в індивідуальність» у П.Юркевича, «втеча у міф» у Т.Шевченка, «втеча від цивілізації» у П.Куліша, «втеча у працю» в І.Франка, «втеча в українство» у М.Міхновського, «втеча до психологічної Європи» у М.Хвильового. Окреслені механізми втечі від несвободи склали основу українського кордоцентризму як національної філософії та філософії української національної ідеї.

Уточнюючи й конкретизуючи власну думку, Г.Гегель стверджував, що «свобода полягає лише в тому, щоб знайти й мати на увазі такі загальні субстанціональні предмети, як право й закон, й створювати відповідну їм дійсність — державу» [4,108]. Звичайно, Г.Гегель погоджувався з тим, що народи тривалий час можуть жити без власної держави й «при цьому вони навіть можуть досягти значного розвитку у відомих напрямах», однак, зауважував він, «розгляд цього доісторичного часу не входить до нашого завдання» [4,108]. Не вартим розгляду у теорії світової історичної динаміки, на думку Г.Гегеля, є все доісторичне слов'янство, в тому числі й українство. «Ці племена, — вважав він, — засновували держави й мужньо боролися з різними націями; іноді вони як авангард, як народи, що знаходяться між ворожими силами, приймали участь у боротьбі християнської Європи й нехристиянської Азії, — поляки навіть визволили Відень від турків, й до певного ступеня слов'яни були введені у сферу західної свідомості. Одначе, вся ця маса виключається з нашого огляду тому, що досі вона не виступала як самостійний момент, у ряді виявлень розуму в світі» [4,368]. Певною мірою дотичним до тези Г.Гегеля є міркування Д.Чижевського. На погляд Д.Чижевського, «ще не траплялось в історії розвитку філософії, щоб «великий філософ» чи то українець, чи то представник якоїсь іншої слов'янської нації, утворив синтезу світового значіння. «Світового значіння», себто яка була б вихідним пунктом дальшого філософічного розвитку філософії в світовому масштабі» [5,12]. Звідси його висновок: «Слов'янський (зокрема український) філософії треба ще чекати на свого «великого філософа» [5,13].

Із наведених фрагментів текстів Г.Гегеля очевидно, що за класифікаційним поділом єдиного й цілісного людства на нації з історією й нації без історії, який власне запропонував Г.Гегель та підтримали К.Маркс й Ф.Енгельс, українську націю, як й інші слов'янські нації, зарахували до націй без історії чи реакційних націй. Оскільки у новітній українській культурі й філософії нація з історією чи нація — держава, вважається цінністю історії, а, відповідно, нація без історії — антицінністю історії, такий класифікаційний поділ спричинив критичні зауваження з боку українських мислителів, вчених, письменників й публіцистів. До цієї критики долучились О.Новицький, С.Гогоцький, Д.Донцов, В.Старосольський,

О.Бочковський, Д.Чижевський, Г.Грабович, І.Лисяк — Рудницький, В.Потульницький й П.Загребельний. Загалом вони відкидали гегелевий класифікаційний поділ як некоректний та не погоджувались із тим, що українська нація є позаісторичною, знаходиться поза процесом світової історії.

Зазначений конфлікт ідей окреслює проблему історичних й позаісторичних націй в українській історичній та філософській думці. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми, на наш погляд, має відіграти критичний аналіз й сучасна оцінка кореляції культурного потенціалу й історичного характеру української нації. Саме такий підхід, як бачиться, може розкрити нові українські перспективи у дослідженні проблеми історичних й позаісторичних націй. При цьому насамперед необхідно з'ясувати соціокультурні умови створення ідеї історичних й позаісторичних націй у Західній Європі та екстраполювати цю ідею на українську культурну ситуацію, культуру України, проаналізувати вияви історичності української нації у співвідношенні з її культурним поступом.

Аналізуючи соціокультурні чинники, які обумовили появу проектів написання універсальної історії світового людства у традиції німецького ідеалізму та матеріалізму, варто звернути увагу на те, що у них відбились культурні орієнтації модерного західноєвропейського суспільства, спричинені тенденціями раціоналізації та суб'єктивації. Раціоналізацію загалом можна охарактеризувати як перехід від традиції до раціональності, від афективно організованого традиційного до раціонально організованого індустріального суспільства; суб'єктивацію — як захист, охорону й збереження афектів та цінностей традиційного суспільства від тотальної ринкової раціональності індустріального суспільства. Як відзначав А.Турен, «модерність — це суперечлива єдність Раціоналізації й Суб'єктивації, це суспільний проект, побудований на внутрішній напрузі, на різноскерованих тенденціях. Це не витіснення суб'єктивного — об'єктивним, ірраціонального — раціональним, а, радше, новий для людської історії спосіб використання раціональності з метою самоствердження Суб'єкта, забезпечення його свободи» [6,273]. Отже, у модерному західноєвропейському суспільстві, за А.Туреном, наявний певний баланс двох різноскерованих процесів — раціоналізації чи зростання раціональності соціальних процесів та спільнот й суб'єктивації чи захисту соціального суб'єкта. Ці процеси, на його думку, не узгоджуються автоматично й навіть можуть протистояти один одному як на рівні ідей, так й у практичній площині.

Пара раціоналізація — суб'єктивація позначилась на проекті написання універсальної історії світового людства Г.Гегеля. Раціоналізація виражена у цьому проекті через ідею прогресуючої раціональності світової історії, а суб'єктивація — через прогрес в усвідомленні свободи суб'єкта — особистості й суб'єкта — спільноти. Ходу універсальної історії світового людства, визначену тенденціями раціоналізації й суб'єктивації, Г.Гегель розкрив у наступних абстракціях: «на Сході лише один вільний, вільний деспот; у Греції деякі вільні; у германському житті має силу положення, що всі вільні, тобто, що людина вільна в якості людини» [7,147]. Як бачимо, Г.Гегель генералізував тенденції, які були притаманні лише європейському людству й зробив їх універсальними, всесвітньо — історичними, поширивши ці тенденції на світове людство, на весь процес світової історії. Звичайно, що така генералізація, у якій унікальний західноєвропейський досвід органічної модернізації перетворювався на

універсальний, була некоректною. Пізніше аналогічну помилку зробив К.Маркс у своїй теорії суспільно — економічних формацій.

Враховуючи тенденції раціоналізації й суб'єктивації, Г.Гегель обгрунтував дихотомічний класифікаційний поділ світового людства на нації з історією та нації без історії. У такій аналітичній перспективі нації з історією можна назвати раціоналізованими спільнотами чи раціонально орієнтованими національними спільнотами, а нації без історії — суб'єктивованими спільнотами чи суб'єктивно орієнтованими національними спільнотами. З цієї перспективи можна краще зрозуміти точку зору Г.Гегеля, на думку якого, західноєвропейські нації відзначалися цілераціональною поведінкою, а, наприклад, слов'янські нації тяжіли до традиційних й афективних соціальних дій.

З'ясувавши соціокультурні умови творення ключових концепцій гегелевої універсальної історії світового людства, перейдемо до їхнього аналізу в українському контексті, пам'ятаючи, що історичність української нації щільно пов'язана з її культурою. Як вважають ряд зарубіжних та вітчизняних дослідників, українська культура має яскраво виражений дискретний характер. Ця дискретність, на їхню думку, рельєфно окреслюється й у просторових, й у часових вимірах. Так, С.Гантінгтон підкреслював, що «Україна — це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже декілька століть. У різні моменти минулого Західна Україна була частиною Польщі, Литви й Австро — Угорської імперії. Значна частина її населення є прибічниками уніатської церкви, яка здійснює православні обряди, але визнає владу Папи Римського. Історично західні українці розмовляли українською й були дуже націоналістичними у своїх поглядах. Населення Східної України, з іншого боку, було в масі своїй православне, й значна його частина розмовляла російською» [8,255].

Подібні ідеї висловлював й Е.Вілсон. Він зазначав, що «сучасна Україна не є чимось однорідним. Україна успадкувала низку внутрішніх етнічних, мовних, релігійних і регіональних відмінностей, що є складнішими, ніж у більшості інших країн, і багато з відмінностей ділять українців між собою не меншою мірою, ніж відокремлюють їх від інших народів» [9,334]. Е.Вілсон наголошував, що «Україна все ще залишається культурно роздробленою країною» [9,501].

А Гальчинський також погоджувався з тим, що Україна належить до класу «цивілізаційно розколотих країн» [10,63]. На його думку, «вона, по суті, перебуває на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних цивілізацій, що само собою визначає об'єктивну складність державотворчого процесу, консолідації суспільства» [10,63].

На відміну від названих дослідників, які заявляли, що Україна розколота у фізично — географічному просторі, територіально, І.Мірчук, навпаки, стверджував, що вона розколота у часовому просторі. На його погляд, «брак зв'язку між окремими періодами, чи навіть явищами української культури можемо ствердити при кожній нагоді, так що в результаті культурний процес не робить враження органічної цілости, яка поволі, але постійно росте, а уявляється нами як ряд часами навіть блискучих періодів, між собою незалежних і непов'язаних» [2,47].

Оригінальну думку щодо розколу України у часовому, історичному просторі висловила О.Забужко. «Україна, — наголошувала вона, — без

сумніву, по своєму «розколота», але зовсім не за географічною, лінгвістичною, а чи релігійною ознакою, як намагаються переконати Україну й решту світу (як бачимо небезуспішно) політтехнологи Януковичевої компанії. Насправді цей розкол куди важче окреслити, бо проходить він, сказати б, не «в просторі», а «в часі». По одній стороні тут — новонароджене й повноправне громадянське суспільство, яке жодним чином не погоджується визнавати результати сфальсифікованих виборів. По другій стороні, натомість, перебувають люди, які з різних причин були «експатрійованими» в радянське тоталітарне минуле (хай навіть змаліле до розмірів занепадаючої шахти) і яким досі невідомо, що владі можна протистояти якось інакше, аніж тихцем її лаючи» [11,55].

Узагальнивши наведені погляди, можна зробити висновок, що українська культура виразно ділиться на дискретні ділянки, які зазвичай називають субкультурами й, відповідно, її культурний потенціал є роздробленим. У географічному українському просторі наявні дві окремі, самостійні українські субкультури. Це українська православна й українська греко — католицька субкультура. У часовому українському просторі також присутні дві відособлені, незалежні українські субкультури: українська радянська й українська громадянська субкультура.

Культурна роздробленість українського суспільства, у свою чергу, зумовила чотири самостійні ціннісні орієнтації у сучасних українських трансформаційних процесах. Українська православна й українська греко — католицька субкультура зорієнтовані на релігію як найвищу цінність, джерело й основний чинник трансформаційних змін. На відміну від них, українська радянська субкультура зорієнтована не на духовні, а на матеріальні цінності, на матеріальне виробництво як найважливіший чинник суспільної трансформації. В українській громадянській субкультурі простежується тенденція до поєднання матеріальних й духовних цінностей. Вона одночасно зорієнтована й на виробництво, й на релігію, які, як передбачається, повинні забезпечити прогресивний поступ сучасного українського суспільства.

Дискретний характер української культури зумовлює фрагментарність українського історичного менталітету й розриви української національної історії. Проте це зовсім не позбавляє українську націю місця у світовій історії. «Цикли й розриви, — зазначав Ф.Фукуяма, — самі по собі не суперечать історії як універсальному й скерованому процесу, так само, як існування економічних циклів не спростовує можливість довготривалого економічного росту» [12,95]. З огляду на зазначену можливість, варто пригадати, що коли Західна Європа здійснила трансформаційний перехід від католицького феодалізму до протестантського капіталізму, Україна, точніше, Західна Україна лише перейшла від православного феодалізму до греко — католицького феодалізму, залишаючись, однак, при традиційному способі виробництва й традиційній релігійності. Звідси модернізаційне відставання України від Західної Європи, сповільненість темпоритмів її економічного росту.

Дискретний процес української національної історії трансформувався в універсальну світову історію завдяки міжкультурній комунікації українських автономних субкультур. Ця комунікація спричинила єдність та цілісність української культури, її структурованість і функціональність. При цьому найбільш повною мірою виявила себе історичність української нації при чому у світовому масштабі. Прикладом такої знакової істо-

ричної взаємодії, інтерактивної комунікації є діалог української православної й греко — католицької субкультур. Роль інтелектуального лідера у ньому завжди відігравала українська православна субкультура. Саме вона виступала генератором нешаблонних ідей та нестандартних рішень. Українська греко — католицька субкультура була лише реципієнтом її творчих прозрінь та знахідок. «Звідтіля, — зазначав М.Шлемкевич, — приходили заплідні мислі. Досить пригадати вплив Драгоманова на духову революцію під проводом Франка. І в новітні часи ідеї українського монархізму подав Галичині придніпрянець Липинський, і проповідь націоналізму в західних землях зв'язана з особою придніпрянця Донцова. Галичина приймала ті ідеї, оформлювала їх, живучи духово в їх тіні» [13,280]. В результаті взаємодії двох українських православних субкультур й ментальностей виник український націоналізм як ідеологічно — організаційний феномен. Він є продуктом українського культурного синтезу. Творцями його ідеології вважаються М.Міхновський й Д.Донцов, які представляють українську православну субкультуру та її раціональний, емоційно — почуттєвий історичний менталітет. Самою ж організацією національного руху займалися Є.Коновалець, А.Мельник, С.Бандера, які належать до української греко — католицької субкультури, виражають її раціональну ментальну специфіку.

Галицька раціональність в повну силу виявила себе при заснуванні ОУН на конгресі у Відні 1929 року. З цього приводу Т.Гунчак зазначав, що, читаючи програму ОУН, «створюється враження, що це був скоріше науковий з'їзд, ніж конгрес, на якому мала створитися нова політична організація. Моє враження не випадкове, коли зважити, що на конгресі було прочитано 40 доповідей, які зачіпали майже всі важливі проблеми, починаючи з ідеології та кінчаючи літературою і мистецтвом» [14,216].

Отже, якщо у другій половині XIX — на початку XX ст. Велика Україна створила й привнесла високі національно — культурні цінності у Західну Україну, то у кінці XX — початку XXI ст., навпаки, Галичина, будучи носієм високих національних цінностей, проповідувала й поширювала їх у Великій Україні. Власне, Велика Україна отримала назад те, що вона вклала в Західну Україну й про що, завдяки радянській тоталітарній системі, встигла забути: і національну ідею України, і український націоналізм, і українську україномовність.

Дискретність української культури та національної історії, а також відсутність єдиної, спільної волі в української нації породила тривалу історичну недугу — українську бездержавність. Як зазначав у зв'язку з цим Ф.Тьоніс, «в суспільстві, якщо уявити його бездержавним, заперечується здатність до загальної волі, яка у волі держави розпізнає його власну волю» [15,231]. Про те ж саме веде мову й Т.Кузьо. «Українські регіональні, мовні й політичні розбіжності, — на його думку, — створюють перешкоди в національній інтеграції і внаслідок цього творенню єдиного громадянського суспільства і національної волі. Розділена титульна нація гальмує національну інтеграцію і через це автоматично — розбудову громадянського суспільства» [16,58]. Саме тому Д.Донцов закликав «зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії» [17,244], а в ширшому розумінні — зміцнювати волю української нації до історії, до справжнього, повноцінного історичного буття. Українська нація, на його думку, повинна здійснити прорив у світову історію, стати історичною нацією чи нацією — державою у повному розумінні цього слова. В

цьому сенс ідеї української нації як волі до історії, яку обгрунтовував український націоналізм та яка не втратила своєї актуальності, з огляду на сучасні українські політичні реалії й по цей час.

Філософія української національної ідеї, таким чином, є філософією історії майбутнього української нації — держави. Вона сфокусована не стільки на тому, що було чи є, скільки на тому, що має, повинно бути. Звідси її нормативний, етико — політичний характер. Однак, соціокультурна аномія, моральне зло, правовий нігілізм, якими уражене сучасне українське суспільство, перешкоджають утвердженню української національної ідеї, її нормативно — регулятивному функціонуванню. Звідси, власне, потреба у стабілізації нормативної структури сучасного українського суспільства, її ціннісно — смисловому наповненні. Це — необхідна умова реалізації української національної ідеї. У цьому перспектива українського націостановлення та державотворення.

Література

1. *Бочковський О.* Вступ до націології. — К., 1998. — 144 с.
2. *Мірчук І.* Напрямки української культури. — Мюнхен, 2003. — 53с.
3. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — 342 с.
4. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по философии истории. — СПб., 1993. — 480с.
5. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — Мюнхен, 1983. — 176 с.
6. *Турен А.* Повернення дієвця. — К., 2003. — 320 с.
7. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по истории философии. — СПб., 1994. — Кн.1. — 350 с.
8. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — 603 с.
9. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація. — К., 2004. — 552 с.
10. *Гальчинський А.С.* Помаранчева революція і нова влада. — К., 2005. — 368 с.
11. *Забужко О.* Let my people go: 15 текстів про українську революцію. — К., 2005. — 232 с.
12. *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. — М., 2007. — 588с.
13. *Шлемкевич М.* Галичанство // Політологічні читання. — К.,1993. — №1. — С. 245—301.
14. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. — К., 1993. — 288 с.
15. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. — К., 2005. — 259 с.
16. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація.* — К., 2004. — 362 с.
17. *Донцов Д.* Націоналізм. — Лондон, 1966. — 363 с.

Гнатюк Я.С. Украинская идея: философия истории «нации без истории»

Анализируется специфика украинской идеи, перспективы украинского нациостановления и государствотворения.

Ключевые слова: украинская идея, социокультурные факторы, национальная идея, украинский национализм, украиноязычие.

Gnatjuk, Ya. S. The Ukrainian idea: philosophy of the history of the «nation without its history»

Analyses of particulars of the Ukrainian idea, prospects for the Ukrainian national development and state establishment.

Key words: the Ukrainian idea, social and cultural factors, the national idea, the Ukrainian nationalism, the Ukrainian lingual status.

УДК 340.12

Зінченко В. В.

Взаємні обов'язки і відповідальність особистості і держави в моделі громадянського правового суспільства

Проаналізовано філософські засади взаємин особистості і держави в моделі громадянського правового суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, особистість.

Взаємні права й обов'язки держави й особистості складають одну з ознак правової держави і громадянського суспільства. Держава й особистість взаємопов'язані і взаємозалежні: держава не може існувати без особистості, а особистість — без держави. Правова держава забезпечує особистості захист її прав і свобод, захист від антисоціальних елементів, надає можливість брати участь у громадському житті країни. Особистість забезпечує державі її існування, розвиток і процвітання. У правовій державі саме особистість є основою усього, а свобода і незалежність особистості стоять на першому місці в системі цінностей держави. При цьому варто пам'ятати, що свобода в правовій державі це не свобода робити те, що хочеться, а свобода робити те, що можна і повинно піти на користь суспільству і державі. Остання вимога, на наш погляд, не може бути належним чином досліджена лише у межах правої науки і потребує звернення до соціальної філософії. Саме з цієї позиції і буде проаналізовано у даній статті проблему співвіднесення взаємних обов'язків та відповідальності особистості і держави, а для концептуалізації такого аналізу буде застосовано модель громадянського правового суспільства. З цією метою буде застосовано і систематизовано здобутки тих теоретиків, які тією чи іншою мірою торкалися цих проблем: В.С.Нерсесянца, А.Р.Гуменюка, Ф.М.Рудича, О.В.Макарова, В.А.Четвернина та німецького дослідника Г.Фогеля.

Правова визначеність свободи особистості.

Свобода в правовій державі — це усвідомлена необхідність, вона обмежується самими людьми, щоб дати таку ж ступінь свободи й іншим людям. В сутності в правовій державі основною ідеєю існування людини повинен стати «розумний егоїзм» — я роблю те, що я хочу робити, але при цьому мої справи не повинні шкодити іншим людям. Свобода в правовій державі є обмеженою тільки для того, щоб усі люди змогли нею скористатися. У правовій державі повинен обов'язково дотриму-

ватися принцип формальної рівності — усі рівні перед законом. Дотримання цього принципу веде до обмеження свободи одних для того, щоб нею змогли скористатися інші. Де немає принципу формальної рівності, там немає і права як такого [3,212]. А де немає права, там не може існувати і правова держава.

Правове положення і взаємовідносини всіх суб'єктів суспільного, політичного і державного життя повинні бути чітко визначені правовими законами, захищені і гарантовані всією конструкцією правової державності. Якщо не визначене правове положення хоча б одного суб'єкта, не визначене, або визначене не чітко, то це створює поле для зловживань, ігнорування правових основ, а якщо правові основи ігноруються в одній ланці, вони негайно порушуються й в інших ланках.

Соціальний захист особистості.

Панування права вимірюється ступенем розвиненості і гарантованості свобод особи, юридичним характером її взаємозв'язків із суспільством і державою. Основним гарантом свободи особистості є держава, але тому що держава — поняття абстрактне, то вона знаходить своє вираження в чиновницькому апараті. Відповідно, фактично свободу особистості захищає бюрократичний чиновницький апарат, що зовсім не зацікавлений у цьому. Користуючись правом захисту свободи людини, апарат може привласнити собі більшу свободу, ніж йому належить по Конституції. Для стримування апетитів чиновників і для більш ефективного захисту прав людини необхідно залучати суди, що повинні складатися з представників самого народу. Тоді буде виключатися сама можливість домовитися між різними гілками бюрократичного апарату. Тільки суд, заснований на представництві в ньому народних обранців, може захистити громадян від чиновницького свавілля і зберегти їхні права і свободи.

Особистість, крім цього, повинна бути соціально захищена, і перше місце в соціальному захисті особистості повинно належати державі. Саме держава повинна забезпечувати особистості пенсійне забезпечення по старості або по інвалідності, право на працю і на відпочинок, на безкоштовне медичне обслуговування й освіту. При цьому не заперечується, що усе те ж саме можуть здійснювати і комерційні або інші структури. Тобто фірма може за свій рахунок надати своїм службовцям можливість відвідувати поліклініку або виплачувати пенсію по інвалідності.

Теорія і практика формування та становлення правової держави в сучасному українському суспільстві.

Формування та існування правової держави в будь—якій країні передбачає встановлення не тільки формального, але і реального панування закону у всіх сферах життя суспільства, розширення сфери його прямого, безпосереднього впливу на суспільні відносини.

Наша держава, Україна, теж встала на цей тернистий шлях формування правової демократичної держави. В зв'язку з цим, перед нею постає комплекс проблем пов'язаних із необхідністю теоретичної розробки й практичного вирішення невідкладних завдань щодо формування суспільства.

Важливим критерієм якості теоретичного підґрунтя реформ у політико—правовій галузі є дієвість зв'язку між потребами сьогодення і станом

науки, яка має бути здатною не лише механічно відбивати емпіричні реалії, а й робити прогнози і в цьому певною мірою «випереджати» дійсність. Оскільки програма побудови правової держави розрахована на майбутнє, а майбутнє, в основному, визначається минулим, то підходи до створення української моделі правової держави, визначення шляхів до її утвердження, треба шукати в минулому і сучасному стані національних державно — правових структур і країни в цілому.

Світовий досвід практичного розв'язання проблем, пов'язаних із державно — правовим будівництвом, показує, що не існує якогось єдиного, усталеного, класичного зразка правової держави. Натомість функціонують її історично посталі, національні чи регіональні, моделі. Але, незважаючи на цю обставину, аналіз умов діяльності та механізму функціонування абстрактної моделі корисний тим, що він подає узагальнену ідеально — типову конструкцію, з якою доцільно зіставляти реалії державного буття, визначаючи відмінність між бажаним та реально досягнутим, причини розбіжностей та шляхи їх усунення. До того ж, порівняльно — юридичний метод відкриває широкі можливості для порівняння на теоретичному рівні реального державно — правового статусу різних країн у межах одного історичного періоду.

Таким чином, об'єктивно між теоретичною моделлю правової держави і реально діючими державно — правовими механізмами існують певні суттєві відмінності. Важливим корелятором між теоретичною моделлю та її реальним прототипом є людський чинник у багатьох його вимірах (притаманна кожному соціуму ментальність, рівень правосвідомості, історичні традиції тощо).

Поряд із національно — історичними особливостями, змінами темпів розвитку, не в останню чергу, при створенні правової держави в Україні, має враховуватися й одна загально — соціологічна закономірність: «Сукупні результати діяльності людей не збігаються, і при тому суттєво, по — перше, з їх сподіваннями і, по — друге, з деякими «вищими цілями» історичного процесу або взагалі магістральною лінією розвитку історії» [4; 72]. Згодом ідея невідповідності отриманих результатів поставленим цілям, ідеалам була розвинута Гегелем у цілісну історіофілософську концепцію, головна теза якої полягає в тому, що «в загальній історії дії людей призводять певною мірою взагалі не до тих наслідків, яких вони прагнули і на які вони розраховували, а до результатів несподіваних і небажаних».

У практиці соціалістичного будівництва в СРСР ця думка здобула блискуче підтвердження, проявившись у кричущій невідповідності цілей, проголошених «будівничими нового суспільства», і засобів, обраних ними для досягнення цих цілей. Тенденцію ціннісного розходження мети і засобів її досягнення у практиці більшовизму помітив один із перших послідовних критиків марксистської теорії М.Бердяєв, який вважав неприпустимим нехтування правами і свободами людини як одного із принципів правової держави в ім'я примарного «світлого майбутнього».

Щоб уникнути повторення пройденого, слід дотримуватися, щонайменше, двох важливих засад:

- визначення мети, ідеалу суспільного і державно — правового розвитку, його деталізація — мають бути виваженими і вільними від утопічної творчості;

• узгодження та досягнення гармонії феноменологічної й конструктивної парадигм державно — правового розвитку.

Для розробки стратегії виходу з кризи і повноцінного розвитку дуже важливо, також, правильно оцінювати свій і чужий досвід виживання і поступу. Одні пропонують нам забути про свій досвід і цілком покладатися на досвід інших країн. Інші наголошують на досвіді розвитку нашої країни. Треті пропонують взагалі відкинути наше минуле і сміливо експериментувати із сучасним і майбутнім. Кожна з цих позицій має свої плюси і мінуси. Останнім часом висловлювалися численні і багато в чому слушні зауваження з приводу того, що в наших умовах західні моделі не діють. Справді, механічна трансплантація будь — якої теорії на непідготовлений для цього ґрунт в якісно інші соціально — історичні умови неминуче призводить, як засвідчує історія, або до органічного відтворенням суспільством чужої для нього теорії, або до насильницького її впровадження «згори».

З огляду на це побудова правової держави в Україні повинна визначатися в першу чергу тенденціями її власного поступу, рівнем «готовності» як суспільства, так і кожного громадянина до цих змін. Варті пильної уваги слова К.Маркса про те, що «теорія втілюється в кожному народові лише настільки, наскільки вона є здійсненням його потреб» [6,129]. Отже, задля втілення якоїсь теорії необхідно, щоб її ідеями перейнялися широкі кола громадськості. Щоб правова держава стала дійсністю в Україні, варто цілеспрямовано й наполегливо працювати над правовою освітою, розвитком правової культури населення, не забувати власні здобутки в цій галузі й ознайомитися із зарубіжним досвідом, прищеплюючи все корисне й повновартісне.

Зрозуміло, було б спрощенням вважати, що в умовах правової або будь — якої іншої держави можна взагалі обійтися без підзаконних, відомчих актів. Особливо це стосується процесу реалізації конституційних законів і положень, що містяться в них.

Дійсно, чи можна, наприклад, обійтися без звичайних законів або підзаконний актів в процесі реалізації конституційного права на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності або ж в процесі реалізації права на освіту? Ні, звичайно. Бо виникаючі при цьому суспільні відносини настільки складні і багатогранні, що для свого упорядкування вони об'єктивно вимагають не один, навіть самий авторитетний, фундаментальний акт, який є конституційним, а систему взаємопов'язаних з ним вимог і розпоряджень.

Отже, в умовах правової держави мова йде не про те, повинні чи не повинні існувати нарівні із законами і підзаконні, відомчі акти. Існування їх неминуче. Воно зумовлене самою природою і характером регульованих ними суспільних відносин.

Мова йде лише про те, щоб ці акти не домінували в кількісному і якісному відношенні в загальній системі нормативно — правових актів. А головне, щоб, розвиваючи і деталізуючи положення, що містяться в законах, підзаконні акти не спотворювали суті і змісту самих законів.

В Україні та інших країнах, що ставлять своєю метою формування правової держави, питому вагу підзаконних, відомчих актів цілком можливо і треба змінити. В іншому випадку, призови і установки про ство-

рення правової держави, неминуче залишаться нереалізованими призовами і установками,

Серед інших рис і особливостей правової держави потрібно указати на такі, як повна гарантованість і непорушність в умовах його існування прав і свобод громадян, а також встановлення і підтримка принципу взаємної відповідальності громадянина і держави. Як громадяни несуть відповідальність перед державою, так і державна влада повинна нести відповідальність перед громадянами [1,270].

Однак, чи завжди це мало місце в нашій країні? Чи гарантувалися раніше і чи гарантовані в повній мірі зараз права і свободи громадян України? У значній мірі — так. Гарантовані політично, юридично і частково економічно. Хоч і не відносно всіх громадян.

Разом з тим, певні гарантії зберігалися і зберігаються відносно прав і свобод інших, «пересічних» громадян. У колишньому СРСР і в сучасній Україні не завжди формальною декларацією були і є конституційні положення, що закріпляють рівність громадян перед законом, також їх соціально — політичні і особисті права і свободи. Це стає особливо очевидним тоді, коли мова йде про гарантії права на працю, на відпочинок, на отримання освіти, медичне обслуговування, користування досягненнями культури та ін. Дані права в значній мірі гарантувалися в СРСР. У певній мірі вони гарантуються для всіх громадян і в сучасній Україні.

У той же час очевидним є і те, що внаслідок економічних соціальних причин, зростання цін та інфляції, посилення бюрократизму і корупції в управлінському апараті гарантії прав і свобод громадян в значній мірі ослабляються. Як раніше, так і тепер пересічний громадянин нерідко вимушений виступати в ролі ходока по «коридорах влади» і бути прохачем навіть в тих випадках, коли мова йде про задоволення його законних прав і інтересів.

Зрозуміло, при такому положенні справи, коли у держави в особі його різних органів і безлічі чиновників переважаючими є привілеї і права, а у пересічних громадян — переважно обов'язки, не може бути і мови про реалізацію принципу взаємної відповідальності держави і громадянина. Протягом всієї історії розвитку України спочатку піддані, потім громадяни несли і несуть всілякі повинності і відповідальність перед державою. Однак, ні держава загалом, ні його окремі органи або чиновники за свої діяння, включаючи самі катастрофічні по своїх наслідках, фактично ніякої відповідальності ні перед суспільством, ні перед окремими громадянами не несуть.

У сфері теорії держави і права відбулася досить значна зміна політичних і ідеологічних орієнтирів. Однак в практичному політико — правовому житті, що стосується правової держави і принципу розділення влади, за останні роки не сталося яких — небудь істотних змін. Наявність їх без сумніву свідчила б про рух держави і суспільства по шляху не декларованої, а реальної для всіх громадян України демократії.

У числі найважливіших ознак і рис правової держави виступає не тільки створення, але і підтримка в суспільстві режиму демократії, законності і конституційності, запобігання спробам узурпації влади, зосередження її в одних або декількох руках.

Нарівні з цим в правовій державі (як одна з головних ознак його існування) повинно бути досягнуте реальне забезпечення прав і сво-

бод пересічних громадян. Повинен бути створений механізм їх повної гарантованості і всебічної захищеності; послідовно проводитися в життя принцип оптимального поєднання прав і свобод громадян з їх конституційними обов'язками.

Крім названих, є і інші ознаки і риси, які характеризують правову державу, що принципово відрізняє її від не правової держави. Їх досить багато і вони вельми різноманітні. У своїй сукупності вони дають загальне уявлення про те, що є правова держава і що не є така, зміст, основні цілі її створення і призначення. Нарешті, які умови її формування і функціонування.

Останнє є принципово важливим, особливо для сучасної України, рівно як і для інших країн, що ставлять перед собою задачу формування на базі існуючих державних структур правової держави. Бо якщо в країні немає реальних — об'єктивних і суб'єктивних умов для створення, а потім — нормального функціонування правової держави, то не може бути і мови про успішне розв'язання даної проблеми.

Що ж собою являють ці умови або передумови? З чим вони пов'язані? Передусім, вони асоціюються з необхідністю досягнення високого рівня політичної і правової свідомості людей, з виробленням у них необхідної для активної участі в політичному і суспільному житті загальнолюдської культури.

Актуальним є принцип **правового громадянського суспільства**, що для участі маси в вирішенні державних і суспільних справ ***крім закону, є ще культурний рівень, який ніякому закону не підпорядкуєш*** [4,72].

Принципово важливими передумовами створення громадянського суспільства і правової держави в нашій країні є також:

- вироблення у широких шарів трудящої маси навичок, потреби і досить високого рівня компетентності для свідомої участі їх в управлінні державними і суспільними справами: наявність в суспільстві міцного правопорядку, непорушної законності і конституційності;
- затвердження принципу плюралізму думок і думок у всіх сферах життя суспільства і держави;
- розвиток системи самоврядування народу в центрі і на місцях;
- послідовне розширення і поглиблення в сфері економіки, політики, культури, науки, в соціальній сфері життя суспільства принципів реальної демократії.

Важливими умовами і передумовами формування правової держави і громадянського суспільства в Україні є також створення внутрішньо єдиного, несуперечливого законодавства. Існуючі нині протиріччя в правовій системі, виникаюча час від часу боротьба законів і законодавчих актів, що видаються на місцях, не тільки не наближають країну до правової держави, але, навпаки, ще більше віддаляють.

Ця боротьба руйнівно позначається на економіці, суспільстві і самій державі. Зневажливе відношення до законів автоматично породжують таке ж відношення і до місцевих актів, веде до трагічних наслідків для багатьох мільйонів людей [2,187].

Сучасне життя дає тему безліч вельми сумних прикладів. У тому числі прикладів, пов'язаних з руйнуванням єдиного державного простору СРСР, з виникненням міжнаціональних і регіональних конфліктів, територіальних, майнових і інших суперечок, з незліченними стражданнями і загибеллю невинних людей.

Аксіоматичним, що не підлягає ніякому сумніву є той факт, що закони, поки вони діють в інтересах всіх шарів і класів суспільства, життєво важливо дотримувати, а не порушувати. Домагатися у разі їх застарівання, явного або уявного консерватизму і відсталості від життя, їх негайного скасування конституційним шляхом, а не переступати їх межі і не руйнувати, тим самим, регульовані ними господарські, соціальні, культурні, політичні та інші зв'язки між різними інститутами і людьми.

Серед існуючих умов і передумов успішного формування і функціонування правової держави потрібно назвати наявність в країні *громадянського суспільства*. «Ідея правової держави є ідея взаємокерування громадянського суспільства і держави, що передбачає руйнування монополії держави на владу з одночасною зміною співвідношення свободи держави і суспільства на користь останнього і окремої особи» [5,3].

У цей час українська дійсність характеризується невисоким рівнем правової, політичної і парламентської культури, правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок. Якщо і можна для України визнати концепцію правової держави, то, зрозуміло, з цілим рядом обмовок, враховуючи відношення українців до права як соціального інструмента, історичну прихильність до сильної держави, низьку «природну» правову активність та ініціативу.

Література

1. *Гуменюк А.Р.* О едином правовом пространстве как условии формирования правового государства. — М., 2004.

2. *Макаров О.В.* Співвідношення права і держави — К., 1995.

3. *Нерсесянц В.С.* Правовой характер взаимоотношений личности, общества и государства. — М., 1999.

4. *Рудич Ф.* Стабільна демократія і ринкова економіка — невіддільні: Трансформація політ. і економічних структур у країнах Центральної та Східної Європи: порівняльний аналіз // Віче. — 1995. — № 4.

5. *Четвернин В.А.* Демократическое конституционное государство и гражданское общество. Введение в теорию — М., 2003.

6. *Vogel H.J.* Grundwerte und Grundrechte. — Bonn, Bad Godesberg, 1998.

Зинченко В.В. Взаимные обязательства и ответственность личности и государства в модели гражданского правового общества

Проанализированы философские основания отношений личности и государства в модели гражданского правового общества.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, личность.

Zinchenko, V. V. Mutual obligations and responsibility of an individual and the state in the model of the civil and legal society

Analyses of philosophical basis for relations between a personality and the state in the model of a civil and legal society.

Key words: a civil society, a legal state, a personality.

УДК 130.2+340.12

Кострюков С.В.

Культура і влада: параметри взаємодії

Розглядається проблема взаємовпливу культури та держави, культури та політичної влади. Зроблено висновок, що культурні цінності більш сталі, консервативні у кращому розумінні цього слова. Тому саме вони здатні подолати політичний конформізм, політичну кон'юнктуру, нестабільність політичної влади.

Ключові слова: влада, культура, культурно – історичні традиції, духовність.

Соціально – політичні і соціально – економічні процеси, які останнім часом відбуваються в Україні, викликають песимістичні настрої не тільки серед широкого загалу пересічних громадян, але й серед дослідників. Проте першість тут, безумовно, тримають політичні діячі, насамперед, ті, які знаходяться в опозиції до правлячої еліти.

Вони постійно наголошують на безперспективності прийнятих рішень, неможливості досягти ефективних результатів, повернути справу на краще. Звертаючи увагу на інші пріоритети, що ніби то випливають із загальнолюдських начал, вони пророкують спад виробництва, погіршення матеріального статку людей, занепад культури, загальну кризу локальної цивілізації.

У зв'язку з цим доцільно згадати думку відомого російського соціолога П. Сорокіна, який підкреслював, що «безглузді щоденні заяви політиків, журналістів і преси про кінець цивілізації і прогресу, особливо в тих життєвих ситуаціях, коли вони терплять поразку, а їх опоненти отримують перемогу. Під час будь – якої політичної компанії ми чуємо, як якийсь маловідомий політик погрожує своїм слухачам «кінцем цивілізації» у випадку, якщо його не виберуть.

Хто не знайомий з «боротьбою за прогрес і культуру» лідерів військових клік? Хто не знайомий з гаслом «світ на порозі свого кінця», яке проголошується честолюбною людиною, не здатною захопити свою Ліліпутію? Майже кожен день ми чуємо відомі варіації на цю тему і від людей високоінтелектуальних, і від натовпу зі слабким інтелектуальним потенціалом, шукачів чогось зовсім незначного і часом егоїстичного. Якщо ми повіримо цим псевдовіщунам, то цивілізація і культура повинні були загинути давним – давно або ось – ось щезнути. На щастя, культура і цивілізація набагато надійніші, ніж завіряють нас блазні політичного цирку. Політичні, та й не тільки політичні, партії, угрупування, фракції і армії приходять і відходять, а культура залишається всупереч їх похоронним промовам [1,434].

Услід за відомим мислителем ми теж вважаємо, що політики — негативісти згодом зійдуть з політичної арени, культура ж буде продовжувати свою корисну справу. Вона й сьогодні застерігає нас від поспішних рішень і дій, але, на жаль, дуже рідко прислухаються до думок її представників ті, хто опиняється при владі. Саме ця причина є, на нашу думку, одним з найголовніших чинників нестабільності нової влади. За соціально — економічними та соціально — політичними негараздами сьогоднішні владарі забувають, що культура настійно вимагає, щоб держава зберегла здатність до подальшого розвитку. Зрозуміло, досягнення зазначеного вище стану держави для нас — справа далекого майбутнього. Сьогодні ж проблеми державотворення і національно — культурного відродження України потребують скурпульозного вивчення і глибокого осмислення роздумів українських мислителів різних часів щодо суті і шляхів вирішення української національної справи [2,251].

Серед її невирішених проблем — питання про взаємовплив культури та держави, культури та політичної влади. Аналіз праць, що вийшли друком останнього часу, показує, що переважна більшість авторів проблему цього взаємовпливу розглядає явно однобічно. Як правило, мова йде не про ефективний взаємовплив діяльності держави та цінностей культури, а про необхідність допомоги з боку держави, яка повинна виступити головним дбайливцем культури, не вважаючи, проте, різні її сфери своєю власністю, з якими можна робити, що заманеться [3,1 — 2].

Політики також ведуть мову про підтримку культури з боку держави, наприклад, з допомогою створення офіційних фондів. Так, при Міністерстві культури України було створено фонд розвитку культури і мистецтва з метою концентрації коштів для здійснення державної культурної політики у сфері національної культури та мистецтва, підтримки культурно — історичних традицій і збереження духовних надбань, відродження і примноження культури нашого народу, залучення підростаючого покоління до скарбів рідної та світової культури [4,9].

Правда слід зазначити, що одні фонди опікуються державою, отримуючи її підтримку, у тому числі і матеріальну, інші такої допомоги не мають, розуміючи, що молода держава не може забезпечити вагоме матеріальне підґрунтя, і усвідомлюючи, що запорука досягнення поставленої мети полягатиме в поєднанні меценатської і благодійницької діяльності з підприємницькою [5]. Останню думку навряд чи можна було б заперечувати за умов переважання в Україні цивілізованої підприємницької діяльності чи появи меценатів і благодійників типу Миколи Терещенко або Володимира Симиренка. На жаль, про нинішній етап розвитку вітчизняного підприємництва і меценатства цього сказати аж ніяк не можна. Пам'ятаючи про це, звернемося до деяких концепцій державної культурної політики України.

Зокрема, у часопису «Українська культура» [6] була опублікована концепція державної програми «Культура. Просвітництво. Дозвілля» [7,30 — 33]. При ознайомленні з нею насамперед кидається у вічі повний розрив належного і сущого. В ній формулюються положення і рекомендації без урахування існуючих реалій, притаманних країні на початку 90 — х років. Звичайно, треба погодитись з тим, що проведення нової державної політики в галузі культурно — дозвіллєвої і просвітницької діяльності передбачає радикальне реформування відповідних управлінських структур, що є виразниками і захисниками державних інтересів у цій

сфері, що на зміну усталеним методам адміністративного керівництва і контролю мають прийти сучасні управлінські технології, практика стратегічного прогнозування і планування, спрямована на відродження і розвиток історико — культурного середовища з урахуванням національно — етичних, територіальних, історичних, традиційно — побутових, релігійних та інших соціальних факторів [7,31]. Тут, природно, виникає лише одне запитання: як і за рахунок яких коштів здійснити запропоноване реформування культурної сфери?

У висновках до розробленої концепції автори, нарешті, знаходять ту головну ланку, взявшись за яку, можна витягнути увесь ланцюг, вирішити усі головні проблеми. Рятівним кругом, на їх думку, має стати посилення централізму в організації культурної діяльності в Україні, останній повинен бути забезпечений всілякими програмами і соціальними проектами. Неадміністративної альтернативи їм поки що немає. «Політична і культурна ситуація в Україні динамічно змінюється, — підкреслюється в означеній вище концепції, — що змушує з особливою відповідальністю поставитись до проблеми піднесення культурного рівня та освоєння його вільного часу культурно — дозвіллевими установками. Слід з великою обґрунтованістю та ретельністю вживати заходів щодо подолання кризової ситуації і проведення модернізації існуючих мереж закладів культури. Необхідне також усвідомлення проведення культурних реформ, що спирались б на загальну стратегію державної культурної політики. І це можна забезпечити, посилаючи централізм не організаційного, а змістовного впливу.

Реорганізація влади й управління на всіх рівнях — державному, регіональному, поселенському — об'єктивно призводить до дезінтеграції традиційних структур в усіх сферах життя суспільства, а також несе в собі імпульс нового структурування — «знизу — вгору» — соціокультурних сил. Все це веде до зміни умов культурної діяльності і появи нових її суб'єктів. Процес дезінтеграції, якщо залишити його без контролю, може зумовити непередбачені наслідки у розвитку культури в Україні, втрату національних орієнтирів, багатовікових духовних надбань. Протистояти цьому також зможе змістовний централізм» [7,33].

Не треба бути глибоким аналітиком, щоб зрозуміти малоефективність спроби утвердити в культурній сфері сформульований у концепції державної програми «Культура. Просвітництво. Дозвілля» так званий «змістовний централізм». Події наступних років в Україні засвідчили ілюзійність висунутих у цій програмі положень, бо знову ж таки культурні чинники заздалегідь вважалися вторинними щодо проведення державної політики у галузі культури.

Здається на зовсім іншому підґрунті побудовано проект державної культурної політики України, підготовлений Міністерством культури [8;7,27 — 31]. У вступній частині до проекту концепції справедливо підкреслюється, що, ступивши на шлях демократії та ринкових перетворень, незалежна Україна тим самим визначилася на користь впровадження в усі сфери суспільного життя засад, які в сучасному світі визначають демократію та вільноринкове господарювання. Ці засади стосуються передусім економічної та політичної сфери, однак вони мусять бути послідовно поширені і на культурну сферу, оскільки, з одного боку, життя кожної національної культури пов'язане з політич-

ним та господарським устроєм взаємними і тісними впливами, а з іншого боку, культура має як господарчу, так і політичну грані.

Автори проекту концепції визнають, що однією з підвалин принципово нової культурної політики стали «Основи законодавства України про культуру», які визначили у загальних рисах її цілі та принципи. Однак «Основи...» залишають без зміни орієнтацію на бюджетне утримання всієї мережі культурних закладів. Ось у чому вони вбачають головний недолік згаданий вище «Основ...» На їх думку, подолати цей недолік можна лише за умов переходу від концепції державного «управління культурою» до концепції «підтримки культури»: «Концепція державного «управління культурою» як суспільним процесом і державного володіння нею як специфічною галуззю суспільного виробництва є логічним породженням командно — адміністративної системи й означає підпорядкованість культурної сфери іншим сферам суспільного життя (передусім — політиці, за тим — економіці), а культурно — мистецьких інтересів — іншим, позакультурним, а часом — антикультурним. Відповідно і принципи, й механізми культурної політики визначається цією підпорядкованістю.

Концепція «підтримки культури», визнана всіма сучасними демократіями, впливає з самостійності й самоцінності культури та мистецтва, але водночас — із обов'язку держави зберегти цю самоцінність в жорстких ринкових умовах, не посягаючи (чи мінімально посягаючи) при цьому на її самостійність» [8,27].

Автори даного проекту, розглядаючи становище з культурою України, яке близьке до паралічу, захищають концепцію «підтримки культури». Оскільки в нинішніх умовах держава не в змозі фінансувати належним чином культуру, Міністерство культури може виконувати лише рекомендаційні функції, його політика у культурній сфері інерційна і зводиться лише до намагання утримати від розпаду існуючу інфраструктуру цієї сфери. Висновок напрошується сам собою: єдиною реальною альтернативою викладеній у проекті концепції схеми (тобто концепції «підтримки культури») є повільне відмирання всіх закладів культури за умов «гарантованого злиденного фінансування з порожнього державного бюджету» [8,31].

Чому ж у такому разі проти проекту концепції державної культурної політики України, спрямованого на утвердження самоцінності й самостійності культури та мистецтва, різко виступили творчі спілки письменників, художників, композиторів, театральних діячів, журналістів, кінематографістів, Всеукраїнської музичної спілки? Свою критичну позицію щодо проекту має й Комісія Верховної Ради з питань культури та духовності.

Суть справи полягає у тому, що у даному проекті концепції державної культурної політики України і в інших концепціях варіантах концепції розвитку культури, запропонованих Кабінетом Міністрів, самої концепції немає. Пропонується насамперед інше фінансування культури, за якого держава зніме з себе обов'язки фінансової підтримки.

Посилання при цьому на іноземний досвід, зарубіжні моделі культурної політики (американську, французьку, британську) допустимі у тому випадку, коли б ми мали відповідальний культурний простір, який мали у свій час західні держави, та й то не завжди. Як підкреслює відомий іспанський мислитель Хосе Ортега — і — Гасет, «немає культури,

де немає принципів цивільної законності, до яких можуть звертатися наші ближні. Немає культури, де немає визнання певних засадничих інтелектуальних позицій, на які можна посилатися в диспуті. Немає культури, коли господарські зносини не підлягають торгівельному устроєві, що їх охороняє. Немає культури, де естетична полеміка не визнає потреби виправдати мистецький твір.

Коли бракує всіх цих речей, немає культури, а є, в найвужчому сенсі слова, варварство. І саме варварство — не робімо собі ілюзій — починає з'являтися в Європі під поступовим бунтом мас. Подорожній, що прибуває до варварської країни, знає, що там не курують жодні принципи, на які він міг би покластись. Нема, властиво, варварських норм і можливої апеляції» [9,56]. У нас же довгий час нав'язувалася ілюзія існування і виконання певних норм співжиття.

Щодо культурного простору України, слід вказати на по суті колоніальне становище української культури. З появою незалежної України ситуація кардинальним чином змінилася, прийняті нові законотворчі норми і акти, однак вони не виконуються, оскільки відсутні ефективні механізми їх функціонування. У зв'язку з цим підкреслимо певну ілюзійність і нинішніх культуротворчих пошуків на вітчизняному терені, тому кинути сьогодні національну культуру в ті ринкові умови, що пропонуються нам автори згаданих вище концепцій, означає якщо не знищення української культури, та її відставання від світової цивілізованої культури. Водночас ми не підтримуємо концепцію державного «управління культурою», яка повинна відійти у минуле, як така, яка принесла більше шкоди, ніж користі.

У такій суперечливій ситуації вважаємо за необхідне здійснити зміну основної парадигми щодо проведення культурної політики в України. Потрібно покінчити з думками про залежність культури від політики, політичної влади, її вторинність, «залишковий принцип» тощо. «Треба, нарешті, зрозуміти, — підкреслює І. Кравченко, — що культура є чимось первинним, а не вторинним після економіки й політики, що поняття культури не обмежується культурно — мистецькою сферою, а включає цінність орієнтації, регулює тип і спосіб мислення, диктує ту чи іншу картину світу й ті чи інші методики його освоєння, визначає те чи інше ставлення до природи, суспільства, держави, особистості і т.п. Йдеться про свідомості як мету глибоких культурних реформ» [10,140].

Виходячи з цього, слід усвідомити: культура є одним з головних чинників стабілізації політичної влади в Україні у значній мірі притаманний нестабільний характер. Політики мають зрозуміти, що поза культурою політична влада приречена або на знищення, або на поступове деградування, вмирання, яке гірше за смерть, бо представляє собою безмірну тривалість довічного ув'язнення.

На перший погляд сформульована ідея здається утопічною, виконати яку не уявляється можливим. Але саме тут доцільно згадати думку відомого німецького мислителя М. Гайдеггера, який, характеризуючи сутнісні явища Нового часу, підкреслював, що «людська діяльність осмислює і здійснюється як культура. Культура є у цьому зв'язку реалізацією верховних цінностей шляхом турботи про найвищі блага людини. У сутності культури закладено, що потрібна турбота з свого боку починає турбуватися про саму себе і так стає культурною політикою»

[11,42]. Враховуючи ці роздуми та нашу сучасну ситуацію в Україні, важливо змінити аспекти у відомому словосполученні «культурна політика». Як правило, наголос майже завжди робився на останньому терміни, підкреслюючи тим самим залежність культури від політики. Сьогодні слід більш виважено віднести до співвідношення цих двох феноменів.

У цьому зв'язку ще на один авторитет, думки якого, на перший погляд, ніби суперечать нашими, але насправді вони їх обґрунтовують. Ми маємо на увазі З. Фрейда, який також почував себе некомфортно у сучасній йому культурі. Мислитель вважав, що термін «культура» указує на всю суму досягнень та інституцій, що відрізняють наше життя від життя предків з тваринного світу і слугують двом цілям: захисту людини від природи і регулюванню відносин між людьми [12,29]. У даній розвідці цікавить останній аспект З. Фрейд вважає, що та чи інша країна досягла висот культури, якщо в ній все, що стосується використання людиною землі і захисту від сил природи ретельно і доцільно, тобто, коротше кажучи, звернено на користь людині. Але щодо культури, то люди висувають й інші вимоги і, як це не дивно, розраховують побачити їх реалізованими у тих же суспільствах. «Ми зовсім не здивовані, — підкреслює З. Фрейд, — коли хтось вважає використання мила прямим критерієм високого рівня культури. Теж саме сказати щодо порядку, який також, як і чистота, повністю є творінням рук людських. Але у той же час, як розраховувати на чистоту у природі ледве приходить, порядок нами скопійований скоріш за все саме з неї, спостереження за великими астрономічними закономірностями створило для людини не тільки праобраз, але й перші вихідні передумови для встановлення порідку у власному житті. Порядок — це свого роду примусовість повтору, будучи раз установленим, він визначає, що, коли і як повинно бути зроблено, щоб у кожному аналогічному випадку можна було б уникнути зволікання і коливання...

Красота, охайність і порядок займають, очевидно, особливе місце у ряду вимог, які пред'являються культурою. Ніхто не буде стверджувати, що вони настільки ж життєво необхідні, як і панування над силами природи... але й ніхто охоче не погодиться розглядати їх як щось другорядне» [12,32—33].

На цей бік справи, тобто на роль культури у регулюванні взаємовідносин між окремими людьми та цілими спільнотами мало хто звертав увагу. Сьогодні тим паче не до цього, бо на порядку денному стоїть питання фізичного (!) виживання нації. У цій ситуації ніби не до культури, бо коли буде сильна економіка, громадянське суспільство тощо — буде й культура. Щось тут є від лукавого, бо й тоді, коли не існувало незалежної держави і громадянського суспільства, культура була. Україна існувала й донині існує у формах своєї культури. Досліджуючи життя людей у духовно—культурній царині, вітчизняні вчені вказують, що, звертаючись до духовно—культурної життєдіяльності, слід аналізувати духовно—культурну орієнтацію суспільства, духовно—творчий потенціал, багатомірність і розвиток форм творчої діяльності — наукової, етичної, естетичної та інших, роль суб'єктів творчої діяльності, проблеми інтелігенції, причини згасання творчого потенціалу тощо [13,32]. З цим можна погодитись, коли мова йде про власне духовно—культурну царину, однак остання жорстко пов'язана з іншими сферами життєдіяльності лю-

дини, насамперед з політичною діяльністю, і тут не можна залишити поза увагою той благотворний вплив, який здійснює культура на політику. «Загальновідомо, — підкреслює генеральний директор Центру «Український дім» при Кабінеті Міністрів України Л. Хоролець, — яка велика, оздоровча, людинотворча і державотворча сила в суспільстві — Культура. Зрозуміло, саме з великої літератури. Є постійна потреба в піднесенні Культури, в її безперервному розвитку, в поєднанні її здобутків з народним світобаченням і духовно — культурним станом. І ми прагнемо відгукнутися на цю потребу ініціативними починаннями, оригінальними організаційно — творчими рішеннями. Намагаємось якомога ефективніше реалізувати вплив культурного фактора і на розв'язання проблем державно — політичних, економічних, соціальних» [14,89]. Добре було б, щоб у своїй діяльності, а не на словах вітчизняні політики зрозуміли, що насамперед у культурі може черпати політична влада життєздатні сили для регуляції суспільних відносин, знаходячи тут союзника або опонента своїх дій.

Сьогодні ж більшість політичних діячів посилюється на необхідність формування у першу чергу ринкових відносин, а вже потім інших сфер життєдіяльності держави. Інтерес до культури виявляється вторинним у порівнянні з інтересом до чисто економічного чи політичного змісту суспільних процесів, що відбуваються в Україні. У результаті не тільки реформа втратила будь — який культурний контекст, але й культура виявилася вилученою зі сфери реформ, витіснена на її периферію. Мається на увазі культура не тільки у її «базовому», але й у більш вузькому «надбудованому» значенні — як сукупність форм і закладів духовної діяльності (література, мистецтво, наука, філософія, мораль, право, релігія і т.д.) [15,167]. Нині вже очевидно, що таке відношення до вітчизняної культури веде до геноциду не тільки стосовно самої культури, а й взагалі нації. Причому, йдеться про культуру у широкому розумінні цього поняття. Наше Міністерство культури опікувалося і опікується лише частиною української культури, а тому, кажучи про державну політику в галузі культури, має на увазі певну частину національної культури, обмежений перелік її галузей. Ефективний же вплив на політичну владу має здійснити культуру у широкому розумінні цього поняття. «Кардинальні реформи культури торкаються всіх — і діячів культурно — мистецької приналежності, і господарників, бізнесменів, політиків, гірників, залізничників, спортсменів, фермерів, учителів, лікарів, інвалідів, пенсіонерів... — усіх, оскільки йдеться про модерну, гідну людини кінця XX ст. модель життя і співжиття, зіперту на цінності гуманізму.

Глибокі реформи в культурі можуть і повинні стати в ряд з іншими пріоритетами суспільства й держави, набувши статусу національної мети. Не зробимо цього — поведемо національну культуру в усій повноті цього поняття прямою дорогою в резервацію. Хіба вже зараз не зрозуміло, що ми стали на цей шлях?» [10,143].

Останнє зрозуміло, мабуть, багатьом вітчизняним політикам, але спрацьовують попередні стереотипи, коли на словах ніби всі визнавали пріоритет культурних чинників (хто ж буде відстоювати безкультур'я?), а насправді утверджувалися засади напівкультури, страшні вже тим, що з ними ще важче було вести боротьбу, ніж з відвертим безкультур'ям. У перехідний період нашого суспільного розвитку додалися й інші труднощі: у цих умовах політики не відчувають впевненості у своїх

діях, відсутня стабільність політичної влади, терези хитаються то в один, то в інший бік, а це посилює кон'юктурний підхід до культури. Зокрема, сьогодні вигідно прихильно ставитися до релігійних цінностей і значна частина політиків це робить. Завтра на авансцену вийдуть інші пріоритети і їм буде віддана перевага. У цих умовах лише нетлінні цінності вітчизняної культури можуть стати на заваді політиканству, бо ще й досі деякі політичні діячі не усвідомили, що таке культура і яке місце повинна займати духовність у нашій державі. «Ми говоримо про державотворення, — підкреслює письменник В. Кордун, — але справа в тому, що державу ми повинні творити не заради держави. Всяка держава мусить бути гарантом державного розвитку свого народу. Якщо вона не є такою, якщо вона не виступає як гарант розвитку національної культури, людини, забезпечення її прав і т.д., то така держава, яка б вона не була, стає абсурдною. Тому мені здається, якраз втрата такої духовності. втрата культури, що ми, може, зовсім ще й не усвідомлюємо, приведе до денаціоналізації України і перетворення її просто на територію для таких собі криміногенних змагань дикої капіталізації і більше нічого. Ця загроза стоїть абсолютно реальною» [16,5].

Такі песимістичні прогнози сьогодні не поодинокі, але приходиться визнати, що за допомогою створення різних комісій та груп по боротьбі зі злочинністю з останньою покінчити аж ніяк не вдасться, навіть економічними засобами ми вже мало що можемо змінити, оскільки основний капітал вже осів у злочинному світі. Спроби боротися зі злочинністю її ж засобами — до ефективного результату не приведе, тим паче беручи до уваги корумпованість державних органів та чиновників від політики. Інший, поступовий шлях подолання нових негараздів, що виникли останнім часом на терені України, пов'язаний з утвердженням досягнень цивілізованої культури, і кращі представники нашого політичного корпусу починають це розуміти, хоча час вже втрачено, значна частина нового покоління потрапила у тенета безкультур'я, своєрідний «культурний вакуум» швидко заповнився різними західними ерзацами, від яких Захід намагається будь — що позбавитися.

У той час ми розуміємо, що взаємодія чи розбіжність або навіть конфлікт культурних та політичних факторів набуває виняткового значення у кризовий період, на перехідних етапах суспільного розвитку [17,36]. Саме в цих умовах значною мірою справджується вислів, що політика — справа брудна. Водночас стає зрозумілим, що очиститися вона може лише за допомогою культури, яка притаманна чи не притаманна політичним діячам, економічні чинники у даному випадку можуть спрацювати тільки згодом, у перспективі. При цьому зазначимо, що заклики до політиків оволодіти культурою і застосувати її набутки у своїй діяльності не матимуть ніякої ваги, якщо культурні засади ніякої ваги, якщо культурні засади у них не формувалися протягом усього життя.

Крім того, оцінка результатів своєї діяльності у політика проявляється майже відразу — вона успішна або невдала. В останньому випадку поразка політика маже коштувати йому кар'єри, а тому нерідко тут вже забувають про культуру. Культурні ж цінності більш сталі, консервативні у кращому розумінні цього слова. Ось чому саме вони здатні подолати політичний конформізм, політичну кон'юнктуру чи нестабільність політичної влади.

Література

1. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
2. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. — Видання у двох томах. — Т. 2. — К., 1993.
3. *Затуливітер В.* «Болить Україна» // Українська культура. — 1993. — № 2.
4. *Дзюба І.* «Опікуватись культурою свого народу» // Українська культура. — 1993. — № 2.
5. *Матвієнко А.* Суспільство «не хворе», якщо бринить голос культури // Віче. — 1995. — № 8. — С. 113-118; *Олійник Б.* Фонд, не підвладний девальвації // Віче. — 1993. — № 1. — С. 130-142; *Хоролець Л.* Дім, відкритий для всіх // Віче. — 1994. — № 8. — С. 87-92.
6. *У даній розвідці ми не проводимо аналізу* різниці між поняттями «українська культура», та «культура України», хоча необхідність такої диференціації усвідомлюємо, оскільки українська культура — це творіння українського народу, а культура України не є однонаціональною і впливає на культуру інших країн та народів (див.: Білецький П. А ти, всевидящее око...) // Віче. — 1994. — № 1. — С. 51-52.
7. *Українська культура.* — 1993. — № 8.
8. *Українська культура.* — 1995. — № 4.
9. *Ортега-і-Гасет Хосе.* Вибрані твори. — К., 1994.
10. *Кравченко І.* Культура як національна мета. // Віче. — 1995. — № 2.
11. *Хайдеггер М.* Время и бытие. — М., 1993.
12. *Фрейд З.* Неудовлетворенность культурой. — Т. 2. — М., 1990.
13. *Кириченко М.* Політикотворення в Україні: досвід екзистенційного аналізу // Політологічні читання. — 1994. — № 4.
14. *Хоролець Л.* Дім, відкритий для всіх // Віче. — 1994. — № 8.
15. *Культура и реформа* // Полис. — 1993. — № 2.
16. *Ні за «гвельфів», ні за «гібеллінів»?* // Українська культура. — 1995. — № 5-6.
17. *Пазенок В.* Політика і мораль: сюжет на злобу дня // Політика і час. — 1993. — № 5.

Кострюков С.В. Культура и власть: параметры взаимодействия

Рассматривается проблема взаимовлияния культуры и государства, культуры и политической власти. Сделан вывод о том, что культурные ценности более постоянные, консервативнее в лучшем смысле этого слова. Поэтому именно они способны преодолеть политический конформизм, политическую конъюктуру, нестабильность политической власти.

Ключевые слова: власть, культура, культурно—исторические традиции, духовность.

Kostrjukov, S. V. The culture and the power: parameters of their interaction

Review of a problem of mutual influences between the culture and the state, and the culture and the political power. the conclusion is drawn that the cultural values are more stable, conservative in the best sense of the word, and therefore it is these which are capable to overcome the political conformism, the state of political affairs, and instability of the political power.

Key words: the power, culture, cultural and historical traditions, spirituality.

УДК 1 (091) (477)

Патлайчук О.В.

Взаємовідношення рівності і свободи, демократичної і ліберальної ідеї в концепції відродженого природного права

Аналізуються шляхи реалізації зазначених принципів у суспільному житті ,які намічені концепцією відродженого природного права.

Ключеві слова: природне право, рівність, свобода, демократична ідея, ліберальна ідея, права людини.

Для вирішення конкретних питань розбудови соціально — правової держави, формування праворозуміння сучасного суспільства доцільно використовувати творчу спадщину вітчизняних демократичних та ліберально — спрямованих філософських течій, до яких відноситься і рух за відродження природного права, що існував у вітчизняній філософії та юриспруденції наприкінці XIX — початку XX ст. Сучасними дослідниками (А.В. Поляковим, В.М. Жуковим, Е.В. Кузнецовим, К.А. - Гусєвим, Є.О. Фроловою, М.О. Колеровим та ін.) розглядаються різні сторони творчої спадщини як самого природно — правового руху, так і окремих його представників. Однак процес дослідження не можна визнати повним і завершеним. З цього погляду, аналіз взаємовідношення рівності та свободи як основних ціннісних складових концепції відродженого природного права, а також основаних на цих принципах демократичної та ліберальної ідеї, що і є метою цього дослідження, становить значний науковий і практичний інтерес.

Відродження природно — правових поглядів в українській та російській філософській і правовій думці у кінці XIX — на початку XX ст. було безпосередньо пов'язане із одержавшим значний розвиток у Німеччині в той час неокантіанським рухом. Творче переосмислення спадщини І. Канта в області моральної філософії сприяло і відродженню інтересу до її ідеологічної основи — природно — правової теорії.

Великий внесок у відродження природно — правової ідеї внесла марбурзька школа неокантіанства і, особливо, її представник Р. Штаммлер, який обґрунтовував необхідність повернення до цієї теорії у своїх роботах з 1888 року. У своєму новому тлумаченні вона позбавилася притаманного їй у XVIII ст. радикалізму, була спрямована на консервацію цілком сформованих на той час у Західній Європі ліберальних

юридичних інститутів і цілком вписувалася в загальну теорію етичного соціалізму, яка розвивалася цією науковою школою.

Етичні положення Канта, що розвивалися цим філософським напрямком, знайшли відгук у серцях частини вітчизняної інтелігенції, яка в дусі того часу виступала за перетворення державного ладу країни, однак не поділяла революційні устремління, що панували тоді у суспільному світогляді. Істотний внесок у загальний рух за відродження природного права в цей період внесли такі філософи, правознавці, соціологи і публіцисти як П.І. Новгородцев, М.О. Бердяєв, Б.О. Кістяківський, С.М. Булгаков, Є.М. Трубецькой, В.М. Гессен, Й.О. Покровський, П.Б. Струве, С.Л. Франк, Й.В. Михайловський, Є.В. Спекторський, І.О. Ільїн, С.А. Котляревський, Б.П. Вишеславцев, М.М. Алексєєв та ін.

Вітчизняний рух за відродження природного права мав значною мірою етичний характер. Як визнавали самі учасники, рух виник «із визнання самостійності етичної проблеми, тобто самостійності вимог справедливості, самостійності етичної належнісності та соціального ідеалу» [8,32]. Виходячи з цього вважалося, що принципи рівності і свободи мають безумовне значення і є невід'ємною рисою людського суспільства. Навіть на підставі самого найпростішого філософського аналізу, як думав, наприклад, відомий правознавець, один з головних ідеологів конституційно – демократичної партії та головний теоретик природно – правового руху професор П.І. Новгородцев, можна було прийти до висновку про те, що ці принципи не є випадковими продуктами якої – небудь окремої епохи, а випливають із самої ідеї моральної гідності осіб. Безумовне значення людини припускає *свободу* як природне і необхідне вираження її моральної суті: без свободи ми не мислимо особистості. З іншого боку, оскільки в кожній людині ми повинні визнати цю вищу моральну сутність, ми вимагаємо у відношенні до всіх людей *рівності*. «Уявити собі суспільний прогрес без прагнення до втілення цих початків – рівності і свободи – немислимо, і не дивно, – вважав він, – якщо здавна, з часів грецької філософії, у цьому полягали основні вимоги природного права» [11,110 – 111].

Протилежна точка зору вважалася одним із звичайних непорозумінь позитивістського способу мислення, коли процес поступового з'ясування певних істин у людській свідомості приймається за доказ мінливості суті цих істин взагалі. З такої позиції, говорив Новгородцев, цілком можна було б заперечувати і безумовність усіх наукових законів, що досить просто спростовується хоча б тим твердженням, що такі найпростіші математичні істини як «двічі два чотири чи логічний закон тотожності були обов'язкові для людини, перш ніж вона сформулювала правила арифметичного розрахунку чи усвідомила підстави логічного мислення» [11,113].

Дух творчої особистості з її основними вимогами, на думку учасників руху, пронизує принципи рівності і свободи, які, будучи лише деякою абстрактною загальною формулою для людських устремлінь, самі по собі не дають конкретного визначення свободи *від чого–небудь* і рівності *в чому–небудь*. Наповнення цих принципів певним змістом («свобода і рівність не повинні адже залишатися порожніми формами, повинні бути на ділі втілені...» [5,160]) є завданням конкретної історичної епохи, яке одержує своє розв?язання внаслідок впливу наявних умов громадського життя [11,113].

Для частини природно — правового руху (Є.М. Трубецькой, С.М. Булгаков, М.О. Бердяєв, С.Л. Франк та ін.), яка знаходилася під впливом ідей видатного російського мислителя В.С. Соловйова та значне місце у своїй творчості відводила вирішенню релігійно — етичних питань, характерним було прагнення розглядати поняття особистості і принципи рівності і свободи, які випливають з нього, як християнські моральні цінності. Так, наприклад, обґрунтовуючи таку точку зору, С.М. Булгаков говорив про те, що людське життя має абсолютний сенс і цінність не в себе самому, а поза собою і над собою; воно одержує їх не як емпіричний або біологічний факт, а як служіння вищому, ідеальному початку, сущому добру. Тому ніщо так не здатне обґрунтувати поняття особистості, як християнське вчення про божественну гідність і сутність людської душі. З припущення ж про те, що всі люди є носіями того ж самого божественного початку, випливає принцип рівної їхньої гідності й ідея етичної рівноцінності: «Люди рівні між собою як моральні особистості; людська гідність, найсвятіша зі звань людини, рівняє усіх між собою. Людина для людини повинна являти абсолютну цінність; людська особистість є щось непроникне і самодостатнє, мікрокосм» [7,299 — 300].

З християнських ідей етичної рівноцінності і гідності людей безпосередньо випливає принцип свободи, оскільки жодна людина не має і не може мати морального права придушувати особистість іншої. «Ідея рівності людей необхідно містить у собі ідею свободи, як норми людських відносин» [7,303], писав С.М. Булгаков.

Спільною для усіх учасників природно — правового руху була точка зору на перспективи розвитку принципів рівності і свободи. Виражаючи її, П.І. Новгородцев говорив, що прогрес людського суспільства характеризується усе більш і більш широким прикладенням початків рівності і свободи і можна передбачати, що й у майбутньому ці принципи завжди будуть залишатися абсолютною межею прагнень, до якої дійсність буде прагнути, ніколи, утім, її не досягаючи. «Не можна собі уявити, щоб процес об'єднання осіб на ґрунті їхнього зрівняння і визволення коли — небудь закінчився, щоб наступив час, коли не можна буде зробити в цьому відношенні ні кроку далі... Визволення, зрівняння й об'єднання осіб відбувається не в умовах нерухомості і спокою, а серед невпинного зростання життя, при постійно збільшуваних зв'язках, розходженнях і своєрідностях. Жодної з цих вимог неможливо відкинути, не відкидаючи і тієї основи, на якій вони затверджуються; але настільки ж неможливо й втілити їх цілком і без обмежень» [11,115]. Ці міркування давали підставу стверджувати, що безумовної рівноваги вимог, які випливають з поняття особистості, досягти неможливо, як і втілити до кінця ідеали свободи і рівності. Повна свобода, писав співзвучно з цим С.М. Булгаков, «представляє для емпіричної людини недосяжний ідеал» [6,276].

Недосяжність ідеалів рівності і свободи пояснювалася, утім, не тільки безмежністю вимог особистості, але і тим, що в суті цих вимог споконвічно полягає певне протиріччя. Найбільш обґрунтовано і повно точка зору розглянутого філософського руху на сутність і характер даного протиріччя, а також на його історичний розвиток, представлена в роботах П.І. Новгородцева «Криза сучасної правосвідомості» (1909) і «Про суспільний ідеал» (1917).

Аналізуючи розвиток уявлень про рівність і свободу в Новий час, П.І. Новгородцев відзначав, що ці принципи, з точки зору оптимістично

налаштованої суспільної думки того часу, повинні були лягти в основу нової держави, яка повинна була прийти на зміну абсолютистської форми правління. Передбачалося, що відмітною рисою такого справедливого державного устрою, який раз і назавжди усуне стару неправду й розповсюдить між людьми справедливість і свободу, буде природна гармонія суспільних відносин. У ньому всі начала громадського життя будуть знаходитися в природному і гармонічному співвідношенні, що забезпечить їхнє легке втілення у житті. Вважалося, що рівність і свобода є поняттями настільки близькими, родинними і покриваючими один одного, що в розумно улаштованій державі вони пов'язані між собою нерозривним зв'язком і неминуче припускають одне інше [10,28].

Найяскравішим вираженням демократичної ідеї в цей час стала теорія народного суверенітету і спільної волі Ж.Ж. Руссо, викладена ним у роботі «Про суспільний договір». Ця теорія припускала, що справедливість державного правління може бути здійснена тільки через спільне волевиявлення всіх громадян. При розбудові суспільства потрібно насамперед виходити із спільного волевиявлення, а решта додасться сама собою: і справедливість, і рівність, і свобода, і всі блага громадського життя [10,56].

Теорія Руссо мала не тільки юридичне, але також філософське й етичне значення. Принципове значення спільного волевиявлення визначалося припущенням, що це волевиявлення завжди є безперечним і справедливим. Будучи джерелом справедливості, воно забезпечує однакові для всіх рівність і свободу і затверджує те суспільне порозуміння, яким відрізняється досконале спілкування. З такої точки зору, держава, заснована на спільному волевиявленні усіх, була б ідеалом демократичної держави, у якій найповніше реалізувався б етичний принцип рівності. Як говорив сам Руссо, спільним волевиявленням керує істинний принцип рівності: «Волевиявлення окремої людини за своєю природою прагне до переваг, а спільне волевиявлення — до рівності» [12,216].

Для того щоб волевиявлення було спільним, утім, зовсім не обов'язково, щоб воно було одноголосним. Сам Руссо розумів, що повне порозуміння інтересів і єдність окремих воль можливі тільки в ідеалі, але немислимі в дійсності. Як же в такій справедливій державі, яка гармонічно поєднує, на думку Руссо, рівність і свободу окремих осіб із пануванням і всемогутністю спільного волевиявлення, людина може бути вільною і разом з тим змушеною підкорятися волі, яка не є її волею, підкорятися законам, на які вона не давала своєї згоди? Адже споконвічне поняття свободи мало на увазі, що людина не може бути примушена робити що — небудь суперечне її розуму і совісті. На якій етичній підставі більшість буде зобов'язувати меншість? Відповідаючи на це питання, Руссо говорив, що спільне волевиявлення завжди є справедливим і «прагне завжди до користі суспільства, але з цього не випливає, що рішення народу мають завжди такий же вірний напрямок. Люди завжди прагнуть до свого блага, але не завжди бачать, у чому воно» [12,219]. Тому «якщо бере верх думка, протилежна моїй, це не доводить нічого іншого, крім того, що я помилявся і приймав за спільне волевиявлення те, що насправді ним не було» [12,292]. Утім, «якщо хто — небудь відмовиться підкоритися спільному волевиявленню, то він буде до цього примушений усім Організмом, а це означає не що інше, як те, що його силою примусять бути вільним» [12,211].

Внаслідок такого «гармонійного» поєднання абсолютизованого принципу рівності зі своєрідно розуміємим принципом свободи, останній опинявся в дуже невиграшному становищі. Теорія демократичної держави в уявленні Ж.Ж. Руссо за своєю сутністю знаходилася в повному протиріччі з принципом індивідуальної свободи і невідчужуваними правами особистості, які випливають з нього. «Хоча Руссо і виводив абсолютизм народної волі з потреб особистості, — писав П.І. - Новгородцев, — але вся його система була принциповим запереченням невідчужуваних особистих прав, подібно тому як ці права принципово виключали абсолютне народоправство» [10,67 — 68]. Ніяких невідчужуваних прав особистості Руссо і не визнавав; у його трактаті чітко проводилася думка про необхідність *повного відчуження* всіх природних прав на користь держави. Під свободою же розумілося право осіб на участь у державному житті (народному суверенітеті) і тому вона фактично була лише зворотним боком державної влади, яка належала, отже, усім рівною мірою, чим і пояснювалася неминучість збігу принципів свободи і рівності.

З точки зору П.І. Новгородцева, погляд про безумовну справедливість думки більшості, який закріпився з подачі Руссо в демократичних державах, є етично невиправданим. При детальному розгляді цього питання, відзначав він, стає ясним, що не тільки думка більшості, але й одноголосна постанова усіх не зумовлює ще справедливість винесеного рішення. Справедливість якого — небудь судження визначається внутрішніми ознаками, а не кількістю голосів, які його визнають. Зовсім очевидно, що сам факт ухвалення певного рішення більшістю голосів ще не переконує в його перевагах незгодну з ним меншість. Нерідко ця остання настільки ж рішуче продовжує відстоювати справедливість свого положення, як рішуче стоїть за свою думку більшість. І фактично, правді більшості «завжди протистоїть правда меншості, яка незадоволена і незгодна з більшістю і підкоряється не правді, а переважаючій силі» [10,185]. В історії, вважав Новгородцев, можна знайти численні приклади меншості, яка виступала на захист прогресивних початків, пророків і реформаторів, які боролися з відсталим нерозумінням мас, передових людей, які не знаходили співчуття у своєму середовищі. Утім, відзначав він, при безсторонньому розгляді питання необхідно сказати, що і більшість, і меншість однаково можуть бути неправі. Ці визначення кількісні, а не якісні, і прямого зв'язку з якістю прийнятих рішень вони не мають. «Якщо говорять іноді, що істина виникає в головах деяких, і якщо погодитися з тим, що це і буває так нерідко, то на стороні цих деяких, залежно від обставин, може бути як меншість, так і більшість» [10,194].

Якщо розглядати дану ситуацію з погляду кантівської ідеї автономії волі, то можна сказати, писав Новгородцев, що принцип більшості є разом з тим принцип панування всупереч меншості, і одне це є відступом від принципу автономії, причому з погляду морального закону важливим є не кількість його порушень, а сама присутність цих порушень, яка наносить йому ущерб. «Якщо дев'яносто дев'ять примушують до чого — небудь одного, відбувається не менше порушення справедливості, ніж якщо один примушує дев'яносто дев'ять» [10,196]. Суспільство вільних, яке затверджується на рабстві хоча б однієї людини, з безумовної моральної точки зору є так само несправедливим, як несправедливим є підпорядкування багатьох пануванню одного. Чи по-

рушуються права меншості чи права більшості, характер порушення від цього кількісного розходження не змінюється: в обох випадках наноситься ущерб праву особистості. От чому необхідний розвиток думки призводить до вимоги охорони прав меншості в демократичних формах і до постановці границь для панування більшості: у безмежному пануванні більшості полягає така ж несправедливість стосовно особистості, яка змушена їй підкорятися, як і в безмежному пануванні меншості над більшістю [10,196].

Розвиток демократичного принципу, вважав П.І. Новгородцев, був, утім, не єдиною основною тенденцією Нового часу. Інша могутня течія суспільної думки, течія лібералізму, почала розвиватися наприкінці XVIII ст. в Англії. Відповідно до особливих умов розвитку цієї країни тут одержали перевагу погляди, які висували на перший план особисту свободу і самодіяльність. Якщо демократична доктрина акцентувала свою увагу на державотворенні, припускаючи, що в кінцевому рахунку воно створить вільну і щасливу особистість, то доктрина лібералізму, навпаки, від вільної особистості очікувала створення вільної і щасливої держави [10,237].

Початки індивідуальної свободи, які А. Сміт поклав в основу своєї економічної теорії, були підкріплені філософською теорією утилітаризму Є. Бентама і одержавши характер закінченої індивідуалістичної доктрини довго зберігали в Англії панівне значення. Однак, якщо А. Сміт, також як і Є. Бентам, відстоюючи свободу особи, не виключали, однак, певного, хоча і вузького прояву державної ініціативи, то подальший розвиток принципу індивідуальної свободи привів вже їхніх найближчих послідовників до заперечення всякого урядового втручання, що і продемонструвала т.зв. «манчестерська школа», яка виступила із гаслом: laissez faire, laissez passer («надайте свободу дій, не заважайте»). У рамках цього напрямку ідея свободи відстоювалася вже не тільки від втручання держави, але і від проповіді братерства і солідарності, які здавалися проявом шкідливого сентименталізму. Єдиним правильним початком суспільних відносин повинна була бути тільки свобода [10,240].

Аналізуючи розвиток демократичної і ліберальної концепцій у попередній період, П.І. Новгородцев відзначав, що обидва ці вчення, хоча і підтримували різні вимоги і нерідко зіштовхувалися між собою у різкій і ворожій протилежності, в одному відношенні стояли на спільному ґрунті: зі сторони формальної і методологічної кожне з них представляло собою спрощення дійсних відносин. У тому та іншому випадках це спрощення спиралося на недостатній аналіз поняття особистості, її цілей і засобів [10,236].

Таким чином, у розвитку уявлень про права і гідність особистості, на думку Новгородцева, у XVIII – XIX ст. можна було виокремити дві основні лінії («два кінця ланцюга, які виходять з єдиного центру» [10,244]): одна з цих ліній йде через ідею свободи, інша – через ідею рівності. Обидва ряди вчень, писав він, посилаються на Французьку революцію: «одні знаходять, що, проголосивши початок свободи, вона не довела до кінця справи визволення; інші стверджують, що, поставивши перед собою початок рівності, вона не завершила справи зрівняння» [10,244]. Політична думка XIX ст. розвинула ці принципи. Однак, розвиваючи і поглиблюючи початки свободи і рівності, вона знайшла не тільки їхнє природне споріднення, але також і їхнє розходження. «Послідовно про-

ведене поняття індивідуальності, — писав він, — зіштовхується з принципом загального зрівняння, точно так само як послідовний розвиток поняття рівності зустрічає перешкоду у вимозі індивідуалізації. Безмежний розвиток свободи призвів би до загальної нерівності; безумовне втілення рівності мало б своїм наслідком повне придушення свободи. Обоє ці поняття повинні бути, мабуть, зведені до вищої норми, у якій вони повинні знайти своє примирення» [10,268].

На підставі вищевикладеного, Новгородцев приходив до думки про необхідність розумного поєднання в державній політиці і громадському житті обох зазначених принципів — демократичного і ліберального, ясно усвідомлюючи, що «відношення між рівністю і свободою, між процесом загального зрівняння і процесом індивідуального відокремлення представляється надзвичайно складним» [10,264].

Проте тенденції культурного розвитку європейських і американських держав, як він думав, свідчили про розпочате зближення зазначених початків. Практичним вираженням цього процесу ставала політика так званого «нового лібералізму», яка почала проводитися в останнє десятиліття XIX ст. в Англії і деяких інших країнах.

У цій зміні програми англійського лібералізму, вважав П.І. Новгородцев, у переході його від негативного до позитивного розуміння свободи полягає цілий переворот понять. Старі ідеї Сміта і Бентама про всезцілювальну дію приватного інтересу, про невтручання держави тут залишені. «Від держави вимагається *не тільки усунення юридичних перешкод до розвитку свободи, але і доставляння матеріальної можливості для найкращого прояву свободи*» [10,272]. Новий лібералізм вбачає шлях до втілення свободи у тому, щоб сприяти нужденним, щоб поліпшувати умови соціального і промислового життя для тих, хто сам не може забезпечити для себе кращі умови. Мова тут йде, говорив він, мабуть, про те, щоб забезпечити для кожного можливість людського існування і звільнити від гніта таких умов життя, які убивають людину фізично і морально. І оскільки подібна турбота відноситься насамперед до тих, хто не може стати на твердий ґрунт у життєвій боротьбі, хто потребує допомоги і підтримки, то забезпечення права на гідне людське існування найближчим образом має на увазі осіб, які страждають від економічної залежності, від недоліку засобів, від несприятливо сформованих обставин [10,272].

«Неважко переконатися, — робив висновок Новгородцев, — що це нове розуміння свободи є разом з тим і новим розумінням ідеї рівності, або — як ще точніше можна виразити цю думку — це розуміння свободи є результатом нового розширення ідеї рівності. Якщо держава призивається на допомогу тим, хто сам не має засобів щонайкраще улаштувати своє життя, це робиться в ім'я можливого зрівняння умов життєвої боротьби. Але це зрівняння вимагається і принципом свободи, тому що тільки за такою підтримкою свобода може стати дійсною» [10,272—273].

Програма нового лібералізму, яка найяскравіше проявляється в політиці соціальних реформ, на думку П.І. Новгородцева, є результатом характерного для сучасної епохи зрівняльного демократичного процесу. Що ці реформи відбуваються насамперед під прапором принципу рівності, вважав він, — це ясно з першого погляду. Ясно також, утім, і те, що принцип рівності в його сучасному розумінні ставиться на противагу тому ідеалу свободи, який був створений старим індиві-

дуалізмом. Та свобода, у яку вірили Сміт і Бентам, не забезпечила людям рівності; це була свобода для деяких, а не для усіх. Для того щоб забезпечити рівність, її треба провести далі: «Не рівність усіх перед законом, а рівність можливостей чи рівність вихідного пункту — от те нове формулювання старого початку, яке зустрічається в даний час у англійських письменників» [10,285—286].

У цьому понятті рівності вихідного пункту чи рівності можливостей, стверджував Новгородцев, знайдено вдале розв'язання старої задачі — розширення поняття рівності за межі формальної рівноправності і при цьому збереження її зв'язку з принципом свободи. Для теоретиків старого індивідуалізму уявлялося неминучим, що подібне розширення призведе неодмінно до рівності матеріальної або, говорячи точніше, до примусового зрівняння, яке буде супроводжуватися повним придушенням свободи. Тим часом рівність вихідного пункту не тільки не виключає свободи, але, напроти, припускає її: особи, які вільно розвиваються, зрівнюються тільки в початкових умовах свого розвитку, оскільки це залежить від загальних і зовнішніх умов громадського життя. Усе подальше надається їхній свободі. Рівність вихідного пункту не припускає зрівняння особистих засобів, збереження і збільшення яких надається вільній ініціативі кожного. Мова йде тільки про те, щоб підсилити існуючі і тепер суспільні засоби і встановлення, за допомогою яких кожний нарівні з іншими міг би розраховувати на підтримку для поліпшення свого становища, для розвитку своїх здібностей, для забезпечення свого життя і свободи. «Мова йде про те, щоб довести до можливо більших розмірів той загальний фонд, у якому втілюються вікові зусилля культури, результати народної праці і багатства, і який обертається потім на користь загальну. Навчальні заклади, освітні установи, музеї, лікарні, притулки, всі установи і засоби культурного життя, сторицею збільшені, повинні стати відкритими і доступними для всіх, не у формі благодіянь, а у виді обов'язкових державних установлень» [10,286].

Інший значний представник руху за відродження природного права, який відображав думку релігійно — етичного напрямку і відносився, на відміну від Новгородцева, не до середовища університетських професорів, а до соціалістичної течії «легального марксизму», — М.О-. Бердяєв, аналізуючи тенденцію розвитку принципу рівності в сучасному йому суспільстві, говорив: «Страшно і трагично те, що демократичний прогрес як би знижує людський тип, веде до здрібніння, до ослаблення культурної творчості. Це зворотна сторона демократичної справедливості, через яку не можна дивитися на демократичну культуру як на мету і межу» [2,176]. Принципи рівності і свободи, на його думку, повинні бути в однаковій мірі поєднані в суспільстві, адже «однаково безглуздо думати, як те, що абстрагований початок рівності може привести до свободи, так і те, що абстрагований початок свободи може привести до рівності. Ні суспільство само по собі узяте не може створити прекрасної особистості, ні особистість сама по собі узята не може створити прекрасного суспільства» [1,191]. У зв'язку з цим великі надії Бердяєв покладав на відродження інтересу до ідеї лібералізму в тій формі, у якій той почав проявлятися в житті європейських держав наприкінці XIX ст., вважаючи, що саме ця форма і відбиває істинну сутність лібералізму як політичної течії. Численні критичні зауважен-

ня на адресу останнього він пояснював непорозумінням, викликаним змішанням «ідеальної сутності лібералізму, його воістину вічних цілей, з тими тимчасовими засобами, якими він користувався у звісну епоху» [3,27].

Розглядаючи співвідношення лібералізму у його новому трактуванні і демократизму, М.О. Бердяєв говорив, що демократизм є тільки одним із визначень лібералізму, його роз'ясненням, неминучим висновком із принципів лібералізму, оскільки внутрішні сутності обох течій тотожні. Недемократичний лібералізм є в сутності нісенітниця й антидемократичні ліберальні течії, які виявилися в Англії вже в епоху Великої французької революції у вигляді теорій А. Сміта і Є. Бентама, були логічним і етичним перекручуванням ідей лібералізму на користь класовим інтересам, були проявом історичної і класової обмеженості. Раз визнаються абсолютне значення і невід'ємні права за всякою людською особистістю, вважав він, то цим вже ідейно затверджується демократизм із усіма його висновками і заперечуються класові розходження. «Декларація прав людини і громадянина» є проголошенням царства демократії; вона вимагає поваги не тільки до прав особистості (всякої особистості безвідносно до її зовнішнього положення), але і до всякої індивідуальної свободи, через яку повинна пройти творчість нових форм життя. Послідовний і істинний індивідуалізм є завжди демократичним, оскільки для нього існує тільки індивідуальна особистість як така, її духовна природа і внутрішня її своєрідність, а не соціальні визначення особистості, які обертають її в частину цілого, які затемнюють її вигляд. «Відстоювати соціальну і політичну нерівність — значить зазіхати на святе святих індивідуалізму, значить ставити речі вище людини, значить одну людську індивідуальність піднімати за її речі (соціальні переваги), а іншу принижувати за відсутність цих речей» [4,190].

Своєрідним резюмуванням точки зору М.О. Бердяєва можуть бути наступні його слова: «Ми повинні сміло і безбоязно зробити найпослідовніші консеквенції із ліберально — демократичної «декларації прав людини і громадянина», тобто повинні визнати боротьбу за визволення від *соціального* поневолення боротьбою послідовно *ліберальною*, яка виправдовується метафізичними передумовами нашого лібералізму» [4,193].

Заради справедливості варто сказати, що серед учасників руху за відродження природного права були і люди, які критично ставилися до політики нового лібералізму і, відповідно, до необхідності характерного для неї поєднання принципів рівності і свободи. До таких слід віднести, наприклад, професора Й.В. Михайловського, який, будучи послідовником відомого московського правознавця XIX ст. Б.М. Чичерина, залишався прихильником старого, «манчестерського» розуміння лібералізму (див., наприклад, його роботу [9]). Також необхідно відзначити, що позиція багатьох представників руху протягом часу змінювалася і була деякими з них кардинально переглянута після революційних подій 1917 року.

Таким чином можна зробити наступні висновки.

1. Учасники руху за відродження природного права вважали принципи рівності та свободи нерозривно пов'язаними із поняттям особистості і тому споконвічно приналежними людському суспільству.

2. Згідно із неокантіанською точкою зору ці принципи розглядалися як регулятивні фактори, чим обумовлювалася неможливість їхнього повного досягнення в дійсності.

3. Політика «нового лібералізму» вважалася найбільш розумним поєднанням в суспільному та державному житті демократичного і ліберального принципів.

Література

1. *Бердяев Н.А.* Анархизм // Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность. — М., 1999. — С.187—212.

2. *Бердяев Н.А.* К. Леонтьев — философ реакционной романтики // Бердяев Н.А. Типы религиозной мысли в России. — Париж, 1989. — С.144—177.

3. *Бердяев Н.А.* Критика исторического материализма // Мир Божий. — 1903. — №10. — С.1—30.

4. *Бердяев Н.А.* Н.К. Михайловский и Б.Н. Чичерин (О личности, рационализме, демократизме и проч.) // Бердяев Н.А. Типы религиозной мысли в России. — Париж, 1989. — С.178—196.

5. *Бердяев Н.А.* Правда социализма // Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность. — М., 1999. — С.159—186.

6. *Булгаков С.Н.* Об экономическом идеале // Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. Сб. статей (1896—1903). — СПб., 1903. — С.263—287.

7. *Булгаков С.Н.* О социальном идеале // Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. Сб. статей (1896—1903). — СПб., 1903. — С.288—316.

8. *Кістяківський Б.О.* На захист науково—філософського ідеалізму // Кістяківський Б.О. Вибране. — К., 1996. — С.31—96.

9. *Михайловский И.В.* Очерки философии права. — Томск, 1914. — Т.1. — 615 с.

10. *Новгородцев П.И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. — СПб., 2000. — 352 с.

11. *Новгородцев П.И.* Об общественном идеале // Новгородцев П.И. Об общественном идеале. — М., 1991. — С.13—522.

12. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре // Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. — М., 1998. — С.195—322.

Патлайчук О.В. Взаимоотношение равенства и свободы, демократической и либеральной идеи в концепции возрожденного естественного права

Анализируются пути реализации указанных принципов в общественной жизни, намеченных концепцией возрожденного естественного права.

Ключевые слова: естественное право, равенство, свобода, демократическая идея, либеральная идея, права человека.

Patalaychuk, O. V. Correlation of the equality and freedom, and the democratic and liberal ideas in the concept of the renewed natural law

Analyses of ways for realisation of the mentioned principles in the social life, which are outlined with the concept of the renewed natural law.

Key words: the natural law, equality, freedom, the democratic idea, the liberal idea, human rights.

УДК 111.852:161.1–3.09

Полянська В. І.

Літературознавчі витоки естетики російського формалізму

Висвітлюються зміни в царині поетичного мистецтва на початку XX ст., які створили передумови виникнення російського формалізму.

Ключові слова: формалізм, естетика, метод, поетика, остороненння, традиція, форма, зміст.

Зміна філософського клімату на початку XX ст. не могла не вплинути на літературознавчу науку, в надрах якої й зародився російський формалізм.

У Німеччині, де традиційно головним оплотом культурно – історичної школи були скрупульозні дослідження філологічних проблем, на зміну прийшли загальнофілософські описання різноманітних етапів літературного розвитку, які поєднували історію літератури й критичну міфотворчість. Від критика тепер очікували відтворення духовного світу художника чи опису духовного клімату цілої епохи. Німецький романтик Новаліс писав про поезію як про світ незалежних художніх сутностей, на перший план у яких виходять «тільки манера письма, зовнішність, мелодія стилю» [1,132]. Шіллер вважав, що «відкрив початок краси як такої, і вона є не що інше, як буття у вигляді чистої форми» [2,79].

У XIX ст. аналогічні тенденції набули розвитку також у Франції, в літературній теорії і практиці «чистого мистецтва» (Ш. Бодлер, Е. По, А. де Сталь). Філософська та естетична програма формалізму, що ставала все популярнішою, зближувала його також із загальноєвропейським декадансом та філософією інтуїтивізму, одним із засновників якої був Бенедетто Кроче. У своїй «Естетиці « він висловив думку про те, що художня творчість є не що інше, як «інтуїтивне пізнання», й існує абсолютно незалежно «від корисного й моралі, а також від науки» [3,59]. Він писав, що мистецтво, власне, зовсім не міститься у змісті, що «воно не має змісту», що поетична матерія живе в душі кожної людини і що тільки форма робить людину поетом. Формобачення оголошується, таким чином, найхарактернішою особливістю художньої творчості та виявом найвищої закономірності, що міститься в основі мистецтва.

На початку XX ст. у Франції стає популярним новий вид критики, так званий метод пояснення текстів, для якого була характерною підвищена увага до питань стилю й композиції. Цей досить плідний, хоча й надто схематичний підхід, що завоював широку популярність у французьких університетах, не передбачав принципово нового погляду на літературу та літературознавчу науку. Як зазначав професор Рене Уеллек, французький метод пояснення текстів був скоріш педагогічним прийомом, а не методологічним принципом. На думку Г. Лансона, одного з найвидатніших послідовників цього методу, то була просто «ко-

рисна й ефективна гімнастика розуму», що розвиває «звичку уважного читання й точного розуміння тексту» [4,53].

Значні зміни в царині поетичного мистецтва на початку XX ст. були викликані модерністським художнім усвідомленням, яке відобразилося спочатку в символічній поезії, а потім набуло крайніх форм у футуризмі. Втіленням цього процесу і стала російська формальна школа, що виникла як результат містико — символічних пошуків В. Брюсова та В. Іванова, фонетичних експериментів К. Бальмонта і роздумів Андрія Бєлого. Тим середовищем, що підживлювало формалізм на початку його розвитку, була сучасна йому поезія, боротьба думок прихильників різних шкіл і напрямів. Теоретичні викладки, передані у вигляді художніх програм, декларацій, скандальних виступів, відкрита полеміка, руйнація старих ідеалів — ще одна основа, на якій будувався російський формалізм. Головна роль тут, звісно, належала футуристам, і передусім Велимиру Хлєбнікову. Вплив футуризму на формалізм був, безперечно, великим та всеохоплюючим, що й стало головною рисою російського формалізму, яка відрізняла його від західноєвропейського. Пафос раннього формалізму найбільш яскраво проявився у відомій статті Шкловського «Воскресіння слова», та очевидно, що про культуру слова говорили і символісти, і акмеїсти, і адамісти, і це знайшло своє відображення в «Маніфестах» М. Гумільова та С. Городецького.

Але все ж таки саме символізм висунув самоцінність слова в поезії, символістам належить і ідея конструктивності слова. «Слово для них — символ. Поняття символу мало задовольнити завдання поєднання конструктивної самозначущості слова з повноважною смисловою ідеологічною значимістю його... Слово у символістів не відображає й не передає, а знаменує. В цьому «знаменуванні», на відміну від зображення й передачі, які перетворювали слово на умовний знак для чогось зовнішнього йому, збереглася вся конкретна матеріальна повнота слова, і в той же час підносилася до найвищого ступеня його смислова значимість,» — так писав про символістів Бахтін [5,238].

Безумовно, у символізмі були окреслені завдання, які згодом визначили розвиток формалізму (наприклад, синтез конструктивного значення із збереженням смислової повноти, проблеми ритму, метра, форми).

Віктор Жирмунський, один із представників російської формальної школи, писав: «Живі імпульси для методологічних пошуків у царині літературної форми фактично були перейняті нами від теоретиків символізму... На першому місці має бути названим тут Андрій Бєлий» [6,8]. Бєлий першим із сучасних дослідників російської поезії зосередив увагу на ритмічній варіативності, розробив тонічний різновид вірша. Очевидно, що його праці з теорії віршування стали наріжним каменем будівлі російської наукової поезії, основою для теоретичних дослідників російських формалістів. На думку Бєлого, кожне сприйняття світу пропорційне людині, яка його сприймає. Об'єкти сприйнятого світу оформлені в ритмічні образи, символи. А символи — данина змісту в самій формі. «Аналізуючи художній символ з боку його форми, ми отримуємо ряд форм і норм, що пролягають вглиб недоступного для пізнання; удаваний зміст — це лише порядок у розчленуванні форми...» [7,135]. Щодо форми, теоретичні побудови А. Бєлого в цілому досить суперечливі, оскільки форма трактується ним досить широко: від тілесно — артикуляційної просторовості — до літературних жанрів та видів мистецтва. У загальній

перспективі формальних пошуків XX ст. чітко проглядається та, яка розкриває зв'язок російського символізму з німецьким.

Важливо розгледіти, що і як запозичує Бєлий із символічних ідей Ніцше. Окрім загальних питань про сенс життя, справжні цінності, російського символіста об'єднувало з Ніцше ставлення до мови.

Бєлий, як і Ніцше, також намагався відкрити «емпіричні закони» віршування. У своїй знаменитій книзі «Символізм» він писав про еволюцію російського чотиристопного ямба, проводив глибокий і докладний аналіз російської ліричної поезії, зокрема, вивчв ритмічну варіативність. У спробах схопити особливості ритму й тембру окремих поетів чи літературних груп Бєлий підійшов до історичного релятивізму, який згодом був представлений у поетиці формалістів. Його статті про Гоголя склали окрему збірку, а потім і фундаментальну працю, присвячену глибокому аналізові гоголівської літературної майстерності.

«Статистичні методи» Бєлого згодом були використані такими формалістами, як Б. Томашевський, Р. Якобсон, Б. Ейхенбаум. Інший символіст, не менш знаковий за мірою впливу на формалістів, В. Брюсов розділяв зв'язок між фонетичним, семантичним і граматичним аспектами поетичної мови. Брюсов одним із перших символістів звернув увагу на важливість «міжсловесних проміжків», які формалісти пізніше перейменували на «словоподіли» та виявили їхній вплив на ритм вірша.

Поетика символізму наполегливо намагалася покласти край механістичній дихотомії форми і змісту, що також була сполучною ланкою між творчістю символістів та формалістів. Необхідно зазначити, що зв'язок між символізмом і формалізмом більшою мірою є опосередкованим. І провідником у цьому зв'язку є футуризм, значення та вплив якого на становлення формалізму ми розглянемо нижче.

Полемічні випади ранніх формалістів проти поетики російського символізму та її літературознавчої рефлексії у працях О. Потебні та О. Веселовського не можуть заперечити ті методологічні зв'язки, що реально існували між символізмом і формалізмом. Ми не можемо недооцінювати помітний вплив символізму на формалізм (через футуризм), а також зв'язаний із символізмом вплив літературознавства на ОПОЯЗ.

Ханзен – Льове пропонує розглядати теоретиків літератури Потебню і Веселовського як автентичних представників тих аспектів російського символізму, що були суттєвими пізніше для ОПОЯЗу в його зв'язках із символізмом. Справді, А. Бєлий у своїй книзі «Символізм» «канонізував» Потебню і Веселовського. Молоді формалісти ще в студентські роки ознайомилися з теорією образу Потебні та теорією епітетів Веселовського, тож основні передумови поетики символізму були закладені до «теоретичної підсвідомості» нового покоління вчених. Передусім це стосується фундаментального положення поетології символізму (та її наукового формулювання у Потебні, Веселовського, Бєлого, Брюсова), згідно з яким поезія і література мають, у першу чергу, розглядатися як мистецтво слова, що функціонує відповідно до мовних закономірностей..

Слово вже не просто вказує на відомий об'єкт, воно має викликати асоціації, пробуджувати емоції шляхом неповторного поєднання звуків, з допомогою «магії слів». Щоб розшифрувати прихований зміст, необхідно уважно придивитися до використаних поетом «образів, ритмів, слів», до прийомів та механізмів метафори. Таким чином, символісти підходять до дослідження поетичної форми.

Безперечно, символісти мали значний вплив на формалізм, але конструктивні завдання поетичного слова чіткіше усвідомлювалися на основі саме акмеїзму. Що стосується акмеїстів, то вони тонко й глибоко розглядали зв'язок структурних асоціацій сюжету з літературним контекстом, певною школою, стилем, напрямом. Їхній культ слова як такий виявився ближчим до формалістів, аніж культ слова символістів. Акмеїсти не визнавали містичну недомовленість, яку так цінували символісти, віддаючи перевагу ясності й графічній чіткості думок у поезії. Поетів «Аполлона» більше цікавило зовнішнє відчуття речей, аніж їх внутрішня, таємнича сутність. Вони намагалися поетичну мову наблизити до звичайної, зробити її доступною й зрозумілою. Звільнити поезію від невизначеності, навмисної багатозначущості, характерної для символістів, — ось одне із завдань, яке ставили акмеїсти. Та вирішити його практично не вдалося. Незважаючи на спроби розірвати зв'язки з естетикою символізму, акмеїсти все ж залишилися спадкоємцями символістів.

Постсимволістська художня система в особі акмеїстів «упредметнила» слово, підтримала ідеї, проголошені символістами, підставила плече футуристам, а пізніше формалістам. Прагнучи розширити сферу охоплення дійсності, акмеїсти відмовилися від лінійної конструкції, що лягла в основу класичного роману. Творчість Й. Мандельштама, одного з найбільш яскравих представників акмеїзму, стала об'єктом вивчення формалістів. Так, «Єгипетську марку» Шкловський назвав «книгою, ніби навмисне розбитою і склеєною». «Я не боюся незв'язаності й розривів, — писав Мандельштам. — Стрижу папір довгими ножицями... псувати краще, ніж писати» [8,71].

У «Четвертій прозі» Мандельштам проілюстрував особливий характер слів, у яких багато значень, що, з одного боку, зближувало його із символістами, а з іншого — ілюструвало пошук нової цілісності, яка виходила за межі тексту, щоб поєднати автора з читачами. Вірші Мандельштама, на думку Шкловського, — це партитура, яка чекає на виконавця. Текст не може бути завершеним у собі — крапку ставить не автор, а читач. Ідею співтворчості акмеїсти прямо не озвучували, та в підтексті деяких його представників вона часто відчувалася.

Зважаючи на вищезазначені факти, ми неминуче схиляємося до того, що формальна теорія спирається все ж таки на футуристичну поезію, яка виявилася «містком» між символізмом, акмеїзмом та формалізмом. Гаслом футуристичної богеми став повний розрив із «задушливим минулим», з усіма настановами — суспільними, етичними, естетичними. У своєму програмному маніфесті, відомому як «Зневага громадських смаків» — футуристи заявили про оголошення війни «здоровому глузду й гарному смаку». Д. Бурлюк, В. Хлєбніков, А. Кручених, В. Маяковський, поставивши під ним підписи, недвозначно закликали «скинути Пушкіна, Достоєвського, Толстого з пароплава сучасності» й гордо заявляли про свою «нездоланну ненависть до мови, що існувала до них» [9,174].

Особливо гнівними були випади ідеологів футуризму саме проти представників символізму, про яких вони презирливо відгукувалися як про плаксивих та розкладених епігонів. Хоча нове право поета, проголошене футуристами, «стоять на глыбе слова «мы» среди моря свиста и негодования» випливало з того ж метафізичного джерела, що і «есть только я» В. Брюсова. Але не в усіх питаннях думки футуристів розходилися з позицією представників естетики символізму. Глашатаї

російського футуризму поділяли нелюбов своїх предків до реалістичного мистецтва й тверду віру до вищої, пророчої сили слова. Точкою зіткнення позицій і перших, і других було питання про необхідність дозволу поетичної і прозаїчної мови, розподілу мови на «мертві символи» і «живі». Але в поглядах на природу й функцію мови їхні думки розходилися, що згодом позначилося на естетиці російських формалістів. Для футуристів, зокрема, для Кручених та Хлєбнікова, поетичне слово не було ані способом передачі думки, ані засобом проникнення до «іншого світу». Слово бачилося їм первинним фактом, самодостатньою сутністю. Для теоретиків дореволюційного російського футуризму вибір теми не мав особливого значення. «Справжня новизна в літературі, — писав Кручених, — не залежить від змісту. Нове світло, що падає на старий світ, може дати найхимернішу гру» [10,53]. Істинне значення, в їхньому розумінні, має тільки форма: «Якщо існує нова форма, має існувати й новий зміст... саме форма визначає зміст» [10,53]. Переважання форми над змістом — така генеральна позиція російських футуристів, що проклали дорогу формалістам і підготували для них фундамент нової формалістичної споруди, де згодом оселяться сварливі сусіди: форма і зміст, «остороненння» і конструкція, символ і знак...

Сміливе новаторство футуристів та їхні наполегливі спроби підвести під нього теоретичну базу не могли не вплинути на стан справ у літературознавчій науці. Як показав час, вплив цей був рівною мірою і благотворним, і руйнівним науці, зокрема, й на формалізм..

Діяльність футуристів, безумовно, сприяла виникненню наукової поетики й формалізму, представники якого й спробували створити цю поетику. Але саме футуризм одночасно став і причиною помилок формалістів. Гучні оголошення, маніфести, гасла та заяви футуристів були запозичені формалістами, які продемонстрували надмірну самовпевненість і втратили відчуття міри, що передалося надмірними перебільшеннями, спробами сколихнути вчені кола. Оскільки футуризм у Росії не оформився в рух із загальною програмою та стратегією дій, декілька літературних і художніх угруповань, які постійно виборювали одне в одного звання справжніх футуристів, не могли створити єдиний фронт нового мистецтва.

Спонтанне звернення молодих учених до питань поетичної форми не було випадковим явищем і набирало все більшого масштабу. Лінгвісти та літературознавці об'єднали свої зусилля у вивченні поетичної мови, повернувшись до питань форми, змісту, прийому. У центрі вивчення була поетична мова як основний художній засіб витонченої словесності та жива мова як вид людської діяльності.

Група петербурзьких учених на чолі з Яном Бодуеном де Куртене кинула виклик молодограматичній школі. Вони заперечували однобокий історизм та наполягали на тому, що справжнім об'єктом вивчення лінгвістики повинна стати жива мова, яка може проявляти себе і як «формальна», і як «казуальна». Молоді московські лінгвісти теж не задовольнялися академічною лінгвістикою й прагнули до руйнації нових проблем та створення нових методологій. У 1915 році в Московському університеті було створено Московський лінгвістичний гурток, а через рік у Петербурзі декілька молодих філологів та літературознавців об'єдналися в Спілку з вивчення поетичної мови, яка незабаром буде відомою під назвою ОПОЯЗ. Це стало початком російського формалізму, перші при-

хильники якого були ще зовсім молодими вченими, більшості з них було ледь за двадцять. До Московського Лінгвістичного гуртка входили П. Богатирьов, І. Буслаєв, Р. Якобсон, Г. Винокур. Усі вони в майбутньому — відомі теоретики, але тоді їх об'єднували жага вивчення мови й бажання реформувати академічну науку про літературу і мову. У центрі їхньої уваги були також проблеми російської діалектології і фольклору. Та зовсім скоро від накопичення знань вони перейшли до обговорення проблем методології. Поступово методологічна орієнтація московського лінгвістичного гуртка набирала виразнішої форми, водночас при цьому спостерігався й підвищений інтерес до питань вивчення поетичної мови. Якщо ми звернемося до тем доповідей, зроблених членами гуртка за дворічний період, стане очевидним зв'язок попередніх літературних епох з епохою російського формалізму, що дає нам підстави для розуміння його літературознавчих витоків.

Борис Томашевський робив доповідь «Про пушкінський п'ятистопний ямб», Осип Брік — «Про поетичні елементи» й «Про віршовий ритм», С. Бобров — «Питання літературних запозичень та впливів», Р. Якобсон — «Поетична мова Хлєбнікова», де містилося чітке формулювання ранньої формалістичної концепції поезії і літератури. Очевидно, що молоді московські лінгвісти спиралися у своїх дослідженнях на твори, які писали їхні сучасники. Інтелектуальна спорідненість формалістів і футуристів підкріплювалася й тісними особистими зв'язками.

У Петербурзі рух формалізму (ОПОЯЗ) став коаліцією двох груп: спеціалістів — мовознавців школи Бодуена де Куртене, таких як Л. Якубинський, Є. Поліванов, та теоретиків літератури, таких як В. Шкловський, Б. Ейхенбаум, С. Бернштейн. Якщо московські формалісти свідомо пов'язували свої наукові інтереси з футуристами, то петербурзькі — віддавали перевагу класичній чіткості Гумільова та Ахматової. Шлях еволюції, прокладений символістами і акмеїстами, імпонував їм більше, ніж «руйнівний нігілізм» футуристів та «заумне заїкання» Хлєбнікова і Кручених.

Відношення до російського формалізму мають також маніфести і декларації цілого ряду поетичних шкіл та окремих письменників. У драматургії О. Блока, наприклад, з рідкісною повнотою сконцентровані варіанти реалізації принципу остороненння. У п'єсі «Балаганчик» особливо чітко проглядаються прийоми сценічного остороненння, осторонюючий сюжет, осторонююча перспектива розповідання; семантичні зрушення, що відбуваються на семантичному рівні; карнавалізація. У карнавалізації (в бахтінському розумінні) вказані конструктивні і сценічні прийоми остороненння піддаються екзистенціалізації, процесу, що простежується в поетичній творчості самих формалістів.

Сучасна дослідниця модерністської літератури Г. Бєлая так оцінила позицію формалістів і їхню роль у літературному процесі: «І все — таки під тиском самого історико — літературного матеріалу змінювалася методологія формалістів. Рух художніх форм для його пізнання вимагав перспективи і ретроспективи. Він передбачав порівняння з дійсністю, історією» [11,246]. На думку Бєлої, формалісти, незважаючи на деяку недалекість поглядів, змогли вловити динаміку конкретних етапів історико — літературного процесу, про що можуть свідчити висловлювання Ейхенбаума, який визнавав вплив Пушкіна, Лермонтова, Некрасова на нове ставлення до поетичного слова, до мовних формул, «сплавів слів» [12,19].

Як черговий доказ відсутності єдності в поглядах формалістів можна навести той факт, що Тинянов, наприклад, на відміну від Ейхенбаума, заперечував ідею наступності в розвитку літератури. Що стосується літературної еволюції, то говорити, на думку Тинянова, можна тільки про «зміщення жанрів», про «конструкцію» нових видів, в основі якої лежить «принцип боротьби і зміни». На думку Г. Бєлої, заслугою Тинянова було те, що він зміг вловити динаміку історії, «еволюціонуючий історичний ряд» [11,246]. Таким чином, стає безперечним той факт, що російський формалізм був логічним продовженням попередніх літературних теорій, але не втратив своєї неповторної привабливості і в свою чергу дав потужний імпульс щодо розвитку наступних шкіл та напрямів у світовій літературі, а саме: чеського структуралізму, французької семіотики, американської нової критики.

Література

1. *Новалис Ф.* Фрагменты. Литературная теория немецкого романтизма. — Л., 1934.
2. *Шиллер Ф.* — В 7 — ми т. Т.6, — М.,1979.
3. *Кроче Б.* Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. Ч.1. — М., 1920.
4. *Лансон Г.* Метод в истории литературы. — М.,1911.
5. *Бахтин М.* Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. — М., 2000.
6. *Жирмунский В.* Вопросы теории литературы. Статьи 1916 — 1926. — М.,1928.
7. *Белый А.* Критика. Эстетика. Теория символизма: в 2 — х т. — М., 1994. — Т.1.
8. *Мандельштам О.* Четвёртая проза. — М., 1975.
9. *Садок судей*: Альманах. Вып.1. — СПб.,1914.
10. *Крученых В. Хлебников В.* Слово как таковое. Манифесты и программы русских футуристов. — Мюнхен, 1967.
11. *Белая Г.* Дон Кихоты 20 — х годов. — М., 1989.
12. *Эйхенбаум Б.* Лермонтов. Опыт историко — литературной оценки. — Л., 1924.

Полянская В.И. Литературоведческие истоки русского формализма

Анализируются изменения в области поэтического искусства в начале XX ст., которые способствовали возникновению русского формализма.

Ключевые слова: формализм, эстетика, метод, поэтика, отдаление, традиция, форма, содержание.

Polyanskaya, V. I. The literary studies' sources of the Russian formalism

Analyses of changes in the sphere of the poetic art at the beginning of the 20th century, which promoted emergence of the Russian formalism.

Key words: formalism, aesthetics, a method, poetics, an estrangement, a tradition, a form, content.

УДК 1(477)(091)+316(091)(477) Рожанська Н.В.

Соціологічні та філософські ідеї Олександра Потебні в теоретичних розробках кінця XIX – початку XX ст.

Дається аналітичний огляд наукових праць, виданих у кінці XIX – на початку XX ст., в яких розглядаються філософські і соціологічні ідеї вченого–мовознавця Олександра Потебні.

Ключеві слова: філософські ідеї, соціологічні ідеї, історія філософії, історія соціологічної думки , філософія мови.

Філософський та соціологічний зміст спадщини вченого — мовознавця Олександра Потебні привернув увагу дослідників одразу після його смерті у 1891 році. Досліджень на дану тему існує зараз величезна кількість, і ця кількість з кожним роком зростає. Особливо цікавими є ідеї О.Потебні для історії української філософської та соціологічної думки. Не випадково майже у кожному підручнику з історії філософської думки в Україні, історії соціологічної думки в Україні знаходимо розділ, присвячений ідеям О. Потебні.

Але якщо уважніше придивитися до виданих з даної теми робіт (статей, підручників, дисертацій), то можна помітити, що в жодній з них не можна знайти повного огляду праць, присвячених розгляду соціологічних та філософських ідей О.Потебні. Дана стаття має за мету дати якомога більш повний аналітичний огляд досліджень соціологічного та філософського змісту спадщини О.Потебні, які були видані у кінці XIX — на початку XX ст.

Одним з перших дослідників, хто звернув увагу на наявність філософських та соціологічних елементів у творчості О. Потебні, був учень О. Потебні М. Халанський, який у 1891 році у «Російському філологічному віснику» видає статтю «Пам'яті О.О. Потебні». У цій статті він пише про виняткову особливість розуму О. Потебні — здатність підійматися над окремим, прагнення зводити одиничне до загального.

На думку М. Халанського, у галузі вивчення російської мови О. Потебня на той час був єдиним представником «філософського напрямку». М. Халанський зауважує, що наскільки сухими та важкими для розуміння були друковані праці О. Потебні, настільки ж живим та захоплюючим було його усне мовлення. У викладі О. Потебні мова виглядала не абстрактною системою фраз, слів та звуків, а живим організмом, що розвивається згідно власних законів, найчистішим виразом людського розуму, втіленням людської думки. Історія мови в О. Потебні була одночасно історією думки та історією культури.

У кінці статті М. Халанський робить наступні висновки: «Богатир думки, Потебня міг у своїх узагальненнях підійматися на дивовижно високий ступінь абстрагувань. Це був мислитель, що підіймався від явищ мови до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії та суспільного життя» [13,12].

У тому ж 1891 році у «Харківських відомостях» виходить стаття А. Горнфельда про лекції О. Потебні. А. Горнфельд погоджується з тим, що у лекціях з теорії словесності не могли мати місце ті вічні питання, що складають офіційну долю філософа та теолога, але саме ці питання складали фон багатьох лекцій О. Потебні.

Свої спогади щодо лекцій О. Потебні А. Горнфельд закінчує наступними рядками: «Для нас це було дійсно «нове слово», — нове до несподіваності і разом з тим дивовижне за тією швидкістю, з якою воно ставало близьким, своїм, зрозумілим, за тією пластичністю, з якою входило у склад світоспоглядання. Стіни маленької аудиторії розходились. Перед схвильованим слухачем поставав безкінечний простір царства думки, царства правди. Це було те, задля чого ми йшли до університету...» [11,19]

У 1892 році у «Живій старині» вміщує свою статтю про О. Потебню Б. Ляпунов. Він розділяє мовознавчі дослідження О. Потебні на фонетичні, фонетико — діалектичні, етимологічні, семасіологічні та синтаксичні і вважає його представником «філософського мовознавства» [12,40].

Б.Ляпунов пише про вплив на О. Потебню В. Гумбольдта та Г. Штейнталя, і на основі розгляду роботи «Думка та мова» робить висновок, що у О. Потебні дуже рано склався той тверезий погляд на розвиток людства, мови та науки, який він висловлював у своїх пізніших творах (напр. «Із записок з російської граматики») [12,41].

Учень О. Потебні Д. Овсянико — Куликовський робить виступ у 1892 році на засіданні педагогічного відділу Історико — філологічного товариства на тему «Філософія мови у працях О.О. Потебні» [8,V — VI]. А у 1893 році у трьох числах часопису «Київська старина» він друкує свою ґрунтовну працю «О.О. Потебня як мовознавець — мислитель» де ставить за мету викласти у доступній формі філософський бік досліджень вченого.

Д. Овсянико — Куликовський виокремлює два періоди у науковій діяльності свого вчителя. Перший (1860 — 1865) був заповнений вивченням мови у зв'язку з міфом та розробкою філософсько — психологічної теорії мови, що ґрунтується на ідеях В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, Й.Ф. Гербарта, Г. Лотце. У цьому періоді О. Потебня є передусім психологом та філософом, та демонструє неабияку здатність до аналізу та узагальнення. У другому періоді (1865 — 1891) він працював у галузі діалектології, фонетики та синтаксису.

У своїй роботі Д. Овсянико — Куликовський викладає зміст та аналізує праці О. Потебні «Думка та мова» та «Із записок з російської граматики», і згадує ще не видані на той час лекції з теорії словесності. Останні, на його думку, були створенням цілої науки — еволюції та психології поетичної творчості у мові та мистецтві, містили вищі питання про відношення поезії до міфу та мислення і закладали основи наукової естетики. В кінці роботи Д. Овсянико — Куликовький робить наступні висновки:

1) У роботі «Думка та мова» О. Потебня дав оцінку та критику поглядів В. Гумбольдта на мову та, відштовхуючись від положень цього мислителя, розвинув психологічну теорію мови як сили, що творить та перетворює думку.

2) У роботі «Із записок з російської граматики» О. Потебня увійшов у психологію та еволюцію мови так глибоко, як не робив це жодний вчений. Результатом цього заглиблення було відкриття мінливості речення, визначення того шляху, яким йде думка людини, та напрямку цього руху, а саме — у бік розвитку дієслівності присудка та обмеження категорії субстанційності [7,362].

У часописі «Логос» за 1992 рік виходить стаття російського символіста А. Білого «Думка та мова. (Філософія мови О.О. Потебні)», де автор аналізує однойменну працю О. Потебні. А. Білий викладає зміст роботи «Думка та мова», згадуючи при цьому аналогічні ідеї В. Гумбрльдта, Г. Штейнталя, Г. Лотце, К. Фосслера; робить цікаве зауваження щодо схожості ідей О. Потебні і Ріккерта відносно розуміння неможливості у науці перейти межу об'єктивної дійсності. Також автор порівнює естетичні ідеї О. Потебні з естетикою Канта. У кінці роботи А. Білий приходить до наступних висновків.

1) Дуже великим є значення О. Потебні для гносеологічних досліджень майбутнього у галузі естетики, тому що включенням до естетики граматики та мовознавства змінюється сам її характер. У ланцюгу цінностей культури з'являється новий елемент — сукупність словесних цінностей.

2) Не менш великим є значення О. Потебні для майбутньої теорії символізму, яка прагне бачити себе теорією творчості. Теорія символізму відштовхується від гасла про примат творчості над пізнанням та розширює сферу своєї дії класифікацією рядів історичного символізму (естетичного, релігійного і т. д.) Теорія творчості відшукує загальний принцип обґрунтування проблем естетики та релігії, що розглядаються теорією пізнання як проблеми культурних цінностей. Тут теорія творчості перетинається з теорією пізнання і їх завдання об'єднуються [4,267].

Учень О. Потебні М. Сумцов у 1891 році у «Харківських відомостях» вміщує статтю, у якій зауважує: «Глибоке вивчення формального боку мови у Олександра Опанасовича йшло поряд з філософським розумінням мови, поряд з любов'ю до поезії та мистецтва» [14,8]. У 1922 році він розвиває цю тему у книзі «Велетень думки та слова».

Згадуючи видану вже після смерті вченого роботу «Із записок з теорії словесності», М. Сумцов звертає увагу не тільки на її наукову цінність, а і на її значення для розвитку української національної самосвідомості, адже «уваги, кинуті наче мимохідь, з приводу поодиноких слів, виразів, думок, часом ніби дрібні кидають одразу нове нечуване світло на закони мови, на значення поваги до народного світогляду й зачіпають важливі питання, класові, соціальні й економічні відносини, будять думку й освітлюють заново шлях для наукової діяльності» [15,13].

Книга Т. Райнова «Олександр Опанасович Потебня» була видана у Петрограді у 1924 році. Вона складається з передмови та п'яти розділів. У першому розділі «Зростання популярності Потебні» Т. Райнов розповідає про життя вченого, літературу про нього і про роль Д. Овсянико—Куликовського у популяризації його ідей. У другому розділі «Потебня на фоні російської науки» описуються особливості російської науки 60—80 років XIX ст. та їх зв'язок з діяльністю професора. Третій розділ «Особистість Потебні» містить дані та спогади сучасників про психологічні особливості вченого. Четвертий розділ «Основні

ідеї Потебні» включає розгляд філософських поглядів його, а п'ятий — висновки усієї книги.

Т. Райнов пише: «У кожного вченого є своя «філософія». У одних вона несвідома, у інших, більш крупних, завжди зустрічаємо спроби з'ясувати її для себе та інших. Є такі спроби і у Потебні...» [9,66]. Філософські погляди О. Потебні, на думку дослідника, формувалися під впливом тієї течії німецької філософії, представниками якої були Гумбольдт, Гербарт, Лотце Лацарус та Штейнталь. Але О. Потебня запозичував в них свої ідеї не повністю, так що його не можна назвати прямим послідовником когось з вищеназваних мислителів. Не був також О. Потебня, на думку Т. Райнова, еклектиком, бо його світогляд, який самостійно виробився під сторонніми впливами, відрізнявся значною цілісністю.

Т. Райнов розгортає основні думки цього світогляду, використовуючи цитати з різних робот О. Потебні та даючи до них свій коментар. Цей світогляд визначає усі наукові задуми та завдання вченого яких, на думку автора, два. По — перше, визнаючи основною функцією мовлення — думки пізнавальне відтворення світу з матеріалу відчуттів, О. Потебня повинен був з'ясувати, яким саме чином відбувається це відтворення. Відповіддю на це питання була його теорія словесності, як теорія мистецтва та науки. Друге завдання походить з погляду О. Потебні на існування розвитку мовлення — думки, — це показати участь слова у створенні послідовного ряду систем, що охоплюють відношення особистості до природи.

У останньому розділі Т. Райнов коротко викладає погляди В. Гумбольдта ті їх розвиток у представників філософського психологізму в Німеччині (Лотце, Лацарус та ін.) і каже, що О. Потебня успадкував проблеми, що хвилювали класичний німецький ідеалізм у постановці філософського психологізму. Таким чином О.Потебня поставив собі завдання прослідити об'єктивування чуттєвих даних за допомогою роботи колективного мовлення — думки, яке робить це у вигляді мистецтва, а потім науки. На цьому шляху О.Потебня і створив свою теорію поезії та прози. Розробка цієї теорії, основи якої заклав ще Гумбольдт, належить повністю Потебні, робить висновок Т. Райнов [9,96].

Робота О. Розенберга «До характеристики філософічних поглядів О.О. Потебні» вийшла у 1926 році у «Науковому збірнику Харківської науково — дослідницької кафедри історії України». Ця стаття складається з невеличкого вступу та двох частин.

У вступі О.Розенберг пише про мету свого дослідження, якою є з'ясувати походження деяких принципових поглядів О. Потебні. Автор висловлює жаль що у цій галузі зроблено небагато і тому пише: «Я беру на себе сміливість лише поставити деякі питання, але не розв'язувати їх; мало того, низка цікавих питань залишиться поки що поза межами розгляду; такі напр., як вплив на Потебню психологічної школи Штейнталя та Лацаруса, наближення його вчення до емпіріокритицизму й т. ін.» [10,69]

Перший розділ статті О. Розенберг починає з думки, що розвиток ідей О. Потебні можна характеризувати як відхід від усього абсолютного, як послідовне збільшення критицизму й наближення до явища, до безпосереднього досвіду — все це в галузі досвіду психологічного, де важливим є не результат пізнання, а процес пізнавання.

За О. Розенбергом, О. Потебня говорить про зовнішній світ як про постулат, незалежно від того, чи допомагає таке логічне формулюван-

ня його теорії, чи ні. Особливо виразно це виступає в статтях про розуміння мови тими, хто говорить і хто слухає. Слово становить собою зв'язок між замкненими в собі індивідами, не урівнюючи їхнього змісту, а настроюючи гармонійно. Таким чином перед нами дві непримиренних засади: зовнішній світ, самостійне існування якого стверджується як постулат, і свідомість, що визначає своєю сутністю все нам відоме.

Питання про суперечності, антиномії цих двох засад розпадається на дві частини: 1) потрібно рішити, як поєднується «явище», тобто чуттєвий момент, що безпосередньо даний, із сутністю, тобто моментом абсолютним, — і все це у сфері свідомості; 2) потрібно зрозуміти, яка існує залежність між суб'єктом та об'єктом поза індивідом. Обидва ці питання розв'язуються виключно шляхом досліджень явищ мови. Людська мова, по теорії О. Потебні, організує думку; слово ж є зв'язком між індивідами.

О. Розенберг вказує на джерело, звідки почерпнув О. Потебня цей бік своєї науки — на В. Гумбольдта. Але окрім подібності можна побачити і відмінності у їх поглядах, адже емпірик — позитивіст 60 — х років не міг погодитися з ознаками романтичних конструкцій свого вчителя. На В. Гумбольдта, у свою чергу, мав великий вплив Кант. Отже опосередкований вплив ідей Канта на творчість О. Потебні є незаперечним.

У другому розділі статті О. Розенберг наголошує, що О. Потебня доповнює постулати В. Гумбольдта емпіричним матеріалом; замість непевної «творчості духу» з'являється механіка душевного життя, що оперує більш чи менш повними фактами й законами. Джерелом для цих змін є психологічні теорії Гербарта, Лотце і деяких учнів останнього.

У кінці статті О. Розенберг робить висновок, що психологічні системи гносеології, одну з яких розробив О. Потебня, займаючись лінгвістикою, можуть бути троякого роду: скептицизм (тобто відмова від гарантування достовірності зовнішнього світу), прагматизм (що по суті відмовляється від розв'язання гносеологічної проблеми) та символізм. Значення гносеологічних побудов О.Потебні в тому саме й полягає, що він зайняв певну позицію й розробив цю теорію на величезному фактичному матеріалі.

Абсолютно інший аспект творчої спадщини О. Потебні послідовно розробляє у своїх наукових роботах Д. Багалій. У 1892 році у «Харківських відомостях» він вміщує статтю, де висловлює думку, що, окрім філологічних досліджень дуже помітний слід О. Потебня залишив у галузі досліджень етносу. Наприклад, у такій, на перший погляд спеціальній статті як рецензія на збірку пісень Головацького, здивований читач відкриває ряд глибоких думок про націоналізм, денаціоналізацію і т. п. [5,21]

У 1922 році Д. Багалій друкує роботу «Думки О.О. Потебні про українську народність» [1], де розглядає переважно соціологічні та соціально — філософські погляди О.Потебні. Він наводить думки вченого про народність взагалі і про українську зокрема, що зустрічаємо у «Рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Я. Головацького» і в розвідці «Мова і народність».

У 1924 році Д. Багалій робить свою промову на урочистих зборах з приводу 32 річниці смерті О. Потебні «Олександр Опанасович Потебня» [2], де дає загальну характеристику життя та творчості цього вченого, а у 1928 — статтю «Погляди О.О. Потебні на ролю нацмови в

утворенні культури» [3], де коротко викладає зміст своєї роботи за 1922 рік.

На думку Д. Багалія, щоб зрозуміти усю сміливість думок О. Потебні, треба згадати про ті часи, коли вони висловлювались. Це була доба боротьби царського самодержавства проти української мови, літератури, культури, доба указу 1876 року, доба заборони викладання українською мовою навіть у початкових школах, коли і серед російської інтелігенції панували думки про непотрібність української мови і культури. З іншого боку, серед самих українців ми бачимо таких, що розуміли українську народність як законсервовану сукупність її національних рис (напр. Головацький). Це дає привід О. Потебні розвинути цілу теорію про денаціоналізацію і своє розуміння народності.

О. Потебня вважає неправильним ототожнення народності зі стариною і думку про вади чужої цивілізації. Коли б, каже він, сторонній вплив на народність був сам по собі загибельним, тоді б нові народності зовсім не виникали б. Поняття народності реально лише відносно минулого, але зміст її може змінюватися, тому що кожна народність здатна до безкінечного розвитку. Ці і подібні думки наводить Д. Багалій з рецензії О.Потебні на збірку Головацького, дає до цих думок свої коментарі, а також аналізує розвідку вченого «Мова і народність», де О. Потебня дає прогноз для майбутнього національних мов, у тому числі і української.

Нарешті Д. Багалій робить висновок: «Тут ми бачимо вже не оцінку сучасного авторові момента, а його прозорливе око (або краще сказати, глибокий розум філософа — язикознавця) передбачало той шлях еволюції може на тисячі років, яким повинні будуть іти всі народи взагалі, і український зокрема» [3,6].

Але самою ґрунтовною працею (за період кін. XIX — поч. XX ст.) про наукову діяльність та ідеї О. Потебні є робота К. Чеховича «Олександр Потебня: Український мислитель — лінгвіст», видана у Варшаві у 1931 році. Деякі частини цієї роботи К. Чехович видає трохи раніше у окремому вигляді. Це стаття «Філософія мови у Олександра Потебні» [18] та книга «Думки Олександра Потебні про національність» [16].

К. Чехович критикує дослідження Т. Райнова «Олександр Опанасович Потебня», розглянуте нами вище. На думку К. Чеховича, недоліком цієї праці є те, що Райнов намагався змалювати постать О. Потебні на тлі російської науки. На погляд К. Чеховича, «ціла постать Потебні, ціла система його думок це щось цілком чуже для російської науки, і тому всякі спроби зв'язувати до купи те, що органічно до себе не пристосовано, вже заздалегідь засуджені на невдачу» [17,7].

Дослідження К. Чеховича постає як спроба усунення недоліків роботи Т.Райнова. У біографічному нарисі, використовуючи усі доступні йому матеріали, розкидані по різних журналах, а також деякі до того ще ніде не публіковані документи віденських архівів, К. Чехович аналізує не лише зовнішнє, але і внутрішнє життя О.Потебні, і подає фактичний матеріал для розв'язки тих питань, які Т. Райнов лише поставив. Маючи на увазі всі основні думки О. Потебні про мову і національність, ми мусимо шукати причини саме таких відповідей вченого у національних глибинах його душі, підсумовує К. Чехович.

З усього вищерозглянутого можна зробити наступні висновки. Філософський та соціологічний зміст спадщини О. Потебні привернув ува-

гу дослідників відразу після смерті вченого. Перші спроби виокремлення цього змісту належать його учням (М. Халанському, А. Горнфельду, Д. Овсянико – Куликовському, М. Сумцову). У кінці XIX – на початку XX століття цю роботу продовжують Б. Ляпунов, А. Білий, Т. - Райнов, О. Розенберг, Д. Багалій, К. Чехович. Дослідники виокремлюють у працях О. Потебні філософію мови, естетичні ідеї, гносеологічні ідеї, соціально – філософські та соціологічні погляди і аналізують наступні праці вченого: «Думка та мова», «Із записок з російської граматики», «Із записок з теорії словесності», «Рецензія на збірник галицьких і угорських пісень Я. Головацького», «Мова і народність».

Але щоб зробити більш загальні висновки щодо вищерозглянутої проблематики, звичайно потрібно дати огляд досліджень соціологічного та філософського змісту спадщини О.Потебні, виданих після початку XX століття і аж до початку XXI століття, що є завданням подальших розвідок автора у даному напрямку.

Література

1. *Багалій Д.* Думки О.О. Потебні про українську народність // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О.П. Потебні. – Ч. 1. – Харків, 1922. – С. 48 – 55.

2. *Багалій Д.* Олександр Опанасович Потебня: Загальна характеристика / / Червоний шлях. – 1924 – №. 4 – 5. – С. 143 – 159.

3. *Багалій Д.* Погляди О.О. Потебні на ролю нацмови в утворенні культури // Записки Харківського інституту народної освіти імені О.О. Потебні. – Харків, 1928. – Т. 3. – С. 5 – 6.

4. *Белый А.* Мысль и язык. (Философия языка А.А. Потебни.) // Логос. – 1903. – № 2. – С. 240 – 258.

5. *Из статьи Д.Багалея* в 54 № Харьк. Вед. 1892 // Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 21 – 22.

6. *Овсяннико–Куликовский Д.Н.* А.А. Потебня как языковед – мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – Кн. 7. – С. 30 – 46.

7. *Овсяннико–Куликовский Д.Н.* А.А. Потебня как языковед – мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – Кн.9. – С. 342 – 363.

8. *Отчет о деятельности Историко–филологического общества в 1891–1893 акад. году, составленный Н.Ф. Сумцовым* // Сборник Харьковского историко – филологического общества. – Т. 5. – Труды педагогического отдела историко – филологического общества. – Вып. 1. – 1893. – С. I – XIV.

9. *Райнов Т.* Александр Афанасьевич Потебня. – Петроград, 1924. – 112 с.

10. *Розенберг О.* До характеристики філосфічних поглядів О.О. Потебні / / Науковий збірник Харківської науково – дослід. катедри історії України. – 1926. – № 2. – С. 67 – 99.

11. *Статья А.Горнфельда о лекциях А.А. Потебни* (в 335 № Харьк. Вед. 1891 г.) // Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 14 – 20.

12. *Статья Б.М. Ляпунова в I вып. «Живой старины» 1892 г.* // Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 24 – 47.

13. *Статья М.Е. Халанского* (в IV кн. Рус. Фил. Вест. 1891 г.) Памяти А.А. Потебни // Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 11 – 13.

14. *Статья Н.Ф. Сумцова* (в 310 № «Харьк. Вед.» 1891 г.) // Памяти Александра Афанасьевича Потебни. – Харьков, 1892. – С. 8 – 9.

15. *Сумцов М.* Велетень думки та слова. — Харків, 1922. — 16 с.
16. *Чехович К.* Думки Олександра Потебні про національність. — Львів, 1931. — 17 с.
17. *Чехович К.* Олександр Потебня: Український мислитель — лінгвіст. — Варшава, 1931.
18. *Чехович К.* Філософія мови у Олександра Потебні // Науковий збірник Українського університету в Празі. — Прага, 1930. — Т. 2. — С. 37—56.

Рожанская Н.В. Изучение социологических и философских идей Александра Потебни в конце XIX – начале XX в.
Дается аналитический обзор научных работ, изданных в конце XIX — начале XX века, в которых рассматриваются социологические и философские идеи ученого — языковеда Александра Потебни.
Ключевые слова: философские идеи, социологические идеи, история философии, история социологической мысли, философия я зыка.

Rozhanska, N.V. Scientific studies of sociological and philosophical ideas by Oleksandr Potebnya from the end of the nineteenth to the beginning of the twentieth century.
Scientific studies of the philosophical heritage by the linguist Oleksandr Potebnya are analyzed. The studies were published from the end of the nineteenth to the beginning of the twentieth century.
Key words: philosophical ideas, sociological ideas, history of philosophy, history of sociological thought, philosophy of language.

УДК 130.2

Стерпул М. В.

Відродження філософії герметизму та протистояння ідеям традиційної філософії

Аналізуються наукові факти стосовно відродження стародавньої філософії герметизму (окультної філософії) та гостре протистояння традиційній філософській думці з посиланнями на сучасних істориків–дослідників феномену герметизму і філософського гностицизму.

Ключові слова: герметизм, гностицизм, єврейська кабала, єгипетська алхімія, халдейська астрологія, персидська магія, окультні науки, окультизм, гілозоїзм, пантеїзм, окультна філософія.

У XXI ст. під натиском стародавніх філософських систем і напрямків (герметизму, гностицизму, єврейської кабали), які в часи середньовіччя вважалися єретичними, сучасна наука та загальноприйняті науковцями класичні філософські методи почали піддаватися сумніву. Такі напрямки нетрадиційної (неприйнятої) філософії звертають увагу на:

— *світоглядні універсалії* (категорії культури, що акумулюють історично накопичений соціальний досвід окремих культур та народів, які було знищено під гнітом католицької церкви),

— *форми мислення*, що характеризують людську свідомість в різних культурах, а саме знищених та зниклих народів і цивілізацій,

— *форми категорії культури* (простір, час, рух, речі, властивості, відношення, кількість, якість, міра, форма, зміст, причинність, випадковість, необхідність). Ці категорії універсальні, оскільки ставали невід'ємними складовими *окультної філософії* (від лат. *occultus* — таємний, сокровенний) — системи вчень та уявлень про існування в світі (людині, космосі) надприродних сил, які недоступні науковому пізнанню, але доступні обраним. В філософському плані окультна філософія ближче до *гілозоїзму* (вчення про всезагальну одухотвореність матерії) і *пантеїзму* (філософське вчення, що ототожнює Бога і світобудову, природу). Подані категорії виникають, розвиваються і функціонують в культурі як цілісна система. Прикладом можуть стати архітектурні споруди (Собор Нотр — Дам, XI ст., м. Шартр, Франція), твори образотворчого мистецтва («Вітрувіанська людина», 1509 р., Леонардо да Вінчі), скульптурні композиції (каплиця Росселін, XII ст., Единбург, Шотландія), в

яких втілені елементи алхімії та окультизму. Ця система є узагальненою моделлю людського світу.

Також напрямки окультної філософії посилюють позиції *ідеалістичної* теорії. Ідеалістичне уявлення пронизує сторони нетрадиційної філософії, особливо в питанні створення життя на Землі та походження людини і її місця в цьому світі. Водночас, нетрадиційна (окультна) філософія посилається на основні принципи *гностицизму* (релігійно – дуалістичного вчення доби пізньої античності I – V ст.ст.). Згідно гностичної релігії повернення в небесне царство не може бути досягнуте сліпою вірою. До нього треба прагнути через *гнозис*, чи одкровенні знання про природу речей. «Божественная часть» человека состоит из «разума, интеллекта, духа и рассудка», ... благодаря этим «высшим элементам» человек «способен подняться на небо» [7,123]. Індивідуальний пошук *гнозису* в герметичній та гностичній традиціях припускав позбавлення від матеріального світу та його ілюзій.

На основні проблеми та питання традиційної філософії (сутність та походження буття, сутність та існування людини, її духовний світ, проблема відношення людини і світу, проблема пізнання світу, механізмів досягнення істини) окультна дає зовсім інші відповіді, сполучені зі своєю ідеалістично картиною світобачення. Звідси, герметисти приймали людину такою, якою вона була; вони прагнули до преображення через піднесення духовного елементу людської особистості та покладали відповідальність за це безпосередньо на людину та її совість. «В своих размышлениях о вещах божественных человек не должен осуществлять и презирать присущую ему смертную часть, так как было суждено, что он должен заботиться об этом нижнем мире и хранить его» [7,307].

Таким чином, «лишь со сравнительно недавнего времени мы стали видеть историю развития человеческой мысли в более или менее правильной перспективе. Ещё недавно, например, колыбелью философской мысли считалась Древняя Греция. Между тем, исследования таких учёных, как Макс Мюллер, Гарбе, Тибо и, в особенности, Дейссен, показали, что ещё задолго до зарождения философской мысли в древней Элладе индусы обладали уже подробно разработанными философскими системами, которые по стройности и глубине могут поспорить не только с Платоном и Аристотелем, но и с произведениями многих позднейших европейских философов.» [5,4].

Це, насамперед, підтверджується тим, що нетрадиційні філософські течії та напрямки починають цікавити багатьох вчених – спеціалістів, які намагаються заперечити усталені теорії сучасної академічної філософії та науки. В своїх численних наукових роботах вони доводять протиріччя багатьох вищевказаних теоретичних питань філософії, що стали непорушними основами впродовж всієї історії розвитку філософської та наукової думки. До таких вчених можна віднести Дж. Фрезера, М. Мюррея, Б. Леско, Р.А. Шваллера де Любица, Р. Шоха, Дж. О. Кіннамана, Е. фон Деникіна, З. Сітчіна та інших. Одночасно, супротивниками традиційної релігійної та філософської думки були видатні постаті минулого – Дж. Бруно, Ф. Бекон, І. Ньютон, Р. Флад, Й. Кеплер, Б. Франклін. А. Ейнштейн та багато інших, деякі ідеї яких заперечуються академічною науковою спільнотою.

Популяризація та звернення до ідей герметизму можна прослідкувати, якщо проаналізувати ситуацію, що склалася на сучасному книж-

ковому ринку. Адже численні науково – популярні дослідження з історії та археології М. Бейджента та Р. Лі, Г. Хенкока та Р. Бьювела визивають велику зацікавленість в колах інтелектуальної аудиторії. В дослідницьких нарисах цих вчених підіймаються суперечливі питання щодо християнської релігії, філософських течій, історії діяльності загадкових орденів і постатей минулого. А саме, розкриття особливості розвитку герметизму як релігійно – філософського напрямку та утвердження його принципів поряд з традиційними концепціями християнської віри і класичної філософії.

Під час вивчення творів цих науковців було зазначено, що герметизм в XVII ст. втратив всі свої позиції під натиском наукової думки, яка зайняла домінуюче місце в західній цивілізації. «После 1945 года западная культура вступила в новую эру научного рационализма и скептицизма. Все, что относилось к «иррациональному» отбрасывалось и не изучалось» [1,5]. «Система образования оставила герметизм за чертой академической респектабельности» [1,11]. Але II половина XX ст. стали відродженням герметизму та його відкриттям. Подальше осмислення цього явища потребує визначення даного терміну та розгляд головних його особливостей.

Герметизм в перекладі з латинської означає «таємний, сокровенний», і являє собою сукупність поглядів, вірувань, знань та прийомів, що відносяться до області таїнств, сил природи та людини. Іноді герметизм називають також окультизмом, що ми частіше чуємо в нашому повсякденному житті. Насамперед це вчення про сховану сторону природи і людини, що пізнається шляхом синтезу таємних наук (магії, астрології, алхімії) через оволодіння психічними силами (надчуттєве сприйняття).

За визначенням багатьох наукових словників – довідників *герметизм* – це релігійно – філософська течія доби еллінізму і пізньої античності, який носить езотеричний характер та яскраво поєднує елементи популярної грецької філософії, халдейської астрології, персидської магії та єгипетської алхімії.

Герметизм є результатом синкретичного синтезу грецьких і східних традицій. Для нього характерні послідовне використання мотивів давньоєгипетської міфології (культ Сонця) та інтерес до «практичного» знання (окультних наук).

Герметизм виходить з наявності скритої сутності речей, що доступні розумінню лише посвяченим. Згідно вчення герметизму, спасіння – усередині нас, воно доступне кожному і досягнути його можна, пізнаючи себе. За герметизмом Земля і весь тілесний світ – це темний початок. Усе тілесне є Темрява, що намагається поглинути та знищити Світло. З вищого Бога виникла *людина*, *Логос* (розум, задум світу) та *Деміург* (творчий початок світобудови, створюючий Космос з матерії). Один із засобів возз'єднання з Богом – магічні заклинання, побудовані на знанні істинної сутності та істинного імені Бога.

Згідно традиції, герметизм – це вчення про вищі закони Природи, що підпорядковуються принципу причинності (кожна причина має свій наслідок, тоді як кожен наслідок має свою причину) та аналогії (існування відповідності між явищами і законами трьох світів: духовного, розумового та фізичного).

Герметизм поділяється на «*популярний герметизм*» (III ст. до н.е. – III ст. н.е.), представлений трактатами з астрології, алхімії, магії, окуль-

тних наук і медицини, та «*науковий герметизм*» (II — III ст.ст. н.е.), що містить трактати релігійно — філософського характеру, які повністю складають *Герметичний корпус*. «Науковий герметизм», в свою чергу, має дві головні тенденції — оптимістично — пантеїстичну та песимістично — гностичну:

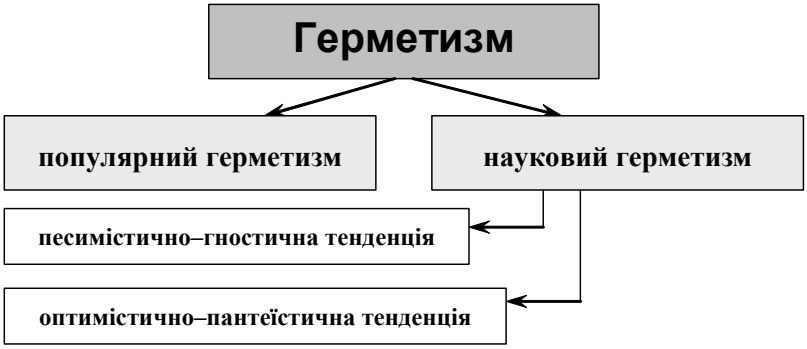

Якщо розглянути герметизм на сучасному етапі, то в його основі лежить двояке прагнення людської душі — вірити та знати. Герметизм стоїть на межі між релігією і теологією (як своєрідне вчення), а з іншої сторони — між наукою та філософією.

Герметизм представлений великою кількістю творів грецькою, латинською та арамейською мовами, які були написані *Гермесом Трисмегистом*. Його також називали *Гермесом тричі найвеличнішим*. Це, насамперед, ім'я синкретичного божества, що поєднує у собі риси давньоєгипетського бога мудрості і писемності Тота та давньогрецького бога Гермеса. За Платоном, Гермес Трисмегист відкрив числа, геометрію, астрономію і літери. Християнський теолог і письменник Климент Олександрійський вважав Гермеса Трисмегиста автором 42 творів астролого — космографічного і релігійного змісту. Саме він є автором «*Герметичного корпусу*» чи «*Герметики*» (лат. *Corpus Hermeticum*) — сукупності трактатів релігійно — філософського характеру, які містили знання про всі таємниці (секрети) світу.

До «Корпусу» відносяться також трактати і фрагменти, що дійшли у вигляді компіляції. Більша частина складається з розмов із Гермесом Трисмегистом, в яких він викладає Божественне одкровення. Одним з таких фрагментів є «*Заповіт Гермеса Трисмегиста*», відомий як «*Смарагдова скрижаль*» або «*Смарагдова таблиця*» (лат. *Tabula smaragdina*). Її знайшов на могилі Гермеса Трисмегиста Аполоній Тіанський (3 р. до н.е. — 97 н.е.) видатний філософ — піфагорієць. За однією з версій, «*Смарагдова скрижаль*» містить рецепт алхімічної «Великої Роботи» — тобто рецепт отримання філософського каменю. Отже, «в сохранившихся книгах Гермеса Трисмегиста мы имеем по меньшей мере весьма ценный отголосок подлинной эзотерической мудрости древних египтян, которая, наряду с мистическими и философскими учениями индусов, была первоисточником, откуда так или иначе черпали свои наиболее ценные идеи все позднейшие основатели идеалистических философских школ и религиозных учений.» [5,6].

Важливою деталлю при вивченні основ герметизму є походження цих стародавніх писемних пам'яток герметичної літератури. Багато вчених відносять їх до останніх років дохристиянської епохи, і навіть до II — III ст. до н.е. Окремі спеціалісти зі сфери вивчення історії писемності та філософії стверджують, що вищезгадані твори є лише переказом інших, набагато більш давніх документів чи традицій, що передавалися усно посвяченими в єгипетські та грецькі містерії. «Египетское происхождение герметической литературы также бесспорно; особенно убедительно доказывается оно в сочинении Рейценштейна о «Пимандре» и в капитальном труде Мида «Thrice — Greatest Hermes. Studies in Hellenistic Theosophy and Gnosis» [5,6].

Видатний російський історик культури, перекладач Ф. Зелінський в своїй книзі «*Суперники християнства*» (1907) намагався висунути іншу теорію — аркадського походження ідей герметизму. «По его мнению, герметическая литература возникла лишь незадолго до Р.Х., когда аркадский культ Гермеса слился в Египте с культом Тота, играющего в египетском пантеоне ту же роль, которую в греческом играет Гермес» [5,7].

Згодом ця теорія спростовується тим фактом, що всі головні ідеї пізнього еллінізованого герметизму були відомі єгиптянам задовго до появи еллінської культури. Насамперед, про це свідчать наукові праці талановитого дослідника єгипетської «*Книги мертвих*» В.М. Адамса, якого дуже поважає такий знавець єгиптології як Г. Масперо — засновник Інституту східної археології в Каїрі.

Незаперечний і той факт, що антична філософія була довгий час під безпосереднім впливом єгипетської культури. «*Европейским ученым эпохи Возрождения было хорошо известно, что знаменитый древнегреческий философ Платон, а до него Солон и Пифагор посещали Египет, где возможно были посвящены в тайны египетских мудрецов. Платон особенно уважал египтян, которых называл «народом философов»* [6,218]. Античні автори Геродот, Діодор Сицилійський, Прокл з Діадохії прилучалися до стародавньої мудрості єгипетських жерців та особливо до глибокого пізнання законів світобудови. Тому виникає питання, яке потребує детальних досліджень. Чи варто віддавати пальму першості античній філософії, якщо «*народом філософів*» вважають — Єгипет?

В 610 році до н.е. в дельті Нілу було засноване перше грецьке поселення, яке згодом стало найвеличнішим містом і торговим центром тодішнього світу. Майже два століття — з 525 по 332 роки до н.е. Єгипет знаходився під владою Персидської імперії. В 343 році до н.е. останній фараон Нехтанеб II втік до Ефіопії, стародавня династія єгипетських царів перестала існувати. Величні міста були зруйновані перськими завойовниками. Коли в 332 році до н.е. в Єгипет увійшли війська Олександра Македонського, населення зустрічало їх як своїх визволителів. Окупаційна перська влада була вигнана македонцями. Рік потому, в 331 році до н.е. македонський цар заснував місто, котре й донині носить його величне ім'я — Олександрія. Саме це місто зіграло вирішальну роль у піднесенні традицій герметизму.

На той час Олександрія була урбанізованим, космополітичним, культурним, і цивілізованим містом греко — римського світу, центром світової торгівлі. «На заре христианской эры Александрия была настоящим плавильным котлом. Население города состояло из людей со всех кон-

цов Земли, всех рас, национальностей, культур и известных религий, и это делало (её) космополитическим метрополисом» [1,27].

В цьому багатонаселеному місті різноманітні культи, секти, релігії, філософські школи та системи зіштовхувалися і боролися, взаємозбагачувалися і вбирали ідеї один одного в постійній динаміці тогочасного життя. Завдяки цій взаємодії виникали концепції, які тепер позначаються загальним терміном «синкретизм». Олександрійський синкретизм здійснив вирішальний вплив на формування та розвиток західної свідомості, світогляду і цінностей. «*Среди самых значительных продуктов александрийского синкретизма был сплав, который впоследствии кристаллизуется в западную магическую традицию. Эту традицию удобнее всего назвать герметизмом*» [1,32].

В епоху Середніх віків герметизм розвивається через іудейських та східно – християнських містиків у мусульман (суфізм), а після Хрестових походів у вигляді окультизму в католицькій Європі. Абсолютні домагання католицької Церкви на істинність призвели до того, що герметизм, єретичний гностицизм, магія, алхімія стали вважатися діяльністю самого Сатани. Першим кроком до цього став Нікейський собор (325 р. н.е.). Другий крок в цьому напрямку був зроблений в 1227 році, коли астрологія проголошувалася забороненим видом діяльності. Хрестові походи повністю підірвали традиції тодішнього гностицизму, згадати хоча б середньовічних катарів, але дали змогу відродитися ідеям герметизму.

В добу Відродження герметизм сприяв виникненню ідей неоплатонізму і тим самим вплинув на культуру ренесансної Європи. В 1460 році копії герметичних творів грецькою мовою та особливо «Герметичний корпус» були вивезені із Константинополя до Флоренції. Вони потрапили до рук Козимо Медичі, який був зачарований філософією Платона. Його прийомний син М. Фічіно, якого ми знаємо як талановитого мислителя, переклав на латинську мову 14 трактатів «Корпусу». Цей переклад викликав небувалий інтерес мислителів тогочасної Італії до ідей герметизму.

Найважливішими представниками герметизму вважають автора теорії «натуральної магії» Піко дела Мірандола, Дж. Ді, Р. Флада, Дж. Бруно, Т. Кампанелла, Г.К. Агріппа, Парацельс. Особливу пошану ідеям герметизму віддавали М. Коперник, Й. Кеплер, Ф. Бекон та І. Ньютон.

На сучасному етапі філософія герметизму пропонує нам погляд на світ знань, що відрізняється надзвичайною новизною. Герметизм дає можливості абстрактного і теоретичного розуміння набагато більше, ніж загальна філософська направленість. Ця релігійно – філософська течія відкриває новий погляд на всесвітню історію, де людина це не просто істота мисляча та діяльна. Це насамперед творець, маг, уособлення невгамовності, цікавості, відваги, який відрізняється від всіх жагою до знань та свободи. «Это открытие (герметизм) стало для нас основанием для другого, о котором академическая наука – в полном соответствии с послевоенным рационализмом – благоразумно умалчивала» [1,13]. А саме фактом Відродження ідей герметизму на сучасному етапі та формування нової людини, яка б була незалежною від технічного і наукового розвитку, що стають головними факторами загибелі духовності людства.

Література

1. *Бейджент М., Ли Р.* Эликсир и камень. – М.: Изд – во Эксмо, 2004. – 416 с.

2. *Герметизм, магия, натурфилософия в европейской культуре XIII–XIX вв.*– М.: Канон, 1999. – 864 с.

3. *Искусство и культура Италии эпохи Возрождения и Просвещения.* – М.: Наука, 1997. – 265 с.

4. *Йейтс Ф.А.* Джордано Бруно и герметическая традиция. – М.: НЛО, 2000. – 528 с.

5. Странден Д. Герметизм. Его происхождение и основные учения: (Сокровенная философия египтян). – СПб. : Издание А.И.Воронец, 1914. – 85с.

6. *Хэнкок Г., Бьювел Р.* Власть Талисмана: Тайны посвященных: от египетских жрецов до виновников трагедии 11 сентября. – М.: Изд–во Эксмо, 2006. – 752 с.

7. *Walter Scott* (trans.), Hermetica: The Ancient Greek and Latin Writings which Contain Religions or Philosophic Teaching Ascribed to Hermes Trismegistus, Shambala, Boston, 1993.

Стерпул М.В. Возрождение философии герметизма и противостояние идеям традиционной философии

Анализируются научные факты относительно возрождения древней философии герметизма (оккультной философии) и противостояние традиционной философской мысли ссылками на современных исследователей феномена герметизма и философского гностицизма.

Ключевые слова: герметизм, гностицизм, еврейская кабала, египетская алхимия, халдейская астрология, персидская магия, оккультные науки, оккультизм, гилозоизм, пантеизм, оккультная философия.

Sterpul, M.V. Philosophical hermetism revival and resistance of traditional philosophical ideas

Analyzing scientific facts according to the ancient hermetism philosophy revival (occult philosophy), and acute resistance of traditional philosophical thought with sendings at contemporary historians – investigators of hermetism phenomenon and philosophical Gnosticism.

Key words: hermetism, Gnosticism, Jewish bondage, Egyptian alchemy, Persian magic, occult sciences, occultism, gilozoizm, pantheism, occult philosophy.

УДК 123.1:330.82

Ташпулов В. Я.

Дискусія щодо меж реалізації свободи у філософії сучасного лібералізму

Проаналізовано ціннісні засади визначення меж реалізації свободи у філософії сучасного лібералізму.

Ключові слова: лібералізм, свобода, плюралізм, випадковість, етика.

Зміна ціннісних парадигм, яка відбулася з переходом сучасних суспільств від модернізаційного періоду у період постмодерну може бути наочно простежена на прикладі виникнення новітньої концепції цінностей в межах філософії сучасного лібералізму. Якщо вже класичний лібералізм як ідеологія модернізму спирався на уявлення про свободу як цінність, то лібералізм постмодерністський звертає увагу на неможливість одновимірного розуміння тих цінностей, які реалізуються завдяки цій свободі. Мова йде про формування плюралістичного підходу в межах самої теорії цінностей: свобода як базова цінність лібералізму не може призводити автоматично до певного визначеного набору ліберальних цінностей, які в свою чергу не можуть бути однозначно конкретизовані у якусь одну, єдино правильну правову систему. Для детальнішого аналізу цієї проблеми звернемося до розгляду теоретичного дослідження цінностей класиками сучасної філософії лібералізму — І.Берліна, Р.Рорті, Дж.Роулза та спробуємо визначити власну позицію у цьому контексті.

Визначаючи через аналіз «позитивної» свободи, на наш погляд, по суті засади модерністського розуміння свободи, Ісайя Берлін [2] зауважує, що принцип «позитивної» свободи, тобто «свободи для», свободи творчості (на відміну від свободи «негативної» як «свободи від», свободи звільнення) не належить певному типу соціального устрою. Він може розвиватися в рамках різних систем, з різним ступенем віри в непохитність власних принципів. Загальною є сама практика ієрархізації цінностей: переконання в наявності «кращих», «раціональних», «справжніх» напрямків розвитку, а також віра у право розуму здійснювати таку ієрархізацію. Вершиною «позитивного» світогляду Берлін називає раціоналістичну філософію. Прийняття певної мети в силу її «раціональності», невідворотності, усвідомлення певного принципу функціонування суспільства як єдино можливого й слідування йому за допомогою раціоналізації — є тим, що об'єднує ідеї Гердера, Гегеля, Маркса й інших прихильників філософського раціоналізму.

І.Берлін вважає, що саме в цьому полягає не лише основа певної філософії, але й засади практичної політичної позитивної доктрини «звільнення через розум»: «Соціалізовані її версії, зовсім не схожі одна

на одну і такі, що конфліктують одна з одною, криються в серцевині багатьох націоналістичних, комуністичних, авторитарних і тоталітарних переконань. Розвиваючись, ця доктрина могла відплисти далеко від своєї раціоналістичної гавані» [2,545].

На противагу ідеологічній «терпимості» «позитивної» свободи, Берлін виводить принципи «негативної» свободи, за допомогою якої він формулює філософські засади сучасного лібералізму: «Більшість сучасних лібералів, коли вони найбільш послідовні, прагнуть до такого становища, за якого якнайбільше людей могли б реалізувати якнайбільше своїх цілей, не зважуючи на цінність цих цілей як таких, якщо тільки вони не зачіпають надії інших людей» [2,548]. Ще у своєму трактаті «Про свободу» Дж.С.Мілль висловив суть цього принципу афоризмом: «Всі помилки, які [людина] здатна робити, не дослухавшись до поради або попередження, не перевищують те зло, що відбувається, якщо дозволити іншим примушувати його до того, що здається їм його благом» [10].

Берлін не стверджує однозначно, що раціоналістична позиція неминуче призводить до «позитивного» розуміння свободи, однак з його дослідження очевидно, що всяке «позитивне» розуміння свободи апелює до розуму. І навпаки, складається враження, що при тому, що сучасна ліберальна демократія як певний ідеал суспільного устрою спирається саме на «негативне» розуміння свободи, її встановлення і розвиток багато в чому результат випадковості. Берлін наголошує, що «...панування цього ідеалу — скоріше, виняток, аніж правило, навіть у новітній історії Заходу» [2,560].

Визнання цього факту вказує на близькість позицій І.Берліна з філософією іншого авторитетного представника філософії лібералізму — Річарда Рорті. Два наріжних камені свободи у Рорті — плюралізм і випадковість [6] — виявляються такими, які свого часу зазначав також Берлін. Берлін стверджує, що «негативний» плюралізм є більш гуманним, ніж будь—який «позитивний» ідеал. Він визначає цей гуманізм принципом, протилежним «позитивному» — визнанням множинності й несумірності людських цілей. «Плюралізм людяніший, тому що навіть в ім'я віддаленого й непослідовного ідеалу він не позбавляє людей багато чого з того, що самі вони вважають у своєму житті незамінним» [1,561].

Несвобода для Берліна визначається тільки наявністю обмежуючої *зовнішньої* перешкоди. Проста нездатність чогось досягти не означає несвободи. Інтелектуальна перевага однієї людини над іншою не означає несвободи останнього в досягненні своїх цілей через нерівність можливостей, що відкриваються перед ними. Ця, здавалося б, очевидна думка, як виявляється, зовсім не так вже й очевидна для всіх без винятку філософських шкіл і політичних течій. Хоча сучасні «позитивні» ліберали підійшли вже до питання необхідності компенсації за природну нерівність людей (Джон Роулз багато в чому побудував на цьому свою теорію), спроба поставити знак рівності між природною невдачею того або іншого індивіда й несвободою філософськи невиправдана, незважаючи на певні спроби виправдати її політично.

Поділ на «негативний» і «позитивний» концепти свободи, запропоновані Ісайєю Берліним, не обмежується тільки лише сферою соціальної теорії. Це концептуальне розмежування стосується фундаментальних

понять, що лежать в основі ліберальної ідеології. Наріжним каменем лібералізму, безумовно, є поняття прав людини, якому не вдалося уникнути ідеологічного розмежування. Якщо в поняття мінімально недоторканної свободи індивіда включати політичні права (що передбачають право володіння власністю і її недоторканність) і свободу слова, то концепція прав людини залишається в сфері «негативної» свободи. Це і є права людини в їх «класичному» розумінні. Але з часів початку дискусії про права людини не припинялися спроби «навантажити» їх соціальним і економічним змістом.

Політична критика «позитивних прав» або прав «другого покоління», як зазвичай називають їх їхні прихильники, концентрується навколо проблеми пріоритетів. Зрівняння негативних і позитивних прав стає передумовою і засобом для політичної демагогії й в остаточному підсумку призводить до недотримання як перших, так і других.

Теоретична неспроможність «позитивної» програми починається з питання: що ж таке право людини? Права мають на увазі «дзеркальні» обов'язки. Кренстон пише про цьому так: «Говорячи про загальне право, ми маємо на увазі загальний обов'язок; заявити, що всі люди мають право на життя, значить зобов'язати всіх людей поважати людське життя...Так звані економічні й соціальні права, якщо вони взагалі піддаються визначенню, не накладають подібного зобов'язання. Це права, які зобов'язують одних людей давати блага іншим, а саме пристойний дохід, утворення й побутове обслуговування» [3,81]. Тому фактично «право на працю»позначає не права, а однобічні зобов'язання держави по перерозподіл доходів громадян, а саме, наприклад, соціальна допомога або забезпечення робочих місць (тобто субсидуванню за рахунок доходів інших) для тих, хто з якихось причин не може працювати. Адже доведення терміна «право на працю» до його логічного кінця означало би зобов'язування працювати. Отже, це право не є необхідним з точки зору базових прав людини.

Таким чином, говорячи мовою Ричарда Рорті, розвиток лібералізму в рамках саме західної цивілізації, є свого роду історичною «випадковістю». Тобто в повазі до громадянських прав немає ніякої визначеності, культурного детермінізму на засадах універсальності людської природи. Те, що ідея прав людини була прийнята в якості базової для соціального устрою саме в рамках християнської, західної цивілізації, зовсім не означає пріоритету цієї цивілізації або її унікальності. Тому культурно — плюралістичний підхід до прав людини вступає в суперечність не тільки із ідеями супротивників лібералізму, але й з поглядами тих, кого вважають розробниками його засад, найвпливовішим серед яких був Макс Вебер.

Неопрагматистське прочитання Ричардом Рорті сучасного лібералізму будується навколо двох ключових понять: свободи і демократії. Він вбачає у сучасній соціальній теорії явний поділ на прихильників лінії І.Канта та прихильників лінії Г.Гегеля у філософському розумінні свободи.

Тих з дослідників, хто обстоює наявне існування «людства» як «морального поняття», хто вірить, «що існують такі речі, як внутрішньо притаманна людська гідність, внутрішньо притаманні людські права та позаісторичне розмежування між вимогами моралі та поміркованості» [5,5] Рорті і називає «кантіанцями». Кантіанці вважають, за сло-

вами Рорті, що невизнання, з одного боку, людства в якості граничної інстанції для різного роду моральних апеляцій, а з іншого — притаманності індивідові автономної долученості до метасуспільних феноменів — цінностей, прав, свобод, традицій — є нічим іншим, ніж соціальною безвідповідальністю з можливістю настання як її результату доволі небезпечних наслідків. «Справедливість» — цитує Рорті кантіанця Рональда Дворкіна, — «не можна полишати на домовленість та повчальні історії» [5,6—7].

На противагу кантіанцям Рорті виділяє іншу групу інтелектуалів, які не схильні вважати людство чимось більшим, ніж певну біологічну сукупність, та які в своїх поглядах не бажають керуватися принципом наявності універсалістської загальнолюдської моральної метафізики. Цю групу Рорті називає «гегельянцями». «Якщо гегельянці праві, тоді немає позаісторичного критерію для вирішення, коли відхід від спільноти є або не є відповідальним актом, як і для вирішення проблеми про зміну коханок чи професій» [5,6]. Гегельянці не бачать інших приводів для наявності соціальної відповідальності, ніж сама по собі наявність рівноправних Інших та конкретно — історичних спільнот — дійсних чи можливих. Гегельянці наголошують на тому, що ліберальні інституції, майже сакральні для кантіанців, можуть бути збережені і зберігаються силами конкретних спільнот — «на основі самої лише солідарності». Засобами суспільної солідарності гегельянці обґрунтовують убезпечення суспільства від втрати моральних настанов. Того суспільства, яке за переконанням кантіанців традиційно прагне ґрунтувати власні ліберальні практики на різного роду моральних трансценденталіях. Гегельянці торують постмодерністський шлях, заперечуючи значущість метанаративів через те, що ці метанаративи «... не є ні історичними наративами про те, що ті чи інші спільноти робили у минулому, ні сценаріями того, що вони могли б робити у майбутньому» [5,8]. Гегельянську спробу захисту сучасної західної демократії Рорті називає «постмодерністським буржуазним лібералізмом».

Водночас помітно, що у «кантіанців» та «гегельянців», як їх визначає Рорті, багато спільного у їх розумінні свободи. «Ліберальні інституції» — а це словосполучення застосовується в «Постмодерністському буржуазному лібералізмі» красномовно часто — і свобода, як їх невід'ємна соціально — політична база, однаково ретельно захищаються як кантіанцями, так і гегельянцями. Збереження непохитності цих інституцій для Рорті, і далеко не тільки для нього, не є тим феноменом, чиє функціонування слід в якомусь вигляді ставити під сумнів. Більше того — постмодерністський буржуазний лібералізм, на відміну від універсалістського класичного, пропонує нове, більш широке прочитання свободи як явища. Ліберальний постмодерн гарантує індивідам нові ступені свободи — аж до свободи полишати історичні спільноти при небажанні ідентифікуватися з ними.

Доречність такого поміркованого варіанту лібералізму у версії Рорті виглядає тим більш переконливою, коли осмислюємо претензію на ціннісну «нейтральність» у більш радикальній версії філософії лібералізму Джона Роулза: «Якщо суспільство організує свої основні інститути так, щоб просувати суспільну інтерпретацію цінностей істини, краси й людської переваги, вже не буде причин для очікування, щоб це суспільство було демократичним» [5,182]. Така позиція видається на

перший погляд цілком слушною і має низку аргументів на свою користь, однак, врешті — решт виявляється, на наш погляд, хибною, особливо з практичних міркувань.

Цю позицію прихильники ціннісної нейтральності обґрунтовують перфекціонізмом ціннісно орієнтованих концепцій справедливості, найнебезпечнішими наслідками якого, з погляду прихильників нейтральності, є елітизм і необмежений патерналізм. Елітизм виявляється прямим наслідком того, що перфекціоністськи осягнута чеснота (як особистісне втілення цінності), не говорячи вже про естетичну або релігійну віртуозність, не є рисою, рівною мірою властивою будь — якому громадянинові, на відміну від здатності дотримуватися правил чесної гри. У такому випадку, приймаючи всерйоз ці невикорінні розходження при проектуванні суспільного устрою, нам доведеться допустити необхідність існування еліти. Патерналізм випливає з неминучості більш — менш твердого примусу в тих випадках, коли виявляється значна невідповідність життєвих планів деяких громадян легітимізованому перфекціоністському стандарту блага. Третім передбачуваним негативним наслідком прийняття перфекціоністських посилок в політиці є неможливість досягнути стабільності в суспільстві, оскільки сторони соціальних конфліктів не будуть здатні йти на компроміс там, де предметом компромісу повинен стати зміст їх найглибших моральних або релігійних переконань. Це побоювання корелює з відомим твердженням Мілтона Фрідмена про те, що «з питань цінностей люди можуть тільки боротися» [8,212].

Крім загальних негативних аргументів, є ряд варіантів позитивного обґрунтування нейтралістської позиції. Причому логіка обґрунтування частково накладає відбиток на нормативні висновки з приводу ступеня толерантності до різних уявлень про гідний людини спосіб життя, або, використовуючи технічний термін самих нейтралістських теорій, до «концепцій блага».

Першим варіантом позитивного обґрунтування нейтралізму є той, котрий прямо апелює до цінностей рівності й індивідуальної автономії та, як наслідок, необхідності однаково поважати породжувані автономним вибором різні розуміння людського блага. Прикладом такого підходу може служити етична теорія Дворкіна. Для нього ідея рівності концепцій блага виступає як своєрідна теорема, доказ якої виводиться з аксіоматичних посилок ліберальної етики. Якщо більш конкретно, то ліберальна етика, на думку Дворкіна, спирається на кантіанське за своїми інтелектуальними джерелами розуміння цінності як «виклику», що протиставляється моделі цінності як «імпульсу». У рамках першої концепції, висока оцінка способу життя певної людини опирається не на характер і наслідки її діяльності, у якості яких можуть виступати, наприклад, найбільше щастя найбільшої кількості людей, художня творчість або особисте благочестя. Вона формується за рахунок того зв'язку, що існує між успішною діяльністю і її намірами й мотиваціями. Будь — яка практика, участь у якій може збільшувати цінність життя індивідів, реалізує свій потенціал лише на тлі збереження ними «етичної цілісності», тобто впевненості в тому, що «їхнє життя в його основних рисах є прийнятним для них і ніяке інше життя не було б кращою відповіддю на параметри їхньої етичної ситуації» [7,80].

Це загальне міркування веде до істотних практичних висновків. Пріоритет «етичної цілісності» припускає, що цінність життя неможж-

ливо збільшити за рахунок тих елементів, які не мають значення для самої особистості, з якими вона себе не ідентифікує. І виходить, що не можна поліпшити чиєсь життя за допомогою використання публічної влади, якщо сам «власник» життя не переконаний в тому, що таке поліпшення відбувається. Будь — який політик повинен постійно пам'ятати, що йому не вдасться зробити життя якогось громадянина більш цінним або більш гідним (навіть якщо цінність і гідність вихідного стану викликають у нього серйозні сумніви) поза індивідуальним зусиллям по самозмінюванню, що народжується з глибин особистості [12]. В термінології Віла Кимлічки, який аналізує ліберальну теорію Дворкіна, такий стан справ одержав назву «обмеження [влади] схваленням [громадян]» [9,203 — 205]. Це словосполучення закріпилося в якості технічного терміну як прихильників, так і критиків Дворкіна.

Введення подібного обмеження припускає, що дотримуватись рівності членів суспільства можна лише зберігаючи для них гранично широкі можливості вибору між різними способами життя з опорою на свої власні продумані оцінки — інакше кажучи, зберігаючи можливість проведення міллевських життєвих експериментів з найбільш широким набором потенційних опцій. Лібералізм у такому випадку постає лише як доповнення і процедурне забезпечення філософії утилітаризму. Наприклад, у такому ракурсі постановки питання держава не має права виносити публічну оцінку тих або інших «концепцій блага», а тим більше, обмежувати їх (якщо вони, звичайно, не спричиняють точно ідентифікованої шкоди третім особам). Інакше держава позбавляла би своїх громадян, по — перше, їхнього невід'ємного права на автономний вибір і, по — друге, можливості усвідомити дійсну цінність певних благ, яка без наявності такого вибору є нездійсненною.

Близькими у низці положень з теоріями нейтральності, що спираються на моральні ідеали рівності й автономії, виявляються концепції, для яких на першому плані перебувають цінності миру й стабільної кооперації. Таким є, наприклад, проект теорії справедливості Роулза (особливо в тій варіації, що склалася в його роботах 80 — х — 90 — х рр. і є коригуючим доповненням до фундаментальної праці початку 70 — х). Російський політичний філософ Т.А. Алєксєєва так характеризує вихідну настанову цього проекту: «Роулз захищає лібералізм, орієнтований на стабільність і соціальний союз. На його думку, це єдина ідеологія, здатна такий союз забезпечити. Але в цьому випадку він повертає лібералізм до його стародавнього устремління: до пошуку миру. В теорії Роулза з'являються гоббсівські мотиви, тому що він узгоджує справедливість не з автономією й індивідуальністю, а з порядком» [1,139].

Однак варто зазначити, що мир і стабільна кооперація в його роботах не виступають як самодостатні цінності. Це не мир і кооперація за всяку ціну й навіть не мир і кооперація ціною простого компромісу між наявними претензіями громадян і їхніх об'єднань. Наведена вище фраза Фрідмена — «з питань цінностей люди можуть тільки боротися» — не відповідає буквально роулзівській позиції. Її прямим втіленням був би простий баланс інтересів і сил, своєрідний суспільний договір щодо того, що на обговорення не виносяться ніякі ціннісні питання. Однак саме проти такого способу примирення інтересів виступає Роулз. Стабільне національне співтовариство може бути сформовано тільки на ціннісній, моральній основі. Лише в цьому випадку буде переборено крихкість і

нестійкість будь – якого суспільного договору, оскільки тоді на місце прагматичного компромісу прийде дійсний соціальний союз, побудований на чесному обмеженні власних інтересів і взаємній довірі громадян [4]. Очевидно, що Роулз тут значно відступає від ціннісного нейтралізму Двойкіна у напряму до поміркованого, або як його називає Рорті постмодерністського лібералізму.

Схема, відповідно до якої будується ліберальна політична філософія Роулза, задана декількома ключовими факторами, що, на перший погляд, визначають вибір на користь нейтралістського політичного режиму. Кожний з них, взятий окремо, був би недостатнім для обґрунтування цієї позиції, але їхнє поєднання являє собою, за Роулзом, вичерпний аргумент на її користь. Центральним фактором є вже згаданий ціннісний пріоритет миру й стабільної кооперації. Здоровий глузд і політичний досвід підказують, що така мета може бути досягнута тільки на основі найширшої політичної згоди. Однак потреба суспільства в консенсусі натрапляє на обставину ціннісного плюралізму. Це незаперечний факт, з яким змушена мати справу будь – яка політична теорія сучасного суспільства.

При цьому плюралізм — не просто фактичний стан справ на даний момент, що виник внаслідок гри історичних випадковостей. Він сам по собі являє нову цінність, оскільки є неминучим наслідком функціонування моральної змістової, а не формальної раціональності (у більш слабкій версії — моральної раціональності в умовах демократії). Плюралістичність сучасного суспільства, за Роулзом, є результатом того, що на кожному з нас лежить непереборний «тягар присуду». Існує цілий ряд зовсім об'єктивних обставин: труднощі інтерпретації емпіричних свідчень, концептуальна невизначеність ціннісних понять, долученість тотальності життєвого досвіду до процесу формування ціннісних орієнтацій, які призводять до того, що громадяни сповідують різні доктрини блага або цінності життя [11,56 – 57]. Ці доктрини не збігаються одна з одною, навіть суперечать одна одній, але, незважаючи на це, є рівною мірою прийнятними з точки зору розуму.

Але в цьому випадку, виникає правомірне питання: яким чином можна домогтися немеханічного консенсусу в плюралістичному суспільстві й при цьому на моральній основі? Примусова уніфікація позицій навколо єдиного повномасштабного стандарту благого життя виявляється неприпустимою, оскільки консенсус повинен бути досягнутий при збереженні свободи й рівності громадян. Це той чинник, що формує помірковано нейтралістську концепцію Роулза. Для збереження загальної рівності і свободи в умовах плюралізму, потрібно сформулювати набір *визнаних усіма цінностей*, що стояв би над «всеосяжними» етичними доктринами, які підтримуються громадянами. Результатом пошуку цих цінностей є особлива, суто політична мораль, мораль, що перебуває на перетині фундаментальних інтересів всіх членів суспільства і яку погодився б визнати будь – який розумний громадянин. Це мораль «*розумного перехресного консенсусу*», що створює «найбільш глибокий...фундамент соціальної єдності, доступний нам як громадянам сучасного демократичного суспільства. Така єдність веде до стійкості» [11,145 – 148].

Таким чином, сучасний філософський лібералізм намагається поєднати два взаємно суперечливих завдання: забезпечити суспільний

консенсус і захистити свободу кожного його члена. Неминуче за цього виявляється необхідним захищати певні цінності, які сприяють як встановленню консенсусу, так і змістовій, а не формальній реалізації свободи кожного. Втім, на наш погляд, у цих теоріях занадто спрощено подається сама процедура узгодження різних суспільних цінностей, що вимагає додаткового звернення до теорії конфліктів.

Література

1. *Алексеева Т.А.* Справедливость как политическая концепция: Очерк современных западных дискуссий. — М., 2001.

2. *Берлін І.* Два концепти свободи // Лібералізм. Антологія. — К., 2002. — с. 531—567.

3. *Крэнстон М.* Права человека // Документы о правах человека. — Париж, 1975.

4. *Роулз Дж.* Идеи блага и приоритет права // Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел. Тейлор, Уолдрон. — М ., 1998. — с. 104—105.

5. Рорті Р. Постмодерністський буржуазний лібералізм // Р. Рорті, Р. Козелек. — К., 1998. — с.

6. *Рорти Р.* Троцкий и дикие орхидеи // Неприкосновенный запас. — М., 2001. — №3(17) (http://magazines.russ.ru/nz/2001/3/rort.html).

7. *Dworkin R.* Foundations of Liberal Equality // The Tanner Lectures on Human Values. Vol. 11. — Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.

8. Friedman M. The Methodology of Positive Economics // The Philosophy of Economics / ed. by D.M. Hausman. — Cambridge : Cambridge University Press , 1984.

9. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy: Introduction. — Oxford, 1990.

10. *Mill J.S.* On Liberty. — 1859. — http://www.utm.edu/research/iep/text/mill/liberty/liberty.htm.

11. Rawls J. Political Liberalism. — NY, 1993.

12. Rawls J. Social Unity and Primary Goods // Utilitarianism and Beyond / ed. by A.Sen B. Williams. — Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Ташпулов В.Я. Дискуссия о границах реализации свободы в философии современного либерализма

Проанализированы ценностные основания определения границ реализации свободы в философии современного либерализма.

Ключевые слова: либерализм, свобода, плюрализм, случайность, этика.

Tashpulov, V.Ya. Discussion of the limits to freedom realised in the philosophy of the contemporary liberalism

Analyses of the value foundations for setting the limits to freedom realisation in philosophy of the contemporary liberalism.

Key words: liberalism, freedom, pluralism, contingency, ethics.

УДК 141.4:392.22

Тополь О.В.

Соціально–філософський зміст процесу трансформації язичницького ритуалу культу предків

Проаналізовано зміст та функціональне призначення одного із ритуалів культу предків в архаїчних суспільствах – «убивство старих людей»; розглянуто психологічний перелом у сприйнятті язичницького звичаю та його суспільне засудження, що відображено у фольклорній традиції; досліджено перехід до якісно нових форм культу предків – культу мудрої старості.

Ключові слова: культ предків, ритуал, язичництво.

Гуманіст XVIII ст. Ж.Н.Деменьє в праці «Дух звичаїв і звичок різних народів» писав: «Яким би не був звичай, він завжди має причину...Самі неймовірні звичаї мають дуже просте пояснення: деякі з них є прямими алегоріями характерних для даного суспільства моральних уявлень, які ми зовсім не розуміємо і які були б менш смішними в наших очах, якби ми їх знали» [1,229].

«Поїдання померлого предка», «Убивство старого — батька» — дико звучать ці фрази навіть у наш жорстокий, звичний до всього час. Жахливі й жорстокі обряди дійсно були поширені в стародавні часи, через них пройшли як через один із щаблів розвитку релігійних уявлень, уявлень про світобудову, мабудь усі нині існуючі цивілізовані народи.

У Християнстві, після врочистого богослужіння віруючі підходять до чаші із червоним вином, приймають із рук священнослужителя ложку цього вина, заїдають проскурою: причащаються до крові й тіла господнього. Отже, страшний язичницький обряд в облагородженій формі дожив до наших днів, увійшов у християнську святкову обрядовість. Тільки їдять тут не предка (або його символічні кров і тіло), а бога, у даному випадку — Христа. Суть цього обряду в тому, що віруючий, прийнявший причастя в церкві очищується ним, набирається духовних сил, прилучається до бога, стає подібним йому, набуває його якостей.

Так само й у далекі язичницькі часи, вмираючих предків обожнювали, свято вірили в те, що всі якості мужнього, шляхетного воїна, котрий прославив свій рід, перейдуть до нащадків, які беруть участь у колективному ритуальному поїданні його. Віра в божественну силу предка, віра в те, що він може захистити від самих несподіваних і жорстоких лих (повальних хвороб, посухи, повеней й ін.), перетворювала померлого в одного із самих шанованих божеств.

Культ предків був характерний для родоплеменного патріархального суспільства. На стадії розпаду цього суспільства й становлення військової демократії розповсюджений був культ вождів, який нерідко органічно зливався з культом предків. Померлий могутній воїн — вождь ставав як би предком всієї громади, значно більше впливовим і сильнішим, ніж простий воїн, простий землепашец або пастух.

У цьому зв'язку можна навести свідчення арабських авторів, про звичай сакралізації хазарського кагана. Віра в божественну силу живого кагана була абсолютною, однак у період нещасть його убивали. Він зобов'язаний був предстати перед стихіями, що розбушувалися, і просити у верховного божества припинити випробування й лиха, послані на його народ. Характерно, що могли вбити не старого й навіть не літнього кагана, а зовсім парубка. Отже, убивство шанованих громадою старих, убивство батька, що йде на смерть заради життя, заради порятунку від нещастя своєї родини, свого роду й, нарешті, своєї держави, як у випадку з каганом, уже не здається таким неймовірним, дивовижним варварством, як це представлялося нам спочатку.

Тільки найглибша повага, віра в майже божественну силу старого, якого вбивали, спонукали до цієї ритуальної дії. Слід зауважити, що уявлення про смерть як про продовження життя безсумнівно полегшували людям розставання з життям.

Діалектична «тріада» — «життя — смерть — життя» лежить в основі майже всіх землеробських культів, культів родючості, тобто є основою світорозуміння первісної людини. Таким чином, тимчасовий перехід в інший стан не сприймався трагічно ні тим кого убивали, ні його вбивцями. Багато прикладів ритуальних убивств наводяться в давній й сучасній етнографічній літературі.

Язичницький обряд поїдання останків предка й християнське причастя мають подібні ідейні трактування. Старого (предка батька) убивають для того, щоб він був представником на небі, захисником родичів, котрі живуть на землі. Відомо, що основною ідеєю вбивства Христа є «спокута» людських гріхів, тобто той же захист людей перед Богом.

Бажання «послужити» суспільству, що так яскраво проявлялося в обряді ритуального добровільного вмирання, безсумнівно являло приклад високої шляхетності душі, було як би «школою» шляхетного самозречення й мужності для молоді, служило тим «живильним» середовищем, у якому виник і розвивався слов'янський характер.

Про ритуали вмертвіння й навіть поїдання старих людей у різних народів є свідчення Геродота. Розповідаючи про звичай массагетів, він повідомляє: «В них немає заздалегідь визначеної межі життя, але, коли хтось із них досягає глибокої старості, збираються всі без винятку його родичі і приносять його в жертву і разом із ним його худобу, а потім варять м'ясо і поїдають його. Для старого це вважається найщасливішим кінцем. Проте, того, хто вмирає від хвороби вони не пожирають, але закопують у землю, і це вони вважають за нещастя для померлого, що він не дожив до такого віку, коли його можна було б принести в жертву» [3,77].

Наступна стадія того ж самого ритуалу описана Геродотом у ісседенів: «Коли помирає чийсь батько, всі його родичи приносять баранину, потім готують жертвопринесення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього м'ясо померлого батька свого господаря, потім пере-

мішують усе це м'ясо і влаштовують учту (пиршество). Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять їй щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками» [3,186].

Про звичаї в індійських племенах Геродот пише наступне, якщо хтось з падайів захворіє його вбивають найближчі друзі та з'їдають. «Того, хто досяг старості, вони приносять у жертву і поїдають». В інших племенах «хто захворіє, іде в пустелю і лягає там. Ніхто його не опікує, коли він хворіє і коли помирає» [3,163 – 164].

Ці цитати з «Історії» Геродота свідчать про винятково високе значення старості, тому що в жертву богам можна було принести тільки старих. Крім того, ми бачимо, що старі й хворі тут мають зовсім іншу долю.

Н.Н.Велецька, звертаючись до матеріалів по стародавньому праву у балтійських слов'ян, відзначає суперечливість даних середньовічних джерел. За одними відомостями – старі користувалися увагою, повагою й доглядом нащадків і родичів: повага й догляд за батьками вважалися у слов'ян першою чеснотою. За іншими відомостями у балтійських слов'ян існував звичай страчувати старих, нездатних до війни й роботи, людей. «Сини й нащадки не тільки вбивали їх або заживо ховали, але навіть нібито зваривши, – з'їдали...» [2,41]. Тут мова йде про виконання ритуалу на його загасаючій стадії, на що вказує факт не добровільної, а насильницької смерті. А те, що старі користувалися за життя повагою, не заперечує можливості їхнього подальшого принесення в жертву.

Прямих доказів, котрі б підтверджували існування у слов'ян звичаю ритуального поїдання предків навіть у самому віддаленому минулому немає. Ю.О. Шилов відзначає, що «дуже мало публікацій, котрі б намагалися виділити і ввести жертовні останки людей в контекст становлення індоарійської цивілізації. Більшість археологів або замовчують відповідні факти, або намагаються виключити їх із характеристики культури як ознаку кровожерливої дикості предків» [9,127]. О.М.Фрейденберг пише: «Кровожерливість, людожерство, убивства і насилля викликаються не злочинністю й дикістю, а тотемистичним осмисленням крові і смерті». [7,154].

Метою статті є вивчення язичницького звичаю «убивства старих», як аграрно – магічного ритуалу культу предків, відображення у фольклорній традиції його суспільного засудження, трансформації ритуалу в культ мудрої старості.

З одного боку, факт поїдання старих має надмірну жорстокість, однак, з погляду архаїчної свідомості, а це видно з «Історії» Геродота, поїдання предків нащадками носило характер священнодійства. Нам важко зараз припустити, який тут закладений зміст, крім прилучення до сили роду. Однак якщо звернутися до більш пізніх християнських поглядів, а саме, до положення, що нащадки завжди бувають у неоплатному боргу перед своїми предками, то факт поїдання старих, безумовно, набуває містичного сенсу. Цим священнодійством як би замикається коло Роду. Умертвіння старих не було простим позбавленням від них. Це, безумовно, ритуал, що переслідує певні цілі. Благополуччя суспільства, особливо із земле-

робським укладом, залежало від сприятливого ходу природних процесів, а духи предків — заступників вважалися пов'язаними із природою й були здатні управляти стихіями. Тому в архаїчних суспільствах могли відправляти «на той світ» старих як своїх посланців, за допомогою яких сподівалися уникнути можливих нещасть. У примітивних народів цей звичай носив добровільний характер й в жертву, як правило, приносилися самі поважні й шановні старі.

Ритуальне вмертвіння предків — явище надзвичайно складне, генезис якого пройшов через багато стадій. Важливо те, що ритуал відправлення на «той світ» передбачає досить високий ступень соціально — культурного розвитку в цілому й культу предків зокрема. Розгляд питання генезису ритуалу можливий лише на матеріалах дослав'янських народів, оскільки щодо слов'ян наявні данні тільки про пережиткові форми явища. На думку Н.Велецької «з упевненістю можна сказати, що зв'язувати ритуальне вмертвіння предків винятково з меркантильними обставинами (голод, труднощі кочового побуту й т.п.) навряд чи правомірно. Більше того, всі відомі нам форми звичаю, які так чи інакше визначалися практицизмом (умертвіння старих під час голоду при недостачі продовольства в родині, залишення старих при перекочівлях на інші місця й т.п.) несуть у собі ті або інші ознаки деградації явища» [2,43].

За літописними свідченнями, рудименти ритуалу епізодично, при особливих обставинах, проявлялися на окраїнах Київської Русі. В Іпатіївському Літопису від 1024 року повідомляється: «избиваху стару чадь по дьяволю наоученью й бесованию глаголющее, яко си тримати гобино...». Вираз «бесование» вказує на ритуальні дії, «избиваху» — убити, «тримають гобино» — затримують рост зерна, створюють перешкоду врожаю.

Іпатіївський літопис свідчить, що передчасне вмертвіння поважних старих ще носило ритуальний характер, виконуючи аграрно — магічну функцію, але було вже дійством епізодичним. Найімовірніше, у свідченні говориться про те, що волхви відправляли на «той світ» достойнейших представників старшого покоління для запобігання неврожаю, побоюючись погрози, пов'язаної певною мірою з тим, що на землі перебували ті, кому пора було відправлятися до праотців. Це свідчення містить такі важливі вказівки: деградація звичаю проявляється у відході від регулярного й своєчасного відправлення ритуалу, що має аграрно — магічні функції; ритуал є у веденні і компетенції волхвів.

В XI ст. у східних слов'ян звичай, що мав за мету запобігання нещасть, і голоду в тому числі, частково, епізодично виконується при нещасті, що вже наступило, у надії рятування від нього. Старші люди, котрі залишилися в живих на землі, сприймаються за екстраординарних обставин як такими, що винуваті у природних негараздах. Вживається часткове, вибіркове відправлення ритуалу над найбільш гідними представниками старшого покоління, щоб був забезпечений звичайний урожай, ліквідована погроза ще більш сильного голоду. Переродження функціональної сутності й спрямованості ритуалу привели до зсуву сприйняття: ритуал, спрямований на забезпечення могутнього заступництва предків, виконується частково для припинення нещастя. Мова йде вже не про самий звичай, а про його пережиток. Зміст звичаю, що базувався на світоглядних уявленнях і обумовлене

ними функціональне призначення ритуалу втрачені: замість колишнього ритуального дійства залишилися позбавлені якого — небудь ідеологічного обґрунтування вбивства.

Українське прислів'я «Є старий — убив би його, немає старого — купив би його» — відбиває той переломний момент в історії культу предків і пов'язаного з ним звичаю вмертвіння в старості, коли життєвий досвід, життєва мудрість старшого покоління була по справжньому оцінена як гарантія нормального плину життя суспільства. Мудрість стала вище цінуватися, чим загробне заступництво предків, і відправлення на «той світ» замінюється культом старості.

Слов'янські громади жили родинами, умертвіння старих відбувалося власними дітьми, що дозволило відчути смерть як втрату близької людини й жорстокість самого ритуалу.

Найбільш цілісну картину про ритуал відправлення старих на «той світ» дають матеріали українського фольклору. В українських народних переказах описані як обряди давніх слов'ян так і їх трансформація до пережитку, котрий втратив зв'язок зі світоглядною основою й деградував до низменно утилітарного звичаю. Один із самих ранніх текстів записаний на початку XI ст. у Галичині.

У переказі говориться, що в результаті трирічної посухи наступає страшний голод. Верховна влада розпоряджається всіх старих дідів втопити під погрозою страти тих, хто цього не зробить. Сини одного зі старих посміли сховати свого батька, хоча сам він був готовий до смерті, заради збереження життя своїх дітей. Інших же дідів знищили, однак, урожаю так і не було. Тим часом сини, виконуючи наставляння свого батька, сіяли зерно, що вдалося вимолотити з розкиданої з даху соломи. І виріс у них небувалий урожай. Звістка про таку подію дійшла до царя. У переказі говорилося, що сам цар був молодий й оточений недосвідченими однолітками. Вражений звісткою про врожай, цар наказав доставити до нього його власників, які зізналися, що порушили указ і зберегли життя своєму старому батькові. Мудрий старець надалі стає головним радником молодого царя й запобігає голодній загибелі царства. Правитель же слухався його до самої смерті.

Виразність протиставлення у фольклорі необачності молодості мудрості старості по своїй яскравості й глибині викликає асоціації з виразом Цицерона: «Найбільші держави валилися за вини людей молодих і відновлювалися зусиллями старих» [8,12].

У варіанті переказу, опублікованому Литвиновою, через преамбулу й кінцівку чітко позначена спрямованість розвитку сюжету. «У якомусь селі жила велика родина, у ній був батько такий старий такий немічний, що сам собі у бога смерті просив. Сини ніяк не хотіли саджати його на лубок, а громада все вимагала. От вони посадили свого Тата в порожню яму, де хліб зсипали, а громаді сказали, що вивезли його в поле, і посадили на лубок. У неврожайні роки старий батько рятує своїми порадами родину від голоду. Громада, що дивувалася незвичайним діям синів старого (наприклад, весь озимий посів вони прикривають на зиму старою соломою), зрештою довідалася істини. Тоді громада з пошаною витягла старого з ями й з тієї пори заборонила саджати старих на лубок» [2,34].

У фолькльорній традиції відображено декілька варіантів ритуалу відправлення на «той світ» старих. Зводяться вони до наступного:

а) узимку вивозили на санях й, прив'язавши до лубка, спускали на ньому в глибокий яр. Звідси походять вирази «саджати на лубок», «посадовити на санки», що вживалися в Україні у відношенні дуже старезних або важко хворих;

б) опускали в порожню яму;

в) саджали на піч у порожній хаті;

г) вели в дрімучий ліс і там залишали під деревом;

д) топили

Б.Д.Гринченко писав: «За давньої давнини старих людей недобрі діти вивозили на лубку у провалля» [4,168].

Важливими є два моменти опису обряда:

а) розпорядження вищестоящої влади або «громади» про дотримання звичаю, а також тиск громадської думки;

б) прозріння жорстокого сина, що побачив у своєму вчинкові свою майбутню долю.

Прозріння сина в слов'янських переказах образно зображується за допомогою простого художнього прийому — репліки маленького онука, який побачивши посадженого на санки старого, звертається до батька із проханням принести назад луб або санки. На здивоване питання батька малий відповідає питанням, а як же він його повезе, коли той зістариться «адже доведеться новий робити!».

Заява дитини образно підкреслює ту обставину, що основний елемент дійства втрачає функцію ритуального предмета, а це означає, що й сама дія втрачає ритуальний характер, перероджуючись у звичай, виконуваний під дією сформованої традиції, не вникаючи при цьому в його призначення.

Таким чином, у переказі появляється мотив відмови від виконання жорстокого звичаю сином, щоб самому уникнути тієї ж долі. Про пізній характер такого трактування свідчить, насамперед, психологічне й моральне сприйняття звичаю. Тут відсутні будь — які рудименти давнього ритуального обґрунтування звичаю, що зустрічаються в середньовічних свідченнях — мотив голоду, стихійних лих. У наявності інша психологічна й моральна структура суспільства. Відправник стародавнього звичаю — син фізично ослабленої, але ще високодіяльної розумово людини, постає жорстоким, корисливим й недальновидним, високоморальний же початок втілює малолітній онук, який жаліє діда й завдяки своїй кмітливості знаходить простий шлях до його порятунку.

Так слов'янська народна проза відображає психологічний перелом у сприйнятті язичницького звичаю, який виступає в пережитковому стані. Зображується припинення, суспільна відмова від передчасного вмертвіння старих, дається моральна оцінка цього явища.

Перекази, відповідно до історичної дійсності, відбили перехід від однієї стадії культу предків до іншої: коли суспільство досягає того рівня розвитку, при якому життєвий досвід старшого покоління має особливу цінність. Старійшини здобувають особливий вплив і стають правлячою верхівкою суспільства. Характерно, що сприйняття старих як носіїв життєвої мудрості, необхідної в керуванні суспільством для підтримки нормального плину життя, з найбільшою переконливістю й художньою виразністю відбито саме в українських переказах. Це представляється цілком закономірним явищем, пов'язаним із стійкістю збереження рудиментів культу предків в українській народній культурі.

Форма, зафіксована слов'янськими переказами, відбиває останній період існування звичаю. У ньому в наявності елементи деградації: це вже не обряд, що має певні функції, пов'язані зі світоглядом певної стадії розвитку язичницьких уявлень. Звичай має ознаки виродження й перетворення з явища, породженого суспільним укладом у грубу традицію.

Таким чином, зі слов'янських переказів видно, що звичай відправлення на «той світ», будучи ритуальним явищем, визначався світоглядними, а не утилітарними факторами.

Оцінка старості як мудрості, надбаної з роками, з тих пір, як стала цінуватися, ніколи не зникала, хоча специфіка людської мудрості в історичному часі змінювалася.

У той історичний період, коли реальний світ став представляти для людей більш високу цінність, ніж світ сакральний, більшою увагою стала користуватися мудрість життєва, — мудрість, що проявляється у виконанні тих або інших обов'язків. Про це говорить і лінгвістичний аналіз слова «старий». В.В.Колесов пише про те, що старим уважався старший по роду, той, хто у необхідний момент ставав першим і був гідний слави своїх пращурів [5, С.89]. Корінь стар — від дав. — інд. Sthiras «міцний», «сильний» [6,747]. Тут імовірно відбулося злиття космологічного, що йде від Роду, і соціального уявлення про старість.

У «Повісті минулих літ» говориться про старого чоловіка, що прийшов до князя Володимира для боротьби з печенігами. Однак слово «чоловік» уже включає сукупність таких ознак, як зрілість, правоздатність, знатність. Слово «старий» використано в тексті для посилення значення поняття «чоловік», підкреслюючи цим особливі заслуги й поважність людини. Біологічно в цьому випадку старість трактувати не можна, тому що в умовах того часу людина, що втратила з віком фізичну силу, не могла би витримати не тільки труднощі похідного життя, неминучих рукопашних сутичок, але й самої ваги військової збруї.

Відомий історичний факт, що князь Володимир радився зі старцями про прийняття на Русі християнства. Старим міг вважатися і тридцятирічний чоловік, соціально значимий, у той час як п'ятдесятилітній, що не почав самостійного незалежного від батьків життя, залишався дорослим здорованем. Тобто, на Русі тривалий час вікові визначення виникали залежно від соціально значимих характеристик.

Отже, у Київській Русі ритуал відправлення на «той світ» фігурує як язичницький пережиток і зустрічається на близьких до неї територіях (Ростовська, Суздальська земеля). Питання про те, чи існувало ритуальне відправлення на «той світ» у стародавніх слов'ян як елемент обрядового комплексу або в живому стані воно мало місце лише у праславян, у давніх же слов'ян ритуал вступив у стадію деградації або перейшов у пережитковий стан, за наявними джерелами повністю з'ясувати не вдається. Порівняльно — історичний аналіз фольклорних, етнографічних, середньовічних письмових й археологічних джерел дозволяє припустити існування звичаю як елемента соціального укладу лише в самий ранній період слов'янської історії, в епоху ж, що відбита слов'янськими писемними пам'ятками, проявляються рудименти його. Середньовічні письмові дані, одиничні, уривчасті, фрагментарні, що також служить показником малої популярності й слабкої поширеності явища, як елементу соціального укладу, як і дані усно — поетичної

народної традиції, свідчать про те, що передчасне вмертвіння старих у середньовіччі ще мало місце в деяких етнічних групах, в окремих місцевостях, але не носило якості соціального характеру, було вже пережитком давнини.

На другому етапі свого існування ритуал змінює характер. Громада звертається до нього вже не з метою попередження, а з метою уникнення реальних нещасть (голоду, посухи). Обряд має епізодичну форму. Якщо раніше ритуальним дійством приносилася жертва, гідна богів, то тут відбувалося лише пожертвування. Щира любов до богів змінилася на утилітарне використання їхньої милості й сили. Старі люди по — іншому сприймалися суспільством. Їх вважали винуватцями соціальних нещасть, коли такі траплялися.

З еволюцією психології суспільства еволюціонувало й сприйняття звичаю: ретельне виконання обряду змінюється образним розкриттям у фольклорній традиції аморальності й безглуздої жорстокості дій, що вже не знаходять ідеологічного обґрунтування.

Народною слов'янською традицією відбитий психологічний перелом у сприйнятті звичаю. Ритуальне дійство, котре на певній стадії язичницького світогляду сприймалося як елемент споконвічного кругообігу (життя — смерть — життя), набуває протилежного трактування. Фольклорна традиція, відповідно до історичної істини, відбила перехід до вищого щабля культу предків, коли мудрість старшого покоління сприймається як основа благополуччя суспільства. Життєва мудрість цінується вище загробного заступництва предків, і ритуал відправлення на «той світ» переміняється культом мудрої старості. Цицерон говорить: «..ні силою м'язів, ні моторністю й не спритністю тіла вершаться великі справи, а мудрістю, авторитетом, рішеннями, і старість зазвичай не тільки не втрачає цієї здатності, але навіть зміцнюється в ній..» [8,11 — 12].

Від елемента соціального укладу до перетворення в пережиткове явище, у драматизований елемент обрядовості, а потім у молодіжне ігрище, і, нарешті, у дитячу гру язичницький ритуал проходить тривалий, складний шлях перетворень. Основні форми давньослов'янського ритуалу проводів на «той світ» виявляються за допомогою порівняльно — історичного аналізу трансформованих рудиментів їх у слов'янській фольклорній традиції — усно — поетичній (перекази, прислів'я), вокально хореографічній (пісні, танці), обрядово — драматичній (обряди, ігри) і образотворчій (опудала, ляльки, прийоми оформлення костюмів ряжених і ритуальних предметів — дерева, снопа й т.п.).

З ускладненням й освоєнням реального світу старі стають зберігачами й трансляторами досвіду багатьох поколінь. Досвідчена рука зберігає образ світу, від неї багато в чому залежить і мудрість розуму. В цей період осмислення старості, збагачення зв'язків і відносин реального світу мало своє прочитання у світі сакральному. Культ предків був священним, однак, більшого значення для людей надавалося земному життю, а не космічному. І довголіття на цій землі набувало позитивної значимості, воно зробилося не тільки суб'єктивно бажаним, але й об'єктивно необхідним.

Проявом більш пізніх щаблів в трансформації звичаю є перетворення обрядових ритуальних дійств у драматизивано — ігрові. Ритуальні проводи на «той світ» людей похилого віку в попередження наступаю-

чої старечої немочі трансформуються в обрядові дійства, де замість живих людей (а потім тварин, що їх замінили) фігурують знаки їх — лялька, опудало, птах, а також інші предмети — символи такі як сніп, колосся, гілки й т.п. Функціональний зміст зберігає частково аграрно — магічну спрямованість, хоча, звичайно, не залишається аналогічним — він втрачає одні функції і набуває інших. Так ритуал трансформується в драматизоване дійство, що зберігає частково функціональний зміст, а слідом за тим — у молодіжне ігрище та дитячу гру.

Література

1. *Век Просвещения.* — Москва — Париж, 1970.
2. *Велецкая Н.Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — 2—е изд. — М.:София, 2003. —107 с.
3. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах.— К.: Наукова думка, 1993. — 572 с.
4. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях, вып. 2. — Чернигов, 1896.
5. *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. — Л.: Изд—во Ленуниверситета, 1986. — 311с.
6. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. III. — М., 1971.
7. *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. — М.,1978. — 606 с.
8. *Цицерон.* О старости, о дружбе, об обязанностях. — М., 1975.
9. *Шилов Ю.А.* Прародина ариев: История, обряды и мифы.— К.: СИНТО, 1995. — 744 с.

Тополь О.В. Социально—философское содержание процесса трансформации языческого ритуала культа предков

Проанализировано содержание и функциональное назначение одного из ритуалов культа предков в архаических обществах — «убийство стариков»; рассмотрен психологический перелом в восприятии языческого обычая и его общественное осуждение, что нашло отображение в фольклорной традиции; исследован переход к качественно новым формам культа предков — культу мудрой старости.

Ключевые слова: культ предков, ритуал, язычество.

Topol, O. V. Social and philosophical content of transformation process in the pagan rite of ancestor worship

Analyses of the content and functional purpose of one of the ancestor worship rites in archaic societies: «murder of old people»; review of a psychologically breaking point in perception of the pagan custom and its stigmatization, which was reflected in the folklore tradition; investigation of transition to qualitatively new forms of the ancestor worship, and the cult of the wisdom of the old age.

Key words: ancestor worship, a rite, paganism.

УДК 37.013.73

Бойко А.І.

Інноваційний характер сучасної освіти

Розглядаються інноваційні стратегії українських реформ в царині освіти. Зроблено висновок, що крім впровадження інновацій, важливішою передумовою досягнення бажаного результату є демократизація освітнього процесу, яка за великим рахунком є складовою системного процесу демократизації всього суспільства.

Ключові слова: освіта, інновації, демократизація, навчальний процес, дистанційно – активні форми, педагогічні технології, самоуправління, самоорганізація, самовдосконалення.

В умовах реформування усіх сфер життєдіяльності українського суспільства особливої ваги набуває спроможність вітчизняної освіти перейти на інноваційний алгоритм розвитку. Українські вчені В.П. Андрущенко, В.Г.Вікторов, М.З. Згуровський, І.А.Зязюн, К.В.Корсак, В.Г.Кремень, М.І.Михальченко, М.Ф. Степко та ін. відзначають цілу низку факторів, які підтверджують можливість позитивного розв'язання суспільством насущних проблем трансформації освіти [2;8;11;15 та ін.]. Зокрема підкреслюється, що суспільні, економічні, технологічні ті інші запити сучасного світу, інформаційна революція та формування суспільства, побудованого на знаннях, диктують нові вимоги до методологічної, світоглядної, системної підготовки сучасних фахівців. Сукупності цих вимог відповідає інноваційна спрямованість освіти, яка останнім часом стає важливою основою її подальшого розвитку. Завдяки цьому реформування української освіти повинне набути нових імпульсів розвитку. Саме інноваційній стратегії українських реформ в царині освіти присвячене це дослідження.

Вимоги прагматичної спрямованості вітчизняної освіти висуваються у Національній доктрині розвитку освіти, де зазначено, що «мають постійно оновлюватися зміст освіти та організація навчально – виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково – технічних досягнень» [1]. Отже, практично – прогматичну спрямованість сучасної освіти передають основні напрямки розвитку освіти в структурі ринкових трансформацій. А саме: інноваційний характер освіти, демократизація освітнього процесу, інформатизація та прагматизація освіти.

Інноваційний характер сучасної освіти зумовлений насамперед тим, що у нових умовах господарювання інновації перетворились на ключовий фактор зростання конкурентноздатності, забезпечення економічного зростання, зростання добробуту населення, а також забезпечення оборонної, економічної, технологічної та екологічної небезпеки краї-

ни. А для держав з перехідною економікою саме інновації забезпечують перехід до нової технологічної бази, випуску нової продукції й, в кінцевому підсумку — виходу у фазу економічного зростання.

Як результат піднесення ролі інновацій в усіх сферах людської діяльності дуже швидко продукуються, оновлюються і розповсюджуються нескінчені факти, дані і знання про явища природи, технологічні та суспільні зміни. У зв'язку з цим істотно зростає роль системних, міждисциплінарних знань людини, необхідних з нескінченими потоками різноманітних знань і даних з метою вирішення нових, нестандартних проблем. У цій новій парадигмі найголовніше місце відводиться аналітичним здібностям фахівців, тобто їх спроможності шукати і знаходити необхідну інформацію, точно формулювати проблеми і гіпотези, вбачати в сукупностях даних певні закономірності, знаходити розв'язання складних міждисциплінарних задач.

Більш того, слід ураховувати, що національні економіки більшості країнах світи будуються на засадах інноватики. Вони поєднують такі важливі суспільні складові, як виробництво, науку, освіту та бізнес в єдину інноваційну модель країни, галузі чи кампанії. Тому сучасний фахівець повинен мати цілісні знання про ринкові, інноваційні механізми і вміти їх застосовувати на практиці [2,36—37].

Сам термін «інновація» вперше ввів у вжиток австрійський учений, основоположник інноваційної теорії економічного розвитку Й. Шумпетер. У праці «Теорія економічного розвитку» (1912) він визначив інновацію як «нову комбінацію», що означає іншу якість засобів виробництва, яка досягається не шляхом дрібного поліпшення старого устаткування чи наявної організаційної схеми, а дискретно, поруч з ним, через уведення нових засобів виробництва чи систем його організації [3, с.39]. Інновації витісняють старі продукти і виробництва, забезпечують структурну перебудову суспільства, виступаючи при цьому фактором руйнування для творення [4,63].

У середині 80—х років XX ст. спочатку журналісти, а потім і професіонали почали активно втискувати в педагогічний словник новий термін «інновації» для позначення процесів перебудови вітчизняної педагогічної системи, що саме розпочалася [5].

У результаті аналізу різних підходів до визначення педагогічних інновацій і механізмів їх створення, Г. Сиротинко визначає це поняття як результат (продукт) процесу створення нового, що відповідно оновлює педагогічну теорію і практику, оптимізуючи досягнення поставленої перед суспільством освітньої мети. Отже, педагогічні інновації — це загальна назва нового педагогічного продукту (теоретичного, практичного), що втілюється у навчально—виховний процес — концепції, теорії, системи, моделі, методики, технології, методи, прийоми тощо [6].

Хоча, коли використовується категорія «інноваційний характер освіти» не завжди мається на увазі виключно рівень впровадження педагогічних інновацій, часто йдеться про участь вищих навчальних закладів у інноваційній діяльності або залучення інновацій до освітньої галузі.

Зокрема у всьому світі перспективним напрямком залучення інновацій до галузі освіти є створення зон високих технологій. Найпоширеніша така форма зон високих технологій як технопарки, спрямовані

зміцнювати зв'язок між наукою і освітою [7,36]. Частіше за все вони створюються на базі найкрупніших університетів та наукових центрів, які займаються науковими розробками, мають багатий кадровий потенціал, готують майбутніх фахівців. Це колосальна продуктивна, інтелектуальна, творча сила, яка здатна вирішувати економічні і соціальні завдання, що постають перед державою і суспільством.

Крупніші вузи країни мають свої лабораторії, виробничі приміщення, які можуть надавати малим підприємствам і фірмам; проводити маркетингові дослідження та здійснювати допомогу у визначенні секторів ринку чи окремих груп споживачів; готувати фахівців для малих фірм та підприємств, надавати консалтингові послуги, надавати у лізинг обладнання, оргтехніку, транспортні засоби тощо. В результаті цих дій наука отримає великі можливості для скорішого запровадження своїх наукових розробок у виробництво; вузи отримають місця для практичної підготовки майбутніх фахівців, які вже на перших етапах навчання будуть мати можливість застосувати свої знання на практиці.

Для того щоб ця схема спрацювала необхідні не лише міцна підтримка на державному та регіональному рівні, але й зміни в самій системі освіти — власне педагогічні інновації. Стає актуальним суттєве оновлення змісту і методики навчання, включення до навчальних програм управлінських, економічних та правових знань, поглиблене вивчення інформаційних технологій, основ інтелектуальної власності, іноземних мов тощо. Адже майбутнє освіти детермінується процесами виникнення нових центрів еталонного знання, нових потенційних майданчиків, які, відграючи випереджальну — освітню функцію у суспільстві, у майбутньому цілком ймовірно перетворяться у нові види навчальних закладів [8,47].

Суттєво допомагає збагнути інноваційний характер освіти синергетичне сприйняття світу. З точки зору відповідної парадигми сьогодні інноваційність освіти — це ще своєрідне вивільнення власних сил і здібностей студента і ініціювання на один з його індивідуальних шляхів розвитку. У цьому випадку знання не просто нашаровуватиметься на структури особистості, не нав'язуватиметься їм, — воно стимулюватиме власні, можливо навіть невиявлені, приховані стратегії розвитку особистості. В результаті виявляються еволюційні, історичні нашарування у кожному студентові, розкриваються приховані можливості і особистість розвивається згідно її внутрішніх потреб [8,49].

Справа у тому, що філософсько — методологічною основою інноваційного підходу в освіті стає гуманістична тенденція розвитку людини, що ґрунтується на принципах вільного індивідуального творчого розвитку особистості, з урахуванням індивідуальних можливостей. Інновації освіти мають забезпечити умови для випереджального зростання потреб людини протягом усього її життя. Розвиток індивідуальності розглядається як вища духовна цінність суспільства, як головна продуктивна сила, в якій проявляється органічна єдність мети і засобу.

Традиційний тип освіти характеризується постійним відтворенням певних знань та навичок. Цей тип був спрямований на підтримку і відтворення досвіду людини та соціальної системи в цілому. Сутність традиційної освіти полягає у відтворенні педагогічного досвіду згідно із заданим зразком.

Інноваційна освіта стосується не лише розробки і впровадження нововведень — нового змісту, нових педагогічних технологій, а й процесу всебічного реформування освіти, якісних змін у способі діяльності особи, стилі її життя. Інноваційна система за основну мету приймає засвоєння способів діяльності людини в незнайомій ситуації, наданні досвіду творчої самостійної діяльності та створення умов для зростання і розширення особистого досвіду [9].

Тому через інноваційний характер часто пояснюють зміну мети, вимог до освіти, навіть парадигми освіти [10, 3]. Оскільки сьогодні головна мета навчання вже не набуття нових знань, умінь і навичок, а вироблення здатності орієнтуватися в нових умовах життя, детермінованих все зростаючою складністю світу, приймати розумні рішення і нести за них відповідальність. Нова парадигма освіти передбачає розвиток здібностей до творчості, до різноманітних форм мислення, до співпраці з іншими людьми, формування інтересу до знань і потреби до їх «добування». Це означає, що потребує радикального перегляду сама філософія викладання, що передбачає перехід від читання лекцій до заохочення і контролю самостійних занять і досліджень студентів. Тобто тепер не людину вчать, а людина вчиться [11,30], причому в цьому навчанні ключовим стає принцип «створи», замість принципу «повтори». Отже, заняття в навчальному закладі стають заняттями співтворчості, спільного мислення, партнерства, де кожен повинен висловитися не підладжуючись під когось, рішучими кроками на зустріч своєї професії [12,278], націленими навчити повноцінно жити і працювати в умовах інформаційного суспільства.

До основних принципів інноваційних змін в освіті можна віднести наступні принципи: плюралізму, варіативності, альтернативності та безперервності освіти [13,173]; особистісно — орієнтованого навчання; тісної взаємодії того, хто навчає, і того, хто вчиться (педагогіка співпраці); єдності навчання і виховання; пошуку нестандартних методів і форм навчання (зростання свободи творчості викладача) [14,184], а також розробка і впровадження у навчальний процес дистанційно — активних форм навчання та застосування в широкому масштабі інноваційних педагогічних технологій, що базуються на фундаментальних епістемологічних та герменевтичних аспектах педагогіки і дидактики, пов'язаних з мистецтвом розуміння та високою комунікативною культурою [15,352].

Особливо важливо закласти у свідомість наших студентів, що в нинішніх умовах конкурентної боротьби на «ринку праці» безперервність освіти означає постійний процес підвищення людиною свого професіоналізму, здатність до самоосвіти, а також самостійний і творчий підхід до знань на протязі усього активного життя [14,185]. Треба сформулювати у них вміння самостійно здобувати необхідні знання, серед великого обсягу інформації з конкретної проблеми вибирати ту, яка в найбільшій мірі відповідає сформульованим задачам, переробляти її на творчому рівні [16,190]. У сучасних умовах це дуже важлива життєва орієнтація, відсутність якої у багатьох (навіть вельми обдарованих) не дозволяє їм протистояти складним зовнішнім обставинам. Швидке пристосування до зовнішніх змін досягається як різноманітною фундаментальною підготовкою, так і створенням можливостей для перепідготовки в рамках існуючої системи освіти [17,22]. Окрім того, оскільки освіта

починає трансформуватись із кількарічного процесу в безперервний, має змінюватись інститут освіти, трансформуючись в освітні центри, орієнтовані на особливості регіонального розвитку і на індивідуальні особливості тих, хто в них навчається [8,47 – 48].

Особлива роль у перебудові освіти належить професорсько – викладацькому складу. Авторитарними наказами запроваджувати інновації, як довготривалу перспективу практично неможливо. Цей процес залежить від професійної майстерності, творчого потенціалу, інноваційності самого викладача, від його психолого – педагогічної та комунікаційної компетенції, мотиваційної готовності та оволодіння інтерактивними технологіями. При впровадженні тих чи інших інновацій у навчальний процес кожен викладач повинен дотримуватись основного принципу педагогічної діяльності – не нашкодити. А приймаючи рішення щодо впровадження інновації, потрібно: не копіювати західні зразки, враховувати реалії країни (регіону), традиції кожного навчального закладу; не допускати насильницького впровадження інновацій; не виключати етап апробації з міркувань терміновості та економії коштів; ураховувати, що нововведення може стати реальним тільки тоді, коли дійові особи мають мотивації до перетворення [18].

Оскільки інноваційний характер освіти пред'являє певні вимоги до педагогічного спілкування між викладачами і студентами, останнє має розглядатись як спільна діяльність, всі учасники якої ставляться один до одного і до самих себе як до суб'єктів, а також як взаємодія, учасники якої ставляться один до одного як до мети. Саме завдяки використанню в навчальному процесі методів активного соціально – психологічного навчання спілкуванню майбутні фахівці звикають бачити себе і свої дії з позицій іншої людини. Обмінюючись зі студентами своїми вміннями у розв'язанні проблемних ситуацій, педагог стає для них джерелом становлення цих якостей. За таких умов студенти, як об'єкти самотворчості, критично переробляють ці вміння та навички і, вже як власні, «вписують» їх до структури персональної Я – концепції.

Таким чином, спрямованість на особистісний саморозвиток отримує більш динамічний і в той самий час прагматичний характер. Для випускників вузу стає важливим самоствердитись у реальному житті, а не тільки у внутрішньоособистісному просторі чи в студентській групі. Викладач прагнучи розвивати у студентів їх власні прийоми планування, рефлексії, постановки мети, свої дидактичні прийоми орієнтує на суб'єктивний досвід студента. Як результат, не тільки підвищується активність студентів в засвоєнні навчального матеріалу, але й збільшується освіченість, тобто створюється нове пошукове мислення, яке відповідає таким критеріям, як здатність навчатися, креативність, інтелект. У зв'язку з цим на перший план висуваються такі педагогічні технології, як педагогіка співробітництва та педагогіка вільного виховання, нові підходи до організації вузівського процесу, які реалізуються за допомогою таких принципів, як рольова перспектива, педагогічна взаємодія, співпраця і співтворчість [19,193].

При цьому дуже важливим є перегляд підходів у існуючій системі освіті, що зорієнтована на запам'ятовування великої кількості фактів, теоретичних положень, абстрактних категорій. Як відомо, людина найкраще запам'ятовує те, що впливає на різноманітні сфери її інтелекту. Однобічне використання ресурсів мозку, пов'язаних з перевантажен-

ням лівої півкулі мозку призводить до формування ерудитів, які, багато розуміють на словесному рівні, але не здатні на практиці в нових обставинах використовувати поверхнево засвоєні знання. Тому особливу значущість набувають такі напрямки діяльності, які активізують праву півкулю мозку, сприяють підвищенню мотивації навчання, прояву інтуїції, розвитку творчості:

- формування навичок в конструюванні та моделюванні, використання технології розвитку інтуїції, методу синетики;
- накопичення досвіду вивчення різноманітних алгоритмів інтелектуальної і управлінської діяльності, надання можливостей самостійно здійснювати розробку схем певних функціональних процесів;
- розвиток діалогової форми навчання, використання ігрових методик, методів мозкової атаки, використання тренажерів, накопичування досвіду прийняття рішень в різноманітних екстремальних умовах майбутньої професійної діяльності;
- вивчення конкретно — історичних умов здійснення наукового відкриття, особистості вченого, ролі наукового відкриття в житті суспільства;
- використання проблемного метода навчання, розвиток навичок і вмінь самостійно формулювати проблему, яка повністю розкриває пізнавальні протиріччя.

Слід більш уважно аналізувати західний стиль навчання та викладання матеріалів з використанням конкретних прикладів, методу аналогій, розповідного стилю написання наукових посібників [20,178].

Сьогодні інноваційна діяльність в освіті розглядається не лише як фактор підвищення її якості та ефективності, основа розвитку усіх сфер суспільного життя, але й як фактор підвищення запиту на освітні послуги та зміни мотиваційної готовності дорослих до навчання [21,119]. Таким чином, хоча інноваційні технології навчання слід впроваджувати досить відповідально, їх слід розглядати як довготривалі інвестиції у майбутнє. Інноваційний характер сучасної освіти вимагає створення інноваційних освітніх структур, утворення активного освітнього середовища, яке веде до гнучкого управління та підтримки відкритого стилю взаємозв'язку. Кінцевою метою інноваційної освіти є виведення навчальних закладів на режим самоуправління, самоорганізації та самовдосконалення.

Проте для досягнення такого рівня самоуправління не досить тільки впровадження інновацій, важливішою передумовою досягнення бажаного результату є демократизація освітнього процесу, яка за великим рахунком є складовою системного процесу демократизації всього суспільства.

Література

1.*Національна доктрина розвитку освіти.* Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року N 347/2002 // http://www.president.gov.ua/documents/151.html

2. *Згуровський М.З.* Основні завдання вищої освіти України щодо реалізації принципів Болонського процесу та забезпечення вимог сфери праці // Матеріали Всеукраїнської наради ректорів вищих технічних навчальних закладів «Вища технічна освіта України і Болонський процес». — Харків: НТУ «ХПІ», 2004. — С. 36 — 45.

3. *Бажал Ю.М.* Економічна теорія технологічних змін: Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1996. — 240 с.

4. *Євтушевський В., Шаповалова Л.* Становлення і розвиток інновацій у вищій школі // Вища освіта України. — 2006. — № 2. — С. 62—66.

5. *Зерна педагогічної інновації*: Хрестоматія / Уклад.: Л.В.Буркова, Н.Ф.Федорова.— К.: Київ. правда, 2001.— 120 с.

6. *Сиротенко Г.* Інноваційний потенціал освіти: досягнення на тлі проблем. — 4 грудня 2006. // www.cippe.edu—ua.net

7. *Яцейко М.* Демократизація освіти як тенденція її розвитку у XXI столітті // Вища освіта України. — 2006. — № 4. — С. 34—39.

8. *Євтодюк А.В.* Трансформація університетської освіти в контексті синергетичної парадигми на зламі епох // «Університетська освіта України XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку». Міжнародна науково—практична конференція. — Харків, 2000. — С. 46—50.

9. *Шейко В.С.* Філософсько—методологічні основи сучасних інновацій в освіті // http://cen.iatp.org.ua/libr/iatp5/sekts2—sumy_june2004.doc

10. *Приватна вища школа України на шляху інновацій:* Монографія / За ред.. В.П. Андрущенко та Б.І. Корольова. — Х.: Вид—во НУА, 2005. — 320 с.

11. *Степко М.Ф.* Вища технічна освіта і наука України як фактори суспільного розвитку та інтеграції України у світове співтовариство // Матеріали Всеукраїнської наради ректорів вищих технічних навчальних закладів «Вища технічна освіта України і Болонський процес». — Харків: НТУ «ХПІ», 2004. — С. 19—35.

12. *Олексенко Н.І.* Інноваційні підходи до проведення навчальних занять при підготовці фармацевтів // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно—технічної еліти. Збірник наукових праць. — Випуск 9—10. — Вип. 9—10 (13—14). — Харків: НТУ «ХПІ», 2006. — С. 277— 284.

13. *Медведєв В.К.* Реалізація концепції неперервної освіти як системна комплексна проблема // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно—технічної еліти. Збірник наукових праць. — Випуск 7—8 (11—12). — Вип. 9—10 (13—14). — Харків: НТУ «ХПІ», 2005. — С.173—180.

14. *Сухіна В.Ф.* Можливості приватної освіти в інноваційному навчанні / / «Університетська освіта України XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку». Міжнародна науково—практична конференція. — Харків, 2000. — С.184—185.

15. *Науково—освітній потенціал нації: погляд у XXI сторіччя* / Авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.. — К.: Навч. книга, 2004. Кн..2: Освіта і наука: творчий потенціал державо—культуротворення. — 2004. — 672 с.

16. *Ткачова Н.О., Ткачов С.І.* Формування у студентів потреби в самоосвіті //«Університетська освіта України XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку». Міжнародна науково—практична конференція. — Харків, 2000. — С. 190—191.

17. *Д'яченко Ю.Ю.* Україна в європейському освітньому просторі: виклики і перспективи // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно—технічної еліти. Збірник наукових праць. — Вип. 9—10 (13—14). — Харків: НТУ «ХПІ», 2006. — С. 19—26.

18. *Сиротенко Г.* Інноваційний потенціал освіти: досягнення на тлі проблем. — 4 грудня 2006. // www.cippe.edu—ua.net

19. *Бабак В.П., Лузік Є.В.* Професійно—технічний підхід як основа підготовки кадрів в технічному університеті // «Університетська освіта України

XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку». Міжнародна науково — практична конференція. — Харків, 2000. — С. 192 — 193.

20. *Медведєв В.К.* Реалізація концепції неперервної освіти як системна комплексна проблема // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно — технічної еліти. Збірник наукових праць. — Випуск 7 — 8 (11 — 12). — Вип. 9 — 10 (13 — 14). — Харків: НТУ «ХПІ», 2005. — С.173 — 180.

21. *Аведян Л.И.* Активизация обучения персонала: новые подходы // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно — технічної еліти. Збірник наукових праць. — Вип. 9 — 10 (13 — 14). — Харків: НТУ «ХПІ», 2006. — С. 117 — 122.

Бойко А.И. Инновационный характер современного образования

Рассматриваются инновационные стратегии украинских реформ в сфере образования. Сделан вывод о том, что кроме внедрения инноваций, важной предпосылкой достижения желаемого результата является демократизация образовательного процесса, что по большому счету есть составляющей системного процесса демократизации всего общества.

Ключевые слова: образование, инновации, демократизация, учебный процес, дистанционно — активные форми, педагогические технологии, самоуправление, самоорганизация, самосовершенствование.

Boyko, A. I. Innovative character of the contemporary education

Review of innovative strategies of the Ukrainian reforms in the sphere of education. A conclusion is drawn that, apart from introduction of innovations, an important precondition to attain a desired result is democratisation of an educational process which ultimately forms a component part of a systematic democratisation process in the society as a whole.

Key words: education, innovations, democratisation, the academic activity, distance-active forms, pedagogical technologies, self-regulation, self-organisation, self-improvement.

УДК 37.013.73:81

Скубашевська О.С.

Мовні стратегії педагога в сучасному інформаційному просторі

Висвітлюються основні положення концепції впровадження мовних стратегій.

Ключові слова: інформаційно – освітній простір, індивідуальна мовна стратегія, поліязикова освіта.

Вдосконалення особової мовної стратегії пов'язано з формуванням різних рівнів цього простору: індивідуального мовного тезауруса та інтелекту, індивідуальної мовної стратегії та простору. Під рівнем індивідуального мовного тезауруса розуміємо наявність різноманітних елементів і ознак мовного інформаційно – освітнього простору конкретної людини. В основі індивідуального мовного тезауруса – словесні та жестові мови, що є провідними ознаками мовного інформаційно – освітнього простору.

Рівень індивідуального мовного інтелекту припускає здатність конкретної людини використовувати особовий мовний тезаурус (словник) для індивідуального вирішення різноманітних вербальних і невербальних ситуативних задач (від репродукції до творчого пошуку), а також для нейтралізації деструктивних явищ, що йдуть із зовнішнього середовища.

Індивідуальна мовна стратегія має на увазі здатність особи використовувати у всій повноті свій мовний інтелект (перш за все, мовні стратегії поведінки) для конструктивного аналізу різноманітних комунікативних тактик поведінки, а також для усвідомлення своєї індивідуальності, своєї неповторності та унікальності. Індивідуальний мовний словник сприяє актуалізації вольового акту діяльності як такий.

Рівень індивідуального мовного простору розуміється як здатність людини вільно встановлювати зв'язки і відносини з іншими особовими мовними просторами відповідно до духовно – етичних цінностей моральних і етичних норм вербальної та невербальної поведінки, а також з напрацьованим досвідом спілкування в соціокультурних просторах, освоєних особою.

Мовний статус викладача припускає, в першу чергу, повну ясність в розумінні проблеми формування цілісного полікультурного освітнього простору, одним з ключових аспектів якого є мовній а точніше, поліязиковой.

По – друге, викладач повинен реалізовувати за допомогою різноманітних мовних засобів – символів освітнього простору думку про те, що всі компоненти загальної освіти особи взаємозв'язані, взаємообу-

мовлені. З одного боку уміння без знань неможливі; будь – яка діяльність, навчання, спілкування немислимі без знань і умінь. З другого боку, вихованість – це адекватна знанням поведінка в тому соціокультурному просторі до якого формується конкретне емоційно – творче, позитивне відношення, що виражається через вербальні і невербальні символи поліязикового освітнього простору особи, що розвивається.

По – третє, поліязиковий інформаційно – освітній простір, середовищем функціонування якої постає колектив школи чи вищого навчального закладу (далі – ВНЗ), а носієм особа студента та викладача, відображає їх поведінку. От чому, як ніколи раніше в умовах побудови демократичного правового суспільства регуляція власної поведінки, яка виражається в синтезі внутрішньої культури і педагогічно доцільної зовнішньої (вербальної та невербальної) виразності особливо актуальна. Свого часу А.С. Макаренко писав, що «вихованець сприймає вашу душу і ваші думки не тому що знає, що у вас в душі, а тому що бачить вас, слухає вас». Зневага цією стороною діяльності викладача або її повне ігнорування завдає неймовірного збитку становлення студента.

Іншими словами, викладач не тільки усвідомлює, але і упроваджує в практику такий підхід до створення освітнього простору, в основі якого лежить поліязиковий принцип, а також принципи єдності змістовної та процесуальної сторін діяльності, відповідності освіти у всіх його елементах і на всіх рівнях конструювання вимогам розвитку суспільства, науки, культури та особи.

Отже, провідною позицією стає поліязикова освіта, що дозволяє студентам вірно орієнтуватися в сучасному глобальному інформаційному просторі (кіберпросторі) усвідомлювати його як сукупність досягнень людського суспільства, готуватися до взаєморозуміння і продуктивного спілкування представників різних культур, розширювати доступ до іноземної «мовної матриці» та налагоджувати міжнародні мовні телекомунікаційні зв'язки. У результаті особа повинна отримати уявлення про різноманіття і самоцінність різних культур, уміти орієнтуватися в сучасному суспільстві, вирішувати типові та проблемні задачі із застосуванням вербальних і невербальних знакоформ віддзеркалення психічної діяльності.

Поліязикова, мовна стратегія припускає пронизування нею все:

- від змісту занять до технологічного процесу;
- від організації роботи самого вчителя, його робочого столу до організації розумової, професійно – педагогічної техніки;
- від самостійної роботи на уроці до активної, діяльної участі в роботі науково – практичної конференції, олімпіади, конкурсу;
- від взаємостосунків з одним учнем до цілого шкільного і позашкільного колективу (що вчаться, вчителів, батьків, сімей);
- соціокультурна і комунікативна компетентність у всіх сферах життєдіяльності і т.д.

Реалізація цих поліязикових компонентів дозволить говорити про справжню демократизацію життя, підйом матеріальної та духовної культури, моральності, розвиток особи, реалізацію творчого потенціалу людей, подолання їх обмеженості та і просто неуцтва, про виховання справжнього спілкування, відповідального відношення до праці.

У світлі сказаного головний шлях направлений на впровадження мовних стратегій сьогодні потрібно визначити так: не передача мовних знань, а створення ситуації співпраці, сумісного осмислення і співпереживання, де вчитель виступає як консультант для того, щоб поставити учня в дану ситуацію пізнавальної діяльності, щоб навчальні задачі сталі для нього життєвими.

Згідно концепції впровадження мовних стратегій, за основу беруться наступні важливі позиції:

1. Реалізація інтеграційних процесів в освіті вимагає перш за все духовно здорового викладача, високоосвіченого, чутливого до ситуації і обернутого в майбутнє учня. Викладач впливає своєю особою на студентів, сам при цьому розвиваючись і удосконалюючись. Особа викладача — одна з головних складових психологічного забезпечення мовного освітнього простору. Саме з цієї причини необхідно більше уваги уділяти роботі зі свідомістю викладача, виявленню причин формування його стереотипів, установок, цінностей.

Розуміючи під педагогічним професіоналізмом комплекс властивостей особи, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної педагогічної діяльності і включає такі елементи, як професійні знання і уміння, педагогічні здібності і педагогічна техніка, в рамках позначеної вище концептосфери особливу значущість набуває необхідність розвивати уміння управляти собою, своєю поведінкою (міміка, пантоміміка; управління емоціями, настроєм; зняття зайвої психічної напруги, створення творчого самопочуття, а також соціально — перцептивні здібності — увага, спостережливість, уява — і техніка мови — дихання, постановка голосу, дикція темп мови).

Дидактичні, організаторські, конструктивні, комунікативні уміння; технологічні прийоми пред'явлення вимог, управління педагогічним спілкуванням, організації колективних творчих справ та ін. — складають другу групу компонентів педагогічного професіоналізму в реалізації мовних стратегій та забезпечують встановлення інтенсивних професійних педагогічних контактів.

В умовах поліязикового освітнього простору формування перерахованих вище умінь викладача ми зв'язуємо з використанням різноманітних знаків — символів, що становлять основу індивідуального мовного тезауруса та інтелекту індивідуальної мовної стратегії в особовому мовному просторі викладача.

Наприклад, «жестові мови» допомагають виділити головне, частіше за все попереджають хід висловлюваної думки. Міміка, як і жести, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяють кращому її засвоєнню. У свою чергу, студенти «читають» обличчя вчителя вгадуючи його відношення, настрій. Тому важливо показувати на обличчі і в жестах лише те, що відноситься до справи, сприяє здійсненню навчально — виховних задач.

Якісне володіння культурою усного і письмового мовлення на рідній мові створює передумови для творчої реалізації особи викладача, оскільки «концептосфера мови — це в єстві концептосфера культури».

Коли говорити про національну мову маючи на увазі не тільки засіб спілкування чи знакову систему для передачі повідомлень, а саме національну мову в потенції — як би «заступник» культури, показник багатства культури. Концепти виникають в свідомості людини не тільки

як «натяки на можливі значення», але і як відгуки на попередній мовний досвід людини в цілому: поетичний, прозаїчний, науковий, соціальний, історичний і т.д.

Концепт тим багатше, чим багатше національний, становий, класовий, професійний, сімейний і особистий досвід людини, що користується концептом. В сукупності потенції, що відкриваються в словарному запасі окремої людини, як і всієї мови в цілому ми можемо назвати «концептосферами» [1].

Таким чином, викладач повинен постійно прагнути вдосконалення мовної діяльності на рідній мові, стаючи гідним носієм багатства національної культури.

Індивідуальна мовна стратегія вчителя, в основі якій знаходиться «концепт» рідної мови, дозволяє оптимізувати інтеграційні процеси в освітньому просторі будучи найважливішим чинником підвищення педагогічного професіоналізму і формування педагогічної творчості.

2. Сучасні лінгвістичні і, в цілому, освітні орієнтири в навчанні, базуються на принципі формування цілісного освітнього простору, одним з ключових аспектів якого є мовна цілісність як на рівні шкільної поліязикової освіти, так і на рівні професійно — педагогічної освіти. Це означає, перш за все, «актуалізацію» проблеми мовного простору всіх, хто стає учасником освітнього процесу. Осмислення професійної мовної поведінки вчителя як одного з варіантів мовної поведінки, аналіз власних комунікативно — риторичних можливостей, а також розробка типології комунікативного простору навчального процесу і його зв'язку з метою та задачами тієї або іншої психолого — педагогічної компенсації — все це може не тільки скласти неординарний шлях аналізу навчального процесу але і зв'язати основні проблеми функціонального погляду викладача на мову.

Поліязиковий освітній простір як специфічне середовище соціокультурного спілкування повинен базуватися на основі уявлень і аксіом, загальновизнаних для всіх його учасників. З цим пов'язана перша і навряд чи не найважливіша задача формування мовних стратегій. По суті справи йдеться про одне з головних аспектів суспільної стабільності, умовою якої є плюралістична рівновага поглядів на найістотніші сторони соціального буття. Оскільки суспільна природа людини залишається аксіомою, то і всякого роду зсуви в гуманітарних областях слід засновувати саме на корекції суспільно — світоглядної позиції суб'єктів.

Інша важлива задача полягає в тому, щоб забезпечити вільний розвиток спектру альтернативних програм і концепцій та їх взаємодії. В рамках її рішення особливе значення набуває розширення доступу студентів та викладачів до іноземної «мовної матриці», що вивчається. Умова ефективності взаємодії між ними — установка на конвергентний «діалог згоди», а не на суперечність.

3. Сучасна мовна освіта пов'язана з переходом від формально — семантичного до семантико — функціонального погляду на мову. Така позиція продуктивна з погляду налагодження міжнародних мовних телекомунікаційних зв'язків, освоєння комунікативних функцій мови та спричиняє за собою ряд змістовно — методичних наслідків.

Новий наочний зміст вимагає і нових змістовних форм викладання. Аспект функціонування пов'язаний з переорієнтацією лекційних

форм на форми лабораторно – практичні, де аналіз мовного матеріалу занурення в «мову» і бачення її об'ємності, поліфункціональності, «взаємодія» з мовою не тільки зроблять учасників навчання його суб'єктами, але і підвищать суб'єктний статус мови. Освоєння найважливіших комунікативних дій сприятиме зміні та індивідуальній мовній стратегії викладача.

Функціональний підхід до мови неминуче пов'язаний з інтеграційними аспектами освіти. Мова, будучи, по відомій метафорі, «будинком буття», пов'язана з питаннями психології особи, її світогляду, з питаннями історії і культури суспільства з взаємодією різних культур.

Іншими словами, рідна та іноземна мови покликані допомогти студентам залучитися до кращих зразків повсякденного і ділового мовного спілкування з тим, щоб надалі здійснювати плідну комунікацію на рівні поліпредметної взаємодії зі всіма учасниками освітнього процесу, а також на міжкультурному та міждержавному рівнях.

У зв'язку з тим, що багатство мови визначається не тільки багатством «словарного запасу» і граматичними можливостями, але і багатством концептуального світу, концептуальної сфери, носіями якої є мова і студенти повинні усвідомити, що вони повинні розглядати суспільні процеси як об'єктивну даність дозволяючу уникати помилок в здійсненні змін в майбутньому. Отже, дуже важливо робити акцент на позитивних зсувах і неминучому прогресі, виховуючи вдячну пам'ять до минулого.

Діалогові лекції, ролеві ігри, знаково – контекстна технологія, «круглі столи», мікроконференції, «відкриті відеоуроки», конкурси і олімпіади для викладачів – лише деякі з численних організаційних форм які застосовуються для реалізації мовних стратегій.

При цьому оволодіння різноманітними аспектами мовних стратегій повинно носити творчий характер та бути направлено на:

а) використання різноманітних прийомів мнемотехніки припускає вихід на знаково – контекстне навчання;

б) поліпредметний, поліпрофільний характер навчання не перешкоджає подальшій спеціалізації;

в) соціокультурна ціннісна спрямованість змісту завдань включає елементи культурологічної драматизації;

г) лінгводидактична тактика вимагає семіотичного аналізу, д) інтерактивний підхід має емоційно – позитивне забарвлення;

е) ускладнення відбувається за рахунок характеру виконуваної діяльності: від активної репродуктивної і частково пошукової до творчої [2].

Таким чином, слід підкреслити, що лише співтворчість викладача та студента, що припускає комунікативний підхід до освоєння інформаційно – освітнього простору, здатний повною мірою забезпечити розуміння обома учасниками його цілісності. Саме в цілісності і одночасно поліфонічності освітнього простору бачиться можливість якнайповнішої реалізації творчих потенцій викладача та студента, а також ефективного становлення мовного простору особи, що розвивається.

Співтворчість викладача та студента, в основі якого лежить співпраця в різноманітній діяльності (праця, пізнання, спілкування), складає перспективну тактику навчання творчості в сучасному освітньому процесі. Співтворчість представляється, з одного боку, як плідне спілку-

вання вчителя і учня за допомогою мовної діяльності (невербальні і вербальні, мовні та комунікативні стратегії). З іншого боку співтворчість розглядається як сумісне перетворення дійсності, більш того, створення нової педагогічної реальності, важливою властивістю якої є її поліязиковий та полікультурний характер. Творче взаємозбагачення, що відбулося, виявляється в розширенні функціонального поля діяльності обох учасників освітнього процесу, а також у формуванні їх особового мовного статусу в цьому просторі. Це стає одночасно важливою умовою і надійним критерієм успішної співпраці викладача та студента.

Сказане означає, що чим яскравіше виявляються творчі функції, тим продуктивний процес їх спільної діяльності направленої на оновлення як змісту освіти, так і його технологічної бази. При цьому чим вище творчий потенціал студентів, тим більше високі і складні професійні та комунікативні задачі доводиться вирішувати вчителю.

Надаючи виключно важливе соціальне значення творчої самореалізації особи, вважаємо, що свобода вибору стратегії і тактики навчання надання рівних можливостей для кожного у використовуванні засобів вербальної і невербальної поведінки стають необхідними умовами здійснення на практиці впровадження мовної стратегії. Звернення до досвіду багаторічної педагогічної практики дозволяє назвати декілька найзначущіших педагогічних мовних стратегій ефективного протікання спільної діяльності викладача та студента.

• Творчість в плануванні і прогнозуванні результатів освіти і виховання не може здійснюватися без урахування педагогом сформованості мовної компоненти діяльності учня.

• Формування і творча реалізація особового мовного простору — це тривалий і безперервний творчий процес, що має місце в освітньому просторі кожного уроку будь — якої навчальної дисципліни, а також у позааудиторній та позанавчальній діяльності.

• Організація, регулювання і контроль за освітнім процесом вимагає від педагога уміння чуйно реагувати на щонайменші зміни (як позитивні так і негативні) в індивідуальному мовному статусі учня.

• Облік особової своєрідності мовної «концептосфери» учнів (вік, стать, соціальний статус і т.д.) при колективному характері навчання і виховання — чинник про яке педагогу слід пям'ятати при роботі над вдосконаленням власних мовних стратегій для подальшої їх реалізації в реальному освітньому процесі.

• Навчання мистецтву інтерпретації адекватного прочитання особового мовного простору — важлива педагогічна стратегія, що дозволяє здійснювати справжню комунікацію в процесі утворення особи учня.

Одним з видів самостійної діяльності, якнайменше вивчених в сучасній методиці, є особові стратегії вивчення мови під якими ми розумітимемо систему способів самостійного вдосконалення іншомовних мовних навиків і умінь зовні навчального процесу. Термін «особовий» не є новим для сучасної методики. Г.В. Рогова [3], наприклад, пропонує використовувати цей термін для позначення індивідуального читання, вважаючи термін «особовий» більш вдалим по ряду причин, і перш за все тому що особове читання — це читання для задоволення пізнавальних потреб конкретної особи, яке завжди зачіпає духовну сторону цієї особи, ініціюється тим, що самим навчаються, є для нього бажаним і

цікавим а не вимушеним і підконтрольним. Представляється доречним використовувати термін «особовий» і для інших видів мовної активності студентів, позначивши їх як особові стратегії вивчення мови у внеаудиторной діяльності. Особливістю названих стратегій є їх необов'язковість, непідконтрольність, вони є виразом ініціативи і пізнавальних потреб студентів, напряму залежать від їх індивідуально — психологічних особливостей, запитів та інтересів.

Що стосується стратегій говору і листа, то вони займають незначне місце в загальному об'ємі позааудиторній діяльності. При цьому в говорі домінуючими є такі види як спілкування з носіями мови при особистих контактах і перекладацька діяльність; в письмовій мові це, звичайно ж, написання листів, повідомлень факсиміле і спілкування по електронній пошті з зарубіжними друзями.

Важливим чинником формування постійної потреби в самостійному вдосконаленні мовних умінь є створення ситуацій для самовираження студентів. Такі ситуації виникають якщо спілкування в навчальній аудиторії здійснюється в умовах повної психологічної сумісності і комфортності, якщо викладач виявляє постійну цікавість до позааудиторної діяльності студентів, якщо вони заохочуються до обміну враженнями та інформацією.

Таким чином, у зв'язку з становленням сучасної мовної стратегії найперспективніші напрями подальшого науково — дослідного пошуку включають:

- визначення шляхів та засобів ефективного освоєння мови як знакової системи; збереження чистоти поліязикового освітнього простору.
- створення умов для унікального мовного існування особи, збереження своєрідності його мовної діяльності.
- визначення ефективних технологій і методичних стратегій підтримки атмосфери взаєморозуміння викладача та студента в процесі праці, пізнання і спілкування, формування метамови навчального пізнання в освітньому просторі.
- створення умов для співтовариства, в якому інтеграція освітян дозволить виступати ініціаторами екологічно чистого інтегрованого поліязикового простору як в школі, так і ззовні неї.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що поликультурність в освіті і багатобічний, поліпредметний і міждисциплінарний підхід до змісту знань, забезпечення інтеграції навчальних дисциплін змістовна інтерпретація взаємозв'язків людини з природою і суспільством — шлях, який може сприяти глобальній самоорганізації людства і одночасно бути умовою входження конкретної людини особи в єдиний світовий інформаційно — освітній і комунікативний простір, а постійна робота вчителя по вдосконаленню індивідуальної мовного стратегії — найважливіше джерело підвищення педагогічного професіоналізму і майстерності.

Література

1. *Буланкина Н.Е.* Концептосфера гуманистического образования: Учебно — методическое пособие / Н.Е. Буланкина, В.Н. Турченко. — Новосибирск: Изд — во НИПКиПРО, 2004. — 184 с.

2. *Лихачев В.Д.* Текстология: Крат. очерк. — М.; Л.: Наука, 1964. — 102 с.

3. *Рогова Г.В., Ловцевич Г.Н.* Особове читання // Іноземні мови в школі. — 1994. — № 1.

4. *Кремень В.Г.* О состоянии и перспективах развития высшего образования Украины // Наука и образование на пороге III тысячелетия. — Минск, 2001.

5. *Лиферов А.П.* Интеграция мирового образования — реальность третьего тысячелетия. М.: Педагогический поиск, 1997.

6. *Андрущенко В.* Роздуми про освіту. — К., 2006.

Скубашевская О.С. Речевые стратегии педагога в современном информационном пространстве

Освещаются основне положення концепции внедрения речевых стратегий.

Ключевые слова: информационно — образовательное пространство, индивидуальная речевая стратегия, полиязыковое образование.

Skubashevskaya, O.S. Discourse strategies of a pedagogue in the contemporary information space

Illumination of the fundamental provisions for the concept of the discourse strategies introduction.

Key words: information and educational space, an individual discourse strategy, a multilingual education.

ДИСКУСІЯ

Дичковська Г.О.

Національна ідея як метод практичних перетворень українського суспільства

Національна ідея — це словесний вираз глибинного пошуку нашої сокровенної української істини. В чому суть її? Чого ми насправді прагнемо? Що хочемо знайти?

Майже сто літ тому В'ячеслав Липинський писав, що не відбулася жодна нація, яка не мала ідеї місійності. Його доволі часто критикували за це, закидаючи месіанізм, містицизм та намагання копіювати польський чи російський експансіонізм, які прикривалися ідеями месіанізму. Критикували безпідставно і недалекоглядно, бо ця морально кришталево — чиста людина ніколи таких ідей не сповідувала, але добре розуміла, що не маючи в серці ідеї святості України, ідеї України як втілення Божої волі, як становлення найвищої істини, ми ніколи справжньої Української держави не збудуємо.

Часто звучить гасло: Бог і Україна. Наче Бог окремо, а Україна окремо, після Бога. Насправді Україна Божа і в Бозі. Вона не може постати інакше, як в своїй Божій сутності. Це не мої думки, це тільки підсумок Шевченка і Міхновського, Франка і Липи, Липинського і Теліги. Можна назвати ще кілька сотень імен, але завжди становлення України відбувалося як протест проти зла цього світу, як утвердження правди, поваги і любові до людей. Там, де цього нема, нема і України.

Часто повагу і любов до людей намагаються підмінити псевдо толерантністю, суспільство переконують в тому, що воно має бути «терплячим» до іншого, до алкогольної реклами і споювання наших дітей, до хамства чиновника, до розгулу ігрових автоматів і пропаганди содомії, до... Насправді в такий спосіб нам забороняють мати свою думку і відстоювати її, нас десуб'єктизують і роблять з особистості копіювальну машину для відтворення чужої реальності. Толерантний Христос ніколи не проганяв біснуватих, хворих чи прокажених, але вигнав з храму торговців, а толерантність, яка не може відстояти свою правду, є скоріше боягузтвом, ніж толерантністю. Толерантність як євангельське: не судіте, не звинувачуйте, означає розуміння людської

проблеми та віру в можливе її виправлення, а не відмову від власного розуміння істини.

Національна ідея — це розуміння сакральної істини України. Суть її в ***самореалізації*** суспільства на фізичному, економічному та духовному рівнях. Що відповідає гармонізації таких складових суспільного життя: суспільство (людина) — природа, людина — творчість, людина — суспільство — істина. Відсутність будь — якого з рівнів означає профанацію, формалізацію та врешті деградацію українського буття.

Суспільство — природа — це реалізація не лише нашого фізично — географічного простору, а також долання споживацького ставлення до світу, до природи. Через ідею приватизації землі ми можемо отримати не українського власника, що відстоюватиме свою батьківську землю, а чужоземця — латифундиста, який «легітимно» забере в нас наш природний ресурс і позбавить націю її фізичного простору не шляхом військового завоювання, а шляхом привласнення його економічно. Крім того, ми якось тотально забули, що природа — наше джерело буття і самі ставимося до неї як безвідповідальні споживачі, а не як вдячні діти.

Бог — творець і ми, створені за подобою Його, розкриваємо себе як його діти саме ***в творенні,*** а не в автоматичному виконанні чужої формальної чи фіктивної роботи. В господарстві України має панувати ***економіка творення*** матеріального ресурсу, державна підтримка ініціативи і сприяння творчим починанням. Головне навіть не в зовнішній підтримці, а в здатності людини до розкриття цього потенціалу, у вірі в можливість його реалізації, що має зробити саме суспільство, люди і українство.

Українська національна ідея — це суспільство, побудоване на Істині. Не на експансії, як творилися всі світові імперії, не на економічній залежності та страхові втрати матеріального ресурсу, як це часто здійснюється тепер, а на ***свідомій творчій взаємодії*** людей. Для того, щоб збудувати таке суспільство, нам треба здолати свій віковічний гріх розбрату, навчитися підтримувати один одного і надавати один одному безконечної впевненості в можливість особистісної творчої реалізації.

І останнє та найважливіше — необхідно мати людей, які захочуть шукати і творити сакральну Україну.

Що ми маємо на сьогодні в реальному нашому житті? Як на практиці втілюємо національну ідею? Не десь далеко на зросійщеному сході, а в нас в Івано — Франківську, останнім часом активізується ідея «метафізики» Потоцьких. Чому, мовляв, не має місто пам'ятника засновника міста, питають мене студенти, які щойно повернулися із Варшави. В.Єшкілєв у газеті «Репортер» (17.02.08), в промовистій рубриці «Метафізика Карпат» глорифікує Станіслава Потоцького як «жертовного агнця» на вівтарі протистояння двох аврамічних релігій — християнства та ісламу. Він увійшов до окультної легенди Заходу як постать не тільки героїчна, але й містична». Невже не розумієте, ша-

новні Івано – Франківці, що ***чия містика, того й земля***, що за такою логікою пам'ятник Катерині в Одесі – не лише закономірність, але необхідність, а на черзі Потьомкін в Херсоні, Єлизавета в Дніпропетровську, Сталін в Донецьку, Петро І в Полтаві! Чому б ні? Чому б індіянам Америки не поставити величні пам'ятники англійськими колоністам як увіковічення містики Англійської королеви?

Я хочу спитати Вас і себе: а де містика короля Данила і Осьмомисла, що брав дань з гирла Дунаю? До сьогодні там на території Румунії є місто із зовсім не румунською назвою ЧернаВода, яке зовсім не спішить ставити знаки галицької містики. Де містика тих сотень тисяч козаків, що загинули в бою під Віднем? Чи кров Потоцького більш цінна від їхньої крові? Чи просто ми не вміємо пам'ятати власну містику?

Знаки, пам'ятники не ставляться просто так. Неподалік від нас, в Хотинській фортеці, збудованій королем Данилом, є червоно – біла стіна, до якої регулярно їздять екскурсії з Польщі дивитися на границю території королівства Польського. З Туреччини привозять дітей, щоб вони вклонилися місцю, де загинули їхні предки, йде мова про побудову мінарету, аякже, наша толерантність не лише дозволяє, але й сприяє. На території музею церква російського патріархату, де можна віддати славу «русскому оружию». А де я маю вклонитися Данилові і козакам Сагайдачного? Не те, щоб їх там зовсім не було, але так, незначним чином, в приймах, як завжди... а треба щоб там (і не тільки там) були їхні українські знаки, і не лише величні, але й містичні.

Один із таких знаків прислали нам донецькі аспіранти Олена Гладковська та Ольга Десятник, члени організації «Осмомисли», які в такий спосіб висловили своє бачення української національної ідеї, видається, дуже доречне...

Дичковская Г.О. Национальная идея как метод практических преобразований украинского общества

Dichkovskaya G. O. The National idea as a method for practical transformation of the Ukrainian society

НАШІ АВТОРИ

Андрєєва Ольга Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бахтін Анатолій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент, в.о. директора Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Білошицький Сергій Володимирович - кандидат історичних наук, професор Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управлення персоналом, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Бойко Анжела Іванівна – кандидат філософських наук, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Вашкевич Віктор Миколайович — доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Випасняк Андрій Іванович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано — Франківськ).

Герасимова Ельвіра Миколаївна — кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м.Київ).

Гнатюк Ярослав Степанович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано — Франківськ).

Дичковська Галина Орестівна — кандидат філософських наук, доцент Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, докторант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Зварич Ігор Теодорович – кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Зінченко Віктор Вікторович — кандидат філософських наук, доцент Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ).

Каганов Юрій Олегович — аспірант, викладач кафедри новітньої історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Казакова Оксана Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Кривко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Кривошея Володимир Володимирович - доктор історичних наук, академік Української академії наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Кривошея Олена Вікторівна — старший науковий співробітник Музею гетьманства (м. Київ).

Кострюков Сергій Володимирович — кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Костюк Євген Сергійович — аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Лісовський Володимир Миколайович — кандидат політичних наук, викладач кафедри військової підготовки Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Меша Володимир Григорович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Донецького інституту підприємництва.

Ніколаєнко Наталія Олександрівна — кандидат політичних наук, завідувач кафедри політології Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Новакова Наталія Олександрівна — аспірантка кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Панченко Леся Миколаївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.

Патлайчук Оксана Віталіївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Національного університету кораблебудування імені адмірала С.О. Макарова (м. Миколаїв).

Полянська Вікторія Іванівна — кандидат філософських наук, доцент, докторант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач Чернігівського державного інституту економіки та управління.

Рожанська Наталя Володимирівна — викладач кафедри філософських наук Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Скубашевська Ольга Станіславовна - кандидат педагогічних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Степанчук Юрій Степанович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Стерпул Максим Володимирович – аспірант кафедри суспільних наук Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

Ташпулов Валерій Якович – здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

Ткаченко Володимир Володимирович - кандидат історичних наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Тополь Ольга Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Федько Олександр Анатолійович – кандидат медичних наук, доцент, докторант Інституту вищої освіти АПН України.

Фліс Іван Михайлович — здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

Фролов Микола Олександрович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичної та правової освіти Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, заступник голови Запорізької обласної державної адміністрації.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Кривошея В.В. Козацька старшина Правобережжя (1665 р. - кінець XVII ст.) 4

Степанчук Ю.С. Причини трансформації поглядів козацької страшини стосовно переяславсько-московського договору у 1654-1657 років 21

Меша В.Г. Особливості синодального управління Російської православної церкви в останній чверті XIX ст. 30

Кривко І.М. Вплив залізничного будівництва на розвиток промисловості Південної України (друга половина XIX - початок XX ст.) 39

Ткаченко В.В. Становлення та розвиток матеріальної бази Академії наук Української РСР у першій половині 20-х років XX ст. 56

Костюк Є.С. Взаємодія Української асоціації робітників-винахідників із державними інституціями радянської України: 1925-1930 роки 66

Бахтін А.М. Наслідки голодомору 1932-1933 років на Півдні України 75

Фролов М.О. Утвердження радянської державності крізь призму комуністичних експериментів (20-30-і роки XX ст.) 80

Казакова О.М. Соціальна політика нацистського окупаційного режиму на польських територіях у 1939-1941 роках 94

Каганов Ю.О. Екологічний вимір опозиційного руху в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (друга половина 1980-х - 1991): компаративний аналіз 101

Випасняк А.І. Тваринницьке господарство в житті населення Східної Галичини в 20-х — 30-х роках XX ст. (на матеріалах польових досліджень) 121

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея О.В. Тестаменти як джерело до історії духовенства 126

ПОЛІТОЛОГІЯ

Любовець О.М. Українська соціал-демократична робітнича партія (незалежних-лівих) як епізод партійної історії революційної доби 1917-1920 років 132

Пономаренко О.В. Еволюція української національної ідеї в XVII-XVIII ст. 142

Новакова Н.О. Концепція суспільно-політичної еволюції в працях М. Драгоманова 150

Білошицький С.В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження феномена сучасної ліберальної демократії 158

Андрєєва О. М. Концепт «цивілізації» в історичній та соціально-політичній думці 168

Федько О.А. Ціннісний вимір глобалізаційних викликів епохи: культура, освіта та здоров'я нації 177

Лісовський В.М. Ієрархії просторових і дентичностей у регіональному розвитку України 186

Зварич І. Т. Нові виклики етнополітичної стабільності в Україні: причини та можливі наслідки 195

Ніколаєнко Н. О. Стан та перспективи розвитку інформаційного суспільства в Україні 203

Фліс І.М. Основні принципи формування політичної активності студентської молоді 208

ФІЛОСОФІЯ

Вашкевич В.М. Історичне знання в системі сучасного соціогуманітарного пізнання 217

Панченко Л. М. Філософія освіти і соціокультурна теорія 225

Герасимова Е.М. Соціально-філософський зміст категорії «людський капітал» у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства 233

Гнатюк Я.С.Українська ідея: філософія історії «нації без історії» 242

Зінченко В.В. Взаємні обов'язки і відповідальність особистості і держави в моделі громадянського правового суспільства 249

Кострюков С.В. Культура і влада: параметри взаємодії 256

Патлайчук О.В. Взаємовідношення рівності і свободи, демократичної і ліберальної ідеї в концепції відродженого природного права 265

Полянська В. І. Літературознавчі витоки естетики російського формалізму 275

Рожанська Н.В. Соціологічні та філософські ідеї Олександра Потебні теоретичних розробках кінця XIX — початку XX ст. 282

Стерпул М.В. Відродження філософії герметизму та протистояння ідеям традиційної філософії 290

Ташпулов В. Я. Дискусія щодо меж реалізації свободи у філософії сучасного лібералізму 297

Тополь О.В. Соціально-філософський зміст процесу трансформації язичницького ритуалу культу предків 305

Бойко А.І. Інноваційний характер сучасної освіти 314

Скубашевська О.С. Мовні стратегії педагога в сучасному інформаційному просторі 322

ДИСКУСІЯ

Дичковська Г.О. Національна ідея як метод практичних перетворень українського суспільства 330

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Кривошея В.В. Казацкая старшина Правобережья (1665 г. — конец XVII в.) 4

Степанчук Ю.С. Причины трансформации взглядов казацкой старшины в отношении переяслав — московского договора в 1654 — 1657 годах 21

Меша В.Г. Особенности синодального управления Русской православной церкви в последней четвертиXIX в. 30

Кривко И.Н. Влияние железнодорожного строительства на развитие промышленности Южной Украины (вторая половина XIX — начало XX в.) 39

Ткаченко В.В. Становление и развитие материальной базы Академии наук Украинской ССР впервойполовине20 — х годовXX ст. 56

Костюк Е.С. Взаимодействие Украинской ассоциации рабочих — изобретателей с государственными институциями советской Украины: 1925 — 1930 года 66

Бахтин А.М. Последствия голодомора 1932 — 1933 годов на Юге Украины 75

Фролов Н.А. Утверждение советской государственности сквозь призму коммунистических экспериментов (20 — 30 — е годы XX в.) 80

Казакова О.Н. Социальнаяполитика нацистского оккупационного режима на польских территориях в 1939-1941 годах 94

Каганов Ю.О. Экологическое измерение оппозиционного движения в Украине и странах Центрально — Восточной Европы (вторая половина 1980 — х — 1991): компаративный анализ 101

Выпасняк А.И. Животноводческое хозяйство в жизнинаселения Восточной Галичины в 20-х — 30-х годах XX в. (на материалах полевых исследований) 121

ИСТОРИОГРАФИЯ. ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кривошея Е.В. Тестаменты как источник к истории духовенства 126

ПОЛИТОЛОГИЯ

Любовец Е.Н. Украинская социал — демократическая рабочая партия (независимых левых) как эпизод партийной истории революционного периода 1917 — 1920 годов 132

Пономаренко Е.В. Эволюция украинской национальной идеи в XVII — XVIII вв. 142

Новакова Н.А. Концепция общественно — политической эволюции в работах М. Драгоманова 150

Белошицкий С.В. Теоретико — методологические проблемы исследования феномена современной либеральной демократии 158

Андреева О.Н. Концепт «цивилизации» в исторической и социально – политической мысли 168

Федько А.А.Ценностноеизмерение глобализационных вызовов епохи: культура, образование и здоровье нации 177

Лисовский В.Н. Иерархии пространственной идентичности в региональном развитии Украины 186

Зварич И. Т. Новые вызовы этнополитической стабильности в Украине: причины и возможные последствия 195

Николаенко Н.А. Состояние и перспективы развития информационного общества в Украине 203

Флис И.М. Основные принципы формирования политической активности студенческой молодежи 208

ФИЛОСОФИЯ

Вашкевич В.Н. Историческое знание в системе современного социогуманитарного познания 217

Панченко Л.Н. Философия образования и социокультурная теория 225

Герасимова Э.Н. Социально – философское содержание категории «человеческий капитал» в условиях постсоциалистической трансформации украинского общества 233

Гнатюк Я.С. Украинская идея: философия истории «нации без истории» 242

Зинченко В.В. Взаимные обязательства и ответственность личности и государства в модели гражданского правового общества 249

Кострюков С.В. Культура и власть: параметры взаимодействия 256

Патлайчук О.В. Взаимоотношение равенства и свободы, демократической и либеральной идеи в концепции возрожденного естественного права 265

Полянская В.И.Литературоведческие истоки русского формализма 275

Рожанская Н.В. Изучение социологических и философских идей Александра Потебни в конце XIX – начале XX в. 282

Стерпул М.В. Возрождение философии герметизма и противостояние идеям традиционной философии 290

Ташпулов В.Я. Дискуссия о границах реализации свободы в философии современного либерализма 297

Тополь О.В. Социально – философское содержание процесса трансформации языческого ритуала культа предков 305

Бойко А.И. Инновационный характер современного образования 314

Скубашевская О.С. Речевые стратегии педагога в современном информационном пространстве 322

ДИСКУССИЯ

Дичковская Г.О. Национальная идея как метод практических преобразований украинского общества 330

CONTENT

HISTORY

Krivosheya, V. V. The Cossack foremen of the Right bank (1665 — the end of the 17th century) 4

Stepanchuk, Yu. S. The reasons for transformation of the Cossack foreman standpoints regarding the Treaty of Pereyaslav and Moscow of 1654—1657 21

Mesha, V. G. Peculiarities of the Synod administration at the Russian Orthodox Church in the last quarter of the 19th century 30

Kryvko, I.N. The influence of railway building on the industry development of Southern Ukraine (second half of the XIXth — beginning of the XXth centuries) 39

Tkachenko, V. V. Formation and development of the material base of the Academy of Science of Ukrainian SSR in the first half of the 20th century 56

Kostjuk, Ye. S. Interrelation between the Ukrainian association of worker-inventors and the state institutions of the Soviet Ukraine: 1925—1930 66

Bakhtin, A. M. The aftermath of Holodomor of 1932—1933 in the South of Ukraine 75

Frolov, N.A. Consolidation of the Soviet State System Through the Prism of Communist Experiments (1920s — 1930s) 80

Kazakova, O. N. Social policy of the Nazi occupation regime in the Polish territories during 1939-1941 94

Kaganov, Y.O. Environmental aspect of the opposition movement in Ukraine and Central and Eastern European countries (in the second half of 1980s — 1991): comparative analysis 101

Vypasnyak, A. I. Live farming in the live of the Eastern Galicia population in the 20s—30s of the 20th century (on the basis on the materials obtained during field research) 121

HISTORIOGRAPHY. SOURCE STUDE

Krivosheya, E. V. Testaments as the source of the clergy history 126

POLITICAL SCIENCE

Ljubovets, Ye. N. The Ukrainian social and democratic party of workers (an independent left wing) as an episode in the party history of the revolutionary period of 1917—1920 132

Ponomarenko, Ye. V. Evolution of the Ukrainian national idea in the 17th — 18th centuries 142

Novakova, N.A. Conception of social—political evolution in the works of M. Dragomanov 150

Biloshitskiy, S. V. Theoretico—methodological problems of studying the phenomenon of modern liberal democracy 158

Andreeva, O.N. Kontsept of «civilization» is in a historical and socio—political idea 168

Fedjko, A. A. Value dimension of the globalisation challenges of this age: the culture, education and health of the nation 177

Lisovskiy, V.N. Hierarchies of spatial identities are in regional development of Ukraine 186

Zvarych, I. T. New challenges to the ethnic and political stability in Ukraine: the reasons and potential consequences 195

Nikolayenko, N. A. The state and prospects for development of the information society in Ukraine 203

Flis, I. M. The basic principles of formation of the political activity performed by the youth students 208

PHILOSOPHY

Vashkevich, V.N. Historical knowledge in the system of contemporary socio-humanitarian cognition 217

Panchenko, L.N. Philosophy of Education and sociocultural theory 225

Gerasimova, E.N. Social and philosophic matter of the «human capital» category in the frame of post socialist transition of the Ukrainian society 233

Hnatyuk, J.S. The Ukrainian idea: philosophy of a histori of the «nation without a history» 242

Zinchenko, V.V. Mutual obligations and responsibility of an individual and the state in the model of the civil and legal society 249

Kostrjukov, S.V. The culture and the pover: parameters of their interaction 256

Patlaichuk, O.V. The mutual relation of principles of equality and freedom, democratic and liberal idea in the concept of the revived natural law 265

Polianska, V. I. The literatures sources of Russian Formalism 275

Rozhanska, N.V. Scientific studies of sociological and philosophical ideas by Oleksandr Potebnya from the end of the nineteenth to the beginning of the twentieth century. 282

Sterpul, M.V. Philosophical hermetism revival and resistance of traditional philosophical ideas 290

Tashpulov, V.Ya. Discussion on limits of the freedom realization in philosophy of modern liberalism 297

Topol, O.V. Social and philosophical content of transformation process in the pagan rite of ancestor worship 305

Boyko, A. I. Innovative character of the contemporary education 314

Skubashevskaya, O.S. Discourse strategies of a pedagogue in the contemporary information space 322

DISCUSSION

Dichkovskaya, G. O. The National idea as a method for practical transformation of the Ukrainian society 330

Вимоги до оформлення наукових статей

1. ***Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.:«Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).*** **Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається українською або російською мовами, роздрукований на принтері шрифтом Times New Roman. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на дискеті, диску чи електронною поштою за адресою: **gileya@voliacable.com.**

3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, надають рецензію доктора наук або витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

4. **Основний текст статті має супроводжуватись шифром УДК і трьома анотаціями (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити прізвище, ініціали автора, назву статті, текст анотації (до 50 слів), перелік ключових слів (*див. зразок*).**

5. Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «У статті ...» або «Стаття присвячена ...».

6. ***Вимоги для оформлення тексту:*** всі поля 20 мм; шрифт *Times New Roman,* кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

7. Стаття обов'язково супроводжується ***авторською довідкою*** із зазначенням прізвища, імені, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

8. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і призвіщ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин.

9. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» *обов'язкове.*

10. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: ..... 03142, м. Київ, вул. Семашка , 15
Телефон: ..... (044) 424-65-89
8 067 509-33-99
E – mail: ..... gileya@voliacable.com

<u>Зразок оформлення статті</u>

УДК 16. 167.7 **Ємельянова В.П.**

Еволюція філософського розуміння суспільства: від Т. Гоббса до Н. Лумана

Аналізуються зміни змістовного направлення найбільш відомих концепцій щодо визначення сутності суспільства.

Ключові слова: суспільство, соціокультурна система, соціальна структура, соціальна дія, комунікація.

Т е к с т с т а т т і .

В тексті посилання на літературу або джерела **[1,123], [2,27], [3,арк.37]**.

Література або **Джерела та література**

1. *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту. Статті. Нариси. Інтерв'ю. — К., 2004. — 248 с.
2. *Бузгалин А.В.* «Постиндустриальное общество» — тупиковая ветвь социального развития? // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С.26-43.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі — ЦДІАКУ). — Ф.57. — Оп.1. — Спр.340.
4. *Там само.* - Спр.30.

Емельянова Ю.П. Эволюция философского понимания общества: от Т.Гоббса до Н. Лумана

Анализируются изменения содержательной направленности наиболее известных концепций в определении сущности общества.

Ключевые слова: *общество, социокультурная система, социальная структура, социальное действие, коммуникация.*

Jemelianova, Yu. P. Evolution of philosophic understanding of society: from T. Gobbs to N. Luhmann

The author analyzes change of substantial orientation of the best known social conceptions.

Key words: *society, societyl-cultural system, social structure, social action, communication.*

Наукове видання
Збірник наукових праць
«Гілея (науковий вісник)»
В и п у с к 13

Научное издание
Сборник научных работ
«Гилея (научный вестник)»
В ы п у с к 13

Scientific edition
Collection of scientific papers
«Gileya (learned mercury)»
13-th e d i t i o n

Головний редактор — Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар — Кривошея В.В.

Підписано до друку 10.07.2008 р.
Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 24,46 .
Наклад 300 прим.
Зам № 05-06-08/1 від 05.06.2008р.
Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс». Зам. №